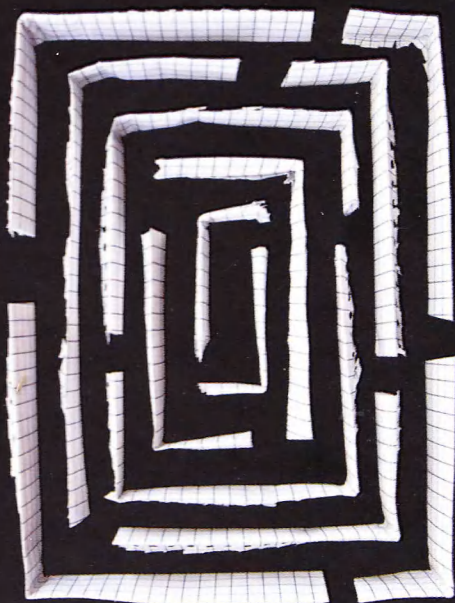
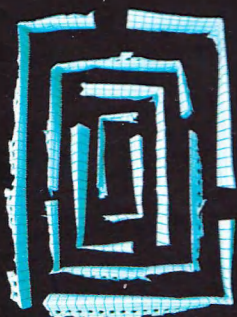

ОКСАНА
ЗАБУЖКО
ЮРІЙ
ШЕВЕЛЬОВ

ВИБРАНЕ
ЛИСТУВАННЯ
НА ТЛІ ДОБИ:
1992-2002

З ДОДАНИМИ
ТВОРАМИ,
КОМЕНТАРЯМИ,
ПРИЧИНКАМИ
ДО БІОГРАФІЇ
ТА ІНШИМИ
ДОКУМЕНТАМИ

ОКСАНА
ЗАБУЖКО
ЮРІЙ
ШЕВЕЛЬОВ

ВИБРАНЕ
ЛИСТУВАННЯ
НА ТЛІ ДОБИ:
1992-2002

З ДОДАНИМИ
ТВОРАМИ,
КОМЕНТАРЯМИ,
ПРИЧИНКАМИ
ДО БІОГРАФІЇ
ТА ІНШИМИ
ДОКУМЕНТАМИ

Висока Полиця
Факт
Київ • 2011

УДК 821.161.2-6
ББК 84(4Укр)6-4
3 12

ISBN 978-966-359-365-4

© О. Забужко, 2011
© Обкладинка. Р. Лужецький, 2011
© Дизайн, макет. «Висока полиця», 2011

Поетика епістолярного жанру не опрацьована. Історії листування на Україні ще не написано. У загальній формі можемо собі уявити, що кожний лист виникає із співгри двох особистостей, автора і адресата. У загальній формі знаємо, що стиль листів якось мусить бути зв'язаний з літературними стилями доби. Але як конкретно це відбувається, зовсім не вивчено.

Ю.Шевельов
«Кулішеві листи і Куліш у листах»

Зміст

Інтродукція	7
Книжки Юрія Шевельова (Шереха), видані в Україні після 1991 року	39
Листування	41
1992–1995	43
1996	91
1997	146
1998	193
1999	249
2000–2002	275
Додатки	317
Юрій Шерех. 28 днів особливої служби соціалістичній батьківщині і по тому	319
Юрій Шевельов. Мої зустрічі з Романом Якобсоном	350
Юрій Шерех. Пан Євген	405
Юрій Шерех. Куди пролягає траса	414
Юрій Шерех. Скарби, якими володіємо	421
Юрій Шевельов. Люди Академії, Мури Академії, Книги Академії	424
Юрій Шевельов. UP OR OUT? З проблематики формування українського числівника як частини мови	435
Оксана Соловей. За глухою стіною	444
Оксана Забужко. Коментар до дії. Інтерв'ю Людмилі Таран	449
Оксана Забужко. Львів. Кава опівночі	471
Оксана Забужко. Постскрипtum: Монолог перекладача про подзвін покинутих храмів	473
Іменний покажчик	481
Список ілюстрацій	498

Інтродукція

Дуже рідко буває, щоб момент зародження книжки можна було встановити достеменно — з місцем, днем і трохи чи не годиною. Звичніше, хоч також не дуже часто, таке трапляється в людських стосунках: знаю не одну пару, яка поруч із днем одруження святкує як не менш важливий ще й день знайомства, і початки найголовніших у своєму житті дружб теж можу датувати більш-менш із точністю до дня. У випадку цієї книжки обидві лінії, «книжкова» й «людська», збіглися, накладаючись на себе навзаєм, — і почалась вона задовго до того, як з'явився хронологічно перший, включений у неї, текст (лист Юрія Шевельова до Оксани Забужко від 3.12.1992 р.). Сталося це в той день, коли її автори (вони ж і герої) — вперше прибулий в Україну по 47 роках вигнання найвидатніший її мислитель (82 роки, як не забула б тут вставити бульварна преса), та народжена й виросла в Україні «молода поетеса» (30 років) — зустрілися віч-на-віч (діло було на Міжнародному Конгресі українознавців у Києві) і, після слів привітання (тонка «професорська» усмішка вкупі з по-дитячому цікавим поглядом з-за окулярів — з одного боку, збентежене школярське белькотіння дівчинки, яку зненацька поставили перед живою історією, — з другого...), обмінялися першими-таки текстами — дарчими написами на власних книжках: Юрій Шерех. *Друга черга*. — Б. в.: Сучасність, 1978; Оксана Забужко. *Диригент останньої свічки*. — К.: Радянський письменник, 1990.

Автограф на «Другій черзі» фіксує цю дату з дещо незвичною меморіальною серйозністю:

*Оксані Забужко — зустріч у Київському університеті 30.08.1990
Ю. Шевельов**

З того моменту й почала творитися ця книжка.

Її писано, рік за роком, двома співрозмовцями, один із яких ріс, другий старівся, яких відпочатку розділяла, здавалось, космічна відстань — не просто в 52 роки, а в кілька історичних епох і культурних материків, — і які, проте, ступінь по ступню, спотикаючись та набиваючи синці й гулі (не без того!), навзаєм слугуючи одне одному гідом на незнайомих територіях, з двох кінців ту відстань між собою долали, прокладаючи в такий спосіб міст через вириту 20-м століттям прірву української історії, — аж до смерти одного з них.

* Тут і далі курсивом відтворюється рукописний текст. В усіх текстах збережено правопис і орфографію оригіналу, за винятком явних друкарських огріхів, які б тільки непотрібно утруднювали читання. Всі тексти Ю. Шевельова подано без змін, у декількох моїх листах зроблено незначні купюри.

Хоча зі смертю, як показалося згодом, ніщо не кінчається. Себто, ніщо з того, що є справді важливе.

Можна сказати, що цю книжку ще не дописано. Не завершено, не поставлено останньої крапки. І не тільки тому, що зібраний тут корпус листування є далеко не повним: кілька листів Юрія Володимировича (далі, для стислості, — ЮШ, як він звичайно підписувався в листах до друзів) згубились у мене при переїзді, одного взяв для публікації хтось із наших журналістів-видавців-літературознавців і ніколи не повернув (є надія, що той «хтось», прочитавши ці рядки, всовіститься й утрачене ще вигулькне на світ!); зі своїх листів (без яких годі зрозуміти зміст шевелювських) я маю в себе лиш ті, що є в електронній версії, — попередні, з «докомп'ютерної доби», я писала або на друкарській машинці, як ЮШ, або від руки, й копій із них, природно, не робила, тож повноцінне двоголосся в цьому «епістолярному романі» (термін ЮШ) відновлено щойно починаючи з літа 1995-го року (коли відкрито буде наразі ще запечатаний архів ЮШ в Колумбійському університеті, можна буде документально реставрувати те, що тут я відновлювала, як могла, з пам'яті). Проте справа, повторюю, не в текстологічних лакунах, котрі вимушено роблять це листування «вибраним», — чи, принаймні, не тільки в них.

Справа в тому, що в процесі впорядкування ця книжка, мимо моєї волі, стала виростати на щось більше, ніж просто збірка кореспонденції за десять років: 1992-2002 (ЮШ помер 12 квітня 2002 р., і того року ми з ним іще встигли обмінятися листами). Кореспонденція вимагала коментарів, бо те, що зрозуміле й цікаве двом бесідникам — їхня, улюбленим слівцем ЮШ мовлячи, «співгра» — для стороннього «підслухача», не втаємниченого ні в контекст, ні в езотерику приватного дискурсу, неминуче втрачає половину своїх смислів. Відкоментувати належалося, по-перше, реалії часу — той «пісок історії», що сучасникам хрумтить на зубах, а вже в наступному поколінні, наколи не схватити його «цементом» культури, без сліда звітрюється,

* Мої листи до ЮШ зберігаються в архіві: George Y. Shevelov Papers, Box 15, Folder 4; Bakhmeteff Archive, Rare Book and Manuscript Library, Columbia University Library. При цій нагоді ще раз сердечно дякую виконавцеві заповіту ЮШ д-ру Теодору Костюку та працівниці Бахметьєвського архіву Катерині Давиденко за їхню неоціненну допомогу, завдяки якій вдалося уникнути багатьох фактичних помилок.

і нащадкам неясно, чого то попередники так були скреготіли щелепами, — а по-друге, біографічну канву, по якій вишивається рисунок «співгри». І ось тут і показалася найбільша проблема. Біографія-бо всякої пишучої людини невіддільна від її книжок — а з усіх книжок ЮШ, виданих в Україні за роки незалежності (див. с. 39-40 цього видання), жодна не вийшла за межі «особливо просунутого» кола інтелектуалів числом у тисячу душ. На звістку, що я впорядковую своє листування з Шевельовим, від інтелігенції молодшого покоління за кожним другим разом доводилося чути: «А хто це?». Не лише для пересічно освіченого українця, а й для переважної більшості «професорсько-викладацького складу» наших університетів Шерех-Шевельов досі залишається маловрозумливим «діаспорним мовознавцем», який колись щось нелестиве сказав про Олеся Гончара (показово: 2008-го, в рік узагалі не поміченого українською державою 100-літнього ювілею ЮШ, на першій стадії медіа-проекту «Великі українці», де формувався «список великих», ім'я ЮШ запропонували до списку, з цілої національної телеаудиторії... 12 душ, — аж захотілося взнати їх поіменно!). І всі багатолітні спроби «малесенької щопти» ентузіастів, котрі з н а ю т ь, хто такий Шевельов, якось прорвати цю блокаду інформаційного невігластва — черговими «бібліофантомними» виданнями, передруками окремих його праць у так само малотиражних часописах, конференціями чи статтями у ЗМІ, — досі не зсунули з його імені залізобетонної радянської плити мовчання: ЮШ в Україні як був, так і залишився — «самвидавним» автором.

(Zwischenrede: свого часу він писав, що певні речі в УРСР неможливо здійснити «через політичні обмеження, з одного боку, і через елементарне неуцтво — з другого»^{*}. Після 1991-го року історія показала, що неуцтво має куди більшу владу, ніж політичні обмеження, і навіть після їх фактичного скасування здатне власною силою й далі утримувати їх при житті — як дикун своїх богів, скинутих місіонерами.)

Якби на полиці в гіпотетичного читача цієї книжки стояв коли й не повний (аж так далеко мріяти не важуся!), то бодай 10-томний чи (зменшуємо ставки) 5-томний ЮШ (найповніша дотеперішня його бібліографія, укладена до 90-ліття, налічує 852 позиції, але є при тому так само непо-

^{*} Юрій Шевельов. Пролегомена до вивчення мови та стилю Г. Сковороди//Юрій Шевельов. *Вибрані праці: У 2 кн. Кн.1. Мовознавство*/Упоряд. Лариса Масенко. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. — С. 514 (далі це видання позначене як ВП-1).

вною, як і наше тут листування»), — якби школярі вивчали його — не скажу в курсі літератури, але хоча б у загальному курсі української історії, аби розуміти, чому в національному пантеоні 20-го століття його ім'я має стояти поруч з іменем Михайла Грушевського (після «*A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic*» (1964) та «*A Historical Phonology of the Ukrainian Language*» (1979) всерйоз повторювати стару імперську мантру про «спільносхіднослов'янські корені» та «колиску трьох братніх народів» неможливо так само, як після Коперніка вчити про землю на трьох китах, і єдиний спосіб «утримати китів на місці» — то замовчати Коперніка), — якби, врешті-решт, бодай ті збірки статей ЮШ, що виходили в Україні, були фізично приступні всякому зацікавленому, схотів — прочитав, — тоді й ця збірка листів не потребувала би посиленого коментаторського «вгляду»: не більшого, в усякому разі, ніж це заведено в культурних народів. І підвищена густина інтертекстуальності в цих листах (що не раз перетворює їх на своєрідний «гіпертекст» із безмежно даленіючою анфіладою лінків) сприймалась би читачем як особливість стилю, не більше. Словом, то було би — як увесь вік марно мріяв ЮШ — «не для дітей». А «не для дітей» у нас поки що не виходить — забагато в українському духовному просторі нагромадилось, кажучи математичною мовою, «невідомих величин». І мости через прірву Великої Української Катастрофи 20 віку все ще лишаються — хисткими кладочками...

Отож мені довелося задіяти ще один ресурс: я спробувала перечитати листи ЮШ зсередини вже не наших із ним взаємин (котрі за 12 років мінялися й еволюціонували, відповідно міняючи й внутрішню драматургію листування), і не історичних процесів кінця століття (неосмислених, забутих і перекручених, як майже все в біжучій історії, і не лише в українській), — а так, як і належить робити при повноцінному спілкуванні «від людини до людини» (теж вираз ЮШ!): зсередини його власного, впродовж понад піввіку твореного ним, у різних жанрах, Тексту. По суті, це була та порція уваги, яку я завинила йому за життя. Тобто, розуміється, я читала все «немовознавче» («неспеціалізоване»), що він тоді друкував, а тритомник шевельовської есеїстики¹ на початку 1990-х взагалі був моєю настільною лектурою,

* Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех). Матеріали до бібліографії/Упоряд. Андрій Даниленко і Лев Чабан/Українська Вільна Академія наук у США. — Нью-Йорк: Б.в., 1998. — 200 с.

** Юрій Шерех. *Не для дітей. Літературно-критичні статті і есеї*. — Мюнхен: Пролог, 1964; Юрій Шерех. *Друга черга. Література. Театр. Ідеології*. — Б.м.: Сучасність, 1978; Юрій Шерех. *Третя сторожа. Література. Мистецтво. Ідеології*. — Балтимор-Торонто: Смолоскип, 1991.

одначе «на повен зріст» — як системного мислителя (останнього такого в нашій інтелектуальній історії!), чий погляд, в різних галузях висловлюваний, втілюваний й обстоюваний, становлять ц і л і с т ь, невіддільну від життєвої цілості особистості, я його за життя не бачила: він був мені «не в фокусі» (як він і досі «не в фокусі» сучасній українській культурі, котра, в кращому разі, поводить з ним за логікою індійської притчі про сліпців і слона: для одних він мовознавець, для других «літературний критик-кома-мистецтвознавець-кома-культуролог», для третіх свідок Розстріляного Відродження, який бачив живого Курбаса, дружив із Домонтовичем і заснував МУР, — а ще хтось здалеки поводить ніздрями на смалений душок, плутаючи Гончара з Якобсоном, КГБ з Сі-Ай-Ей-«ЦРУ», Томаша Гланца з Горасом Лантом, анонімого «Тарасюка» політичного доносу 1969 р. з сучасною письменницею, і годі добрати, чи це продовження тої самої війни, що була оголошена молодому доценту Шевельову 17 вересня 1941 р. в Харківському НКВД, — пообіцяв же був йому слідчий перед приходом німців: «Ми вас знайдемо», — і через 20 років, у Нью-Йорку, таки «знайшли»! — а чи всього лиш усе те саме непробудиме невігластво, «сон розуму», що творить найживкіший ґрунт для всякої підлости).

Свого часу покійний Роман Корогодський, котрий для популяризації ЮШ на батьківщині зробив чи не найбільше, а в два останні його приїзди в Україну (в травні-червні 1995 р. і в серпні 1996 р.) взагалі працював його «Еккерманом», записуючи за ним на диктофон і підбираючи копії машинописів (чим зберіг немало воістину безцінних для історії свідчень!), назвав свою передмову до тритомного видання есеїстики ЮШ 1998-го р. — «Така тривала відсутність, таке непросте повернення». Можна написати ще не одну статтю, розмірковуючи над тим, чому те повернення так затяглося, тут скажу з власного досвіду: Евересту зблизька не розгледіти. Перечитуючи отак, методом «глибинного занурення», листи ЮШ (і свої ж, відповідно!) через вісім років по його відході, я щокрок відкривала нові й нові зашифровані в них смисли, повз які колись була проскочила не помітивши, з головою поглинута власним життям і «самоствердженням» (що він, як виявилось, прекрасно бачив — і великодушно терпів, із поблажливістю старого лева до стрибків кошеняти), — і які стали проступати мені перед очима щойно тепер, як нагрітий над свічкою тайнопис у старих романах. Виходило ніби продовження, на іншому рівні, обірваного перед десятима роками

* Див.: Роман Корогодський. *І дороги. І правди. І життя.* — К.: Гелікон, 2002. — С. 119–220. (далі — РК-ІДІПІЖ).

діалогу — з тою різницею, що тепер ЮШ мені вже відповісти не міг, але його думка й далі випромінювала енергію, як світло згаслої зірки, — і будила думку собі назустріч (що не лише на мене так діє сила шевельовської «інтелектуальної гравітації», добре видно з передмови Івана Дзюби в останньому двотомнику ЮШ, котра теж раз у раз збивається з академічного тону, переходячи в живу, мовби десь на україністичній конференції, дискусію з автором, котрий уже не відповість^{*}). І ще одна з'явилась різниця: якщо перед десятима роками ЮШ був для мене постаттю насамперед «інструментальною» — заповняв вакансію живого авторитета, історично санкціонуючої інстанції, по якій можна «справджувати на тривкість» те, що робиш сама, — то тепер я нарешті змогла розгледіти його самого, в його власному масштабі: стосунки змінилися. «Епістолярний роман» отримав додатковий вимір, як у графіці Ешера; коментарі перетворювалися на «третій голос» у колишньому двоголоссі. Книжка, що здавалась закінченою, назавжди відзнятою в своєму часі — двоє в історичному пейзажі кінця століття, один із різновидів сюжету «старий майстер і дебютантка» (див. Бергманову «Репетицію», мою «Інопланетянку», а ЮШ казав іронічніше — «дєдуш-ка і онучка»), — продовжувала писатися далі. І байдуже, що один із її співавторів назавжди вибув із числа абонентів зв'язку...

Зробити наш діалог так само відкритим і для читачевої в ньому участі можна було, тільки доповнивши його писаними в той самий час і «дєдушкою», й «онучкою» творами, які в цьому епістолярії обговорюються й самі складають до нього найліпший коментар. Чимало з них приступні в книжкових виданнях (посилання на такі читач знайде в примітках); ті найважливіші, котрим пощастило менше і котрі нині для пересічного читача недосяжні (якщо тільки він не архівний пацюк і не проводить свої дні у Вернадці), зібрано в Додатках. Так поступово сформувався «мікстовий» жанр цієї книжки («Чисті жанри — чи вони ще існують?» — риторично запитував ЮШ у «Порогах і заборіжжі»): епістолярій, дослідження, «тематичний збірник», подекуди мемуар — у тих місцях, де наш діалог переходив із письмового в режим «наживо»... Колаж, бріколаж, мозаїка — для мене ж, насамперед, спроба, через наш «епістолярний роман», скласти перший («Матеріалів до бібліографії» не рахую!) «путівник по Шевельову»: є в розвинених літературах і такий жанр. Авторам цієї книжки, щоправда, випало працювати в літературі куди менше благополучній, у якій за два століття

^{*} Іван Дзюба. Юрій Шерех — літературознавець і культуролог // Юрій Шевельов. *Вибрані праці: У 2 кн. Кн. II. Літературознавство* / Упоряд. І. Дзюба. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 5–32 (далі це видання позначене як ВП-2).

не то «путівників» — жодного класика, за винятком Шевченка, не представлено було повним корпусом текстів (за роки незалежності список поповнили ще троє — Стус, Свідзинський і Антонич, але на пальці одної руки ще не набирається), — і потреба модифікувати наявні жанри, достосовуючи їх до нашої, всуціль «паранормальної», культурної ситуації, визнавалась обома, що називається, «за умовчанням». Тому, гадаю, ЮШ не заперечував би проти такого «жанрового визначення» — Shevelov Guide: хоч яка ця книжка на позір далека від аналогічних «guides» на Заході.

А проте з її цілості, маю надію, хоч трохи окресляться обриси невидимого нам Евересту — спадщини, якою не володіємо. І якщо після цієї книжки читач сягне бодай по ті жалюгідно малотиражні збірники ЮШ, на котрі досі спромоглась Україна, то своє завдання-мінімум я вважаю виконаним.

Завдання ж «максимум» наразі виноситься в «нон-фініто».

Путівник вимагає біографічного впроводу — представлення героя. ЮШ, правда, й тут подбав про себе сам — залишивши видруковані незадовго перед смертю (неоприлюднювані доти, «доки вважав себе ще за живу людину»^{*}) два томи спогадів про першу половину свого життя (до виїзду в США у 1952 р.)^{**} і один менший, брошурного формату — про найголовніший і найдраматичніший сюжет його американського періоду: «Мої зустрічі з Романом Якобсоном». У поєднанні з пізніше написаним «28 днів особливої служби соціалістичній батьківщині і по тому» (саме з такої «диалогії», вміщеної в Додатках, я б радила починати знайомство з ЮШ тим, хто не знає про нього нічого, окрім кількох загальників!), цей текст дає ключ до драми цілого життя ЮШ, — а заодно й до розуміння того, яку трагічно самотню «партизанську війну на два фронти» він послідовно провадив увесь свій дорослий вік: від моменту, коли зробив, раз і назавжди, вибір (суто етично мотивований) на користь культури, котру на його очах нищи-

* Юрій Шевельов: «Я хотів сказати „до побачення“ всім, кого любив...»/Інтерв'ю Катерині Кіндрась//Юрій Шевельов. *З історії незакінченої війни*/Упоряд. Оксана Забужко, Лариса Масенко. — С. 447 (далі це видання позначене як ЗІНВ).

** Длв: Книжки Юрія Шевельова (Шереха), видані в Україні після 1991 року, позиція 7.

ли й упосліджували^{*}. (Цей вибір «на користь жертви» в ситуації, коли доводиться вибирати «між катом і жертвою», я ще застала, ослабленим відгомоном, в українському дисидентстві 1960-х, де так само траплялися світлого духа й пам'яті неукраїнці, які «українізувалися» з почуття обурення й протесту проти імперських колонізаторських практик — із природної спонуки порядної людини бути «по стороні слабшого», коли його б'є сильніший; на жаль, ціла наша сучасна, від 1991 року, інтерпретація дисидентства за сталінською логікою «всіх до'дної ями», тільки вже «від супротивного» — «всіх на один п'єдестал», — перемішавши, «через кому», колишню номенклатуру з колишніми політ'в'язнями та покривши всіх однаковою бронзою фальшивого пафосу, досі спромоглася — чи не ефективніше од радянської пропаганди — майже безслідно загладити той флер невідпорної моральної привабливості, котрим був позначений т. зв. «український націоналізм» в СРСР 1930-1970-х рр. як не просто «боротьба за право бути собою», але й, на індивідуальному рівні, екзистенційний вибір по лінії найбільшого спротиву — «на користь слабшого»; відповідно й життя ЮШ, «українця з вибору», нікому вже не здається подвигом, тим паче, що сам він ніколи й ніде, аж до публікації спогадів, не згадав про свій вибір ані словечком, і про те, що з дому він по батькові Шнейдер, а по матері Медер, я сама довідалася вже після його смерті.)

* В «Я — мене — мені... (і довкруги)» (далі — ЯММ-1 і ЯММ-2, відповідно до порядкового номеру тома) сам ЮШ, з притаманною йому безпафосністю, пояснює свій вибір у два етапи: спочатку його захопили «високі осяги української культури — «Березиль» Курбасів, писання Миколи Хвильового, який <...> йшов в одному річищі з Борисом Пільняком, але йшов глибше й цікавіше, вірші Павла Тичини <...>, прозою (так в оригіналі. — О. З.) Юрія Яновського, відкриттям після нездарних перекладів Сологуба Шевченка в оригіналі, а особливо, на перших кроках, відкриттям Лесі Українки з її поєднанням європейськості з українськістю. Бо я не був селяк, і українськість найбільше промовляла до мене через європейськість. Та може й це не мало б остаточно, вирішального значення, якби не пізніше, вже від кінця двадцятих років почате, а в тридцятих доведене до гротескної трагедії переслідування українців і української культури. Тепер українці були перетворені на те, що англومовні народи окреслюють словом *underdog*, і тепер відійти від того, чим я захоплювався в двадцятих роках, було б ганьбою й злочином перед самим собою. <...> Коли запроваджувано пашпорти, треба було визначити для пашпорта свою національність, я усвідомлював, що було б куди безпечніше написати росіянин, і це цілком залежало від мого вільного вибору, але після недовгих вагань я вибрав — українець» (ЯММ-1. С. 76). Парадоксальним чином, цей вибір став у біографії ЮШ тим самим, чим у біографії його (фактично незнаного йому) батька, генерала Володимира Шнейдера-Шевельова, стала свого часу військова присяга «царю і отечеству», — це типовий для старої шляхти «кодекс служіння», якому ЮШ до кінця днів потрапив зберегти непохитну вірність, дослівно, «без страху й догани».

З нашого листування трохи проступає переважно «другий фронт» його «сімдесятилітньої війни», котрий забрав йому, либонь, не менше часу й сил, ніж війна з ідеологічними фантомами імперії та її цілком «нефантомними» спецслужбами, — «внутрішній», український. Тут ЮШ розділив долю всіх своїх великих попередників на ниві довготрудної, й досі не завершеної, духовної модернізації України — від Драгоманова з Франком до Хвильового з Курбасом (останнього він ще пробував боронити в пресі, коли довкола того вже клекотів відьомський шабаш — «кампанія всенародного засуду», що передувала арештові). Про те, яку грізну й страшну роль відіграв у новітній історії України гримучий коктейль, утворений комбінацією плебейського «бунту масової людини» (не лише в більшовицькій версії!) із класичним колоніальним «комплексом кочубеїщини» (як звав його ЮШ), тут писати не місце, — сюжетові цьому, нівроку, літ уже з півторасти, рівно стільки, скільки Україні як модерному проєктові; після поразки перших Визвольних Змагань його епіграматично окреслила О.Кобилянська (в оповіданні «Зійшов з розуму»): «Не смерть страшна, а наша *темнота*», — і можна не сумніватися, що триватиме він іще не одне покоління, в якому на кожного Хвильового знаходитиметься своя зграя «безграмотних енків», або, за ЮШ, на кожного Гулівера — своя армія ліліпутів, тож на цій стороні його життєвого шляху довше не спинятимуся. Згадую про неї в цьому вступному слові єдино на те, щоб відпочатку закрити питання, вже виникле, було, раніше в нашій критиці — після виходу укладеного Ларисою Масенко й авторкою цих рядків збірника статей ЮШ з тематичної рубрики, ним самим визначеної як «Ідеології»: мовляв, навіщо така громохка назва — «*3 історії незакінченої війни*» (до речі, цитата з ЮШ!), якщо в самій постаті ЮШ так мало войовничого? «На війні», нагадаю, можна перебувати й буди цілком кабінетним ученим, «меча духовного» з української книжної традиції ніхто ще не скреслював, і те, що ЮШ, людина переконано «антимілітарна», усвідомлював себе на весь вік «мобілізованим» уже самим фактом свого «українського вибору», неважко доглядіти й просто при уважному читанні його текстів (чи ж не сам він поставив епіграфом до «Другої черги» словникове значення слова «черга», де останнім пунктом — «певна кількість набоїв, випущених кулеметом, групою гармат»?)). Бути в 20-му столітті українським ученим (україністом!), який служить істині, а не котрійсь з ідеологій, означало *ab definitio* опинитись «на передньому краї бойових дій» (причём не раз під обстрілом із кількох «ідеологічних таборів» одночасно!), і то цілком нефігуально (сама посада викладача української мови, яку ЮШ мусив обійняти 1939 р. в Харківському

університеті, була «прокляте місце, з якого зникав кожний, хто ставав на катедру»^{*)}), — і якщо нам нині вже елементарно бракує уяви поставити себе на місце людини, котра все своє наукове життя вперто вирощувала «зелене дерево теорії» з зеренець ідей, через які їхніх авторів було розстріляно «за шкідництво на мовному фронті», а самі їхні імена з м'ясом видерто з пам'яті поколінь^{**)}, — то це, не в останню чергу, тому, що таких відважних послідовників «армії полеглих» станом на кінець століття на всіх без винятку українських «фронтах» були одиниці. А таких, кому ще й вдалося при тому власною працею тріумфально довести й запатентувати п р а в о т у знищених попередників як своїх учителів, — і того менше. І першим у цьому списку «жменьки хоробрих» має стояти ім'я Юрія Володимировича Шевельова.

А проте він брав участь і в субтильніших формах війни з радянською системою — тих, котрих українські історики досі ще не торкалися, тож до розуміння й оцінки ролі, що її в період 1945–1991 рр. відіграла в історії України західна, насамперед північноамериканська, еміграція (ЮШ завше наполягав саме на слові «еміграція», як чітко політично забарвленому, на противагу нейтральнішому й маловиразному «діаспора»), у нас діло ще не дійшло — і в найближчому часі навряд чи дійде. Історія холодної війни між СРСР та США на т. зв. «ідеологічному фронті» (останній термін вживався в офіційному радянському дискурсі аж до самого розпаду СРСР, і моє покоління студентів-гуманітаріїв у 1980-х рр. ще вчено т. зв. «контрпропаганди») — цієї «тотальної війни» спецслужб, яку після 1991 р. обидві воюючі сторони з підозрілою поспішністю оголосили «перегорнутою сторінкою», в дійсності ще не написана, і навіть якщо в остаточному підсумку виявиться, що українська еміграція куди більшою мірою була в тій війні об'єктом радянської уваги (щонайпильнішої!), ніж суб'єктом власної послідовної політики, то і в тому випадкові ефект її присутності як того «третього», що його імперія повсякчас мусила «тримати в умі» в своїх культурних стратегіях на Україні і в діалозі з місцевими елітами, в жодному разі не слід недооцінювати. Окремою темою для досліджень тут мала би

* Цит. за: ЯММ-1. — С. 241.

** У своєму opus magnum — «Історичній фонології української мови» (див.: Книжки Юрія Шевельова (Шереха), видані в Україні після 1991 року, 9) — ЮШ у «Вступних завагах» («Підходи до історичної фонології української мови». С. 55–68) реконструює повну галерею своїх попередників у світлі безсторонньої наукової оцінки, — але й поза тим він упродовж своєї кар'єри присвятив чимало уваги поверненню в лінгвістику здобутків репресованих українських мовознавців 1920-х рр. (про Всеволода Ганцова і Олену Курило в укр. версії див. 8).

стати своєрідна «книжкова війна» між еміграцією й СРСР, яка почалася в 1950-ті рр. і в якій ЮШ відіграв немалу роль — причому не лише як один із «батьків-засновників» Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку, її президент у кількох каденціях (1959-1961, 1981-1986), редактор журналу «Сучасність» (1978-1981) і взагалі «мозковий центр», якого КГБ треба було будь-що-будь нейтралізувати (антишевельовська провокація, почата зв'язкою Білодід-Якобсон у 1962 р., багато в чому цієї мети досягла, обмеживши вплив ЮШ і його ідей серед ліберально наставленої американської університетської еліти, але цілковито вивести його з гри все ж таки не змогла). Тут потрібне ширше пояснення. Україна (як і інші радянські республіки, за винятком Росії) ніколи не була включена в т. зв. «книжкову програму» Преси «Вільна Європа» (Free Europe Press), за якою здійснювалася адресна доставка через «залізну завісу» в країни Східної Європи літературних, філософських, мистецьких та ін. західних видавничих новинок, — уже в 2000-ні рр. цю програму було визнано одним із найуспішніших проектів американської розвідки за всю історію холодної війни, «планом Маршалла для інтелігенції»* (від 1956-го по 1991-й рік засобом такої «ідеологічної диверсії» еліти країн радянського блоку отримали з Заходу близько 10 млн. томів актуальної літератури, що значною мірою й пояснює швидкі темпи «європейської інтеграції» цих країн після краху радянської імперії: інтелектуали Польщі, Чехії, Угорщини, Румунії перебували в цілком іншому інформаційному полі, ніж українські, і на кінець 1980-х рр. у т. зв. «країнах народної демократії» існував готовий прошарок кваліфікованих некомуністичних еліт, здатних відповісти на виклик історії і взяти на себе управління країною, — той, якого Україна не має й досі). Відтак нести «світло науки і знання» безнадійно провінційній, відтятій од своєї традиції й відгородженій від усіх зовнішніх джерел інформації (за винятком західних радіостанцій) постсталінській українській інтелігенції змушена була, за браком інших історичних гравців, таки еміграція (наскільки вона була готова до такої місії — питання не для цих сторінок). «Український шлях», як завжди і в усьому, виявився найдовшим: прямого доступу до України «через кордон» еміграція не мала; цілий «діалог» із нею — це історичний детектив, до якого всі, дотепер опубліковані, матеріали випадає вважати хіба що «причинками»; «тамвидав» в українському «самвидаві» складав настільки мізерну частку, що навряд чи варт серйозно брати його до уваги, — а от стимулом-подразником до вимушеної,

* Докладніше про це див.: John P. C. Matthews. The West's Secret Marshall Plan for the Mind // *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*. Vol. 16. — Issue 3. July 2003. — P.409–427. (Стаття доступна в інтернеті).

порядком «відсічі ідеологічним противникам», показної «турботи партії й уряду про розвиток української культури» еміграція впродовж повоєнних десятиліть слугувала таки надзвичайно ефективним — нині, через двадцять років після офіційного «закриття фронту», це можна стверджувати з усією очевидністю.

Опосередкованим чином, саме активність еміграційних наукових, культурних і видавничих інституцій, запускаючи в рух механізм радянської «контрпропаганди» («заткнути рота ідейним ворогам!»), відкривала в УРСР канали державного фінансування, «ходом у відповідь», то на академічні дослідження (хай обмежені політичною цензурою) нових тем в україністиці, то на видання й перевидання (хай перлюстровані) національної класики, то на широкомасштабні, з імперським розмахом відзначувані ювілеї діячів культури (хай тільки тих «дозволених») тощо, — на всі ті заходи, які, при всій обмеженості й декоративності, все ж допомагали підтримувати сяку-такую тяглість української культурної ідентичності в складі СРСР і — бодай почасти — «амортизували в часі» дієвість русифікаторської політики тої самої держави, котра одною рукою масово ліквідувала по містах українські школи, а другою змушена була розщипати калитку на 50-томне видання Франка (з характерним, правда, пропорційним зменшенням тиражу, від 50 тис. — 1-й том, 1976 р., до 4 тис. — 50-й том, 1986 р.). У кожному разі, нема сумніву, що «діаспорі» ми історично завдячуємо куди більше, ніж нам здається. Можна скільки завгодно кпити нині з української пристрасти до множення по всьому світу пам'ятників Шевченку, але не варт забувати, що саме закладка 1963 р. пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні стала тією потужною «буржуазно-націоналістичною провокацією», котра змусила Кремль під 150-літній ювілей поета «відкрити шлюзи» українству і навіть, уперше після сталінських часів, дозволити, звісно під контролем КГБ, але все-таки п р я м и й культурний обмін «з українцями за кордоном». Етапним тоді став організований ЦК КПУ лист діячів культури УРСР від 29.11.1963 р. до української громади в США, в якому радянці (практично повний список тодішнього культурно-мистецького офіціозу, від М. Рильського, П. Тичини й О. Корнійчука до молодих Д. Гнатюка, Д. Павличка й Ліни Костенко) рапортували «дорогим землякам», у стилі «листів трудящих до з'їзду партії», про всесоюзну, в цифровому вираженні, любов до «великого поета, революціонера-демократа, послідовного інтернаціоналіста» і «рішуче виступали проти злобних спроб недругів Радянського Союзу

використати творчість поета проти нашої країни»: саме від цього документа й здійсненої ним еміграційної дискусії беруть початок поїздки українських діячів на Захід уже під «національним» маркером (1960 р. Олесь Гончар їздив до США ще в складі «всесоюзної делегації» і зустрітися з професором Шевельовим, своїм колишнім викладачем, поза офіційною програмою побоявся). Яка саме, пропорційно, частина культурних процесів в УРСР була продиктована цією логікою шахової гри, де «білими» ходила еміграція, а відповідні радянські відомства «давали відсіч буржуазним націоналістам» у вигляді симетричних ініціатив, тільки зі своїм ідеологічним наповненням, про те без спеціальних студій сказати, звісно, годі, але хронологія «віддзеркалень» навіть на поверховий погляд не може не вражати: варто було на еміграції оголосити збір коштів на перевидання «Книгоспілківського», з «розстріляних» 1920-х (і досі найліпшого!), 12-томного зібрання творів Лесі Українки (Леся Українка. *Твори: В 12 т.* / Нью-Йорк: Вид. спілка Тищенко-Білоус, 1953-1954), як у Києві зараз же притьмом запускається в роботу «своє» (перше після «Книгоспілківського» — і найменш купюроване з усіх наступних), 5-томове (Леся Українка. *Твори: В 5 т.* — К.: Держ. видав. худ. літератури, 1951-1956); варт було УВАН у Нью-Йорку видати й досі не перевершений альбом-дослідження колишнього директора Софійського заповідника, архітектора-проектувальника Капітолійського комплексу у Вашингтоні Олекси Повстенка, який 1941 р. врятував Софію од замінування перед відступом радянських військ (Олекса Повстенко. *Катедро св. Софії в Києві.* — Нью-Йорк: УВАН, 1954. — 476 с.+ 336 іл.), як за аналогічну працю, тільки вже з метою продемонструвати «постійну турботу партії й уряду про видатну пам'ятку архітектури», беруться в УРСР (Микола Кресальний. *Софійський заповідник у Києві: Архітектурно-історичний нарис.* — К.: Держбудвидав, 1960); варт було Володимиру Кубійовичу запустити свій «Сарсельський проект» і опублікувати перші два томи 10-томової «Енциклопедії українознавства» (*Енциклопедія українознавства. Словникова частина* / Наук. Т-во ім. Т. Шевченка / Гол. ред. В. Кубійович. Т. 1; 2. — Париж-Нью-Йорк: Молоде життя, 1955; 1957), як українцям в СРСР обіцяють створити — і створюють-таки! — «першу енциклопедію українсько-

* Великому Кобзареві — гідну шану. Слово до українців, до української громади з США, до «Комітету пам'ятника Шевченку» // Григорій Костюк. *Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах.* Кн. 2. — К.: Смолоскип, 2008. — С. 483–487. (Там-таки наведено фотокопію з першодруку в газеті «Літературна Україна».)

го народу» — УРЕ (насправді четверту, але спасибі й на тому)* — і так, куди не кинь... Особлива місія випала знаменитій «антології Лавріненка» (Юрій Лавріненко. *Розстріляне Відродження. Антологія 1917-1933. Поезія — проза — драма — есей* // Biblioteka «Kultury». Т. XXXVII. — Paris: Instytut Literacki, 1959), яка з походження була «диверсією» еміграції вже не української, а польської — і завдяки тому змогла отримати чи не найгучніший резонанс за весь час «книжкової війни» (розповсюджувалася за списками вищезгаданого «книжкового проекту» СІА у країнах радянського блоку, звідки в 1960-ті потроху просочувалася й в Україну): вона стала тим детонатором, який дав перепустку в радянські видавництва першій хвилі українських «забутих імен» (незабарною «відсічкою» у вигляді укладеної переважно з віршів про Леніна «своєї» «антології реабілітованих» [з поезії 20-х років/Упоряд., вступна стаття та примітки А. І. Костенка. — К.: Рад. письменник, 1959] обійтися вже не вийшло!), — і до чергового «закручування гайок» молодь 1960-х устигла відкрити для себе Плужника, Антонича, Зерова, Драй-Хмару, Йогансена, Леся Курбаса, Миколу Куліша, — хай і в обтятому вигляді, але й цього вистачило, щоби зсунути «колоніальну парадигму» в цілому поколінні нашої підрадянської інтелігенції: умовно кажучи, для того, щоб було на чому вирости Стусові (припускаю, якраз це й мав на увазі Єжи Гедройць, коли писав, що ця книжка «в Україні спричинилася до постання важливої поетичної групи, т. зв. *шістдесятників*»^{**}, — у подробицях українських контекстів він міг плутатися, але загальну політичну суть процесу тут схоплено зовсім правильно). Сьогодні нам уже не видно, до якої міри офіційна українська культура в УРСР була культурою

* Покійний голова НТШ у Львові, член-кор. АН УРСР та НАН України д-р Олег Романів (який був ініціатором перевидання «Енциклопедії українознавства» в Україні) згадував «перебіг наради 1959 р. в кабінеті директора Інституту машинознавства й автоматики АН УРСР Г. В. Карпенка. На цьому зібранні директор поінформував присутніх про хід наради в ЦК КПУ, на якій говорилося, що у відповідь на енциклопедичну діяльність українських націоналістів партія ставить питання про випуск УРЕ» (О. Романів. Довгий, тернистий шлях українства до самопізнання / *Енциклопедія українознавства. Т. 1.* — Львів: НТШ у Львові, 1993. — С. XVI).

** Jerzy Giedroyc. *Autobiografia na cztery ręce* / Oprac. i posłowie Krzysztof Pomian. — Warszawa: Towarzystwo Opieki nad Archiwum Instytutu Literackiego w Paryżu, 2006. — S. 199. Нагадаю, що первісно Гедройць пропонував підготувати антологію українських письменників-жертв сталінського режиму таки ЮШ, а вже той порекомендував доручити її Юрієві Лавріненку (в списку вміщених у передмові Лавріненкових подяк найперша складається ЮШ «за ширшу допомогу матеріалами і в редакційній праці», — подібним безкорисливим способом ЮШ доклався до сили-силенної видавничих проєктів, і не завжди йому дякували).

такого-от «оперативного реагування», — «битва двох ідеологій» скінчилася після 1991 р., коли еміграція склала з себе колишні повноваження опосередкованого «замовника» культурної політики в Україні, і колишні радянці на тих самих посадах позбулися спонуки до будь-яких, як то жартома формулював ЮШ, «культурних поползновень». Щойно тут і вийшла на яв повна відсутність у них будь-яких власних стратегій. І той факт, що в незалежній Україні, по суті, припинилось академічне впорядкування національної спадщини, про жодні системні робочі-видавничі плани в цій царині за двадцять років ні в гуманітарному секторі НАН України, ні у відповідних міністерствах, ні в новоствореному Інституті національної пам'яті не було й споминки, і навіть 150-ліття Франка Інститут літератури НАН України спромігся відзначити вже тільки... томом купюр із радянського 50-томника (а 135-ліття Лесі Українки й ще смішніше — колективним походом на її могилу!), — найнаочніше показує, якими прихованими пружинами були приводилися в рух усі ті інституції перед 1991-м роком*.

ЮШ не цікавила велика політика, його цікавила велика наука. Але якраз великі діячі, в будь-якій сфері, всупереч досі в нас поширеному (теж радянському!) забобонові, «політичними ідіотами» в античному сенсі, себто кабінетними інтровертами, не бувають ніколи — хоч би тому, що мислять у масштабі довготермінових історичних стратегій і життєво заангажовані в проєктивні суспільні наслідки своїх відкриттів на дальню перспективу. То правда, що за натурою ЮШ був не бунтарем, а мислителем, — у своїх спогадах він згадує всього чотири випадки за все своє доросле життя, коли «зривався» й бунтувався відкрито — в його етичній системі, «відповідав злом на зло» (в 1934 р. — «поліцейському мовознавцю» Наумові Кагановичу,

* Третього, за СРСР провідного гравця цієї історичної драми — імперський центр — я тут полишаю на боці, але показово, що він і далі продовжує «реагувати» на «націоналістичні диверсії» (читай, на сам факт існування української культури, ніяк не зв'язаної з російською) за тією самою інерцією радянської «контрпропаганди»: анекдотичний казус, коли 2006 р. групу українських поетів запрошено виступити на ювілейному вечорі Франка в Москві під оголошенням, нібито в Україні Франків ювілей не відзначається і їм нема де виступити (див. про це: Антон Санченко. Шість камінців у ставок сучасності // *Арґергард*: Альманах. — № 4. — К.: ТОВ: Антикварна Сучасність, 2010. — С. 357–358), — далеко не поодинокий приклад усе того самого, прокручуваного вже автоматично, як саундтрек із вимкненим зображенням, демонстрування «турботи партії і уряду про розвиток української культури». Попри всю гротесковість подібних сюжетів, в інформаційній війні Кремля проти України вони використовуються доволі широко, і нерозуміння молодшим поколінням українців їхніх витоків і природи в черговий раз унеможливило відповідь українських еліт на черговий історичний виклик.

в 1945 р. — німецькому домовласникові, що виганяв його з матір'ю на вулицю, у 1953 р. — Романові Якобсону, коли той схотів у зародку затлумити його концепцію, у 1965 р. — Горасові Ланту, одному з активістів «антишевельовської кампанії», коли той цинічно запропонував йому «потиснути собі руки»): послужний список, що «на революціонера» ніяк «не тягне» й сам собою може видатися ледве чи не взірцем лагідности й сумирности, — якщо не знати, що справжній, ціложиттєвий бунт ЮШ відбувався деінде, на глибині тектонічній, і в форматі побутових жестів описові не піддається. Вся діяльність ЮШ, від наукової до громадськи-організаційної (від МУРу до УВАН), була, на кінцеву мету, цілеспрямовано **н а ц і є т в о р ч а** (його виступ у вересні 1990 р. на тому самому I-му Конгресі українознавців, де ми й познайомилися, ще й досі виглядає недосяжним зразком державницького підходу до відбудови Україною своєї національної пам'яті). З промови на відзнаку 50-ліття УВАН (див. Додатки) видно, з якими далекосяжними стратегічними настановами розбудовував він на еміграції українську науку, з недавно опублікованого листування з Єжи Гедройцем — на який центр інтелектуального опору (в одній категорії з його східноєвропейськими «братиками» з Free Europe Press) перетворював редагований ним журнал: все це (і багато ще не згаданого) вже належить до терену «високої» політики — акурат тієї, котрої в постколоніальній Україні так драстично бракує... Радянські органи безпеки, зі свого боку, не помилялися, коли в своєму орвелівському «ньюспіку» титулювали його «буржуазно-націоналістичним ученим»: він **д і й с н о** був їхнім «ідейним противником» — із яким, навіть при щедрій асистенції української «темноти», «імперії зла» впоратися так і не вдалося. Так що з другого боку барикад його мали за віщо ненавидіти. І матимуть іще довго — аж доти, доки всі його «довгограючі» стратегії не будуть втілені в реальність — і в такій якості не перейдуть до підручників історії.

Т а к о г о Шевельова Україна не побачила й досі. Звідси необхідність цього вступного «коментаря до біографії». Все інше, «негероїчне», що слід знати про нього читачеві, ЮШ розповів про себе сам.

* Юрій Шевельов. У затінку совиных крил//ВП-1. — С. 334–348.

** Єжи Гедройць та українська еміґрація. Листування 1950–1982 років/Упоряд., перекладне слово і коментарі Богумили Бердиховської/Пер. з англ. та польськ. — К.: Критика, 2008. — С. 566–594.

Писати про ЮШ, яким я його знала, — значить, хоч-не-хоч, писати про себе. Для тих, кому в цій книжці може видатись «забагато Забужко», поясню, що листи ЮШ були стандартного обсягу (переважно друковані на поштових аркушах, призначених для згортання конвертом) — мої, натомість, «розпухали» без жодних обмежень, чим і спричинено позірну «нерівноправність» голосових партій (по 3-4-5 моїх сторінок — проти незмінно й строго одної від ЮШ): кажу позірну, бо густина інформації з мало- чи багатослівністю нічого до діла не має, і один лаконічний рядок ЮШ не раз може, якщо вміти подумки його «розгорнути», вміщати в собі «статтю середнього розміру». Але навчилась отак «розгортати» я, зрозуміло, далеко не відразу, — на те, щоб виробити «спільну мову», в якій обоє почувалися б цілком вільно, нам із ЮШ знадобилося майже п'ять років: надто великою була початкова межи нами дистанція, надто великою еґоїсткою — та «молода дебютантка», якій потрібен був від «старого майстра» насамперед легітимізуючий «голос історії» у відповідь на її власний, — та й ЮШ, з натури самітник, на підводних рифах, що виникають у всякому неформальному спілкуванні, почувався не найвправніше... «Поза текстом» епістолярію лишилися сотні проговорених нами людино- (і телефоно-) годин, без яких, боюся, ніякий обмін віршами-статтями-книжками нічого б не поміг, — тільки живе-бо спілкування «від людини до людини» здатне пробити всі бар'єри, в тому числі й найнездоланніший — культурний, котрий, за моїми спостереженнями, відчужував від ЮШ чи не найбільше людей «нової формації»: ЮШ був «паном старої школи», що означає, при всій позірній простоті й звичайності, при всій привітності й мило-невимушеній світськості, ще й поколіннями вщеплюване в духовний ґенотип всіх «добре вроджених» «*Noli me tangere*», ту незриму, але виразно відчутну «межу доступності», котра згори внеможливорює будь-яке амікошонство — й автоматично змушує кожного «громадянина радянського хову» (якщо з нього не зовсім нечутливий тупак!) почуватися трошки недовимитим (своєї бабусі по батькові, теж «із доброго дому», я в дитинстві просто боялась — і так само «заморожено» попервах була трималась і з ЮШ, доки він сам мене не «розморозив»). Біда в тому, що «Еккерманом» я виявилась нікудишнім — і з наших розмов записувала по свіжих слідах (коли взагалі записувала!) не стільки діалоги прямою мовою,

скільки свої власні «рефлексії з приводу». А розмови, на відміну від листів, новими очима по впливі часу не переглянеш і не переоціниш: що запам'яталося, те запам'яталося, — те, і тільки те, що я в свої тридцять з хвостиком здатна була «запеленгувати».

Тут нотабене: слів «учитель» і «учениця» — найперших і найлогічніших, що мали б спасти на думку, — ніколи між нами вимовлено не було. Мені й духу б на таке не стало — надто після того, як раз у розмові впала згадка про спільного знайомого, котрий слухав у ЮШ курс у Колумбійському університеті й називав себе на цій підставі «учнем Шевельова», — ЮШ тоді засміявся й добродушно сказав: «Я не вважаю його своїм учнем», — так легко й звичайно, мов пушинку з піджака зняв, і я мимоволі збентежилась, ніби самозванцем виявився не знайомий, а я сама: якось уперше стало ясно, що і в стосунках «учитель — учень» (може, найдужче пошкоджених добою тоталітаризму) «для танго потрібні двоє» — як і в дружбі, в любові, в усяких взаєминах, котрі тому так і звуться, що в з а є м н і, творяться двома самотійними особистостями на рівні «Я — Ти», і не можна без відома другої сторони бути чиймось «учнем», як не можна бути товаришем чи подружжям... До того ж, на час нашого знайомства мій період «пошуку живих учителів» (що скінчився кількома розчаруваннями й одним серйозним уроком «від супротивного» — як «не треба» й «не можна», ні за яких обставин) був уже позаду, моя система вартостей і поглядів загалом сформована, і хоч у багатьох пунктах вона дуже живо співрезонувала з шевельовською, однак «виліплювалась» усе-таки не ним, тож традиційна формула «учнівства» тут начебто й не пасувала. Чи принаймні так мені тоді здавалося.

У ЮШ, як видно з останніх його листів, була з цього приводу своя думка, але він волів тримати її при собі й озвучувати не квапився: він узагалі був одним із найпотайніших людей, яких я в житті зустрічала. Така скритність береться не з самої лише природної вдачі або дворянської звичаєвої стриманості («защипнутости на всі гудзики»), — це ще й печать того покоління, в якому за одне необачно зронене слово можна було заплатити головою (у спогадах ЮШ пише, як його вразив був, уже на еміграції, своїм потоком одкровень при першій-таки зустрічі російський філософ Фьодор Степун: «Це ми, люди інших поколінь, люди, що пройшли школу більшовицького режиму, звикли тримати язик за зубами, мовчати, ховатися й таїти, а для нього — російської людини доби кінця

* Тут і далі прямою мовою передаються тільки ті репліки, за дослівність яких я ручуся.

старої імперії — така балакучість була природна й самозрозуміла»^{*}). Звичка «тримати язика за зубами» з роками входила в плоть і кров, і в старості людям не раз легше було змовчати, ніж «розпечатати» заборонену тему, — цей «синдром конспіратора» я пізніше спостерігала й у ветеранів УПА, які в юності навчалися «про справу говорити не з ким можна, а з ким треба», й цілу решту життя нерушимо зберігали військову таємницю вже неіснуючої армії, навіть коли прийшла пора заговорити про неї на весь світ. У випадку ЮШ «військовою таємницею», яку він змалечку і аж до 33-го року життя мусив ховати од світа, було його «соціальне походження», зрештою так і не викрите радянською владою (мимоволі думаєш, наскільки ж інший «моральний матеріал» дістався більшовикам «на вході», ніж маємо тепер «на виході», якщо за чверть віку, прожитих у тому самому місті і в тому самому будинку, де десятки людей ще мусили пам'ятати Шевельових як «генеральшу з паничем», ЮШ тільки один раз натрапив на стукача!). Саме звідти, гадаю, походила його нехоть до балачок на приватні теми: «про себе самого» він говорити просто «не вмів», не навчився у свій час, і з того боку відкривався повільно й туго, мов чавунна брама на іржавих завісах. Про те, що його батько був «царський генерал», я почула в травні 1991 р. від Богдана Бойчука — як розказане самим ЮШ у хвилину відвертості мало не під секретом, тож цю тему надалі в наших розмовах умисне старанно обминала: мало які там у кого родинні скелети в шафах, раз чоловік не хоче їх ворушити, то й не ворушімо... Про історію з Якобсоном довідалася вже з опублікованого в «Сучасності» в 1994 р. мемуару — і тоді зрозуміла, що мав на увазі ЮШ, коли раз у Нью-Йорку (в травні 1992-го) був укинув мені по ходу розмови щось про «американську університетську мафію», — я зацікавилась: а що, є й така? — *О-о!* — чи то реготнув, чи видихнув він у відповідь, і стільки в тому прорвалося затамованого болю й гніву, що стало ясно: в ту рану краще перстів не пхати, — а сам він нічого не став пояснювати, відразу ж і закрився, тільки й згадав, що колись проти нього «об'єдналися радянська й американська мафії»... Вся його мемуаристика, від «*Я — мене — мені...*» до «*28 днів особливої служби...*» — це, властиво, ще один бунт — проти отриманого в першій третині життя «закляття мовчанням»: на письмі «замки» збивалися краще. В живому спілкуванні він поставав куди більше «замкненим» — невразливим і насмішуватим (навіть часами «увімкнені» напади старечого вередування в його артистичному виконанні сприймалися як форма кокетства — як нагадування присутнім, що він уже «може собі дозволити» й на таке).

* ЯММ-2. — С. 242.

І ми ніколи з ним не заводили мову «про нас самих» — і не пробували знайти якоїсь точнішої формули наших взаємин, аніж півжартом запропоноване ним «дєдушка — онучка».

Я так і не знаю — і ніколи вже не дізнаюся, — що він розгледів у тій, двадцятилітньої давности, дівчинці дистанційно, через океан: по чому був запримітив «дебютантку» (і звідтоді вже не випускав із «сфери впливу», терпляче зносячи її молодечий еґоїзм, і неухагу, і всі її норови...) — ще ДО тої першої «зустрічі в Київському університеті», щодо якої тільки по десяти роках признався (ох і вміло ж те покоління мовчати!), що зустріч була невинуватою — і відбулась таки на його вимогу («чи Ви пам'ятаєте, хто був технічним виконавцем мого наказу?»).

Пам'ятаю, авжеж: нас познайомив Мойсей Фішбеїн. Пам'ятаю велику (актову) залу своєї «альма матер» — Червоного корпусу на Володимирській, роїння й гул конгресового тлуму в перерві між засіданнями (то ж був перший збір української інтелігенції «без кордонів» за ціле 20-те століття, атмосфера, яку можна порівняти, в зменшеному масштабі, хіба до Майдану—2004!) — і Мойсея, який сяючи мчить по проході, своїм громохким баритоном професійного радіо-анкормена перекиваючи гамір цілого велелюдного зібрання:

— Оксано! З тобою хоче познайомитися ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ ШЕВЕЛЬОВ!

Це так і прозвучало, набране в повітрі «великими літерами» — як «ґонґ судьби». Мойсей — знаний майстер театральних ефектів, і я так цей його «номер» була тоді й потрактувала, ні на мить не повіривши, ніби ЮШ справді «хоче зі мною познайомитися»: та хто я така?.. Напередодні, на відкритті Конгресу, в ще не перейменованому на той час на «Український Дім» Музеї Леніна публіка влаштувала ЮШ, що піднявся на трибуну, 5-хвилинну стоячу овацію, його доповідь (ту саму, про «совині крила», і як Україні з-під них вибиратися) я вислухала (глитаючи кожне слово, мов пересохлим горлом джерельну воду в спеку), стоячи в проході, стиснена звідусіль такими самими спраглими («любі друзі, шановні вороги...»), — на Конгресі до нього було не досягнути, весь наш академічно-спілчанський бомонд тримав його в кільці облоги, як бодіґарди першого секретаря ЦК КПУ, і чого б то він «хотів знайомитися» зі мною — дівчиськом з одною поетичною збіркою (друга щойно тими днями вийшла з друку), якої він напевно ж не читав? На той час за мною, правда, числилося ще кілька резонансних виступів у пресі, що їх він, теоретично, таки міг читати — від «Мови і влади» («Дніпро». 1990. № 1, передрук. див. у «Хроніках від Фортінбраса») до свіжовидрукованої,

не менш тоді «революційної» «Літератури і тоталітаризму» («Літературна Україна» від 23.08.1990 р.), та й вірші в тій-таки «ЛітУкраїні» друкувалися не раз, і моя улюблена поема «Самогубче дерево», — але ЮШ в живі очі нічим не виказав обізнаности з моїми писаннями (ніяких там «Ви сміливо починаєте», як я була вифантазовувала собі зустріч Майстра й Дебютантки в студентському «Шукаючи собору») і в «батьки-покровителі» зовсім не набивався. Мабуть, саме через це — через відмінність «культурних кодів» — я й не затримала з тої зустрічі в пам'яті більше анічогісінько (а, судячи з того, що в Бахметєвському архіві знайшлась моя вітальна листівка до ЮШ «з Новим 1991-м роком», ми мусили вже тоді обмінятися адресами!) — і, прилетівши в травні 1991 р. до Нью-Йорка, була «наново» заскочена й підлещена, почувши від Богдана Бойчука й Марії Ревакович, які люб'язно гостили мене у себе в домі, що ЮШ чекає мого дзвінка і запрошує відвідати його на Клермонт-евеню: Богдан сам тріумфально набрав номер — і передав мені трубку майже з такою самою гордістю, з якою Мойсей викликував у Києві своє «сповіщення герольда».

Весь цей антураж із легким присмаком сенсації (серед українців на еміграції ЮШ славився своєю неприступністю!) тільки тим дужче мене знесмілював: мені довго не вірилося в серйозність його до мене інтересу — власне, аж доти, доки я не прочитала його передмову до своєї третьої збірки — «Автостоп» (див. Додатки). Далися взнаки стигми мого «гендерного виховання»: зростаючи в жорстко патріархальному СРСР, з одного боку, ти отримувала «комплекс принцеси», звиклої до обожнювання й поклоніння, а з другого, неминуче — неможливість виробити об'єктивну самооцінку (те, на чому тепер найчастіше ламаються в Україні кар'єри жінок мого покоління). Треба було трохи пожити на Заході й «потусуватися» серед «видатних мужів» нерадянського крою, щоб упевнитися, що такі можуть пошукувати мого товариства не лише «за карі очі й брови шнурочком», словами ЮШ кажучи, — що для мислячих індивідів протилежної статі моя кучерява особа може й поза тим становити якусь самостійну атракцію. Так що ЮШ довелося не один рік мене «приручати». Але він не дарма був фаховим учителем...

У той перший мій візит на Клермонт-евеню, 39 (один із найреспектабельніших кварталів Манхеттену, район Колумбійського університету, тиха вуличка між Бродвеєм і затіненою старими платанами набережною Хадсон, з легкої руки Маяковського прозваної в СРСР «Гудзоном», елегантний під'їзд, хол, більше схожий на фойє чотиризіркового готелю, другий поверх, дзвінок, страх за свої мокрі од хвилювання руки...) я ЮШ ще «боялась» — і, забившись у кут канапи й залякнувши там

із міною чемної дівчинки, найдужче старалась ретельно добирати слова: раз у раз вставляла «пане професоре» і взагалі трималася так, ніби мене не спускала з ока моя покійна волинська бабуса, — аж доки, десь по годині, чи що, ЮШ, зовсім між іншим, не вкинув не міняючи тону:

— *Ви не мусите обнімати цю подушку...*

Щойно тоді я завважила, що сиджу, мертвою хваткою вчепившись у диванну подушечку, — як невмілий плавець у рятівне коло.

Але на той час температура розмови, цікавої для обох, уже розтопила лід: ЮШ цікавила в моїй особі Україна сучасна, якої він не знав, мене в ньому — «Україна втрачена», яку я саме тоді для себе відкривала, пожираючи нагло уприступнені бібліотеки невідомих мені в студентську пору книжок, як вогонь суху соломку, плюс так само незнана «Америка», з якої й почалась моя двомісячна поїздка (участю в міжнародній конференції «Поезія і опозиція», організованій Бостонським університетом), — кожен був у себе вдома на тій культурній території, де інший якраз прагнув освоїтися, і цим на перших порах і визначались координати взаємного інтересу. Перший бар'єр упав, коли ми, вже зовсім жваво бесідуючи, йшли Бродвеем до ресторану, і ЮШ несподівано жалібно і якомсь дуже «по-домашньому» попросив:

— *Тільки не називайте мене «пане професоре»...*

І мов махом змів 52 роки різниці: я побачила сучасника, «свого», з ким можна не лише обмінюватись думками, а й сміятися з тих самих речей (вирішальний фактор для маркування «свій/чужий»!), — і зраділа, як випущена на волю. (Либонь, про такі моменти американці й кажуть цитатою з фільму «Касабланка»: «I think this is the beginning of a beautiful friendship».)

Правда, перед тим був ще один «момент істини»: на виході з будинку ЮШ згадав, як 1979-го року його відвідав, будучи в Нью-Йорку в якихось своїх ООНівських справах, Павло Загребельний. Вони проговорили цілий день, не виходячи з помешкання (про що — ЮШ мені тоді не сказав, це я прочитала вже потім у його спогадах: радянський класик приїздив, за дорученням властей, схилити його «до співпраці»^{*}). Коли стемніло, ЮШ запропонував гостеві вийти повечеряти десь

* Див. про це: ЯММ-1. — С. 290; ЯММ-2. — С. 135. Обидві згадки, хоч і принагідні, не залишають сумнівів у характері зустрічі, куди більше схожої на бесіду з офіцером безпеки, ніж на діалог двох діячів культури: «Він (П. Загребельний. — О. З.) намовляв мене відвідати Київ, казав, що я був би там потрібний. Я сказав йому:

— Нащо я вам потрібний? У вас є Косач, він може вам розповісти про все, що діється тут.

— Ні,— відповів Загребельний без дальших коментарів, — ми його не цінімо і довіри не маємо. Він нам потрібний тільки як небіж Лесі Українки» (ЯММ-2. — С. 135).

на місті — і щойно на виході виявилось, що під під'їздом на класика весь той «робочий день», від 9-ї ранку, чекала наготові дипслужбівська машина — і «ув'язнений» у ній водій: із наказом не відлучатись...

— Як казав покійний Чижевський, — докинув ЮШ насамкінець, — в СРСР не «диктатура пролетариата», а «диктатура над пролетариатом»...

Тут мене й прорвало — і я гаряче й плутано ринулась виповідати йому все, що думаю про нашу радянську касту «служителів мистецтва», свято переконаних, наче номенклатурні привілеї їм належаться «по праву» — як «духовній еліті нації»: на той час я вже мала з цим прошарком свій досвід спілкування (і ще довго була носилася з заміром якось про те все написати, аж доки з'явилися «Митці» Л. Подерв'янського й «перебили», вичерпавши тему в найадекватнішому для неї жанрі гротеску). Не виключаю, що то й був момент, коли ЮШ перший вгледів у мені «сучасницю»: в мої літа він із таким самим запалом «борюкався проти зневаги до меншого брата й проголошення себе сіллю землі à la Донцов»*, і до духовного «плебейства» (у моєму лексиконі — хамства) в усіх формах у нього завжди була органічна відраза.

В ту зустріч він подарував мені щойно видану «Третю сторожу» — «Оксані Забужко, бажаючи щасливої другої стометрівки, автор. 29.5.91». Ніби визнавав тим, що першу «стометрівку» пройдено вдало, і скріплював оцінку своїм підписом, як професор на іспиті, — якраз та «санкціонуюча» роль (від імені гостро потребованої мною «культури втрачених стандартів»!), у якій він і міг стати для мене незамінним — і таким, на довгі роки, й став. Так що драматургію стосунків було представлено ним відпочатку — ЮШ не випадково ввесь вік прожив завзятим театралом: на режисурі він знався досконало.

І тоді ж таки запропонував листуватися, коли я повернусь до Києва (в США я лишалася ще на місяць — на україністичну конференцію в Іллінойському університеті в Урбана-Шампейн, і цілий той місяць ми ще передзвонювалися, вже по-приятельському, теревенячи «про все на світі»):

— Якщо будете мати охоту...

Чи «вільну хвилинку», чи якось так, — не пригадую вже дослівно, пригадую, що ми прощалися, стоячи на розі Клермонт-евеню, і він говорив ніби знехотя, своїм звичаєм спроквола розтягуючи слова

* ЯММ-1. — С. 61.

й дивлячись з висоти свого зросту кудись поверх моєї голови в напрямку річки (цю сцену в моїй пам'яті освітлено навзахіднім сонцем, отже, ми провели разом ціле пополудне): мовляв, якщо захочеться, то черкніть як-небудь при нагоді з України вістку, що там у вас діється, буду радий почути...

Однак листування мало свої психологічні бар'єри (висловлюючись мовою ЮШ, «пороги») — і свої еквіваленти спазматично обнятих подушок. У моєму тодішньому уявленні, до Шевельова, навіть після прямої заохоти, писати можна було тільки з якогось зовсім уже спеціального приводу, значущого, «ділового»: як писалось на одвірніх табличках радянських посадових кабінетів — «Без доклада не входить» (в дитинстві я це розуміла так, що за таємничі двері пускають тільки тих, хто має при собі заздалегідь написану наукову доповідь — «доклад» — на якусь важливу тему). Я ж була добре свідома і його зайнятості, і його незамінності в українській культурі (не лише для мене!), — а він дуже активно включився в процес «національно-культурного відродження» тих літ, був запотребований і завалений замовленнями з усіх сторін, і мені просто сумління не ставало його «відволікати»... На додачу, в Урбана-Шампейн я отримала запрошення від Михайла Найдана, голови слов'янського відділу в університеті Пенн-Стейт, приїхати до них на весняний семестр 1992 р. т. зв. «гостьовим письменником» (Writer-in-residence) — з викладанням загального курсу української культури, і, повернувшись до Києва, цілу решту 1991-го року працювала не розгинаючись, аж мені з вух куріло, щоб устигнути до нового від'їзду в США здати в друк свою монографію про Франка («Філософія української ідеї та європейський контекст») і підготувати, бодай начерково, цикл лекцій для Пенн-Стейт (в англійській я ще почувалася нетвердо, а головне — такий оглядовий курс, від Київської Русі до наших днів, вимагав від мене невсипущих занять самоосвітою: я-бо належала до покоління, якому не то своєї культури, а й своєї історії окремим курсом ніхто ніколи не викладав, таких підручників на час розпаду СРСР взагалі не існувало, і скількома, сумарно, роками ув'язнення та занапащеними життями було заплачено за спроби їх «підпільно» в Україні творити, ніхто ще не обчислив, тож якби не Орест Субтельний із його виданою 1988 р. в Торонто «Ukraine: A History» — ще одна, спасибі еміграції, «ідеологічна диверсія»! — то не лише мої американські студенти, а й перші покоління учнів незалежної України не мали б із чого вчитися: Україну, цілком за Шевченковим пророцтвом, «збудили» інтелектуально «окраденою» таки до нитки, і запрошення до Пенн-Стейт я сприйняла

як унікальну нагоду ліквідувати прогалини в своїй колоніальній освіті). Одне слово, пропозицією ЮШ «писати, коли буде час» я до кінця року так і не скористалася.

1 січня 1992 р. я знову прилетіла до США — цим разом уже ґрунтовно «відкривати Америку» і себе вкупі з нею, — і впродовж того, дуже важливого в моєму житті, «весняного семестру» (січень — червень 1992 р.) ЮШ уже стійко й назавжди перейшов для мене в категорію «моїх американських друзів». Багатогодинні телефонні розмови по 2-3 рази на тиждень (гарзд, що університет оплачував!) набули сливе «домашнього» характеру: ЮШ справді ставав для мене чимось на кшталт «дєдушки», єдиного україномовного (не «по-діаспорному», а повноцінно!) у всуціль англомовному оточенні, з ким спішиш поділитись і своїми турботами, й відкриттями, і смішними пригодами, не мусячи себе при тому мовно «редагувати» (благо, що його сповна оцінити здатен тільки той, кому випало пожити якийсь час у мовній ізоляції!), — а одночасно й провідником у новому для мене світі американських університетів, і фаховим консультантом з англомовної україністики, і невичерпним оповідачем цікавинок (він був блискучий *causeur* — артистичний, із витонченим гумором і спеціальним смаком до мовної гри), і взагалі душевно близькою людиною: коли він у квітні на цілий місяць вирушив у подорож до Європи, мені його вже бракувало, і я чекала на його повернення.

— Як Вам подорожувалося, Юрію Володимировичу?

— *Втомно...*

Я нишком чмихнула, подумавши: ну й зух із старого — у 84 роки об'їхав за місяць сім країн, перелетів через сім часових поясів і ще й нарікає, що «втомно»! Тут і я б утомилася... ЮШ скаржився на румунські (здається) готелі, оповідав якісь дразливі дорожні історії — а мені все невтямки було, що йому ж таки справді 84 роки і живе він самотньо, з чашкою гарячого чаю й теплим пледом ніхто його вдома з подорожі не чекав, — ото стільки й відпруження має, що побурчати по телефону... Я все ще бачила його «старшим» — тим, хто дає підтримку, а не сам її випрошує. Гадаю, це свого роду побічний ефект від засліплення силою інтелекту, і взагалі силою того духа, котрий «животворить»: те, що «плоть слаба», при спілкуванні з такими «променуючими» людьми перестаєш помічати (подібне було в мене й при знайомстві з Чеславом Мілошем), і їхній вік якось ніколи до кінця не фіксується свідомістю, — навіть коли йдучи поруч мусиш сповільнювати ходу, щоб дотримати їм кроку, це здається даниною

не старості, а індивідуальному темпоритму. А ЮШ до того ж і говорив неквапно, і в жестах був дуже «вироблено» ощадний (Edelgesicht, як говорила про нього в отроцтві вчителька німецької!), так що образ складався цілком гармонійний: він здавався не стільки старим, скільки в і ч н и м — немовби й завжди такий був (тільки в останню нашу зустріч, у листопаді 1996-го, я вперше побачила в ньому немічного дідуся, але й тоді відлетіла з Нью-Йорка не буди цілком певною, чи не розіграв він присутніх навмисне...).

Зате пам'ятаю інше (це — до теми «невоювничости»-сумирности): я розповідала ЮШ по телефону новини з дому — хтось із наших патріотів старого гарту прилюдно побив писка комусь із хулителів Шевченка під час святкування 22 травня (здається, так), і я переказувала те все в іронічному ключі, мовляв, «оно конечно, Александр Македонский герой, но зачем же стулья ломать», себто лізти з кулаками? — на що ЮШ, посміявшись, заважив:

— Ну, за Шевченка то й я б поліз із кулаками...

На мить я була заскочена — він постав переді мною в зовсім іншому світлі: мужчини мого покоління «з кулаками» вже нікуди не лізли і там, де треба було боронити чийсь честь, воліли відбуватись іронією й зубоскальством. Таким було суспільне повітря, що вирвалося назверх після розвалу СРСР: «пофігізм» був модним, і в культурі так само. І цієї одної фрази ЮШ, а ще більше — того, ЯК її було сказано: спокійно, без пафосу, в абсолютно побутовому тоні, — вистачило, як легенького постуку по об'єктиву, щоб каламутне зображення мені в очу враз проясніло: ну звичайно ж, культура — це й є розмежування, ієрархія, де всьому свій час і своє місце під сонцем, і від часів Еклезіаста правила не змінились: є час розкидати каміння — і час збирати каміння, час глузувати — і час бити в писк, головне — не переплутати. І ні в якому разі не допускати змішування до купи всього з усім (уже потім я вичитала в Октавіо Паса, що в цьому й був смисл сталінської технології «кат і жертва в одній ямі» — поворот до ціннісного хаосу).

Втім, за Шевченка ЮШ «з кулаками» заступався таки не раз — повною мірою його роль на тому «фронті» можна буде оцінити щойно коли буде зібрано й видрукувано всю його шевченкіану, але і в буденному спілкуванні неважко було розпізнати, що до Шевченка в нього ставлення особливе, «інтимне». Підозрюю, що в хвилину найдраматичнішого в своєму житті випробування (див. «28 днів особливої служби...»), в кабінеті Харківського НКВД, коли слідчі Галицький і Гончар (як усе-таки жорстоко потрапляє доля жартувати з іменами!) загнали його в кут і

приперли до стінки, він інтуїтивно сягнув по Шевченкове ймення як по прикриття — на порятунк, ніби заслоняючись ним од чекістів (бо дуже вже схоже збентеження Галицького й оте його «Нет, зачем же так?!» на провербiальну реакцію «чорта від ладану», і важливо, що саме так це ЮШ запам'яталось!). Завважу, що був він узагалі-то непохитним агностиком, класичним ученим-позитивістом «старого складу», і навіть гирилиця неймовірних збігів і «чудесних спасінь», через яку пройшов кожен, хто врятувався з пекла Другої світової чи то вояком, чи біженцем, не схилила його до метафізики: як і Лаплас свого часу, він просто «не потребував такої гіпотези». Але, при всьому скептичному складі його ума, отой елемент трепету і внутрішнього пістету, що його він мав до Шевченка, на моє суб'єктивне враження, був — хоч і дуже віддалено — найближчим у ньому до сфери релігійного почуття (у людей настільки естетично чутливих вона взагалі не буває цілком атрофованою, хоч би які запеклі з них були агностики!). Можливо, винятково благополучний рішенець історії «агента Шевченка» ЮШ десь у глибині душі все-таки трохи приписував і «патронату імені», своєрідному секулярному еквівалентові «оборони світлих сил». Але це вже ті речі, з яких людина ніколи й нікому не сповідається — навіть і на письмі...

Ще одною «трепетною» темою — «зоною вразливості», як називав Толстой дорогих нам людей, — була для ЮШ його мама. Я навіть довгий час була певна, що вона йому померла відносно недавно, трохи не на початку 1980-х (нема нічого легшого, ніж заплутатися в чужій генеалогії!), і непомалу здивувалася, випадково почувши, що це сталося ще 1953-го, в перший їхній американський рік, — ЮШ згадував про неї так, як згадують про тих, хто завжди з нами, так що я собі навіть перейняла з її лексикону одну оптимістичну примовку 1937-го («Пережили революцію, переживем и Конституцию») і ще одне ласе слівце — ЮШ вжив його, коли бурчав мені раз (уже в Києві, в травні 1995-го), цілком зрештою дружесно, на Романа Корогодського (той був йому й видавцем, і другом, і секретарем, і нянькою, і відповідно приймав на себе всі побутові терни й колючки близького спілкування, котрих я була щасливо позбавлена):

— Якийсь він, як казала моя мама, б а л а х м а н н и й...

Я заверещала з радости — як, як?! — і кинулася справджувати слово в Грінченковому словнику, але й там його не виявилось. Ми пожурилися з ЮШ над тим, що в Грінченка взагалі обійдено увагою слобожанську лексику, я згадала схожий приклад — улюблену жартівливу цитату моєї однокурсниці (цілком уже російськомовної) з уст її матері, також родом харків'янки: «Куди це ти н а р у н ж и л а с ь?» — от, мовляв, і ще

одне «пропале слово», варте включення з діалекту в літературну мову! — і цей епізод якось остаточно вмістив у моїй свідомості маму ЮШ в ту саму категорію «слобожанок», що й мама моєї приятельки, — і жодних спроб «переформатувати» цей образ ЮШ ніколи не робив. Тільки по його смерті я прочитала в «Я — мене — мені...» справжню історію Варвари Медер-Шевельової (1867-1953) — й подумала, що перед цією жінкою Україна завинила чи не більше, ніж перед сином, якого вона для неї виростила, — її наймолодшою з п'ятьох (і єдиною зацілілою) дитиною. Якщо вже шукати в нашій культурі зразків істинного «подвигу матері» (про те, як незаслужено на цей п'єдестал посаджено малопридатну на нього й зовсім іншими справами визначну Олену Пчілку, мені вже доводилося писати в «Notre Dame d'Ukraine»), то якраз в особі матері ЮШ маємо подвиг у хімічно чистому вигляді — творений із посвятою жіночого непоказного, «тихого» героїзму й водночас із тою мірою самодисципліни, за якою недвозначно пізнається шляхетський «кодекс служіння»: це від неї впадував його ЮШ (розійтися з чоловіком, не простивши зради, й самій виховувати дітей, — уже достатньо відважний вчинок для жінки її доби й соціального стану, але пройти з незахитаною гідністю через усі страхоття революційно-воєн-розруху, без слова скарги стаючи й за прибиральницю в колишньому власному домі, й за куховарку для його службовців, твердо вщепивши дітям, що «Ніяка чесна праця не принижує людину», і ціною всіх жертв — ЮШ пише, що зумів оцінити їх тільки в дорослому віці, — забезпечити-таки синові, наперекір зовсюдному тиску «нового режиму», освіту за своїми питомими, ні в чому — ну хіба крім фортеп'яно й тенісу! — не порушеними «старими стандартами», — це вже таки істинне «жіноче лицарство», яке, після десятиліть більшовицького експерименту, заціліло в українській культурі хіба в героїнях Лесі Українки: психологічний тип той самий, і треба сказати, що жінками цього типу — останніми представницями винищеної породи — ЮШ, як жонами-мироносицями, був оточений упродовж цілого свого життя).

Біографія В. Медер-Шевельової навряд чи дочекається ближчим часом своїх дослідників (не з нашим ставленням до своєї спадщини!), — а шкода, бо, за всіма ознаками, дворянська сирота з імперських «служивих» німців Варенька Медер (між іншим, кузинка того самого Петра Медера, військового коменданта Києва, який уславивсь нагінками на театр Садовського!) могла б скласти прецікаву ілюстрацію до історії «української аристократичної контрреформації», з якої починалась Україна як модерний проект. Процеси ці, як можна припустити, не обмежувались самим тільки «ідеологічним проводом», тобто ядром «громадівської»

інтелігенції (у «Notre Dame d'Ukraine» я, зі зрозумілих причин, обмежилась тільки ним) — а мали куди більший, з відстані століття вже невидимий нам ареал соціального поширення. Принаймні ЮШ сам для себе так і не знайшов остаточної відповіді на питання, звідки походило материне «приховане», аж навзаході життя вийшло на яв українство, яким він, у кінцевому підсумку, також завдячує їй* (те, що свої останні слова, уже в непритомному стані, вона вимовила по-українськи, все-таки було для нього несподіванкою**), — вочевидь пані Шевельова, так само, як і її син, не належала до людей відкритих, навіть у власній родині. Поза тоді ще природно присутньою в Харкові українською народною стихією вулиць і базарів, жодних інших слідів «малоросійського впливу» в її вихованні ЮШ намацати так і не вдалося — за одним тільки винятком (але яким!): серед улюблених викладачів Варі Медер у Миколаївському сирітському інституті в Петербурзі був Дмитро Яворницький. Якесь лінія духовного родоводу, отже, все-таки вимальовується: від Яворницького — через Варвару Медер — до Юрія Шереха-Шевельова...

Саме в таку модель трансмісії культури — через переємство «живим прикладом», «сократичним навчельством», через як завгодно тоненьку, аби лиш неперервну цівочку традиції, береженої й передаваної з покоління в покоління, — ЮШ, сам продукт «культури традиції», схоже, вірив непохитно (в 1996 р., подивившись виставу Харківського театру «Арабески», довго випитував у режисерки Світлани Олешко, «хто її вчив», — питання, якого вона, за її власним зізнанням у листі до мене, не відразу й зрозуміла: в пізніших, після ЮШ, поколіннях радянської інтелігенції традиційний «культ учителів» різко занепав, і сучасному читачеві ЮШ вже може видатися дивним, як багато він при різних okazіях говорить про своїх учителів — і учнів! — і навіть на спогадах ставить присвяту: «Учням, що були, самі того не знавши, вчителями»). Через те, буди в мовознавстві *de facto* продовжувачем ідей Вс.Ганцова й Олени Курило (а в есеїстиці — «хвильовістом-ваплітеянином» таки, нікуди не дінешся, «зеровської школи»!), своїми вчителями ЮШ незмінно називав значно менш яскравих од тих, розстріляних, Леоніда Булаховського й Олександра Білецького — тих, кого застав живими і з ким мав особисту дружбу. Але першою й найголовнішою Вчителькою в його житті, яка сформувала його духовно і культурно (пізніше, професійне формування в генезі особистості «лягає» на вже приготовану ціннісну матрицю!),

* «Мій шлях до Дамаску, моє навернення якоюсь мірою були второвані нею. Це була спадщина, підземний скарб. Його треба було розкопати, але він був» ЯММ-1. — С. 79).

** Див.: ЯММ-1. — С. 77.

була таки його мати, і ЮШ насамперед її витвір — плоть од плоті й дух од духу, — той, яким Варвара Медер-Шевельова заслужила собі на місце в пантеоні видатних українок 20-го століття.

І чи не з цієї самої «навчальної» обсерваторії ЮШ панькався й зі мною — ненав'язливо й непомітно «архівуючи» в «розумну дитину» (за його словами, хоч я була вже далеко не дитина!) насамперед те, що непіддатне й неохопне — ні університетськими лекційними курсами, ні писаними «не для дітей» і «для дітей» томами книг: «культурне повітря», зіткане з десятків, сотень дрібничок, кожна з яких, узята по одинці, могла бути цілком незначною, але кожна була «на своєму місці» — й таким чином «будувала ієрархію». В травні 1992 р. я на кілька днів приїхала до Нью-Йорка, і ЮШ порадив мені цим разом включити в «обов'язкову культурну програму» Колекцію Фріка (Frick Collection), — маленький, як на нью-йоркські масштаби, і дуже «європейський» за духом музей, на диво рідко згадуваний у путівниках:

— Там небагато речей, але всі першорядні.

На той час мій досвід зі світовими музеями був іще невеликий — я, за звичкою радянського варвара, ходила ще не «в музей», а «на експонати», і так пересувалась і по Фріковому, бездоганно стильному (в усьому, до останньої лілєї в городчику) особнячку: Рембрандт, Рібера — прекрасно, ага, от він який, Вермеєр, зовсім інше враження, ніж від репродукцій, а тут, значиться, Гейнсборо, ні, цю епоху я вже не люблю, і всі ці французькі Пуссени мені теж нецікаві, і китайську порцеляну, як і все інше ужиткове, проминаємо тощо... Я ще слабо здавала собі справу з «необструганості» власного погляду (який не через один десяток «першорядних» музеїв має пройти, щоб відшліфуватися!), — а проте в пам'яті згодом відклались, на диво, не порізані враження від окремих полотен, як то звичайно буває після гігантських кошар на кшталт Метрополітан, Лувру чи Прадо, а таки загальна атмосфера — цілісний, досконалий образ старосвітської елегантності а-ля Пруст, ніби я побувала «в гостях у Германтів», і послужлива підсвідомість на згадку про Фріка досі неголосно вмикає мені саундтреком щось із Равеля: ось це я й маю на увазі під «культурним повітрям».

То був, либонь, найнаочніший «урок першорядності», отриманий мною від ЮШ. Це вже тепер, по впливі літ, можна його «деконструувати», можна говорити про те, що тільки «першорядне» має потенціал структурувати реальність, створювати довкруг себе відповідно організований духовний простір, задаючи, самою своєю присутністю, точку відліку на шкалі вартостей — а звідти походить і «почуття ієрархії», на брак якого

в українців так нарікав Є.Маланюк, а в буденнішому вимірі — відчуття стилю: варто збити цю «горішню планку», підмінивши першорядне — друго- й третьорядним (як це зробив в Україні сталінізм) — і ціла будівля, захитавшись, просяде й обернеться на купу руїн, із якою нові покоління вже не зможуть собі порадити... Саме про таку «втрату культури» ЮШ писав у «Здобутках і втратах української літератури» (див. ЗІНВ), і саме цього його уроку Україна не засвоїла й досі. Але ж не міг він відправити в Колекцію Фріка всю Спілку її письменників у повному складі...

Власне ті кілька місяців живого спілкування й вирішили долю цієї книжки. На той час, коли, в червні 1992-го, я повернулась в Україну, світ у моїй свідомості вже достатньо зменшився («глобалізувався»), щоб заокеанські друзі не відсувалися, як раніше, в інформаційне позасвіт-тя, тільки-но приземлишся в Борисполі й тебе поглине рідна українська рутинна. (Про інтернет тоді ще тільки ходили перші чутки, які здавалися фантастичними, а комп'ютер у мене з'явився щойно в 1994-му, але ментальна картина завжди змінюється раніше, ніж на це дозволяють технічні засоби). У вересні ЮШ приїздив до Києва — світ урухомився, географічні відстані більше не грали фатальної ролі... Деся невдовзі по його від'їзді вийшла друком моя «Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період», — і з цим-то «докладом» («без доклада не входить», так і вийшло!) полетів із Києва до ЮШ і мій перший лист — «з кур'єром», як це нерідко робилося в роки пострадянського «розруху» (українська пошта тоді працювала препогано, пакунки губилися, листи активно «перлюструвалися» поштовими службовцями в пошуках вкладених доларових банкнот, але людські зв'язки були сильнішими за всі технічні перешкоди, і перед поїздкою за океан просто обдзвонювалося знайомих: завтра лечу до Нью-Йорка, чи вам нічого не треба переслати?...). Сталося це на початку жовтня — від першої нашої «зустрічі в Київському університеті» минуло, отже, два роки. «Зав'язка» була позаду, «інтродукція» поступово переходила в те, що ЮШ пізніше назвав «романом на дому».

Хоча тут також були свої «пороги». Але про них краще розкажуть уже самі листи.

Перш ніж звернутися до листів, ще кілька «виробничих» завваг. У цій вступній частині я старалась триматися шевельовської заповіді «не для

дітей»: не перекладати іншомовних виразів, по змозі стримуватись від публіцистики, популяризаторських пасажів тощо. Подібним чином я спочатку була гадала коментувати й листи, але перші їх читачі від такої настанови мене хутко відрадили, переконавши, що вона неминуче звужить аудиторію книжки до все тої самої «тисячі посвячених», і якщо вже коментувати, то якнайширше і найпопулярніше. Відтак «Листування» вийшло складеним із двох паралельних текстових потоків, які дуже різняться між собою за рівнем «герметичності», і вибір «навігатора» між листами й коментарями в кожному конкретному випадку залишається за читачем.

І останнє. Найдраматичнішим відкриттям при підготовці цієї книжки до друку стала для мене не хливість власної пам'яті (як можна було сподіватись), а зникомість біжучої історії. Культура пам'яті в Україні, в силу відомих історичних констеляцій, традиційно була низькою, але в 1990-ті, в умовах цілковитого ментального й інституційного хаосу, обвалилася геть уже катастрофічно. В багатьох випадках згадувані в наших листах події чи артефакти не лишили по собі жодного сліду ні в інтернеті, ні в Національній парламентській бібліотеці України, і якби не приватні архіви, тодішнє роззосереджено-кипуче суспільно-культурне життя, у вариві якого кшталтувалися вектори сьогодення, впору було б по-орвелівському вважати неіснуючим. Тож складаю сердечну дяку за все згадане та підняте, на моє прохання, з бібліотек і домашніх архівів людям, які були співучасниками тих процесів, а відтак, прямо чи опосередковано, й «дійовими особами» нашого з ЮШ «роману»: Оксані Радиш-Міяковській, Вірляні Ткач (Нью-Йорк), Аскольдові Мельничуку (Бостон), Леонідові Плющу (Бесеж, Франція), Лесеві Танюку, Неллі Корнієнко, Елеонорі Соловей, Миколі Рябчуку, Максимові Стрісі, Ірині Валявко, Віталію Михайловському (Київ), Ірині Волицькій (Львів) та Світлані Олешко (Харків). Спеціальна подяка виконавцеві заповіту Юрія Шевельова д-рові Теодору Костюку та співробітниці Бахметєвського архіву Колумбійського університету Катерині Давиденко (Нью-Йорк) за можливість доступу до моїх листів, які зберігаються в шевельовському архіві, а також Михайлові Найдану (Стейт-Коледж, Пенсильванія) і Володимирі Давиденку (Нью-Йорк) – за люб'язно надані фотоматеріали.

Сподіваюся, що це тільки початок.

Оксана Забужко
13 вересня 2010 року

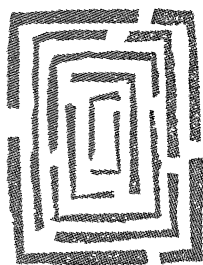
Книжки Юрія Шевельова (Шереха),
видані в Україні після 1991 року

Цей список складається майже всуціль із бібліофантомів — видань, чиї наклади, за найоптимістичнішими оцінками, ніколи не перевищували 1000 примірників. Фізично приступними на книжковому ринку наразі є тільки дві останні позиції, 10 і 11, що вийшли друком до 100-ліття ЮШ; справдити наявність у бібліотеках попередніх позицій у мене немає змоги, але, за деякими свідченнями, «досяжною» можна вважати також позицію 7. Тому в коментарях щодо творів, видрукованих у цих трьох позиціях (ЯММ-1, ЯММ-2, ВП-1, ВП-2, ЗІНВ), я обмежувалася посиланням на сторінку, а в решті випадків намагалась бодай кількома рядками зреферувати зміст джерела. Не знаю, наскільки ужитковим орієнтиром виявиться для читача ця «міні-бібліографія», але подаю її тут як ще один штрих до «портрета доби»: кожне з цих видань з'явилося на світ унаслідок піонерських зусиль ентузіастів, які, долаючи колосальну інерцію економічного та ідеологічного опору, намагалися «нести Шевельова в Україну» в умовах, коли українське книгарство фактично впало ледь не до рівня таборів «ді-пі», за кожним — своя «невеличка драма», варта окремої оповіді, а всі вкупі складаються на новочасну ілюстрацію до вічного українського інтелігентського сюжету «лупання скали».

1. Юрій Шерех. *Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеології*. — К.: Дніпро, 1993. — 590 с. (Передрук. 1998 р. у 4, Т. 2; «МИ і ми (до українотеренних чительників моїх)» передрук. 2009 р. у 11.)
2. Юрій Шевельов. *Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії: Дві статті про постанову української мови*. — К.: Вид. дім «КМ Academia», 1994. — 32 с. (Передрук. 2008 р. у 10, Кн.1.)
3. Юрій Шевельов. *Внесок Галичини у формування української літературної мови*. — Львів — Нью Йорк: Вид-во НТШ ім. Т.Г.Шевченка, 1996. 2-ге вид.: К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. — 160 с.
4. Юрій Шерех. *Пороги і запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології*. Три томи. — Харків: Фоліо, 1998. — Т. 1. 607 с. — Т. 2. 367 с. — Т. 3. 431 с.
5. Юрій Шерех. *Поза книжками і з книжок*. — К.: Видавництво «Час», 1998. — 456 с.

6. Юрій Шевельов. *Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського*/Упор. Л. О. Тарновецька. — Чернівці: Рута, 1998. — 80 с.
7. Ю. Шевельов (Юрій Шерех). *Я — мене — мені... (і довкруги): Спогади*. В 2 т. — Харків — Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль»; Вид-во М. П. Коць, 2001. — Т. 1. В Україні. 428 с. — Т. 2. В Європі. 304 с.
8. Юрій Шевельов. *Портрети українських мовознавців*. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. — 132 с.
9. Юрій Шевельов. *Історична фонологія української мови*/Канадський інститут українських студій; Східний інститут українознавства ім. Ковальських; Харківське історико-філологічне товариство/Пер. з англ. С. Вакуленко, А. Даниленко. — Харків: АКТА, 2002. — 1054 с.
10. Юрій Шевельов. *Вибрані праці*: У 2 кн. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. — Кн.1. Мовознавство/Упор. Л. Масенко. 583 с. — Кн. 2. Літературознавство/Упор. І. Дзюба. 1151 с.
11. Юрій Шевельов. *З історії незакінченої війни*/Упор. О. Забужко, Л. Масенко. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2009. — 471 с.

ЛИСТУВАННЯ

1992–1995

[1]

3 грудня '92

Дорога Пані Оксано,

Був дуже радий Вашому листові. Справді, не фразами. І не менше Вашій книжці про Франка і не-Франка¹. Вона читається, як роман Андруховича², засмоктом, не відірвешся, не як Пашковського³ або, прости Господи, карикатура на Маланюка в ЛУ⁴... Справді можна співдумати, співспостерігати, співзіставляти... Прекрасні паралелі з еспанцями. Цікавим було для мене зіставлення з Штуром⁵. Тим цікавіше, що словаки теж «мужицька нація», але без старшого брата (бо чехи на це не виходили, навіть, якщо хотіли). Так ніби ми вже в Європі, не тільки мріємо.

Але чому Ви начисто усунули Англію, ніби її й нема й не було? Думаю, що розрив зрілого Франка з юнацьким був майже повний, але все таки не остаточний. Щодо мене, почуття роздвоєні⁶. З одного боку, по-людськи шкода, що Ви не раз згадали й дуже пересічного Мірчука⁷, а не спом'янули хоч словечком мене. А з другого, воно й приємно, що думали ми самотійно, а сама аналіза й висновки мають стільки подібностей. Є лемківська приказка, щось на зразок — Якщо тобі двоє скажуть, що п'яний, піди ляж і проспися. Так от ми творимо тут ту двійку, яка робить поради й діагнозу слухною.

Але обережно з латиною. Вона має свої пастки, не стільки, як грека, але досить. Опус таки магну́м, а не магну́с, а вже множина Ваша замість опера магна — опії магні! Тут уже я трохи посмівся, бо це було б хіба від опій/опіюм (которий для народу!). Та в цілому книжка Ваша таки не для дітей⁸, а це робить її подією.

Як бачите, Рябчук⁹ мені все передав. Але я хотів передати ним мою найновішу публікацію Потебні з моїм вступом, але він не взяв¹⁰, — мовляв, Ви самі приїдете.

Ваша Планетянка¹¹, вибачте, але ще чекає своєї черги, я мав несамовиту навалу корект, і читати нічого не можна було (крім «Франка», в якого я заглянув, а потім упився, як той лемко...). Вже як приїдете.

А щодо нації, то, мабуть, вона таки завжди була такою, принаймні доки сягає зір. Хіба тільки, що тепер її ще окрадену, але пробують збудити, от і виходить — Мій рідний край такий веселий, мій рідний край такий сумний.

Бажаю Вам щасливого перелету, а собі не забареного (бачите, яке слово сотворив) побачення. І вибачте мою машинку, вона сказала, і літери наскокують одна на одну. Особливо т.

Сердечно, —

Ваш Ю. Шевельов

ПРИМІТКИ

¹ *Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період*. — К.: Наук. думка, 1992. Наклад цього першого видання становив 670 примірників.

² Мова про видрукувані в «Сучасності» (1992 р., ч. 1) «Рекреації», які ми з ЮШ сприйняли тоді з однаковим ентузіазмом і дуже на тому зблизилися. Пам'ятаю, як він радів мовній знахідці автора: прізвище героя — Гозендуфт, по-німецькому — «запах штанів», — і казав: «Це справді добре». Взагалі, в мене склалося враження, що чи не найдужче йому імпонувало саме Андруховичеве «германофільство»: все-таки німецька культура не була для ЮШ цілком іноземною, й повоєнне від неї (як і від усіх інших західних!) українське радянське відчуження він вважав одним із серйозних чинників колоніальної провінціалізації, — звідси й радість від «падіння Берлінського муру» в новій українській літературі. На додачу, тодішня «мода на карнавал» найкраще відповідала загальній температурі пост-незалежницької ейфорії, і ЮШ подобалося, за його власними словами, «відчувати себе

вісімнадцятилітнім», — хоча в своїх прогнозах щодо перспектив такої «ювенільної літератури» він був значно стриманіший за мене.

- 3 Тут також алюзія до наших попередніх, американських дискусій: на Пашковському ми з ЮШ рішуче розійшлись, і «навернути» його в своє короткочасне, але гаряче захоплення цим автором мені так і не вийшло: «рустикальності» ЮШ не любив — у жодному вигляді. Припускаю, далася взнаки психологічна травма його студентської юності — коли дворянське дитя, змушене приховувати своє «клясово вороже» походження, опинилося в університетській аудиторії пліч-о-пліч із «чорноземом», котрий «підвівся»: з правдивими, не оперетковими полтавськими селяками, котрі сорочки собі прали раз на місяць, казали «дёржава» замість «держáва», а на перервах, збившись у гурт, виводили «На вгороді верба рясна» («патологічний нахил до хорового співу», — жовчно діагностував ЮШ через піввіку потому, див. ЯММ-1. С. 112, — можна уявити, чого ця «рустикалія» коштувала йому замолоду!). Такого «чорнозему» я зблизька вже не бачила, і Пашковського сприймала під іншим, ніж ЮШ, кутом, — за браком інших документальних слідів своєї «партії» подаю тут запис із мого щоденника тої пори (14.08.1992 р.):

«Чому ж мені все-таки подобається — ще й як! — Пашковський? Що тут є, чого досі бракувало в літературі?.. Реабілітація мови <...> — раз (тицьнути пальцем, назвати предмет). Приборкання хаосу — два. Це шизофренічне й геніальне описування-перелік, реєстрація сколків розбитого на друзки світу — і не треба тут композиції, не треба логіки, нема її в цьому світі! — є вперта й зворушлива в своєму оптимізмі спроба дитини олюднити згарище. Перша нелицемерна спроба побачити дійсність як вона є — і сказати їй «так» (усій! цілком!). Пашковський ще не є нова література — він є предтеча нової літератури. У нього є — відвага брати дійсність обіруч, і хай він часами захлинається в цьому життєвому потоці, який мусить скоромовкою проговорити, але все ж йому вдається пропустити його через себе — оволодіти. Перший рух деміурга. (Але деміург не застає світ у стані розпаду — а саме це судилось нам!)).

- 4 «ЛУ» — газета «Літературна Україна», яка на той час була обов'язковою лектурою української інтелігенції по обидва боки океану. «Карикатура на Маланюка» — опублікована в № 45 за 12.11.1992 р. стаття П. Кононенка «Так — навропростець — де спалює мета: Наближаючись до творчого феномена Є. Маланюка». У своєму власному спогаді про Є. Маланюка («Пан Євген», див. Додатки) ЮШ писав, що «Маланюка ми ще не знаємо. Повинен прийти хтось, хто міг би показати людину й поета крізь гру й поза нею». Те, що, кажучи його власними словами (з «Над озером. Баварія»), «хтось

не приходив» (див. ЗІНВ. С. 115), і літературно-критична думка «нового українського офіціозу» 1990-х не виходила за межі старого, піввікової давности «вісниківства», викликало в ЮШ не стільки роздратування (як у мене), скільки безмежну — піввікову-таки! — втому і нудьгу.

⁵ Людвиг Штур (1815–1856) — словацький поет, філолог, один із лідерів словацького національного відродження.

⁶ У своєму листі до ЮШ я висловлювала жаль, що мені запізно трапила до рук його стаття про Франкового «Мойсея», вміщена в збірці «Третя сторожа», — «Другий „Заповіт“ української літератури» (передрук. у ВП-2): на той час моя власна книжка вже була готова, рукопис передано до друку, і покликатись на статтю ЮШ, як вона того вартувала, вже не було технічної можливості.

⁷ Іван Мірчук (1891–1961) — філософ, випускник Віденського університету (1914), автор праць з давньогрецької та слов'янської філософії, один із чільних організаторів української науки на еміграції, по війні — ректор Українського Вільного університету в Мюнхені, член-кореспондент Баварської Академії Наук. У своїх спогадах ЮШ дав найкоротшу оцінку його науковому доробку: «Мірчук теоретично міг би писати філософські студії на зразок стародавнього Архімеда (*Noli me tangere!*), але він їх не писав» (ЯММ-2. С. 30). Докладніше про їхню співпрацю у воєнному Берліні див. «28 днів особливої служби...» (в Додатках).

⁸ «Не для дітей» — рецензія ЮШ на роман його улюбленого Домонтовича «Доктор Серафікус», що дала назву однойменній книзі — першій із «літературно-критичної трилогії» під іменем Юрія Шереха. Назва, як всі у ЮШ, концептуальна: в романі Домонтовича п'ятирічна Ірця, розглядаючи археологічний атлас, питає в професора Комахи, що то таке на малюнку, й отримує відповідь: «Рінерит з оріньякської стоянки Реб'єр». Звідси «не для дітей» — формула «високої» культури: тої, що не промовляє до свого адресата «згори вниз», як до «перманентного школяра» («східна», «візантійська» версія), ані (в «західній» версії) не старається йому приподобитись. У листі до Р. Корогодського ЮШ нарікав, що в самій трилогії дотриматись концепції так, як йому хотілося, все ж не вдалося: «на арену вибігли діти» — «оте цікаве, отого читачі не знають». «Тепер діло пропало, хай живуть наші діти. Аби ЩОСЬ було. Бо інакше порожнеча» (цит. за: РК-ІДІПІЖ. С. 175–176).

⁹ Микола Рябчук (нар. 1953 р.) — журналіст, публіцист, політолог, критик, автор збірок статей «Від Малоросії до України: Парадокси запізненого націєтворення» (2000), «Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і „розбудова держави“» (2000), «Дві України: реальні

межі, віртуальні ігри» (2003), «Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом» (2004), «Улюблений пістолет пані Сімпсон: Хроніка помаранчевої поразки» (2009) та ін. Саме він став тим «кур'єром», який доправив до ЮШ мій перший пакунок, з листом і книжкою.

¹⁰ Олександр Потебня. *Мова. Національність. Денаціоналізація: Статті і фрагменти*/Українська Вільна Академія Наук у США/Упоряд. і вступна стаття Юрія Шевельова. — Нью-Йорк: Б.в., 1992. Ця книжка дісталась до мене вже аж у 1993 р. — ЮШ врешті-решт не втерпів і вислав її поштою («З привітом від упорядника. ЮШ. 10.10.92»). Однак належно оцінити цей дарунок я тоді не зуміла: то був час мого захоплення теоретичною реставрацією «української ідеї», і з цього погляду вступна стаття ЮШ «Олександр Потебня і українське питання: Спроба реконструкції цілісного образу науковця» (С. 7–46) — скільки знаю, в Україні ніколи не передруковувана, — непомалу мене розчарувала. ЮШ доводив, що Потебня, після драматичного перелому 1863–64 рр. (коли на нього одночасно звалились загибель рідних у польському повстанні, поліційний прес двох імперій за підозрою в «малоросійському сепаратизмі» і «поствалуєвський» крах надій на відродження України), так ніколи й не зміг розвинути в системну теорію заявлених ним замолоду «романтично-гумбольдтівських» поглядів на мову й народність: поза працею «Мысль и язык», вони zostалися в рукописах і фрагментах, а більше — ввійшли в суперечність із пізнішим, справді епохальним внеском Потебні в загальне мовознавство — його теорією синтаксичної еволюції мов із первісного недиференційованого стану. Виходило, отже, що Потебня зазнав поразки і як вчений, і як людина — теоретиком українського національного відродження, як прагнув, йому стати не вдалося. Поразки ж мене тоді цікавили мало — в національній спадщині я ще «посоцреалістичному» вишукувала не поразок, а перемог, і наукова чесність ЮШ, завжди вірного істині, а не тому, що хотілося б бачити на її місці, належного враження на мене тоді справити не могла. Через те я й не відчитала за «привітом від упорядника» найочевиднішого, людського «месиджу»: в долі Потебні ЮШ не міг не вбачати паралелі з власною — він бо теж свої кращі роки (всі 1940-ві!) присвятив ентузіастичним спробам «збудувати Україну», хай би й на еміграції, теж був недооцінений земляками, і найвищі його наукові досягнення — в галузі фонології — теж лишились «на чужому полі», не адаптовані його рідною культурою (див. на цю тему в Додатках статтю Оксани Соловей «За глухою стіною»). Якщо ж згадати, що в Харківському університеті ЮШ вчився, коли там іще жива була пам'ять про Потебню-викладача (з цієї особистої реляції не дарма

починається його стаття!), і що як лінгвіст він формувався під впливом Олени Курило, котру вважав п р я м о ю ученицею Потебні («в Курило, — писав у «Портретах українських мовознавців» [С. 67], — зв'язок з Потебнею глибший і живіший, ніж у його харківських учнів <...>. Тоді як вони спиралися більше на «Мысль и язык», ранній і ще мало самостійний твір Потебні, і на його психологічно обґрунтовану теорію літератури, Курило продовжувала головний напрям його геніальних синтаксичних студій і продовжувала також те, що завжди було скритою пружиною всієї діяльності Потебні — його українство»), — що, таким чином, свій науковий родовід ЮШ, хай неявно, скромними підказуючими натяками (за логікою «учня з другої парти»: кому треба — сам побачить і оцінить!), але по прямій виводив — таки від Потебні, то паралель між цими двома великими харківцями виглядає більш ніж логічною — й виростає в понадстолітню трагічну парадигму української колоніальної науки: Потебня — Курило — Шевельов... Затоплена Атлантида, над якою на поверхні — сталінсько-білодідівська «контора» «радянського мовознавства». Чи сподівався ЮШ від мене, молодой невігласки, такої історичної інтуїції, щоб усе те добачити, — питання, на яке відповіді вже не знайти. В кожному разі, це була *єдина* його мовознавча праця, яку він мені будь-коли прислав, — і якщо й розраховував отримати у відповідь виrozumіння до розкритої ним прихованої трагедії великого вченого, то гірко помилився: «співдумання» цим разом не вийшло. Я відбулась якоюсь ритуальною дякою, і більше на цю тему мови в нас ніколи не заходило.

- ¹¹ Повість «Інопланетянка» була вперше надрукована в журналі «Сучасність», 1992, ч. 8.

За всіма цими сподіваннями «незабареного побачення» — окрема історія, що потребує пояснення. В квітні 1992 р., невдовзі після мого тріумфального «міжнародного дебюту» (трохи про нього я згадувала в есе «Прощання з імперією. Кілька штрихів до одного портрета», див. «Хроніки від Фортінбраса») — виступу на організованій журналом «Partisan Review» Міжнародній конференції «Інтелектуали й суспільні зміни в Центральній та Східній Європі», що проходила в Ратгерському університеті й зібрала докупи найбільш «зоряний» склад літераторів із натовді можливих (див. фото 8 на вкладці), — професор цього університету Джон Фізер (1925-2007), один із того «українського лоббі», яке домоглося включення мене в число учасників, на радощах від такого «успіху української справи» вирішив піти далі — й

запропонував мені прочитати в них у Ратґерс такий самий оглядовий курс української культури (Ukrainian 100), який я була викладала в університеті Пенн-Стейт. Я погодилася — за умови, що з'їжджу на літо додому до родини (з якою прощалася все-таки не на рік, а на семестр!), — звістка про мій наступний «семестр у Ратґерс» швидко поширилася серед американських українців, і на мій приїзд чекав не тільки ЮШ — планів було складено багато. З тої затії нічого, однак, не вийшло, — чи то Ратґерській славістиці урізали фонди (звичайна причина зміни всіх американських університетських «куррікулумів»), чи через що інше, сказати не беруся, бо ніколи не отримувала від них жодного офіційного листа — а по телефону мене просто тримали «в підвішеному стані». У висліді наступного разу я «щасливо перелетіла» до Штатів уже аж у січні 1994 р. — до Гарварда, а відтак знов до Пенсильванії (Пенн-Стейт і Пітсбурзький університет), за Фулбрайтівською програмою академічних обмінів.

Очевидно, перепросивши ЮШ у відповідь, що «незабареного побачення» не вийде, я тоді й звернулася до нього з проханням, на яке мене вперше, десь півроку перед тим, навела Оксана Соловей (1919-2004). Про місце в культурній історії північноамериканської еміграції цієї незвичайної жінки, теж колишньої харків'янки й нащадка «старої» інтелігенції (вона була дочкою одного з очільників українського кооперативного руху 1920-х рр. і одного з перших істориків Голодомору, Дмитра Солов'я, якого ЮШ у своїх спогадах називає «трохи запізненою реплікою Бориса Грінченка», див.: ЯММ-1. С. 329), — перекладачки, літераторки, члена-кореспондента Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку, — ще належить писати окремі студії; тут — тільки про її особливе місце в житті ЮШ. Вони познайомилися в Харкові за німецької окупації — разом працювали в «Просвіті», а потім зустрілися на дорогах війни, втікаючи на Захід. ЮШ вважав, що завдячує пані Оксані («другій Оксані» в його біографії, після бурхливого й на весь вік фатального роману з О. Линтварьовою) життям — що саме завдяки їй він із матір'ю в кінці серпня 1944 р. зміг щасливо вирватися з табору в Орем-Лазі в Словаччині — за два дні до приходу радянських військ. Пані Оксана, навпаки, твердила, що це ЮШ врятував тоді її з батьками, вивізнивши з табору як свою наречену, — версія з певністю реалістичніша, і якщо ЮШ начисто «витіснив» її з пам'яті (докладніше про це див.: ЯММ-2. С. 8-10), то, либонь, тому, що вона пов'язана з неприємним для нього моральним компромісом: комендантові табору — полковнику словацької армії, росіянинові-білогвардійцю — ЮШ, за намовою пані Оксани, представився (мабуть, уперше і востаннє в свідомому житті!) тим, ким, зрештою, й був — сином царського, а зтім врангелівського генерала В.Г. Шевельова — і таким чином, у власних очах, ніби «зрадив» своє українство, викупивши натомість у зрадліго

білогвардійця пропуск із табору і, відповідно, життя для обох родин (гарний приклад «валленродизму», хоч цей останній і далеко не такий поширений в українській історії, як у польській, — у нас не вміють «по-агентурному», з далекосяжною стратегічною метою «вдавати зраду», а зраджують зазвичай «чесно», по-справжньому, — недарма ж Франко так обурювався Міцкевичевим Валленродом!). У версії пані Оксани легко пояснити й те, чому в пам'яті ЮШ закарбувалося, ніби це вона його порятувала: в якомусь сенсі так воно й було, бо «валленродівський» план належав їй, а ЮШ був лише виконавцем (сам він, найімовірніше, до такого б не додумався!). В кожному разі, ця обопільна вдячність, якої нам уже не уявити («Це ти мені врятував життя!» — «Ні, це ти мені!»), таки справді «заручила» їх на весь вік, і ще в 1990-ті рр. далекі подорожі, зокрема і в Україну, вони відбували разом, для стороннього ока — як десятиліттями зжите старе подружжя. Впродовж тих десятиліть, нотабене, пані Оксана була ще й незмінною перекладачкою англомовних (у тому числі й вузькофахових мовознавчих) праць ЮШ на українську — а це вже доказ «зжитості» куди рідкіснішої за подружню (в листі від 19.01.1996 р. до перекладача «Історичної фонології української мови» Сергія Вакуленка, першого свого «стороннього» рідномовного інтерпретатора, ЮШ зробив характерну завагу, з якої добре знати, чим була для нього багатолітня «асистенція» пані Оксани: «Специфіка цього перекладу та, що автор сам уміє писати по-українськи і має в тих писаннях свій стиль. Але ж не буду я жадати, щоб Ви начиталися тих писань і наслідували б їх (хоч і було б приємно мати такого читача)»*, — схоже, ЮШ все ж здавав собі справу, що «такий читач» на віку може трапитись тільки один — якщо пощастить знайти його в близькій людині. Йому — пощастило).

Моє знайомство з Оксаною Соловей відбулося в перший мій приїзд до США, в червні 1991 р., на щорічній україністичній конференції в м. Урбана-Шампейн (Іллінойс). Пані Оксана мала тоді 72 роки й була красунею, — це вперше в житті я навчугледіла жінку, над якою час не владний не тим, що вона «добре збереглася» (штучно муміфікованих і неприємних, як живі ляльки, «вічних молодичок» я натовді вже набачилася доволі, хоч до масового ширення успіхів пластичної хірургії було ще далеко), — а тим, що, дивлячись на неї й слухаючи її, забуваєш про її вік. Доти про таке я тільки читала — в біографіях «великих коханок» 20-го століття. Їхнє з ЮШ багаторічне листування зберігається в архіві Р.Корогодського, і, доки його не буде оприлюднено згідно з заповітом пані Оксани, тему їхніх стосунків, сподіваюсь, можна вважати надійно закритою від профанаторів усіх мастей. Мені ЮШ

* Цит. за: Сергій Вакуленко. Три сторінки про переклад / /Юрій Шевельов. *Історична фонологія української мови* / Пер. з англійської. — Харків: АКТА, 2002. — С. XII.

про пані Оксану не згадував ніколи, — але, зойно наше з ним спілкування ризикувало перерватися (за 10 років таке було двічі, напочатку й наприкінці), вона, як той режисер із-за лаштунків (NB: та сама логіка поведінки, що в Орем-Лазі!), раптом нізвідки виринала в телефоні — і ненав'язливо «направляла сценарій», щоб п'єса гралася далі. В принципі, саме це традиційно й зветься «жіночою геніальністю»: невидимою, непоказною — сказати б, підпільно-життєбудівничою. Поняття не маю, що саме з наших розмов ЮШ їй переповідав — і чи взагалі переповідав: вона мешкала в Міннесоті, більшість часу вони теж спілкувалися телефоном. І тут упору згадати, що саме Оксані Соловей належить перший український переклад знаменитої монодрами Ж.Кокто «La voix humaine»: монологу жінки, що говорить по телефону з коханим, який її покинув. На подарованому мені виданні цього перекладу (Жан Кокто. *Людський голос*/Переклад Оксани Соловей. — Мюнхен: Сучасність, 1974) пані Оксана зробила такий напис:

*Оксані Забужко від Оксани Соловей в день літнього сонцезвороту
Урбана, 21.VI.91*

Щоб Ваш голос ніколи не волав у пустелі.

Очевидно, сама вона аж надто добре знала, яково то — волати в пустелі. В моїх взаєминах з ЮШ вона так і зосталась для мене «закадровим голосом», що втручається в поворотних моментах дії (голос у неї був також прекрасний: низький, густий, віолончельний, так само дещо сповільненого темпу, як і в ЮШ, до того ж уся та генерація «школярів 1920-х», вивчених за «талмудом Олени Курило», божественно розмовляла українською: повними, синтаксично довершеними реченнями, без жодних тобі заникувань та вставних слів, хоч зараз у друк, із забутими нині запашними ідіомами та іншими солодкими вкрапленнями грінченківського словника, — воістину, цілющою мовою, як — за Тичиною — «доброго здоров'я пивши/коло криниці степової»). Отож, навесні 1992 р. — коли мій семестр, відчитаний у Пенн-Стейт, добігав кінця, і так само добігали кінця довгі сеанси нашого телефонного «трюпу» з ЮШ (через Атлантику-бо по годині-дві щодругий день не побалакаєш!), — пані Оксана несподівано заскочила мене своїм дзвінком у Нью-Йорку, де я мала виступ в УВАН: привітала з вдалим виступом — і з рецензією на «Диригента останньої свічки» в журналі «Вітчизна», яку саме прочитала, — а на моє чемне мимрення, що, мовляв, дякую, але нема з чим так уже дуже вітати, — поважно, довірчо й значущо промовила (пам'ятаю дослівно, бо такого, раз почувши, не забудеш довіку):

— Про Вас, пані Оксаночко, може в Україні написати тільки одна людина*.

— Хто? — збентежилась я.

* Це не помилка, вона так і сказала — «в Україні».

— Юрій Володимирович.

Мені перехопило подих — про подібне я й мріяти б не посміла. Сам ЮШ? Але ж він ніколи не виявляв такого бажання...

— А Ви його попросіть. Зробіть йому очка...

Так, наче він тільки на мою просьбу й чекав, а сам не наважувався. Тоді (егоїзм молодости!) я сприйняла це за урок «маленьких жіночих хитрощів» у старорежимному дусі — підказку старшої жінки молодшій, як спровокувати надміру скутого чоловіка — «доктора Серафікуса» — на ініціативу, котрої він самотужки не виявить. Нині, подорослішавши на 18 років, думаю, що плетиво могло бути куди тоншим, віртуознішим: що пані Оксана зі своєї Міннесоти тонко правувала нами обома, як фея-опікунка, — «накидала петельку», котра мала привабити нас обох і скріпити наш контакт, перевівши його в професійне русло — певна запорука, що наші з ЮШ діалоги таки продовжаться, тепер у листовному вигляді... Чи казав він їй щось, чи вона сама дистанційно-чутко вгадувала й матеріалізувала його бажання — того не знаю, і ніколи вже не дізнаюся. Але в моєму персональному списку Великих Жінок, як би він не переутрапився з роками, Оксана Соловей завжди стоятиме в «першій п'ятірці» — якби не її витончена інспірація, не виключено, що після повороту в Україну я й надалі продовжувала б удаватися до ЮШ виключно «з докладом» — час від часу посилаючи йому свою чергову публікацію з дарчим написом і листівку на Різдво...

Попросити ЮШ «написати про мене» я зібралася на духові вже аж тоді, коли визріла моя нова книжка — «Автостоп», із поетичних досі найдовершеніша. На кінець 1992 р. основний корпус «автостопівських» текстів був, як не рахувати окремих лакун, більш-менш готовий, і я звернулася до ЮШ з проханням про передмову. Далі слово йому.

[2]

11.2.93.

Дорога п. Оксано¹,

Кілька рядків, щоб сказати, що 8 лютого зі мною стався нещасливий випадок². Тож тим часом ніяких авторських зобов'язань брати не можу.

Якщо покращає, напишу докладніше. Тим часом вербуйте іншого передмовника.

Чи можна Вас просити розшукати Леся Танюка і переказати, що замовленої ним статті теж написати не спроможуся³. Телефона його я не знаю. Він замовив її 8 лютого о 9 ранку, а об 11 сталося.

З добрим словом

Ваш Ю. Шевельов

Вибачте за грамузляння.

ПРИМІТКИ

¹ Цей лист написано від руки.

² ЮШ тоді, послизнувшись, упав на вулиці й зламав ногу.

³ Леся Танюк (нар. 1938 р.), натовді голова Спілки театральних діячів України, був першим, хто ще в радянські, «перебудовчі» роки зважився «повернути Шевельова в Україну» (до того хіба театрознавець Неллі Корнієнко в кандидатській дисертації початку 1970-х дозволила собі послатись на рецензію молодого ЮШ на Курбасову «Диктатуру»: Г. Шевельов. Вистава діалектичної думки: «Диктатура» у Курбаса//*Радянський театр*. — 1931. Ч. 1–2). Есей ЮШ «Шоста симфонія Миколи Куліша» (див. у ВП-2) був уключений Л. Танюком, замість післямови, в дотепер найповнішу збірку творів драматурга: Микола Куліш. *Твори: В 2 т.*/Упоряд., підгот. текстів, комент. Л. С. Танюка. — К.: Дніпро, 1990. У згаданій телефонній розмові Л. Танюк просив ЮШ написати про Миколу Куліша ще раз, з позиції вже не українського критика, а нью-йоркського театралa — і так розвинути підняту в «Шостій симфонії...» (а також у статті «Народний Малахій Жана Жіроду», див. «Зустрічі з Заходом» у ВП-2) тему «Куліша без політики» — загальнолюдського і, за ЮШ, «єдино значущого». Цієї статті ЮШ таки не написав, хоча співпраця його з Л. Танюком на тому не урвалася.

Моя відповідь, судячи з наступного листа ЮШ, мусила включати якісь підбадьорливі реляції з поля нової української літератури, з текстами на додачу, — і далі він відписував уже на обидва мої листи нараз.

14 березня '93

Дорога П. Оксано,

після моєї катастрофи мене пустили до машинки, посилаю, отже, трохи доладнішого листа після мого попереднього, рукотворного. Правда, зростає незмірно й кількість огріхів, бо мої старі пальці все не на ту літеру вдаряють, а на додаток літери самотужки налізають одна на одну. Ну, але Ви розшифруєте, хай це буде харч для Вашої кметливости.

Не журіться тим, що Ви не справжній учений. Давно вже сказано дві речі про справжніх учених. Вони не ті, хто все знає. Таких нема. Справжній учений — той, хто знає, чого не знає. І два — він знає, де шукати. І це все. Отже, тримайтеся цих простих істин — і голову вище! Я б тільки додав — і хто перевіряє цитати.

Англіїці теж герої не мого роману. Особливо мене обурювало, що вони пишуть не просто і ясно «Вхід заборонений», а Private. Хоч кожний знає, що це значить. А все таки вони є. І все таки частина Європи, хай інсулярна. Але хто не інсулярний (хоч і всупереч географічним мапам)? І потім — я теж воюю за «жити правдою», «без брехні»¹, називати речі своїми іменами. Але часом бере сумнів. Чи справді треба? Чи не вища культура of wise reticence²?

Добірку поетів плюс одна поетка (у Вас пишуть поетеса. Не люблю) я прочитав захоплено (Це «Слово» 15–16)³. Ці хлопці й дівка мають свій голос, свої очі, свої словосполуки. З такими не пропадеш. Ростемо ж ми, гей. Герої вчорашнього дня належать до вчора, ці — сьогодні. «И жизнь хороша, и жить хорошо». А все таки може краще було б робити це «з посмішкою», а не так люто, аж сльози на очах від цибульки⁴? Це не програма, звісно, а міркування. І може ж таки пошана до дня вчорашнього це — знак мужности? Але, що їх прикрили — шкода, хоч і то правда, що при чому тут Просвіта.

Тепер про передмову до поезій. Маю сумнів, чи поезія потребує вступів. У цьому жанрі писав раз у житті. До поезій Фішбейна⁵. Але то був спеціальний випадок. Український поет яскраво єврейських поглядів. Крім того, до його видання на Україні передмовив Бажан, і забажалося мені виступити в парі. Це просто таке мале хуліганство⁶.

Цих випадків у Вас не буде. Але коли Ви переконано хочете, пришліть збірку, я подивлюся. Без зобов'язання, на ризик. Подивлюся, чи

віршам тим вступ потрібний. Короткий, не так вгляд, як «семафор у майбутнє». Далі — умови технічні. Братися за це до осені я не зможу — себто до конгресу МАУ⁷. І ще раз — коротко. І підпис Юрій Шерех, не Богом і батьком дане прізвище. Бо все таки я тепер маю честь належати до наукових Олімпів, царства безсмертних⁸ (скільки їх там є, що живуть понад день сьогоднішній!)

Так, отже, вирішуйте, чи потрібне і чи хочете. Не ображусь ні на так, ні на ні. Моє ставлення від того не зміниться. Воно в межах івано-карамазовського «С умным человеком и поговорить приятно». (Цитати з російських письменників вийшли з моди. Думаю, чи не почати їх уживати). Жарти, жарти. «А что скажет княгиня Марья Алексевна»⁹.

Якщо все буде гаразд, за два тижні втечу від лікарів і подамся на дальші два до Харкова. Повертаючися, на день чи два скочу до Києва. Все таки «Чуден Днепр при тихой погоде». Не знаю, чи зустрінемося. Краще Ви їдьте до Фізера. У безгрошів'я я не зовсім вірю¹⁰.

З учено-науковим привітом («в конце письма поставитъ vale!»¹¹) від соратника на полі шукання вічної істини і... принагідно — Музи Евтерпи¹² —

Ваш Ю. Шевельов

ПРИМІТКИ

¹ Переклад популярного в радянську добу серед ліберальної інтелігенції Солженіцинового гасла «Жить не по лжи», на яке я покликала в своєму листові. Про «пороги Солженіцина» (народництво й імперіалізм), які завадили йому самому зреалізувати це гасло до кінця, ЮШ прозірливо писав ще 1977 р. (див. «Пороги і запоріжжя» у ВП-2).

² Мудрої стриманости (англ.).

³ Яку саме публікацію я тоді висилала ЮШ — відновити тепер неможливо. Газета «Слово» (гол. ред. О. Сопронюк, не плутати з пізніше заснованим «Словом Просвіти») належала до тих типових видань доби «первісного відмивання капіталу», які тільки й устигали, що більш чи менш гучно заявити про себе, перш ніж інвестор припиняв фінансування. Що вирізняло її з хаосу тодішньої преси, то це чітко заявлене «альтернативне», в стосунку до «Літературної України», творче обличчя, — «Слово» стало трибуною нині забутої Асоціації «Нова література», котра на початку 1990-х об'єднала була найзавзятіших бунтарів проти

офіційної Спілки письменників (Є. Пашковський, О. Ульяненко, С. Лавренюк, А. Лупинос, В. Цибулько, Н. Зборовська, С. Квіт, О. Кривенко та ін.). Більшість цього крила невдовзі перейшла на політично радикальні позиції, змаргіналізувалася й узагалі лишила по собі якийсь непропорційно високий відсоток людських трагедій, — але станом на 1992–93 рр. «Слово» ще було однією з найцікавіших українських газет.

- 4 Алюзія до В. Цибулька, який, виступаючи на пленумі Спілки письменників України 1992 р., звернувся до присутніх зі словами «панове інваліди творчости!». Скандал набув широкого розголосу й став першим в історії незалежної України прикладом успішного пі-ар ходу, на якому будується спершу літературна, а відтак і політична кар'єра.
- 5 Юрій Шевельов. У спробі назвати//Мойсей Фішбейн. *Збірка без назви. Поезії. Переклади*. — Б. м.: Сучасність, 1984. — С. 7–14.
- 6 Гадаю, тут ЮШ все-таки трохи кокетував. Крім «єврейського сентименту», тобто за давнього болю за знищене спершу Сталіним, а відтак Гітлером українське єврейство — містечкове, ідиш- й україномовне, — і обернення його решток на «советський народ» (див. на цю тему запис його розмови з Р. Корогодським 1995 р. у РК-ІДППЖ. С. 154–155, а також «Троїзми (в головному) і троє людей замучених» у ЗІНВ), у нього явно був до М. Фішбейна ще один «персональний інтерес»: основну частину цієї передмови присвячено роздумам про поетичну мову М. Фішбейна, з її «двома струментами» (бароковим і «постнеоклясицистичним», за ЮШ), — а за одним заходом і взагалі про напрямок мовних пошуків української радянської поезії в шорах мовної цензури: тема, що не могла його не хвилювати.
- 7 Конгрес МАУ — II Конгрес Міжнародної Асоціації українознавців (Львів, 22–28 серпня 1993.). ЮШ мав на ньому доповідь «Чому „общерусский язык“, а не вітчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії» (див. у ВП-1). Нині на офіційному сайті МАУ його названо «відомим ученим Юрієм Шелестом» (так!) і повідомлено, що його доповідь на Львівському конгресі «викликала великий інтерес» (це останнє відповідає дійсності), див.: www.mau-nau.org.ua/_borders/_private/kongresy/kongresy4.htm. То був передостанній для ЮШ Конгрес і останній, у якому брала участь я (мій виступ — «Філософія і культурна при томність нації» — див. у «Хроніках від Фортінбраса»).
- 8 «Богом і батьком даним прізвищем» ЮШ підписував наукові публікації.
- 9 Неточна цитата з комедії А. Грибоєдова «Горе з розуму»:
Ах! Боже мой! Что станет говорить
Княгиня Марья Алексеевна!

¹⁰ Маючи свій (більш ніж драматичний!) досвід з американською «університетською мафією», надто ж славістичною, ЮШ схильний був уважати, що якраз своїм виступом на Ратгерській конференції, який привернув увагу до України всіх присутніх там медій (після нього я мала інтерв'ю на кількох радіо- й телеканалах, в т. ч. в найрейтинговішій новинній програмі США — «All things considered» на National Public Radio) і якого ніхто з організаторів не сподівався від молодой і безвісної «запрошеної викладачки», — я стягла на себе невдоволення тої, все ще впливової, частини старої славістичної гвардії «Якобсонівського хову», для кого незалежність України й далі лишалась географічним непорозумінням — і чий методи «заглушення небажаного конкурента» ЮШ знав аж надто добре. На його думку, власне ці люди в керівництві Ратгерського університету могли «заблокувати» план Дж. Фізера стягти мене туди аж на цілий семестр із власним курсом української культури. Правда цьому чи ні, не знаю (я не замірялася робити в США академічної кар'єри і, з молодечою легкомисністю, не надто в усе те вникала, а тепер уже нема в кого розпитати), — але, щоб убезпечити ЮШ від закидів у надмірній підозріливості («неадекватних реакціях», за висловом навіть надделікатного Р. Корогодського, див. РК-ІДІПЖ. С. 168), зазначу, що таку саму версію «Ратгерської інтриги» згодом у США мені доводилось чути від людей, на сто миль далеких від україністики — зате добре знайомих з університетською політичною кон'юктурою. З огляду на те, що нині західні славісти «старого гарту» (Andrew B. Wachtel, Jens Herlt та ін.) навіть «Польові дослідження з українського сексу» атакують за «націоналістичний дискурс» (у російській критиці на це собі дозволяють тільки вже геть «крайні праві» à la Мадіна Тлостанова), можна припустити, що ЮШ орієнтувався в темі ліпше, ніж такі наївні «совки», як ми з покійним Р. Корогодським.

¹¹ А. Пушкін. «Євгеній Онєгін», розд. 1.

¹² Стосунки ЮШ з «музою Евтерпою», здається, найбільше подобали на нерозділену любов. Про те, що колись писав вірші, він признався мені ще в нашу першу нью-йоркську зустріч, а на моє простодушне запитання, чому ж було не продовжити, відреагував несподівано різко: «Побійтесь Бога, ніякий я не поет!». А проте і в «Юрій Шерех (1941–1956). Матеріали до біографії» (передрук. у ЗІНВ), і в «Я — мене — мені...» він рясно цитує — і окремі свої давні строфи, і цілі вірші: видно, що вони чимось лишилися йому дорогі. І те, що «Юрій Шерех народився поетом», а літературним критиком став, бо «в поезії було вже тісно» (див.: ЗІНВ. С. 28–32), вважав за вартий відзнаки

факт своєї біографії. Доречно згадати, що й його перша, радянська ще, дисертація, захищена 1939 р. («Із спостережень над мовою сучасної поезії»), була присвячена мові П.Тичини.

У квітні 1993 р. ЮШ справді приїхав в Україну (разом з Оксаною Соловей) і виступив у Харкові, на zorganizованій Лесем Танюком у рамках Міжнародного театрального фестивалю «Березіль-93» конференції пам'яті Курбаса з доповіддю «Лесь Курбас і Харків» (див. у ВП-2). Де й за яких обставин ми опісля зустрічалися в Києві, того вже рішуче не пам'ятаю, — ЮШ тоді був шалено популярний, а наукове й культурне життя в Україні, попри кризу, шалено активне, і його буквально роздирали на всі боки (з документальних пам'яток про той його візит у моєму архіві заціліло лиш перше число давно покійного журналу «Арка» з напутнім від нього словом до редакції та кілька рядків у моєму щоденнику від 1.05.1993 р., з яких можна висувати, що бачилися ми десь напередодні). Найімовірніше, зустріч випала коротка і в більшому товаристві, але саме тоді я й мусила передати ЮШ чорновий рукопис «Автостопу» (де ще не було дописаних пізніше «Од такої тоски...», «Початки демонології», «Задзеркалля. Пані Мержинська», «Львів. Кава опівночі», «З невідісланих листів», «Коханий! — я пишу...», «І двері розчахнулись...»), — ще не на передмову, а саме «на показ», аби знати напевно, візьметься він за неї чи ні: видання-бо в натовді вже фактично збанкрутілому «Українському письменнику» здійснювалось моїм коштом, і наявність чи відсутність передмови була для видавництва питанням істотним, бо означала додаткові сторінки (яким там зовсім не були раді!).

У травні ЮШ від'їхав до Нью-Йорка з моїм «напівфабрикатом», а я лишилась очікувати на його рішення. І так — не наважуючись обізватися першою, щоб не настиратися, — й прочекала терпляче ціле літо, аж доки ми

* «Арка» — один із «періодиків-ефемерид» 1990-х, кварталник «культури, мистецтва, літератури, науки», задуманий, було, як відродження МУРівської «Арки», редагованої ЮШ. Виходив у 1993–1994 рр., головний редактор — Олесь Ільченко. Дебютне число (№ І-ІІ. Вересень-листопад 1993) відкривалося привітальним текстом від «попереднього редактора», вміщеним під попередньою-таки емблемою — незамурованою брамою Заборовського:

«Провідним у старій „Арці“ було плекання української мистецької і літературної традиції в поєднанні з відкритістю до західної традиції (не цураючися й східних зв'язків). Саме тому емблемою журналу була брама Заборовського перед тим, як її замуровано. Вона була вся — українське бароко і була відкрита на захід.

З цими застереженнями — «добра вам путь ішовши».

З пошаною й привітом

21 квітня 1993

(факсиміле підпису) Юрій Шевельов».

не зіткнулися віч-на-віч у фойє Львівського університету 22 серпня, в день відкриття II-го Конгресу МАУ — і ЮШ, з тою усмішкою, з якою в голлівудських фільмах вимовляють «серпрайз!», вийняв із течки й вручив мені машинопис готової (!) передмови до «неготового» ще «Автостопу» — «Куди пролягає траса» (див. Додатки).

Якщо він хотів мене вразити, йому це вдалося якнайліпше: крім свого заскочення (і пізнішої ейфорії по прочитанню тексту!), я не зберегла в пам'яті з тої львівської зустрічі більше анічогісінько (зрештою, в ЮШ було там своє, академічне товариство, в мене — своє: Соломія Павличко, Енді Бойтар, Михайло Найдан, Тарас Возняк — останній був нашим «чичероне» і щедро «частував» нас Львовом богемних кав'ярень і малярських майстерень). Обізвалась я до ЮШ вже в листопаді — сповіщаючи, серед іншого, про те, що на 1994 рік отримала Фулбрайтівську стипендію і в січні прибуду до Гарварду.

З 1993-го року (здається, з тої-таки осені) в мене залишилась від ЮШ ще одна пам'ятка, варта окремої згадки, — присланий поштою грубезний, 813-сторінковий томище, виданий УВАН: *Матеріяли до історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів. 1857-1933/Українська Вільна Академія Наук у США/Джерела до новітньої історії України. Т. 3/Ред. Б. Струмінський і М. Скорупська у співпраці з Е. Касинцем і Н. Лівіцькою-Холодною. Вступні статті: М. Раєв і М. Скорупська. — Нью-Йорк: Б. в., 1992. Томище (на який улітку 1993 р. з'явилась у «Сучасності» ґрунтовна рецензія ЮШ, більше схожа на передмову*) містив ретельно опрацьовану (з непорівнянно розлогішими, аніж мої тут, англомовними примітками, з покажчиком імен і назв, з двома «тематичними» передмовами — про Драгоманова як політичного мислителя і про Празьку еміграцію) збірку листів (мовою оригіналу) цілої плеяди наших корифеїв — від П. Куліша й М. Драгоманова (аж 54 листи, скарб!) до Д. Донцова й О. Теліги. Це була справді зразкова робота з епістолярієм, яка зробила б честь будь-якій науковій інституції будь-якої країни, і я несказанно втішилася з такого коштовного дарунка, — мене цікавило листування Донцова з Телігою і взагалі Теліга як особистість (тоді в мене ще тривав етап пошуку «рольових моделей» серед літературних попередниць), і посилку ЮШ я сприйняла в руслі його «просвітницької» щодо мене місії. Тільки по його смерті, натрапивши в «Я — мене — мені...» на місце, де він згадує, як його не раз заводив у житті «комплекс другої парти», я збагнула справжнє значення того дарунка:*

«1982 року я подав ідею, щоб Українська Академія Наук у США почала видання документальної серії «Джерела до новітньої історії України».

*Юрій Шевельов. Скарби, якими володіємо//Сучасність. — 1993. — Ч. 6 («Вступні заваги» з цієї рецензії див. у Додатках).

Я накреслив план видання, визначив його характер і тип, зорганізував перші томи. На редакторів запросив трьох своїх колег, чий імена прикрашають кожний том видання*. Я не включив себе. Комплекс другої парти говорив, що вони мене запросять бути бодай четвертим (бож з них ніхто не тільки нічого не редагував, а навіть ні одного тому не прочитав перед друком). Природна річ, ніхто і не порушив такого питання. Для майбутнього історика української науки я не маю найменшого зв'язку з цим виданням» (ЯММ-1. С. 43).

ЮШ просто вислав мені «своє дитя». Без автографа — адже його імені не було у вихідних даних. І без будь-яких пояснень — адже, продовжуючи цитату, «що ставалося — це закон життя», а «добре діло все таки може бути зроблене і з позиції другої парти» (Там само). Можливо, тут у нього знову спрацював той самий комплекс, — і він чекав, що я с а м а, зацікавившись, стану його розпитувати про цю серію, а тоді б уже він мені розповів і те, про що не згадав у рецензії? «Природна річ», цього не відбулося. А проте добре діло було зроблене — і тепер я можу коментувати листи ЮШ до мене, взоруючись на стандарт, що його колись установив в українській інтелектуальній традиції він сам, коли готував до друку листи Драгоманова й Донцова. Книжка таки придалася, дарма що помертвості — і не зовсім так, як йому тоді, в 1993-му, могло уявлятися.

А з початку 1994-го наше спілкування знов, як і в 1992-му, повернулося в режим «наживо», що означало: нечасті зустрічі (за цілий мій «американський рік» ми бачилися, здається, всього двічі) — і регулярні телефонні розмови. Тут варто трохи більше сказати на похвалу «усному жанрові». Хоч ЮШ потім і нарікав, що «телефонні розмови всі в нікуди і в неконтекст», а проте у виробленні «спільної мови», поступовому обопільному, з двох сторін, подоланні дискурсивної відстані завширшки в три історичні епохи якраз ті «неконтекстні» розмови, як я вже згадувала у вступному слові, зіграли роль вирішальну. То байдуже, про що ми розмовляли — про біжучі справи, спільних знайомих, фільми Тарантіно, філософію Шопенгауера чи українські президентські вибори (на які я вирішила з Пітсбурґа, куди перебралася на осінь, до Вашингтона в українське посольство НЕ їздити, бо, хоч Кучму й називали «російським проектом», але й за Л. Кравчука боротись не було жодної охоти, і ЮШ мене за це не засуджував), — про що б не мовилося, важив сам акт мовлення, бо з кожним словом ми загачували прірву штучно витвореного в 20-му столітті між його й моїм поколінням історичного розриву, власне с л о в о м її загачували, «направляючи» таким чином звихнутий час. Тож говорення в цьому випадку було zarazом і культуротворенням, у цілком

*ЮШ їх не називає, тож зроблю це за нього: Ярослав Білінський, Василь Омельченко і Олег Федішин.

«сократичному» сенсі, й емоційний флер тих розмов важив для мене не менше, ніж їхній безпосередній зміст. (Пам'ятаю, наприклад, чисто інтонаційно, як ЮШ підхоплює «мелодію» бесіди, що вже була йшла на спад, зачепившись за якихось згаданих мною «ослів», очевидячки двоногих, — «*А Ви бачили живих ослів? Ні? Ой, вони симпатичні! Осли дуже симпатичні!*» — і починає жваво оповідати, як був уперше вгледів осла, десь у Греції чи деінде, і «*відразу, як кажуть англійці, впав у кохання*»*, — могло в цьому бути щось і від незграбної, «а-ля доктор Серафікус», спроби «забавити дівчинку», яку втомили «оріньякські стоянки», але емоція була непідробно щира, і коли я опісля сама навів угледіла живого осла, мені вмиль «відновився» захоплений голос ЮШ: я збагнула ту його дитинну радість — і вперше зрозуміла, чому Христос в'їздив у Єрусалим «верхи на ослаті»: пасаж, що доти завжди був здавався мені, жертві соцреалістичної естетики, «невідповідним» до врочистості моменту... І такого було незмірно багато — не запишеш, не перекажеш, але з того т е ж складається культура — та, якої не вчитаєш із книжок, хоч би завчив напам'ять цілу Гарвардську бібліотеку).

Але в той рік ми також і листувалися — в другій його половині, коли географічна віддаль між нами зросла. До липня її якось «не відчувалося» — поки я все-таки перебувала в «ближній» до Нью-Йорка зоні, в Масачусетському Кембриджі: там, де ЮШ починав свій американський шлях, де померла й похована його мати і де, за заповітом ЮШ, було зрештою в квітні 2002-го поховано коло неї і його прах. З переїздами, змінами адрес і номерів телефонів (два літні місяці — в Пенн-Стейт, а з вересня до кінця року — в Пітсбургу, де я викладала в місцевому університеті два україністичні курси) мої листи стали писатися вже таки справді «у вільну хвилинку»: судячи з того, що всі ті три, котрі зберігаються в архіві Шевельова в Колумбійському університеті, писано від руки (а на той час у мене вже був ноутбук!), — найправдоподібніше, в офісі в перервах між заняттями (крім загального «Ukrainian 100», я викладала ще курс української літератури 19-20 ст. в англійських перекладах). Пам'ятаю, зокрема, що довго була «письмово» вмовляла ЮШ, на прохання Людмили Таран, дати їй інтерв'ю для готованого тоді нею збірника «*Гороскоп на вчора і на завтра*» (К.: Рада, 1995) — одного з найцікавіших «синтетичних» документів того часу, де під одною обкладинкою Людмили вдалось зібрати голоси багатьох його «героїв»: від першого міністра оборони України Костянтина Морозова та патріарха еміграційного літературознавства Івана Кошелівця — до молодого ще тоді історика Джеймса Мейса й авторки цих рядків (див. «Коментар до дії» в Додатках)... Але ЮШ від інтерв'ю навідріз відмовився — нічого мої умовляння не допомогли. На жаль,

* Дослівний переклад англійського виразу «to fall in love» — закохатися.

тодішні його листи, вкупі з усією моєю «паперовою» кореспонденцією тої осені, загубилися при котромусь із переїздів, що переслідували мене аж до березня 1995-го, і втрата ця, боюсь, уже невідшкодовна, — тільки й заціліло, що одне речення з листа ЮШ за вересень 1994-го, яке я звідтоді часто цитувала:

«Століттячко наше було сумнувате, але чи краще буде наступне? В усякому разі, мене туди вже не затягнуть».

(Одначе його таки «затягли» — йому ще судилося застати початок наступного й стати свідком падіння символу американської могутності — веж Нью-Йоркського Торгового Центру. Рахуючи від гітлерівського Райху, це була третя імперія, що валилась на його очах, — остання з тих, що воювали в Другій світовій. Перш ніж піти, ЮШ ще встиг побачити фінал своєї історичної епохи — тої, котра десятиліттями прагнула його знищити, як Орвелівського Вінстона Сміта. Саме таким я його й бачу: Вінстоном Смітом, який вижив і зумів перемогти свою добу.)

З того втраченого листування у мене зберігся тільки один документ, завчасу відкладений в іншу папку, — вирізана ЮШ з еміграційної газети «Свобода» рецензія на мою другу збірку поезій (І. Дибко-Филипчак. «Диригент останньої свічки») із приліпленою на звороті запискою на канцелярському аркушику stick-on (без дати)*:

[4]

Не знаю, чи Ви ще «У пуці»¹.

Не знаю також, чи до Вас доходять голоси «вільної преси»².

Щодо змісту, як каже Гриценко³: «Такі ми є».

Гараздів,

ЮШ

ПРИМІТКИ

¹ «У пуці» — так ЮШ називав мій побут у Пенн-Стейт. Цей державний університет штату Пенсильванія, один із найбільших у США,

*Тепер, коли архів газети «Свобода» повністю оцифровано (за всі 117 років, від 1893-го почавши!), дату газетної витинки легко встановити: № 154, від 13 серпня 1994 р.

розташовано дослівно «серед поля», або, як кажуть американці, «серед ніде» («in the middle of nowhere»): найближче містечко, до якого він адміністративно приписаний, зветься Стейт-Коледж і налічує коло 30 тис. мешканців — майже втричі менше, ніж університет студентів на кампусі. Жарт про «пушу», куди я, подібно до Річарда Айрона в однойменній драмі Лесі Українки, подалася працювати «скульптором серед пуритан», народився в ЮШ ще в мій перший тамтешній семестр 1992 р., коли я в процесі викладання свого «Ukrainian 100» ділилася з ним культурним шоком від невігластва моїх студентів: у Пенн-Стейт навчаються переважно діти з робітничих родин, і то було моє правдиве «відкриття Америки» — не «айві-лігської», не новоанглійської чи нью-йоркської артистично-богемної, а щирої, «ред-неківської» — і майже несвідомої того, що світ існує десь і поза США (так, у моєму класі на 30 з гаком душ жоден студент не знав, хто такі трубадури, тож від початкового задуму викладати їм українську культуру методом аналогій із західноєвропейською довелося відмовитись; декого я мусила «вчити читати», бо з середньої школи вони не винесли знань навіть про американську літературу, і т. д.). Звідтоді ця «пуша» прижилася, й інакше ЮШ Пенн-Стейт уже не називав. Думаю, одначе, що він сам, дарма що мешкав у Нью-Йорку й викладав у «айві-лігській» Колумбії, до великої міри почувався серед американських славістів «Річардом Айроном», хоч прямо про це й не казав — але натяків на «пушанську» культурну самоту в його текстах можна знайти більш ніж досить.

² Іронія ЮШ щодо «вільної преси» стосувалася, зрозуміло, не лише емігрантської. Як він пише в спогадах: «Закон усякого людського суспільства — брехня і цензура на правду. Це може бути формальна цензура, це може бути цензура звичаю й духового стандарту. Кажучи фігурально, в „Правді“ не більше правди, ніж у „Свободі“ свободи» (ЯММ-1. С. 8).

³ Павло Гриценко (нар. 1950 р.) — мовознавець, доктор філологічних наук, професор, зав. сектором діалектології Інституту мовознавства НАН України. Організаційно опікувався ЮШ під час його візитів в Україну від правописної комісії, членами якої були вони обидва.

З цієї записки добре видно, що на той час між нами вже виробився спільний «балак» (так ЮШ жартома тлумачив українською слово «дискурс») — своя «мова для внутрішнього вжитку», те, що по-англійському зветься inner talk. «Пороги», що проступили натомість, були вже іншого — персонального характеру. І тут була своя «невеличка драма», на розв'язання якої знадобився ще цілий рік.

Сказавши коротко — я пропонувала ЮШ роль не лише «першого читача», а й приватного конфідента, посвяченого в усі біографічні перипетії становлення тексту, — в моєму уявленні, найоптимальніша форма дружби письменника й критика (такі стосунки були в мене з Соломією Павличко), — а ЮШ цю роль дуже недвозначно (і не помилюся, коли скажу — трохи ображено) відхилив: ні «подружкою», ні тим, що американці звать father figure («батьківська постать») він мені бути не збирався (в «чоловічій версії» — у стосунку до Євгена Маланюка свого часу, див. «Пан Євген» у Додатках — він сам найліпше окреслив це своє категоричне «Noli me tangere»: «Я не надавався ні на няньку, ні на денщика»).

В принципі, як тепер розумію, в той рік я цілком могла його «втратити». Люди зазвичай не бачать того, що не вписується в їхню картину світу, а моя саме перебувала в процесі «реструктуризації»: «автостопівські» роки (1992-1994) були для мене класичним «періодом трьох літ» — краху молодечих ілюзій, який на додачу ще й збігся з небаченими в кількох поколіннях «тектонічними здвигами» історії, тож резонанс вийшов досить вибуховий. Я переживала жорстоке «пост-незалежницьке» розчарування своєю країною (звідки й найгіркіші «автостопівські» вірші, ті, що ЮШ визначив як «частина ми»), наростаюче відчуження від українського літературного середовища (яке після повернення зі США в 1992 р. зустріло мене стіною глухої заздрости, а я не розуміла причин і все старалась її «пробити»), значною мірою пов'язану з тим кризу першого шлюбу (який у жовтні 1993 р. скінчився розлученням), напівкримінальну, в дусі часу, житлово-квартирну епопею та супровідну їй побутову невлаштованість (не останнім мотивом моєї Фулбрайтівської поїздки було заощадити грошей на «власний простір»!), від осені 1992-го писала довжелезний безіменний роман, що ніяк не склеювався до купи («склеївся» аж восени 1994-го, уже в Пітсбургу, після чергової «біографічної підживки» — в «Польові дослідження з українського сексу»), — і в усіх тих пертурбаціях на ЮШ просто не було такої ролі, яка б задовольняла нас обох. Виняток становили єдино «національні розчарування» — тут ми розумілися з півслова, бо багато в чому справді мислили паралельно, як то видно і з його передмови до «Автостопу», і, ще наочніше, — коли порівняти моє інтерв'ю Людмилі Таран (див. Додатки) зі зверненням ЮШ «Ми і МИ: до українотеренних чительників моїх» (див. ЗІНВ), — тільки ЮШ сприймав усе, що діялося в Україні, куди добродушніше: він бачив і гірше (любив повторювати родинну примовку 1937-го: «Пережили революцію — переживем и Конституцію»). Коли в січні 1994-го, тільки-но прилетівши до США, я з місця оголосила йому по телефону, що в мене «екзистенційний кризь», він недоречно зрадів: «Як, як? Кризь?» — і став з'ясовувати, чи це арготизм «народний», чи мого власного виробу. За тим мова зійшла на «Быль о Тарасе»

Л. Большакова, яку він саме читав, — про оренбурзькі роки Шевченка: цей «Шевченко очима homo sovieticus'a» вразив ЮШ так, аж він не втримався й «поліз із кулаками» (див. «Новітня одісея: можливості і обмеження» у ЗІНВ), і йому не терпілось поділитися своїми враженнями:

— Він пише — «Шевченко, в р о д е, заболел»!

— ???

Я не зразу розчовпала: «вроде», вжите на письмі в поважному тексті, звучало для ЮШ десь так, як би мені «канкретно», і він знов і знов, розважаючись, укидав його вставним словом — «розучував»: коли я десь по півгодині почала прощатися — гаразд, мовляв, Юрію Володимировичу, не буду більше морочити Вам голову, — «Та Ви мені, вроді, й не морочите...». Звідтоді те «вроді» цупко увійшло в наш лексикон, а от до «кризя» діло так і не дійшло: тут щоразу, кажучи словами з тої-таки «Інопланетянки» (до якої ЮШ ставився з шанобливим холодком: історія про те, як старий майстер «вампірячить» молоду початківку, явно не дуже була йому до серця!), — «так вони й розкочувалися по своїх лунках, як більярдні кулі». Те, що в березні Л. Большаков дістав за свою працю про «рядового Шевченка» премію від Шевченківського комітету (ЮШ також було на неї висунуто, але голова Комітету Олесь Гончар, тоді вже всмерть на нього ображений за «Здобутки і втрати української літератури», наполог на кандидатурі Л. Большакова), мене не здивувало, ані не зачепило — до Шевченківської премії я ставилась як до суто радянського рудимента, і так само ставилась і до Олесь Гончара, хоч і розуміла, що для ЮШ він означає дещо інше, ніж для мене (тільки в 2004-му, прочитавши Гончареві «Щоденники», я вгледіла в довоєнних записках того справді талановитого й трепетного хлопчика у вишитій мамою сорочці, якого в сержантові Гончареві назавжди вбила війна — і якого ЮШ продовжував бачити в ньому, своєму колишньому улюбленому учневі, і в 1990-ті). Коли на початку травня Колумбійський університет відзначав 85-ліття ЮШ науковою конференцією і Соломія Павличко, яка їхала туди з Гарварда з доповіддю про МУР, кликала мене з собою до гурту, я зважила за розсудливіше не їхати: чого пхатись, куди мене офіційно не кликано?... ЮШ ж, як виявилось, сподівався побачити мене серед гостей, і Соломія, повернувшись із Нью-Йорка, розповідала, як прикро він був уражений моєю відсутністю (запідозрив, як вона гумористично коментувала, «що ти не так сильно його любиш, як треба»)... Далі було ще гірше: в липні я послала ЮШ свіжозакінчену поему «Постскрипtum» із, на своє лихо, супровідними автобіографічними коментарями, — докладно його відповіді вже не пригадую, але була вона значно сухішою й відчуженішою, ніж можна було сподіватися: «Noli me tangere» дало про себе знати. Тож я остаточно відступилась від нього з усіма своїми «екзистенційними кризями» та їх творчим доланням — і дописаних у Пітсбургу

«Польових досліджень...» посилати йому вже не стала: цей роман був надто для мене важливим, аби наражати його на примхи будь-чиїх особистих реакцій. З віддрукованих у Пітсбурзькому Kinko copіes на початку січня 1995 р. 12-ти примірників закінченого рукопису половину я розіслала своїм американським друзям, здатним читати по-українськи, половину забрала з собою до Києва, — і ЮШ у тому списку «перших читачів» не було. (Згодом, через кілька років, він мені цим делікатно, півжартом, але все-таки дорікнув у листі: риса, через яку Богдан Бойчук, також на нього «літературно ображений», навіть називає його в спогадах «людиною мстивою»*, одначе це все-таки невідповідна характеристика для особистості такого масштабу, — я б радше сказала, як у фольклорній примовці: ЮШ не був лихопомний, він «просто мав добру пам'ять» — і своїм почуттям правоти не збирався поступатись ніколи і нікому.)

Тож у підсумку вийшло, що той «американський рік» нас із ЮШ чи не більше віддалив, ніж зблизив. «Автостопівський» сюжет вичерпався 2 грудня 1994 р., коли я приїхала до Нью-Йорка на виступ у ПЕН-клубі (читала свої вірші в перекладах Ліси Сапінкоф) — і заодно привезла для ЮШ щойно прислані з України новенькі примірники «Автостопу». В моєму щоденнику того дня записано: «ланч із Шевельовим — за годину». За заведеним ЮШ ритуалом, це означало: обов'язковий візит до його помешкання (ніяких «зустрінемося на розі»!), «вступна» розмова, а вже звідти похід на сусідній Бродвей із «кулінарною експедицією» до якогось із незліченних тамтешніх ресторанчиків екзотичної кухні (як усякий естет, ЮШ був гурманом, і в таємниці японської, китайської та мексиканської кухонь посвятив мене саме він, — то була для нього подвійна втіха: крім ласування вишуканими стравами, ще й приємність культурологічної «ініціації неофіта», і потім у листах він не раз згадував про *нововідкриті по сусідству ще екзотичніші ресторани, на заохоту мені приїхати їх «дослідити»*). Вже не пам'ятаю, де він частував мене того разу, але після того, по суті, «напівділового» ланчу зачіпок до дальшої співпраці нам начебто не лишилося. Показово, що, повернувшись у січні 1995 р. до Києва й упавши на кілька місяців, як сливка в компот, у вир «реадаптації», я вже не посилала ЮШ жодних справоздань про свої українські враження після року відсутності — випавши з числа «перших читачів», він тим самим автоматично випав мені і з числа «перших співрозмовців»: мені було «не до нього». І хтозна, як би розвивались наші взаємини, якби він сам не зробив наступного кроку.

У травні 1995 р. ЮШ приїхав до Києва. Про цю його поїздку докладний звіт залишив Роман Корогодський**. На жаль, за ті дев'ять днів ми з Романом

* Богдан Бойчук. *Спомини в біографії*. — К.: Факт, 2003. — С. 56.

** Див. його: Поруч з Юрієм Шевельовим, або Хроніка 9 днів (24.V–2.VI) 1995 року // РК-ІДПШ. — С. 123–157.

Мироновичем ні разу в колі київських друзів ЮШ не перетнулись, і, крім перекочованого з його подачі на сторінки бульварної преси враження ЮШ від моєї, дійсно «вбивчої», міні-стретч, якою я в ті роки була завзято «деконструювала» патріархальний дискурс (то був мій «спецодяг» для різного роду високочолних конференцій: одна з відомих на Заході феміністичних тактик, нині невтомно тиражована в нас групою «FEMEN», тільки вже без жодного окресленого месиджу), про наші з ЮШ зустрічі Корогодський більше не мав чого занотувати. Тимчасом, то був, мабуть, найдовший відтинок живого спілкування за весь час нашого знайомства: ми бачилися мало не щодня, і хоча майже щоразу в більшому товаристві, щирости бесідам це не уймало. За літературним процесом ЮШ й далі стежив дуже пильно, і я наново відчувала, як мені бракує його насмішкуватого «олімпійського» погляду на всі прояви рідного українського маразму (Соломія в таких випадках казала — «треба зустрітися, щоб взятись за руки, бо каналізація підступає»). Це була вже інша форма незамінності — та, що сягає далеко за межі підтримки молодого автора старим авторитетом і дорівнює відчуттю «дружнього плеча», абсолютно доконечному для всякого учасника культурного процесу, надто ж такого, як український, у якому творче середовище вкрай розріджене і нерівномірне — «не держить»...

Довкола ЮШ в той приїзд цілий час роїлось од людей, я запам'ятала головню мовознавців (може, тому, що почувала свою в їх колі чужорідність, але ЮШ вперто кликав мене на всі їхні професійні обіди) — Анатолія Івченка, Ларису Масенко, Павла Гриценка, причому останній грав у стосунку до ЮШ роль такого собі грубуватого опікуна-узурпатора («цього Вам не можна», «борщ Ви вже сьогодні їли» і т. д.), проти якої ЮШ часом бунтувався — рівно з тою мірою гумору, щоб не виглядати на старого буркотуна і водночас могли відстояти свою суверенну територію. В ті дні я відкрила його в новому для себе амплуа — виявилося, що він уміє бути блискучим світським бесідником і навіть «душею товариства» («добре виховання» таки давалося взнаки!), застільним оповідачем, який преартистично поєднує трошки старомодну елегантність — з іскрометним французьким *esprit* цілком грайливого тону, часами й на межі фривольности, але ніколи її не переступаючи. Саме так він бавив товариство подорожніми оповідками з Японії, котру вперше відвідав ще в 1950-ті, — в японській провінції тоді ще було чимало оаз, не зачеплених модернізацією, в традиційному сільському готельчику подорожанинові належалася гейша, — жінка, що трапилася ЮШ, мала десь коло п'ятдесятки і знайшла спосіб порозумітися з гостем, принісши японсько-англійського розмовника й показуючи на відповідний рядок. ЮШ розповідав це все в найкращих традиціях українського національного гумору, «по-гоголівськи» — з ледь помітною лукавою

посмішечкою, але спокійно й незворушно, немов лекцію читаючи, і від того виходило ще смішніше:

— Вона показала — і, о жаж, там було написано: скидай штани...

— І Ви скинули, Юрію Володимировичу? — реготало товариство.

— Ну аякже, — мурмотів ЮШ, дуже вдоволений справленим ефектом, — я звик шанувати друковане слово... — І, переважаючи аж уляжеться новий вибух реготу, примирливо уточняв: — Але вона їх просто випрасувала.

То був його передостанній візит в Україну — і останній, коли він був в Україні щасливий. (Наступного, 1996-го року все було вже по-іншому: країна мінялась, і мінялась не на краще). А десь за місяць по тому, як ЮШ відїхав, прийшов од нього лист, який мене вразив і зворушив понад всяку міру: у Нью-Йорку ЮШ сам десь роздобув (досі не знаю достеменно, в кого саме!) рукопис «Польових досліджень з українського сексу», про які ми обоє чомно не згадували в Києві, — і надіслав мені звіт про свої враження. Лід було розбито, греблю прорвано. На радощах я вмить забула всі його «Noli me tangere» з попереднього року (і таки щиро була забула, на довгі роки, зовсім за Фройдом! — пригадала вже аж готуючи цю книжку до друку, за своїми пітсбурзькими листами 1994-го з Колумбійського архіву ЮШ). Страшенно шкодую, що випустила того листа з рук — чи то після смерті ЮШ віддала його до друку якомусь виданню, чи, ще раніше, — комусь із літературознавців для наукової роботи, — в кожному разі, до мене він досі так і не повернувся, ні оригіналом, ні копією. Але саме після нього наше листування відновилося уже на новому рівні порозуміння — і надалі більше не припинялось аж до смерті ЮШ.

[5]

9 серпня 1995 р.

Дорогий Юрію Володимировичу,

дуже дякую Вам за листа — і за те, що знайшли час на читання «Польових досліджень» (а propos: «пуццанський» варіант, чорновий і для критичного ока загалом не призначений, мав би бути переплетений, у саморобній, але вельми елегантній палітурці з фотоілюстраціями [то був не мій бзік, Боже збав, а моїх пітсбурзьких приятелів, котрі хотіли зробити мені farewell gift¹, а воно окошилось якимось

сумнуватим малоросійським водевілем, бо кілька тих ошатненьких саморобок розлізлися межі людьми, мов мишенята, довірливий народ, незнайомий із копіювальною технікою, взяв їх за «американське видання», — так, кажуть, по війні у нововизволеній Європі дружини офіцерів Червоної Армії носили трофейні пенъюари замість вечірніх суконь, — і я вже мала з того приводу купу непорозумінь, смішних і не дуже, які, докупи складені, потягнули б на ще один твір «довкола твору»], — це я до того веду, що коли від Мишуні [так усе-таки звучить ніжніше, ніж «Миша»²] Вам дісталася скирта розрізнених сторінок числом 100, то була все ж «київська» версія). Взагалі, я зараз живу в епіцентрі наростаючого землетрусу, сколихнутого цим романом (чи — повістю?): кожен день приносить якісь нові «ударні хвилі» реакцій, днями Вадим Скуратівський³, зустрівшись зі мною в парку (!) — очевидно, для конспірації, — тицьнув мені 18 (!!!) натхненним нападом списаних сторінок на захист «Польових досліджень» і відважно ознаймив, що я можу робити з цим текстом усе, що хочу⁴ <...>, плітки докочуються найфантастичніші, за чутками, «некто» Василь Івашко напружено працює над своїм «Анти-Дюрінгом» — над трактатом (!), який має, нарешті, раз і назавжди вбити в груди Забужко осикового кілка⁵, — ну і так далі... «Заворушилася пустиня». З чого я, розуміється, вже маю законне право пишатися — навіть і до виходу книжки (бо вона таки *буде* виходити, не думайте про Україну аж так зле⁶! — вже засновано — щоб нікого не образити! — окреме видавництво⁷ [sic!], і знайдено гроші, і готується художнє оформлення⁸, і рекламна кампанія — все «як у людей»! — має розгорнутися на осінь, тьху-тьху, щоб не наврочити, — а Ви кажете...).

Як Ви пишете, «гаразд, серйозніше». Так от, я щонайсерйознішим чином замірилась — рятувати Україну. Їй-богу, і не смійтеся, будь ласка. Мене онде й Скуратівський у своєму «адвокатському слові» з леді Годівною порівняв⁹, так що з коня злізати вже зась, хоч би й хотіла (от біда, ніяк не витримаю належно поважного тону!).

Коротко — я маю (тут по-англійському був би Present Perfect, тобто завжди мала) шалену амбіцію: видати книжку, яку прочитав би наш «рускоязычний» обиватель. Мені просто «лічно» треба впевнитися, що *таке*, в останній декаді ХХ-го століття (і, хай йому грець, на кінець другого століття існування цієї горопашної літератури!), можливо. Я *зала* цього ладна — не знаю що, справді голою через місто проїхати, *не* фігурально, і якби такий прецедент (не подорожі голяка, а «ринкової» української книжки) зараз, сьогодні створив хто-небудь інший,

я б тому іншому, Бігме не брешу, письмово зобов'язалася до кінця життя, скажімо, сплачувати якийсь відсоток із усіх своїх доходів або що... Бо — не знаю, наскільки це Вам видно з Вашого нью-йоркського «далеку», — але становище наше, досі просто хронічно кепське, стало впритул наближатися до безнадійного (вже сьогодні видавничий фінансист, чухаючи потилицю, питає про мою книжку — «може, її на російську перекласти?» — щоб розійшлася, мовляв: ще два роки тому *так* питання б не стояло!), — а міняти «род занять» мені вже пізно, та й не хочеться. Це, так би мовити, егоїстичний аспект справи, а коли без жартів — ми справді «ірландизуємось», і то не тільки в політичному чи економічному (щодо цього, то I don't care¹⁰!), а і в щонайпрямісінькому культурному відношенні: Україна, трошки пошамотавшись, було, у не за розміром великих шароварах, почала впевнено набирати чітко окреслених, і цілком модерних, і дуже навіть упізнаваних форм — незалежна, чого ж вам іще, з дуже навіть поправним двадцятивідсотковим (більше не вийде, якщо «по-серйозному» міряти) володінням автохтонною мовою, вона ж і державна, тобто прийнята в уряді (це правда!), і Джойса, пардон, Гоголя ми колись дали були світові, і саги, чи то пак «дума й пісня» у нас для любителів старовини знайдуться, якщо покопирсатися, — «а в остальном, прекрасная маркиза», вибачайте — всуціль російськомовний бізнес платить за ту «музику», яку замовляє, і всі скільки-небудь авторитетні газети є, в кращому разі, символічно «двомовні», і на комерційному телебаченні (а державне дивитися неможливо!) українською просто ніхто «не владее», хочби й захотіли, і українські книжки крапають на ринок, як вода із не до кінця закрученого крана, та все про гетьманів (тимчасом у Харкові нібито багатообіцяюче «Фоліо», озброївшись Соросовими грішми, почало видавати чи то повного Ірвіна Шоу, чи ще когось схожого, — в російському перекладі), — ет цетера, ет цетера... А найпаскудніше в тому всьому — що нема кого винуватити: якщо попередні сімдесят (щоб не забиратися глибше) років наша «меншинність» була бодай політично детермінована, то нинішня, дедалі очевидніша (маю надію, ще не остаточна!), поразка в боротьбі за «мажоритарність» просто ствердить цю «меншинність» уже як *онтологічну* прикмету української культури «вопще». Власне в цьому місці я тупаю ногами й верещу «не позволяю!».

Не те щоб я свідомо сіла та й вишкварила свою confession¹¹ — для розбудови, то пак, як висловлюється Цибулько, «роздубови», держави, — але, чого гріха таїти, «щось такого» мені завжди свербіло

встругнути. І тепер «с замиранием сердца» чекаю: вийде бодай цей шкандаль за межі «українського гетто» чи так і перебудеть (не дай, Господи!) на рівні містечкового «Чи ви читали, що Забужко написала про Таку-то й про Такого-то?». Для мене це зараз цілком гамлетівський «вопріс», і, як і бідолашний данський принц, я ним настільки спаралізована, що, по суті, нічого не можу робити — навіть ремонту в своєму новому помешканні¹², хоч воно вже «о нього» криком кричить (заспокоюю себе тим, що нема грошей, хоч на побілення стін і циклювання підлоги мене все-таки стати). Літо, можна вважати, змарнувала досить бездарно — якщо не рахувати місяця «од молдаванина до фінна», тобто двох поїздок на міжнародні письменські збіговиська, де європейські «прописці», незле годовані, поєні й чукикані організаторами, вишукано плакалися собі навзаєм на терасах романтичних кав'ярень на кінець літератури, — теж чисто fin-de-siècle-івський феномен, — поза тим ніякими здобутками, ані бодай свіжими задумами похвалитися не можу: повний «кризь», як мікромодель «общенаціонального». Тому валитиму в глухий мур тараном «Польових досліджень», доки не проб'ю, — іншого виходу *для себе*, психологічно, наразі не бачу.

«Сучасність» іде під воду, як корабель з продірявленим дном. Не знаю, об віщо то розбився Ваш із ними глек¹³, але якось довкола них усе більшає черепків, — у міру того як журнал потихеньку деградує, відколюються й люди. Днями Дзюба поскаржився мені, що лишається ще тільки йому піти звідти, — з нового року розраховується Володя Кулик, хлопець справді інтелігентний, до того ж і беручий; Микольцьо Рябчук, котрий ненадовго намалювався оце «на просторах родини чудесной» з тим, аби на осінь знову чкурнути на Ваш бік Атлантики під Мишунине крило, ошелешив редакцію гнівним листом до Дзюби, де пребрутально грюкнув дверима, зажадавши відставки, — оскільки, мовляв, журнал не став «елітарним», а скотився до традиційного «спілчанського» рівня (що є правда!), то йому, Рябчукові, там робити нічого... Грошей у них зосталося тільки до кінця біжучого року (куди вони дівають кошти од діаспорної передплати, Бог відає, але — чи то їх хтось систематично обкрадає, чи просто гараздують за принципом «годі, тату, торгувать, бо вже нема чим здачі давать»), — словом, усе сходить на пси, і Дзюба марно, хоч і не вельми настирливо, домагається од мене рукопису «Польових досліджень» (а Ви кажете — навіть в Івано-Франківську не надрукують!), очевидно зваживши, що так чи так пропадати, то хоч, наостанці, з гвалтом і криком, — але й мені вже ні до чого їхні, на сміх курам, три тисячі тиражу, котрі навіть

і в кіоски не надходять, бо вони, матолки, не вклали на друге півріччя угоди з «Союздруком», — так що, схоже, приходить кінець українській літературно-журнальній справі («Сучасність», єдина, дійсно робилась була «загальнонаціональним часописом» — цієї лакуни ніякі спорадичні львівські-івано-франківські-харківські альманахи, хоч які серед них трапляються цікаві, звичайно ж, не заповняють). А що Римарук «сладострастно» запоров мені, за час мого побуту в Штатах, солідну «автостопівську» добірку стішків¹⁴, то я теж маю моральні підстави вважати себе вибулою з лав авторів «Сучасности», дарма що маю до Дзюби людський сантимент. Якось невловно проступив у їхній редакційній політиці образ вусатого й нетверезого українського жлоба — справді «спілчанський» образ (колись давно я затягла була раз на якийсь вечір у Спілку свого першого чоловіка, вельми інтелігентного й субтильного юношу з типово київської «рускоязычної» родини¹⁵, і він сказав, що все це нагадує йому збори правління колгоспу, — боляче, але точно). Одне слово, сумно (чи, як казав Фауст у перекладі з російської Іванка Малковича, «мій бісе, туск»).

Але! «Жизнь продолжается». Андрухович написав щось, дія чого відбувається на венеціанському карнавалі, Ірванець устругнув дві нові п'єси й днями заявиться до мене їх читати (одну його моноп'єску переклали й поставили в Штутгарті, і в жовтні він їде туди на прем'єру, мовби й не український письменник, а «порядошний»), Соля Павличко закінчує здоровенну «томіну» про український модернізм, а головне — діти, котрим по двадцять і коло того, розмножуються як комарі на болоті, і серед них є «з явними ознаками геніальності». Боюсь, під час нашої зустрічі я не встигла вилити на Вас усі припасені «неумеренные восторги» з приводу своєї весняної поїздки до Харкова — тобто сама поїздка була жахлива, ціла імпреза, так званий «Слобожанський Великдень»¹⁶ — тоска несусвітенна, але тамтешній Музей літератури, довкола якого гуртується, завдяки невсипущому ентузіазмові директриси, весь харківський молодняк — «юноши бледные со взором горящим», поетеньята, малярі, безпритульний студентський театр, проваджений суворою дівчинкою-режисером, яку просто розцілувати хотілося, таке воно чисте й натхненне, аж світитись¹⁷, — то справді несамовито! Я припускаю, що Ви musiли з деким із них зустрічатися на минулому «Березолі», — фантастичні діти, і де вони такі в тому нещасливому Харкові понаростали — просто містика якась! Не маючи ні копійки, натурально й непідробно непритомніючи з голоду, підготували нову виставу, яку грають

на сходах, — власну композицію за Сковородою й Тичиною, і це було, слово честі, прекрасно — ку-уди там нашим «дорослим» театрам! Між іншим, лідер «Червоної Фіри», лапочка Сергійко Жадан щойно випустив нову книжку (коштом «Смолоскипа»)¹⁸, і якщо цей хлопчик і далі ростиме й розвиватиметься в такому темпі — тьху-тьху, не наврочити б — дай, Господи... Таке воно все живе, таке безпосереднє й, на відміну від нас, непотолочене — перше, аж написати рука страшиється, *нормальне* українське покоління, якраз та літературна молодість, на яку нас — обікрадено, так що з Харкова я виїздила вся в сльозах розчулення, благословляючи їх на прощання, як така собі «літературна мама» (бо мене вони вже сприймають «за класика», з виразним відтінком поштивої дистанційованості: між нами не просто десять-п'ятнадцять років різниці, а, вважайте, *дві* історичні епохи), — замалим на поїзд з тої радості не спізнилася, відбившись від офіційної отари з нашими депутат-поетами на чолі (от де «безнадьоба», і який це жах, коли люди робляться мертві заживоття!). З того всього закрадаються мені в голову печальні мислі, що заноситься в нас, відай, на ще одне втрачене покоління, — раз починаємо з надією дивитися на молодших, як ото в Саші Чорного: «Худо, братцы... Видно, дети/Будут жить вольготней нас», — і так впродовж усенької історії...

Оце розписалась я! — що то, як хто розледащіє до громадськи-корисної праці, то й заходжується морочити добрим людям голову кілометровими листами! Припиняю, наступаючи на горло «собственной песне», бо збиралася висипати на Вас ще купу якихось новин і пліток (до речі, чи Ви вже дістали фотографії від Анатолія Івченка¹⁹? Вони там у Харкові нібито мають намір видавати Фуко по-українському — Бог їм на поміч²⁰...), — але стримаюсь, бо треба щось лишити і для наступного разу.

Обіймаю Вас сердечно, зичу здоров'я й оптимізму. Чи справді щогорічне американське літо було таке апокаліптичне, як оповідають? І як Ви витримуєте в тому немилосердному капіталістичному кліматі? У нас зараз дощі, долар росте, як з води, готується Велика Грошова Реформа, життя дедалі смішнішає, і я нарешті мушу, як кажуть галичани, «раз заткатися».

Цілую Вас,
Ваша

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

- ¹ Прощальний подарунок (англ.). «Пітсбурзький приятель» — архітектор Волтер Бойкович, який розробив для «Польових досліджень...» свою обкладинку (див. фото 13 на вклейці) й переплів у неї рукопис роману в 12 примірниках, для розсилки першим читачам. У жодному з офіційних видань цей дизайн потім не використовувався.
- ² «Миша» (незмінно через широке «и»!) — так ЮІШ називав Михайла (Майкла) Найдана, голову слов'янського відділу в Пенн-Стейт і свого колишнього студента. Майкл Найдан (нар. 1952 р.) — професор русистики, критик і перекладач східноєвропейських літератур, редактор журналу «Slavic and East European Journal» — був «патроном» багатьох українських літераторів, що побували в США, від Ліни Костенко до Юрія Андруховича, і до великої міри його діяльній співучасті й я завдячую «американським розділом» своєї біографії. Йому-таки я залишила, від'їжджаючи зі США в січні 1995-го, й кілька переплетених копій «Польових досліджень...» — з адресами для розсилки знайомим.
- ³ Вадим Скуратівський (нар. 1941 р.) — культуролог-енциклопедист, літературознавець, історик, доктор мистецтвознавства, канд. філол. наук, публіцист, журналіст, телеведучий (провадив цикли авторських програм «Свіжий погляд на історію», «Монологи» на «1+1», «Бачу землю» на Першому Національному), одна з найяскравіших постатей в інтелектуальному й культурному житті Києва останніх 40 років. Автор понад 1000 публікацій з питань літератури, кіно, історії та філософії культури, зокрема книжок «Історія і культура» (1995), «Екранні мистецтва у соціокультурних процесах ХХ століття: Генеза. Структура. Функція» (1997), «Проблема авторства „Протоколов сионских мудрецов“» (2001) та ін.
- ⁴ Написану від руки (в одному примірнику) ентузіастичну рецензію Вадима Скуратівського, на превеликий жаль, спіткала та сама доля, що й лист ЮІШ: я бездумно віддала її на чужі руки — комусь із редакторів численних періодичних видань, котрі тоді юрбами зліталися «на сенсацію» (як підрахував був хтось із них, тільки відксерених копій роману ще до його виходу в світ кружляло по Києву близько сотні), — і звідтоді слід за нею безнадійно згубився. Не пам'ятаю, щоб вона десь з'являлася друком. На той час я ще зовсім не уявляла, яку дружню блокаду може викликати моя спроба «вивести українську літературу з гетто» в літературних колах, і не особливо переймалась питанням, чому Вадим Леонтіївич, будучи співробітником «Сучасности», не несе свою рецензію у свій-таки журнал, а віддає мені (остаточно

прояснилось мені в голові аж у 1997-му, коли «Сучасність» нарешті відреагувала на «Польові дослідження...», яких доти вперто не помічала, — двома негативними рецензіями поспіль в одному числі, з них одною анонімною: випадок безпрецедентний, хоча в історії рецепції «Польових досліджень...» бували й анекдотичніші, — проте, скільки знаю, зниклих рецензій більше не було).

⁵ Абсолютно не пам'ятаю, про що тут мова, ані хто такий Василь Івашко і чи з'являвся десь друком той трактат. Формула «некто Х.», прийнята в радянському і, попервах, пострадянському інтелігентському вжитку, походить із дискурсу протоколів КГБ і часто вживалася в «контрпропагандистських памфлетах» 1970–80-х для демонстрації нікчемности об'єкта. І. М. Дзюба по телефону ще в 1990-ті так, жартома, й вітався, як про нього було в свій час писано в радянській пресі: «Оксано, добрий день, це „некто“ Дзюба».

⁶ У своєму листі (цю фразу пам'ятаю дослівно!) ЮІШ писав про «Польові дослідження...»: «Таж такого навіть в Івано-Франківську не надрукують!»

⁷ Видавництво «Згода» — насправді «аліас» київського видавництва «Рада» (нині «Ярославів Вал»), створений «для прикриття» перед діаспорними інвесторами, яких головний редактор Михайло Слабошпицький остерігався «Польовими дослідженнями...» відлякати. Чи виходили потім під грифом «Згоди» ще якісь книжки, чи цей видавничий фантом скінчився на першому виданні мого роману, мені невідомо.

⁸ Художнє оформлення для цього видання виконав Юрій Чаришніков, але в його оригінальній версії воно зреалізоване не було, тож можна вважати його ще одним «пропалим подарунком» в історії «Польових досліджень...» — зайвим доказом, наскільки за своїм тодішнім станом українська культура неготова була до «книжкової події». В цьому сенсі ЮІШ, передрікаючи роману неприйняття на батьківщині, ненабагато й помилився.

⁹ Леді Годіва (прибл. 1040–1080) — англійська графиня, «рятівниця Ковентрі», яка, за легендою, серед дня проїхала голою вулицями рідного міста, щоб домогтися звільнення городян від непосильного податкового гніту. В статті В. Скуратівського стверджувалося, що «автобіографізм» «Польових досліджень...» є умисним прийомом, покликаним «врятувати українську літературу» — як леді Годіва своєю наготою врятувала Ковентрі.

¹⁰ Мені байдуже (*англ.*).

¹¹ Сповідь (*англ.*).

- ¹² В березні 1995 р. я продала свою дарницьку «хрущовку» і, доклавши американських заощаджень, нарешті купила собі помешкання з окремим робочим кабінетом.
- ¹³ Про «розбитий глек» із «Сучасністю» — це теж цитата з утраченого листа ЮШ. Як розповідав мені потім Р. Корогодський, історія там вийшла справді негарна (трохи про неї він згадує і в своїх спогадах, але обережніше, ухильніше, щоб, старим «шістдесятницьким» звичаєм, нікого зі «своїх» не компрометувати, див: РК-ІДПІЖ. С. 157): І. Дзюба пообіцяв ЮШ деякі цікаві для нього матеріали, недоступні за океаном, й І. Римарук мав занести їх напередодні від'їзду ЮШ з Києва увечері до готелю — однак І. Римарук (він уже тоді серйозно страждав од алкоголізму) не з'явився, і ЮШ так і від'їхав без обіцяного. Судячи з того, що співпрацю з «Сучасністю» ЮШ, всупереч своїй заяві про «розбитий глек», все-таки не припинив (його наступна публікація з'явилася в 1-му числі 1996 р.), непорозуміння було невдовзі залагоджено.
- ¹⁴ Редакційна стратегія «Сучасности» щодо мене полягала в тому, щоб настійно замовляти мені статті (за 1994 р. було опубліковано дві) — і якомога менше «світити» мене як поета (єдину поетичну публікацію — в 7-му числі 1993 р. — було, без мого відома, скорочено вдвічі, друга, про яку тут мова, так і не дочекалася світу, пролежавши в редакції, доки не вийшла книжка й стало «вже пізно»). Саме з того кола мені весною 1993 р. було переказано, в пориві п'яної щирости, вівки незабутню просьбу: «Не пиши!» (sic!), — але й після того мені знадобився ще не один рік, аби звільнитись від ілюзій «цехової солідарности», які супроводили цілу мою літературну молодість.
- ¹⁵ Про «типовість» — тут усе-таки художній троп: мій перший чоловік, Андрій Филипович (нар. 1960 р.) — фізик, фахівець із надтвердих матеріалів, виведений у повісті К. Москальця «Вечірній мед» під своїм студентським прізвиськом «Філ», — походить із одної з найстаровинніших київських родин (фамільний герб від XV ст.), яка дала Україні чимало видатних діячів, зокрема в XVII ст. — мученика Атанасія Филиповича (автора «Діяріюша, albo списка діюв правдивих» за 1638–48 рр.), у XX ст. — поета й літературного критика, «неокласика» Павла Филиповича (1891–1937). Мати Андрія, Зоя Максимівна Филипович (1930–2010) — викладач Київського університету ім. Шевченка, автор підручника з латинської мови для біологів. «Типовість» хіба в тому, що, як у багатьох родинах репресованих, Филиповичам-онукам про їхніх «політично незручних» предків у роки щербиччини не розповідалося, щоб «не ускладнювати дітям життя», так що

«Філ» усерйоз зацікавився історією своєї родини вже в період нашого шлюбу (1986–1993 рр.).

¹⁶ «Слобожанський Великдень» — т. зв. «загальнокультурний захід всеукраїнського масштабу», проведений Українською Всесвітньою Координаційною Радою (голова — І. Драч) на Харківщині в квітні 1995 р. за зразком радянських «декад культур народів СРСР». Чого я брала в ньому участь і де тоді в Харкові виступала, згадати вже не можу.

¹⁷ Тут мова про студентський (нині професійний) театр «Арабески», режисер — Світлана Олешко.

¹⁸ Сергій Жадан. *Цитатник*. — К.: Смолоскип, 1995.

¹⁹ Анатолій Івченко (нар. 1953 р.) — мовознавець, канд. філологічних наук, «гід» ЮШ по Харкову під час візиту 1995 р. Йому ж належать і зроблені тоді київські фотографії ЮШ, в тому числі єдина, на якій нас із ЮШ знято разом (14 на вклейці).

²⁰ Перший «Фуко по-українському» справді вийшов у Харкові: Мішель Фуко. *Історія сексуальності*. Том 1. Жага пізнання/Пер. з франц. І. Донченка. — Харків: Око, 1997. (Два наступні томи трилогії — «Інструмент насолоди» і «Плекання себе» — було випущено відповідно в 1999 і 2000 рр.)

[6]

28 листопада '95

Дорога Пані Оксано,

Дивлюся і очам не вірю. Але дата Вашого листа таки 28 серпня¹, а в нас уже перший сніг, і вся наша триєдина фавна — горобці, голуби і віврки відзначають нову еру. Є, правда, ще таргани, але це елемент унутрішній і на зміни сезонів не реагують.

Тим часом я дуже тішуся, що столиця України не переноситься до Пітсбургу, і мінкульт лишається на старій адресі, себто без адреси, що найкраще². Також новини з Києва добрі — як вивірки стають на задні лапки, просячи горішка, так і спілка письменників і інші творчі теж стоять на задніх лапках³. Також із НЙорку не без добрих новин⁴. Я втішився щодо Вашого бестселера. Якщо

Дзюба просить його до своєї імперії, то мені і Бог звелів покинути мої страхи.

Жарти жартами, а от уже тепер одне певне. І в дослідженнях і в листі з 28 серпня розкішно квітне наш сленг. Я вірю в сленг. Французи, італійці, еспанці — усі вони знайшли себе не з клясиків міднокутих, а таки з сленгів — апеннінського, галльського, піренейського. Мовчіть, Горації й Вергілії, вам усім дороба до клясних кімнат. «Читал охотно Апулея, а Цицерона не читал»⁵. Ірландизація не страшна, коли живий сленг. Я вболівав, що його в нас нема. А він, так виглядає, є. Мовчатимуть Росії і Америки, як це там говориться в наших анти-рильських⁶, які всі були суцільним Перекладом. Хоч і за нього спасибі, але безсмертя не в ньому.

Ірландизація спиниться, коли припиниться роля посередника. Ось, приміром, як я був у Києві, присобачили мені книжку Макарова про бароККо (так!)⁷. Не дискутую тепер самої книжки, тільки примітки. Є посилання на західні джерела (хай мало і часто не головні), але всі на російські переклади. Куди ж ми поткнемося без них? Тільки до неньки Кашенкової⁸. Я б видав закон про те, що кожний інтелігент повинен навчитися хоч читати однією західною мовою. Поза монополією родини Микитенків⁹. За рік не вивчиш — геть, на шахти у дніпрогеси.

У цьому контексті я сприймаю й Вашу декларацію про доленосну роль «Досліджень». Воно на око трохи наївно, в контексті «малинки». А в суті справи тут діло не в сексі, а в новому слові. І старе гасло «до джерел»¹⁰ обертається від Горація до свого й чужого сленгу. Там тепер наше перше джерело. Інакше кажучи, я б перелицював джерельність від зеровської (хоч їй шана і навчання) до — коли вже епатувати, то епатувати, — до Семенка¹¹, але модернізованого і сленгового і культурного, і так далі й тощо.

Як бачите, моє сприймання «Досліджень» еволюціонувало, і то в Ваш бік. Лупаймо цю скалу, якщо не разом, то в одному дусі.

Тут і Ваші запитання про Харків, чому він? А воно завжди так було і буде. Ісус не в Єрусалимі народився, а в замухрижному Назареті. У Києві забагато генералів Мулявок, чи як його там¹². Екс орієнте люкс¹³. (А Жадана, каюся, я не читав і не бачив. Річ природна — мені зрозуміліші «літературні мами» (цитата з Вас), а не діти. А Харків іде в одній лаві, — ну хоч би з Івано-Франківськом, що прагне бути Станіславовим).

Вибачайте за розкуйовджений лист¹⁴. Вашому буду радий. Ви ж і самі пишете про «наступний» (цитата). (Міні-катастрофа в йому друкували).

Отже, до наступного, сподіваюсь.

As ever¹⁵,

Ю. ІІ.

ПРИМІТКИ

- ¹ Помилка: мало би бути «9 серпня».
- ² Це має бути референція до якоїсь репліки ЮІІ на адресу Мінкульту з його попереднього листа, але докладніше згадати, про що там ішлося, вже не можу.
- ³ Тут ЮІІ дає оцінку надзвичайно цікавому, на сьогодні цілком незаслужено забутому документу доби — «Маніфесту української інтелігенції», опублікованому в «ЛУ», № 37–38 за 12.10.1995 р. У вступі до цієї публікації вказано, що «Маніфест...» підготовлено за ініціативою Спілки письменників, до якої «долучилися й інші творчі спілки, Рух, НАН України, Товариство „Україна“, „Просвіта“, Українське козацтво, діячі церкви». Це перший і останній раз за час незалежності, коли українська інтелігенція радянського гарту спробувала виступити як опозиційна до влади суспільна сила, і «Маніфест...» сповна висвітлив і її ідеологію, й головні історичні хвороби: політичний інфантилізм («культ держави» з супровідним йому патерналізмом) та бачення всякої держави, за визначенням, як ідеократичної (де «продуцентам ідеології» належить й привілейоване місце в суспільній ієрархії). За дискурсом «Маніфест...», по суті, продовжує традиції радянської «контрпропаганди», тільки вже в «українській експлікації»: у критичній частині справедливо констатуються широкомасштабні деструктивні наслідки діяльності української влади початку 1990-х в усіх стратегічно важливих сферах національного життя — від економіки до освіти, науки й культури, — але єдине пояснення такому стані речей автори «Маніфесту...» вбачають в ідеологічному наступі з боку Росії, внаслідок чого, мовляв, «українських патріотів не допускають до сфери управління в усіх галузях суспільного життя». Жодного іншого рецепта «національного порятунку», окрім як «допустити патріотів» (котрі негайно «вжили б заходів, аби підтримати державну мову, українське книговидання, освіту, науку, літературу, театр, кіно» — у версії ЮІІ, «дали б горішка»), той прошарок радянської інтелігенції, що романтично звав себе «націонал-

демократичним», наготові не мав — і уявити собі не міг. Характерно, що вплив цього прошарку на суспільство вже був тоді настільки мізерний, що їхнього розпачливого «Маніфесту...» я взагалі не помітила б, якби не ЮШ. Вчинена ним «деконструкція тексту» («стоять на задніх лапках, просячи горішка») виявилася діагностично точною: головним адресатом «Маніфесту...» було не суспільство, а влада, і вона на нього таки відреагувала: заклавши в бюджет відповідні статті на утримання «Спілки письменників і інших творчих», Товариства «Просвіта» («підтримка державної мови!»), спілчанських «товстих журналів» і тої-таки «ЛУ», на персональні пенсії «генеральському складу» спілок тощо. Ці статті збережено непорушними й до сьогодні, і на цій «голці» державних дотацій і продовжує триматись в Україні радянська культурна інфраструктура, попри всю її давно очевидну неефективність в умовах «роздержавленої» економічної бази. Характерно, що після отриманого «горішка» українська інтелігенція як сила, здатна до об'єднаного самостійного виступу, надалі цілковито зникла з мапи українського громадянського суспільства (навіть у пору Майдану–2004 «звернень інтелігенції» на підтримку Ющенка з'явилося кілька!), — на зміну їй став висуватися зачатковий «середній клас» і так само зачатковий прошарок «вільних інтелектуалів».

⁴ До «добрих новин з Нью-Йорку», про які я не знала (а ЮШ, щоб не напрошуватись на гратуляції, делікатно змовчав!), належало святкування 50-ліття Української Вільної Академії Наук, яку ЮШ у різний час очолював (у 1959–1961 і 1981–1986 рр.), біля витоків якої стояв і яку можна вважати одним із його ціложиттєвих проєктів. 8 жовтня 1995 р. він виступив на ювілейному зібранні УВАН із підсумковою промовою, опублікованою потім у «Сучасності» («Люди Академії, мури Академії, книги Академії», див. Додатки). Значною мірою то був підсумок і його власної діяльності як організатора української науки (бути організатором американської він відмовився — відхиливши не тільки спроби Р.Якобсона початку 1950-х інкорпорувати його в свою «імперію», але й зроблену 1972 р. керівництвом Колумбійського університету пропозицію очолити слов'янський відділ, — правда, в останньому випадку про свою відмову потім шкодував, див. про це: ЯММ-1. С. 43).

⁵ А.Пушкін, «Євгеній Онегін», розд. 8 («В те дни, когда в садах Лицея / Я безмятежно расцветал, / Читал охотно Апулея, / А Цицерона не читал...»). Цицеронові промови — хрестоматійний зразок «ідеальної латини» — були обов'язковою частиною класичної гімназійної освіти. Мова Апулея, автора донині популярного роману «Метаморфози, або

Золотий осел», довгий час була предметом наукових дискусій: синтаксично й стилістично ускладнена, «засмічена» надміром запозичень із грецької, вульгаризмами, архаїзмами тощо, в першій половині XX ст. вона ще вважалася «африканським діалектом» (Апулей походив із римської колонії в Північній Африці). Тільки порівняно недавно її визнано «мовою культурного римлянина II ст.». (Дослідження Елен Фінкельперл 1998 р. показало, що «сленг» Апулея має наскрізь інтертекстуальну природу, див.: Ellen D. Finkelpearl. *Metamorphosis of Language in Apuleius: A Study of Allusion in the Novel*. — Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, 1998).

- ⁶ «Хай мовчать Америки й Росії, / Коли я з тобою говорю» (В. Симоненко). Цікаво, що тут ЮШ, по суті, повертається, на іншому рівні, до своєї давньої теорії «національно-органічного стилю», озвученої ним на Першому з'їзді МУРу 1945 р. («Стилі сучасної української літератури на еміграції», див. ВП-2) й згодом відкинутої (головно через брак у тодішній українській літературі позитивних прикладів на її potwierдження). Тодішній його «маніфест українського модернізму» — «пост-Розстріляно-Відродженський» — передбачав подолання неокласицизму (тих самих «рильських, які всі були суцільним Перекладом») як суто раціоналістської ідеології «Розстріляного Відродження» (погляду «на українців як на модерну націю <...>, що має всю культуру європейських джерел у своїй крові, а оце має ввібрати її в свій мозок». — Там само. С. 598): зняття вже, мовляв, дезактуалізованих неокласичних стратегій (бо «формальний вишкіл не може стати самоціллю, а національна стихія не вкладається в рамки чужих форм, які б гнучкі вони не були». — Там само. С. 616) — та перехід, через опертя на шевченківську традицію, на якісно вищий рівень — до вже, сказати б, «навченої говорити» України, яка має що сказати світові «свого», і «ц е б у д е с в і т о в и й т р і ю м ф!» (Там само. С. 601). Так що В. Симоненко (якого ЮШ в своїх літературно-критичних статтях, здається, не спімнув ні словечком, як і інших «селянських дітей» 1960-х, за винятком осіб ним поставленого В. Стуса) процитований тут не випадково: про те, що всяке культурне відродження можливе тільки «під знаком месіянізму», ЮШ твердив ще в 1945-му («В цьому нема нічого особливо оригінального або надзвичайного. Всяка здорова нація оформлює себе під знаком месіянізму». — Там само. С. 596). Відповідно, збережений у «наших анти-рильських» 1960-х слід цього месіянізму (стихійна «органічність»?) уже виглядає на певний духовний місток через «страшне провалля» радянського колоніалізму — до все того-таки майбутнього «світового тріумфу» української літератури, хай і відтермінованого в часі на одне-два покоління

далі, ніж гадалося. Кожному приємно на схилі віку пересвідчитися, що п'ятдесят років тому не помилився, а просто випередив свій час, і гадаю, ЮШ несвідомо шукав у літературі 1990-х саме за тим, чого йому в свій час не забезпечили ні Ю. Косач, ні В. Барка: за експериментальним потвердженням своєї давньої теорії.

⁷ Анатолій Макаров. *Світло українського бароко*. — К.: Мистецтво, 1994. Правописні інновації на кшталт «бароко» замість «барокко» ЮШ сприймав не менш нервово, ніж колись студентом «державу» замість «держави» з уст однокурсників-селяків.

⁸ Андрій (Адріян) Кащенко (1858–1921) — катеринославський поміщик, автор популярної історичної прози «про ньеньку Україну» в романтичному дусі («Запорозька слава», «На руїнах Січі», «Під Корсунем» і т. д.). На еміграції довгі роки лишався культовим автором — знаряддям «патріотичного виховання молоді», як пише про нього Енциклопедія українознавства. Про феномен «кащенківщини» — масового «патріотичного кітчу», що підміняє собою п о в н о т у національної культури, зводячи її всю до «читанки для школярів» («малих і дорослих підлітків»), — ЮШ часто згадує в своїй есеїстиці (див., зокрема, в ЗІНВ «Над озером. Баварія» і «Непророслі зернята»).

⁹ Натяк на Олега Микитенка (нар. 1928 р.) — головного редактора журналу «Всесвіт», перекладача з чеської й словацької, сина письменника Івана Микитенка (1897–1937), про якого ЮШ писав у памфлеті «Так нас навчали правильних проізношень»: «Він почав оповіданнями, що зраджували талант і брак культури, а потім перейшов на позицію офіційного драматурга. Талант усе менше виявлявся, а культури не більшало. Щороку він продукував п'єсу відповідно до останньої постанови ЦК партії. <...> Розстріляний у шалі сталінського терору й „реабілітований“ після смерти Сталіна, Микитенко — єдиний з тих „реабілітованих“, кого справді активно видають. (Загрозливий знак.)» (ВП-1. С. 289–290). Неприязнь ЮШ до Микитенка-старшого має давню історію: юнаком ЮШ слухав його в Харкові під час диспуту, де той — «із зловісно стисненими щелепами» «чи то булдога, чи то Муссоліні» — був «чільним промовцем проти Курбаса», і «з нелюдською впертістю якоїсь автоматичної гільйотини <...> висував проти Курбаса одне за одним політичні обвинувачення, що загрожували його діяльності й самому існуванню» (ЯММ-1. С. 137).

¹⁰ «До джерел» — гасло, висунуте М.Зеровим у літературній дискусії 1926 р.: «На звернене до молоді молоді „Камо градеши?“ Хвильового відповідаймо Ad fontes! Тобто йдімо до перших джерел...» (Зеров М. *Твори: В 2 т.* Т. 1. — К.: Дніпро, 1990. — С. 578). На практиці це розшифровувалось

як дуже конкретна (раціональна!) програма: «1. Засвоєння величного досвіду всесвітнього письменства, тобто хороша літературна освіта письменника і вперта систематична робота коло перекладів. 2. Вияснення нашої української традиції і переоцінка нашого літературного надбання <...>. 3. Мистецька вибагливість, підвищення технічних вимог до початкуючих письменників» (Там само. С. 580). Якщо взагалі існувала «ідеологія неокласицизму», то її всю справді можна увібрати в цю «тричленну» формулу.

¹¹ Характерно, що Семенка ЮШ також вважав поетом шевченківської традиції, а значить, сягаючим «до джерел національного стилю». В розвідці «Критика поетичним словом» він писав: «О, Шевченко вмів бути майстром іронії, натяку, жарту, дотепу, трюку, як колись бурсаки, і не гірше від бароккових інтермедій або... Семенкового *Кобзаря* 1924 р. (багато разів у критиці підкреслювалося його, Семенка, виклик і глум супроти Шевченка, але досі не показано, як він *продовжував* Шевченка)» (ВВП-2. С. 89).

¹² Володимир Мулява (нар. 1937 р.) — знакова постать того часу: філософ, канд. філософських наук, автор концепції створення Збройних сил України шляхом трансформації та реформування військ, дислокованих в Україні (оприлюдненої 1988 р. на з'їзді Народного Руху), голова оргкомітету I з'їзду Співки офіцерів України, з 1991 р. — полковник, з 1992 р., уже за незалежності — генерал-майор. У цьому званні зайнявся створенням «нового українського козацтва» і став його «гетьманом».

¹³ Світло зі сходу (лат.). Вирази латинкою ЮШ інколи вписував від руки, інколи — як тут — транскрибував.

¹⁴ Уточню, що йдеться не про зовнішній вигляд: з виду цей лист якраз цілком охайний, літери майже ніде «не наскокують» (аж до прикінцевої «міні-катастрофи», після якої довелося дописувати останні рядки вручну). ЮШ перепрошує тут за «розкуйовдженість» викладу: за «нерозшифрований», не «прояснений» адресатові (а це, в його культурному кодексі, нечемно!) плин думки — як нашвидкуруч, тезисно накиданий конспект тільки йому самому видимої майбутньої праці про роль сленгу в постанні національних літератур, — праці, якої він уже написати не встиг (див. далі його нарікання на «клятий вік», що не лишає часу «доглубатись до відповіді» в цьому питанні: тобто він уявляв і обсяг роботи, яка на це знадобиться). Це — найяскравіший за всю історію нашого листування приклад народження нового задуму у 87-літнього вченого.

¹⁵ Як завжди (англ.).

16 грудня 1995 р.

Дорогий Юрію Володимировичу!

Ваш лист виявився подвійним подарунком: по-перше, я, завжди подивляючи Вашу унікальну акуратність у кореспонденції (це, либонь, іще з дотелефонної доби звичка, так? але я справді не знаю нікого, крім Вас, хто вважав би за обов'язок так справно відгукуватися на листи — коли не «справжнім» листом, то бодай листівкою), — і не маючи од Вас відповіді упродовж цілої осені (перепрошую, осені! — але це окрема тема, про це нижче!) вирішила була, грішним ділом, що Ви, бозна з яких ідейних міркувань, на мене розсердились-розгнівались, узяли та й викреслили зі списку Ваших кореспондентів (трохи тут доклав і Плющ¹, який сидів у Києві півтора місяці, з них кілька ночей — на моїй напівзасипаній піском і тиньком [недоремонтованій!] кухні, розповідаючи, між іншим, що мав був із Вами якісь схожі епістолярні непорозуміння). Словом, я таки комплексувала з цього приводу — аж воно, виявляється, справа не в ідейних «расхожденіях», а в якій-небудь тьоті Моті з пошти, — з чого я, розуміється, втішилася неказанно.

А потім — страшенно приємно було прочитати те, що Ви пишете про сленг, — справді, як подарунок: це — «в точку», в саму серцевину моїх заплутаних, більше все-таки напівінтуїтивних, і вже понад-річних за «сроком давности» роздумів — про наш успадкований трагічний розрив між писемним і усним мовленням (дискурсом, як сказала б Соля Павличко) — між нормативною установкою на мертвою мову «нетленку», коленкорів палітурки й томики серії «Шкільна бібліотека», з одного боку, і — хай якою там потолоченою, бозна-чим захаращеною, а все ж *живою* розмовною мовою (що нею — от же ж парадокс! — і самі «писателі» розчудесно послуговуються, поки їх «не требует к священной жертве»² — а тільки-но, прости Господи, «затребуєт», то зараз тобі надимають щоби й заходжуються «ваять», бронзовою фразою, причому явище це загальнокультурне, не «письмелське» тільки: професійні актори, ледь вилізши на сцену, починають «гучномовити» в якомусь особливому, горловому регістрі, з фантастично фальшивими інтонаціями, Ніна Матвієнко голосить усі свої пісні «на улыбочку», аж кортить спитати: «І чого це ви, тітко, шкіритесь?» — ну а балерини наші то, мабуть, і картоплю вже

чистять з нерухомим торсом. От і скажіть Ви мені, на ласку Божу: що це таке? Традиція сталінського класицизму — коли вчили, «як треба», і що має «значение нормы и недостигаемого образца»? Чи у випадку літератури тут якісь іще глибші, «докотляревські» роздвоєння взнаки даються — бо чому, наприклад, мій плиточник Вася [я цілу осінь живу в режимі ремонту — зливаюся з народом: сантехніками, газівниками тощо], родом прикиївський селянин, із доволі чистою, поки про побутові речі йдеться, мовою, фізично негоден вимовити, наприклад, таке книжне слово, як «вічність», а тільки — «вечность»^{3?}). В «Дослідженнях» мені якраз шалено залежало на — естетичній легітимізації сьогоденішнього інтелігентського «трюпу». Якась я тоді, як писала, дуже люта була — на все отечество взагалі й рідну літературу зокрема.

Але ж і справді, «так жити нельзя» (був у «перебудовчі» роки московський фільм з однойменною назвою⁴): ми опинилися цілком безоружні перед навалою *чужої* маскультури, просто не потрапляємо асимілювати її мовно (не кажучи вже про те, аби творити свою власну!). Зараз це видно як ніколи різко, до болю в очах: з вересня місяця на національному телебаченні відбулося те, про необхідність чого так довго говорили більшовики, в тому числі й аз многогішная, — запрацював спеціалізований канал, що транслює західні фільми в українському перекладі⁵. Здавалось би — радуйся, ниво неполитая, — а виходить не дуже-то радісно, і лапочка й сонечко Славко Чернілевський, що взявся за озвучку, рве на собі рештки волосся: я, каже, тільки тепер зрозумів, що зробили з мовою (і це, завважте, поет говорить, і то поет не літукраїнсько-спілчанського розливу⁶!). Немає в культурі сленгу — нема чим перекладати фільми сучасної тематики! З досади він, бідака, взяв та й вимуштрував наших акторів на оте горопашне «И» в родовому відмінку, і тепер у нас із телеекрана чікагські бандюги чешуть не затинаючись про брак «честности», «щирости» тощо, періодично вставляючи «дідько б його взяв» (до цього останнього приєднуюся цілим серцем!). Тут насувається довга смуга вельми непатріотичних роздумів — про історичну *вину* нашого бідного письменства: бо мову все-таки «робить» література, і якщо десятиліття літ поспіль писати «високо в небі заливався співом дзвінкоголосий жайворонок», то нічого потім хапатися за порожні кишені, коли тебе в черговий раз «окраденую збудять». Сумно це все — ой як сумно.

Боюся, чи не наганяю на Вас зайвої меланхолії цієї безладно писаниною. Насправді «у нас всьо харашо» — зима почалася

чудесним сніжком, електроенергію поки що не відключили, гаряча вода також є, «Сучасність» добула гроші на наступне півріччя й навіть випустила два осінні числа, презентації-бенкети-фуршети з настанням холодів іще почастішали (змерзле місто розганяє кров!), так що мій песимізм глибоко нетиповий. Тим більше що об'єктивних підстав для нього не маю жодних — осінь пройшла в газетах під знаком «Польових досліджень» (майже не перебільшую — рецензії й інтерв'ю були в усіх наших тиражних, читай «рускоязычних» газетах, навіть таких «Киевских ведомостях»!), збуджена публіка питає книжку по книгарнях, книжка вже в друкарні, і «от-от!» — у Львові був мій вечір, народ, наелектризований чутками (а також, припускаю, надією на привселюдну дуель із Небораком — той, одначе, застидався й не з'явився⁷), — витискав шиби й ламав двері, і два видавництва вже пробували «переманити» мене до себе⁸ (все «як у людей»!), і вже пишеться кіносценарій і зваблюється якийсь західних продюсерів з наміром зробити «також скандальний» фільм⁹ (!), і все це, завважте, *до* виходу книжки! Що, звісно, не означає, ніби її розкуплять по виході — і взагалі, по совісті, нічого ще не означає, крім задоволеного загального *голоду на подію*. Що як що, а це останнє моя рекламна кампанія задіагностувала «чотко» — як у клінічній картині з підскоком температури. Стосовно ж «доленосної ролі» — час покаже, я поки що остерігаюся думкою багатіти. Проте «лупати», розуміється, буду скільки духу мого, бо що нам і зостається?..

На цій філософічній ноті буду згортати своє «безмисліє»: якраз нагодився Тарас Возняк¹⁰, проїздом зі Львова на Ваш бік Атлантики, отже цілком реальний шанс, що Ви прочитаєте мого листа не тоді, як на Бродвеї зазеленіють платани (чи що воно там таке росте?), а вже на тому тижні (між іншим, що забавно — з «тамтої», Вашої сторони пошта приходить цілком справно, днів за десять-дванадцять, а от від нас — як бачите. Прикмета нашої «третьо-четверто-світньост/И»?).

Про всяк випадок (гадаю, що ще матиму таку нагоду, бо в Києві найближчими тижнями роїтиметься од американських «поштових кур'єрів», але — про всяк випадок!) вітаю Вас із Новим Роком — хай він буде для Вас добрим, щедрим і дасть здійснити все замислене.

Обіймаю,
Ваша

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

¹ Леонід Плющ (нар. 1939 р.) — один із найвідоміших на Заході радянських дисидентів, за фахом математик, визволений із спецтюрми зусиллями міжнародної спільноти, з 1976 р. у Франції. Автор книжок «У карнавалі історії» (1979; мемуар, виданий франц., англ., рос., італ., нім., португал., польськ., китайськ. мовами), «Екзод Тараса Шевченка» (1986), «Його таємниця: Прекрасна ложа Миколи Хвильового» (2006) та ін. Ми познайомилися в Єрусалимі у травні 1993 р. Восени 1995 р. Л. Плющ уперше після розпаду СРСР відвідав Україну, виношуючи плани повернутися, з яких, однак, нічого не вийшло: в цій «новій» Україні, як йому пояснили друзі, для нього «місця не було». Листування ЮШ з Л. Плющем не опубліковане.

² Цитата з вірша Пушкіна «Поет»

Пока не требует поэта
К священной жертве Аполлон,
В заботах суетного света
Он малодушно погружен.

³ Відповідь на це питання я знайшла значно пізніше, див. мою *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*. — К.: Факт, 2007. — С. 127–129 (про історичні витоки української «диглосії» — розриву між «книжною» і «розмовною» мовою), а також розд. VIII, прим. 188 (про диглосію «плиточника Васі»).

⁴ Художньо-публіцистичний фільм «Так жити нельзя» (1990), режисер С. Говорухін, оператор Г. Енгстрем, став для свого часу найпереконливішим культурним діагнозом нежиттєздатності радянського устрою.

⁵ «1+1». Цей канал починав у 1995 р. як «вечірній», у форматі «серіал плюс фільм» (звідки й назва).

⁶ Станіслав Чернілевський (нар. 1950 р.) — режисер, кіносценарист, автор фільмів «Грамотний» (за Григором Тютюнником) та «Просвітлої дороги свічка чорна» (про Василя Стуса), працював на «1+1» режисером дубляжу. Дебютував він, однак, як поет — збіркою віршів «Рушник землі» (1984), до якої написав передмову Д. Павличко: за його протекцією С. Чернілевський, у 1970-ті виключений з інституту «за націоналізм», отримав змогу після виходу книжки повернутися до навчання й здобути професію в кіно.

— В «Сучасності» № 2 за 1995 р. було опубліковано памфлет Віктора Неборака «Послання до О.З. вкупі зі зверненнями до вельмишановного читача» — відповідь на моє есе «„Психологічна Америка“ й Азіатський Ренесанс, або Знову про Карфаген» (передрук. у «Хроніках

від *Фортінбраса*). Скандал, викликаний у літературних колах цим памфлетом, став свого роду «мікрорепетицією» пізнішого, вже всеукраїнського скандалу, що вибухнув довкола «Польових досліджень...»: і характером аргументації (*ad hominem*), і тоном (відверто хамським), і методом полеміки (пересмикування, перекручування, виривання цитат із контексту і т.д.) В.Неборак багато в чому попередив основний напрям українських критичних атак на мою адресу аж до сьогодні (за визначенням Т.Кознарського, це «прагнення заткнути пенісом рота жінці, яка багато говорить»//*Критика*. 1999. Ч. 4 (18)). Головний зміст «Послання до О.З...» — це «викриття» прихованих за «нагромадженням категорій і структур» (які В.Неборака страшенно дратують, і він волає, що «бібліотек має д о с и т ь !») істинних, на його думку, мотивацій авторки — нищих і шкурних. Моя критика української провінційності, «Карфаген» якої (тут я вжила цитату з ЮШ) «має бути зруйнований», викликає у В.Неборака щирий патріотичний гнів, бо я не згадую «позитивних прикладів зі свого покоління» (їх він наївно наводить сам, найбільше з власних культурних осягів); моя ідея «психологічної Америки», тобто відчуття країною своєї синхронності глобальним процесам, яке в Україні й досі відсутнє, тлумачиться ним дуже просто — як «панегірик Америці» (проти якої він виступає з окремою філіппікою) та бажання «залишитися там надовго» (!), тож — висновок — моє есе «потрібно трактувати як моральний документ (так у тексті. — О.З.), як виправдання такого непопулярного з точки зору темних патріотів вчинку — відбуття з батьківщини» (!). Особливо гомеричну реакцію збудив у В.Неборака мій заклик до культурної інтеграції України в світовий мейнстрім (сама постановка питання ще лежала тоді за межею розуміння): досхочу над тим наредготовшись — мовляв, це ж як так, чи я гадаю «ощасливити» західних інтелектуалів «бестселером, перекладеним з української?» (таке припущення здавалось тоді дико комічним), В.Неборак сягає тут вершин сарказму: «Оз! Ми всі чекаємо Твоєї перемоги. Покажи нам, провінціалам, як брати бика за роги! <...> Сподіваюся, що грядущі Твої твори я читатиму в журналі «Всесвіт» — у перекладі на українську» (!). Розквитавшись таким чином зі своєю віртуальною Оз — «колишньою українською письменницею», — В.Неборак вганяє в її гріб останнього цвяха, з погляду тодішньої, ще «дофеміністичної» української культури — непоборного: «Послання...» закінчується присвяченим «чарівній Оз» віршиком про красуню-кицю — «самодостатню і незалежну, як імператриця», «постмодерністку», наділену «поглядом з глибин галактичних» і т.д. — котра, проте, все одно «потребує,

дурепа, kota!» (фінальна звияжна нота). Після прочитання цього «Послання...» (якого В.Неборак звідтоді ніде не передруковував: відколи виявив, що в плани реальної О.З. аж ніяк не входило «відбуття з батьківщини») я один час була замірялася писати відповідь — заразом автору й редакції. Від цього заміру мене відмовив ЮІШ під час свого візиту до Києва. Сам текст В.Неборака його радше насмішив, він навіть лукаво зауважив, що в нападах на Америку «*he has his point*» («має певну рацію»), — але тільки-но я затнулася, що буду відповідати, ЮІШ, вмить споважнівши, незвично різко відрубав, як припечатав: «*Боже борони!*» — мовляв, на випадки такого рівня не відповідають, це не «літературна дискусія». Різкість тону, гадаю, пояснювалась тим, що ЮІШ сам забагато часу в своїй кар'єрі поклав на розквитання з тими, кого звав «критиками не вище чобіт», — зарівно радянськими, як і еміграційними: тими, хто знай стягував його улюблених письменників до власного (теж його вираз) «карлуватого масштабу», — і в більшості своїх рецензій, хоч не-хоч, ЮІШ змушений був із ними неявно «полемізувати» (як у «Непророслих зернях», «Хвильовому без політики», «Шостій симфонії Миколи Куліша» та ін.), замість сповна зосередитися на бартівському «розкошуванні текстом», — можна тільки здогадуватись, як йому така «полеміка» за довгий вік увірилася! В кожному разі, саме той його окрик остороги мене оханув — переваживши і мій власний запал, і підтримку Соломії Павличко (яка вважала, що українським мужчинам треба давати урок феміністичної освіти при кожній нагоді): почату, було, відповідь, під заголовком «... І ще кілька діагнозів: Післяслово до „Психологічної Америки й Азіатського Ренесансу“ з Прологом, виголошеним у присутності Прокуратора, „молодої молоді“ і кількох літературних тіней» та епіграфом з Й. Бродського («Вот и вышел гражданин, / Достигающий из штанин»), я покинула на півслові. Єдиним наслідком цього міні-скандальчику стало те, що я після нього відмовилася співпрацювати з «Сучасністю» в будь-якому жанрі — з чого, гадаю, в редакції тільки зраділи (І. Дзюба, правда, визнав у розмові зі мною, що «віршик про кицю» був таки не в доброму тоні для поважного журналу, але жодних публічних заяв з того приводу теж не став робити — і, крім Соломії, яка 1998 р., відповідаючи на сторінках газети «День» Ю. Іздрикові на подібне ж «виймання зі штанин», згадала прецедент із В.Небораком [«І тоді, і тепер це було прикро. Не від образи, а за рівень дискурсу»//Соломія Павличко. *Фемінізм*. — К.: Основи, 2002. — С. 179], всі вдали, їбн нічого не трапилось, — аж доки скандал довкола «Польових досліджень...» не вивів український фемінізм на світло масової уваги,

в суспільстві почалася дискусія про права жінок, і питання, що робити з «жінкою, яка багато говорить», втратило прив'язку до біографії одної окремо взятої О.З.). Від тодішнього уроку ЮШ — не відповідати на критику «не вище чобіт» — я потім відступилася тільки раз, 1998 р.: вступивши в дискусію з Г. Грабовичем, коли він у рецензії на мене вдався до некоректних прийомів, що кидали тінь на третіх осіб, — але й про це дуже скоро пошкодувала (про цей епізод див. далі).

⁸ Про які видавництва йдеться, згадати не можу.

⁹ Цей проект належав Олегові Фіалку (нар. 1946 р.) — режисерові й сценаристу, автору фільмів «Повернення Батерфляй» (про Соломію Крушельницьку), «Імітатор» (сатирична комедія) та ін. Це була перша спроба українського режисера екранізувати «Польові дослідження...», що, як і всі наступні, скінчилась невдачею.

¹⁰ Тарас Возняк (нар. 1957 р.) — львівський і громадський муніципальний діяч, перекладач, політолог, головний редактор незалежного культурологічного часопису «І», автор книг «Тексти та переклади» (1998), «Філософія мови» (2009), «Феномен міста» (2009), низки статей у пресі та інтернеті. В 1990-ті роки ми часто перетиналися на різного роду культурних заходах, конференціях тощо.

1996

[8]

11 лютого '96

Дорога Ост (це абрєвіатура. Символічна? Чи має бути перелицьована на ОВєст?¹⁾),

Бачите, от Ви й наврочили, — ніби я акуратний у відповіданні на листи, а я відписую за два місяці. (Правда, мінус п'ять днів). А поза тим діагноза правильна — людина дотелефонної доби, троглодитної (дуже на них нарікав і Хвильовий, але я не зовсім той²⁾). І розрахунок на вічність — листи зберезуться, Жулинські їх видадуть³, якісь там завалящі Білоконі⁴ поставлять у контекст доби, якась пара ветеранів чи то советських, чи то упівських прочитає. А телефонні розмови всі в нікуди і в неконтекст... Це все правда, але буває в житті людини два критичні, переломові періоди, один у дітонародження, другий у вибуття з життя (це не рима!), і в обох випадках порушується попередній ритм, також у листовідписуванні. Скажемо, 17 і 87. Орієнтовно. Це тепер, наприкінці 20 століття. У Бальзака були ще зовсім інші дати.

Не буду одначе давати клінічного опису й не писатиму каталога симптомів, обмежуюся на одному, бо він самоочевидний — перебої в листуванні. А дослідження ЦЬОГО періоду Ви дасте в чергових дослідженнях, але це буде за 50 років відтепер, а волосся в Вас буде сиве.

Тим часом перейдім до хроніки першого тому досліджень. Себто до днів поточних. Про джаз поточних подій Ви написали. Додам тільки епізод на нйоркському ґрунті. Уявіть собі, приїжджає на цей ґрунт голова (Голова!) НеТеШа зі славного міста князя Лева. Дзвонить до мене — ви повинні мати текст Забужко. Позичте, Христом Богом благаю. Я гублюся. Якже позичати без згоди автора? — що означає ні. Але потім я поставив себе на його місце. Ну, просить чоловік. Серце не камінь. Шкода бідного. Узяв з нього сто присяг, що нікому не скаже, що все лишиться таємницею в душі московського роману Андруховича.

Картаю себе, але позичив. Занотуйте неправного читача. Це все — почасти каяття, а почасти підрозділ до історії КНИЖКИ, котора ще не книжка.

А тепер усе таки напишіть, коли буде книжка, бо тут оповідають несусвітнє й різне. Що один Редактор журналу хотів друкувати, а другий зажадав викреслити невідповідне, а Ви заборонили... Усе це вельми правдоподібне, бо один Редактор справді інтелігентний, але м'якої вдачі, а другий — усе НАОБОРОТ, неінтелігентний, але твердий у відстоюванні чистоти національної ідеології й психіки⁵, а Ви — піе rozwalam. Але чи це правда? І коли буде книжечка, а не самвидав?

А тим часом виходять книжечка за книжечкою твори Одарченка, в двох видавництвах⁶. І все нормально, і «скучно на этом свете, господа», як запримітив ще великий земляк Тар[аса] Гр[игоровича] / не Гунчака⁷/.

А особисто мені найцікавіше в усій історії, як робиться сленг, коли його нема, а, отже, він є. А відповіді не це не знайти, мабуть, і в «тиражних» періодичних виданнях. Може б я колись і доглунався до відповіді, якби ж не той клятий, непереборний вік — 87.

Тим часом я радий, що принаймні ми з Вами одностуді в тому, що саме тут собака заритий.

Не забувайте свого земляка з не дуже прекрасного далека. Бо тут на Бродвеї не платани ростуть, а ДРЕВОНАСАЖДЕНИЯ.

Ваш Ю. Ш.

[Приписано на берегах:] *Кличуть мене до Києва на кінець квітня. Офіційно⁸. Але — 87.*

ПРИМІТКИ

- ¹ ЮШ тут «хуліганить», продовжуючи бавитися з темою Неборака: цю «Ост» — від імені-по-батькові — він вигадав ще в Києві, як жартівливу

- «патріотичну» антитезу («Ост» — назва незакінченої трилогії Уласа Самчука) до Неборакової «проамериканської» «Оз» («Чарівник Країни Оз», у радянській версії «Смарагдового міста», — культова дитяча повість Френка Баума, за якою 1939 р. було знято знаменитий мюзикл з Джуді Гарленд у головній ролі).
- ² У Хвильового «електричному вікові» — вікові одухотвореного (як він гадав) науково-технічного прогресу — протиставляється давній, «троглодитний», представники якого — «з звіриними очима, що гірше татарви / часів перегорілих» («В електричний вік»).
- ³ Натяк на проваджену після 1991 р. Інститутом літератури НАН України (директор Микола Жулинський) практику видань літературних пам'яток коштом еміграційних наукових інституцій під спільним грифом.
- ⁴ Сергій Білокінь (нар. 1948 р.) — історик-джерелознавець, канд. філологічних наук (від 2000 р. доктор історичних наук), автор численних досліджень з історії України ХХ-го ст., більшовицьких репресій, історії церкви, науки, мистецтва, шляхти та ін.
- ⁵ Натяк на І.Дзюбу й Б.Певного — тодішніх редакторів «Сучасности».
- ⁶ Петро Одарченко (1903–2006) — мовознавець і літературознавець народницької школи (учень С.Єфремова), у 1930-ті рр. репресований, з 1942 р. на еміграції. Бібліограф, редактор, автор численних літературознавчих статей. Був членом УВАН, через що ЮШ й міг отримувати його книжки, публіковані в Україні: «Тарас Шевченко і українська література: Зб. статей» (1994), «Леся Українка: Розвідки різних років» (1994), «Українська література: Зб. статей» (1995) «Шевченківське знавство на Україні в 1961–1981 роках» (1995).
- ⁷ Тарас Гунчак (нар. 1932) — історик, професор Ратгерського університету США, автор праць «Російський імперіалізм від Івана Великого до революції» (1974), «Україна, 1917–1921» (1978), «Симон Петлюра і євреї» (1985) та ін. По батькові Т.Гунчак — Григорович і, на відміну від більшості діаспорян, що не вживають форми імені з патроніміком, охоче рекомендується як «Тарас Григорович».
- ⁸ Хто і з якої нагоди тоді «офіційно» кликав ЮШ до Києва, мені встановити не вдалося.

3 березня 1996 р.

Дорогий Юрію Володимировичу!

Вашого глибоко занепадницького (авжеж!) листа я одержала на ранок після — внемліте, язици! — переможної презентації «Польових досліджень» при повному стеченні народа в залі на 500 душ, із п'ятьма телекомпаніями й однією кіностудією включно (зараз сиджу, завалена прес-релізами, й телефонної трубки вже не беру — ввімкнула автовідповідач). Загальний настрій цих днів — ейфорично-післяпохмільне: «Ми таки спасем українську літературу!» (не сміється, не смійтеся!), тому дуже може бути, що в мої понижчі роздуми вкралася певна *аберація* — як сказав би Ваш відданий прихильник (претендент на титул головного шерехознавця — я не жартую, і перешкодити йому нема ніякої змоги!), некто Абліцов¹, котрий в обуреній рецензії на «Дослідження» написав — мовляв, талановита поетеса, філософ etc. (meaning me!²) «потрапила в стан аберації» — і, в дужечках, щоб було понятно: «відхилення від істини». Так що, кажу ж, *аберація*, чи то пак — ще понятніше! — «головокруження от успехов», не виключене, і все-таки не воно (вона?) продиктувало/ла мені те, що збираюся сказати.

Звичайно, групо, і смішно, і навіть, либонь, по-хамському було б — бадьоро радити Вам не зважати на оті клятві й непереборні 87, надто як сама маєш ледь не втричі менше і по-справжньому, всерйоз іще незнайома (тьху-тьху, на пса уроки!) з ситуацією, коли власне тіло відмовляється тебе слухатися. І все-таки, все-таки... Це, либонь, Ваш перший лист, де відчутна *готовність капітулювати* перед віком. А оце вже «не есть харашо». Юрію Володимировичу, вибачте, ради Бога, якщо лізу не в свій город, і не майте мені того за зле — просто тут уже зачеплено моє, зовсім не матеріалістичне переконання, що вік є насамперед категорія психологічна, а вже потім біологічна, що наша фізична відпирність клятому aging'ові³ є наслідок нашого душевного стану, і що з життя ми вибуваємо не раніше, ніж — у метафізичному сенсі — даємо на це згоду. Пам'ятаю, як мене вразило було свого часу: небіжчик Лосев мав 95 і встиг ще побачити видрукуваним фінальний, 7-й том «Истории античной эстетики», що його завершував в останній рік⁴, — так,

ніби внутрішньо запрограмував себе жити доти, доки *opus magnum* не буде скінчений. Зараз спостерігаю, як, гай-гай, стрімко старіє моя мама, позбавлена, з моєю (нарешті!) благополучною «хатизацією», зримої й виразної точки прикладання сил, — а такою ж була молодчинкою цілий час трималася, і ще два роки тому нам із нею на вулицях гукали в спину: «Дівочкі!». Можна наводити й інші приклади, все воно на одне виходить: тілові диктує — внутрішній «завод», пружинка, яку наставляємо собі самі, і тому мені так сумно було читати Ваші елегійні уступи з приводу «останнього тому досліджень». Я не знаю, наскільки Ви свідомі того, яку «стелю» тримаєте зараз в цій горопашній культурі — «Шевельов сказав», «Шевельов писав», «а що Шевельов думає з цього приводу?» тощо, і навіть Ваші спогади про Якобсона⁵ потрапили захитати деяких запеклих київських євреїв «общерусской» орієнтації — а це, погодьтеся, таки показник! Наявність беззастережного живого авторитету — і в усякій культурі рідкісне благо, а в українців, із їхнім давнотраченим (чи ніколи й не набутим?) відчуттям ієрархії, то й узагалі чудо, — Юрію Володимировичу, ну не маєте Ви права собі попускати, слово честі! Я розумію, що зима там у вас випала тяженна (в нас також досі хурделить, і заки до метро від хати дошкандибаєш, то з десятків акробатичних піруетів виконаєш, щоб не впасти, а старі люди так і просто воліють сидіти по хатах, як по шанцях), і це «вп'ять же таки» не додає оптимізму, але ж, як писала класикеса, — «але й зимі на світі є кінець»⁶: і сніги стануть, і струмки задзюрчать, і *древонасаждения* зазеленіють, і Ви до них подобрішаєте, і мандрівочка Вам знову запахне, — от побачите, що так воно й буде! Тільки — не здавайтеся передчасно, добре?

Вибачте, якщо наговорила дурниць: у двох радянських класиків⁷ (щось мене все на класику тягне — чи це не Ваш настрій порепетирувати *Marche Funèbre*⁸ так на високий лад наводить?) це називалось — «Остапа понесло». Більше не буду — а от сподіватися, що побачимося з Вами, все-таки буду: в квітні — в Україні, а десь у жовтні-листопаді — по Ваш бік Атлантики (я, начебто, маю бути тоді в Торонто⁹, і Аскольд Мельничук мене легко переконав, що глупо було б не навідатися «дорогою» до Штатів¹⁰).

Ну а тепер трохи київських новин. Найголовніша з них у цьому сезоні — правильно, Ви вже вгадали, кажу «без ложной скромности» і «не обінуюсь» (NB: хай мене заб'ють, якщо я коли розуміла, що воно за «обінуюсь»!) — поява «Польових досліджень». Щось несамолюбиве.

В Спілку просто не заходжу, бо не хочу бути роздертою прямо на порозі — не дуже почесне місце для трагічної загибелі (переказували, днями один доктор філологічних наук вимагав там *ex cathedra* заборонити цю книжку — а в «Сучасності» Римарук відмовився взяти до друку рецензію на неї, позаяк «це не література», про що, правда, Дзюба навряд чи знає — партизанську війну з моєю «м'ятежною» особою «Сучасність» провадить за його спиною, й почалася вона не з «Досліджень», і починала її не я — та цур їм, хай собі здорові друкують Мушкетика, — взагалі ж випоминати всі гнівні філіппіки на мою адресу, якими клекоче ефір і сторінки малотиражних щиропатріотичних видань, то марна справа, бо я вже давно, як нарікала героїня якоїсь Ружевичевої п'єси, *strasciam piú*¹¹). Десять років тому все це виглядало б загрозливо, п'ять років тому (час появи «Рекреацій») спонукало б заламати руки над нашою невиліковною безпросвітністю, — а сьогодні тішить до сліз, оскільки преуспішно виконує таку *long-desired*¹² (мною принаймні!) функцію культурного розмежування: громадськість на очах розколюється на два табори, відбувається стрімке перешикування й згуртування лав, так що в таборі «за» опиняються й люди, яким книжка, на моє скромне припущення, нічим не могла б заімпонувати (наприклад, Атена Пашко¹³), але які вочевидь бояться бути зарахованими до ортодоксів, провінціалів і «старих баняків» (останній термін не мій — «койнований» дівчинкою з колишньої Студентської Спілки¹⁴). Взагалі ж, ох скільки «засвітилося» різномасних ідейних тенденцій, течій, партій і партійок, що ніколи досі не здобувалися на більш-менш виразний кшталт, не кажучи вже про те, щоб якось артикулювати себе, — впору писати «Дослідження довкола Досліджень»! (Така пропозиція вже й прозвучала — на презентації хтось із «свідків захисту» кинув). Наразі я ще не беруся нічого узагальнювати — надто все гаряче, розвирване, і в стадії припливу: кожен день додає нової інформації, але!!! Юрію Володимировичу, що правда, то правда — виходить *прецікавущий* культурний експеримент, і наслідки вже зараз перевершують усі мої сподівання (говоритиму головню «за презентацію», бо це була подія і — дуже промовиста).

По-перше. (Ага, забула сказати — сама презентація була пародійним театралізованим дійством: на сцені — суд-«тройка» у складі Б.Жолдака¹⁵, В.Скуратівського й театрального критика В.Жежери, який досить вдало зімпровізував глибокодумно-мовчазного

підтакувача, на лаві підсудних — примірник книжки, в кінці засуджений до продажу з молотка і проданий — за 200 дойчемарок (!!!), за громадського обвинувача — Сашко Ірванець, єдиний з-поміж нас, хто мав «домашні заготовки» — обурені листи від трудящих [два з них написала вночі я сама, використавши аргументацію і стиль погромних рецензій], ну і захисником — Ваша кореспондентка, якою особа, найкраще знайома з підсудним, — себто, дослівно назавтра по тому, як у Богом забутій Спільці в присутності жменьки «баняків» маленький літературознавець з великими тарганячими вусами¹⁶ вимагав заборонити книжку, ми, під радісний рев переважно молодіжної аудиторії, — як написала одна бульварна газета, «при более чем переполненном зале»¹⁷, — робили те саме, тільки з далеко більшим успіхом). Так ось, по-перше. Цілком несподіваною виявилась реакція наших «рускоязычних», котрі досі української книжки в руки не брали. Багато чого могло тут спрацювати — відрив від колишнього «общего культурного пространства», чотири роки формування, все-таки, української політичної тожсамости, за якою настала черга й на переформування тожсамости культурної (як написала одна харківська газета, і то в цілком негативному відгукові, «лучше снять с полки не какого-нибудь „ихнего“ Лимонова, а свою, украинскую Забужко»¹⁸ — хай і так, і на тому спасибі, я згодна й «за Лімонова» відслужити, і для наймасовіших «Киевских Ведомостей» фотографуватися на повен зріст на цілу сторінку¹⁹, — *Ojczyzna przede wszystkim*²⁰!), головне — спрацювало, і на презентації «рускоязычнине» складали щонайменше третину зали, — ясна річ, це не значить, буцім назавтра всі вони ринуться передплачувати «Сучасність» (особливо якщо та друкуватиме Мушкетика!), і, ймовірно, мій оптимізм дуже перебільшений, але, поза всяким сумнівом, першу заявку на *мажоритарність* української літератури ми таки зробили, а для мене зараз це чи не найголовніше — я насправді вже так тяжко мучилась нашою повсюдною «діаспорністю», що сливе нічого не годна була робити. Взагалі, честолюбства мені, конешно, не бракує, тільки воно в мене якесь перверсивне: нестак «за себе», як — за «родную словесность» загалом, тобто мене гнітить, із чистої амбіції, перспектива бути автором *minor literature*²¹ — отут справді вмикаються якісь «підпільні» механізми зятятости, злости, азарту й бозна-чого ще, — може, Ви знову скажете, що це наївно, і що та ціла енергія варта ліпшого застосування, але цю саму «демініоризацію» я, що б не робила, завжди, як в арифметиці, «держала в умі» — чи

то «сочиняючи» всякі «європейські контексти» там, де вони аж геть не промацувались, чи навіть коли закликала (на свою голову!) компатріотів притьмом летіти вчитися до Нью-Йорка (це то справді було страшенно наївно, визнаю, хоч наміри мої, їй-Бо, були чисті як сльоза!). «Ну да ладно»... Не я перша — дай Боже, щоб хоч одна з останніх!

По-друге (якщо Ви ще не втомилися читати цю «розентузіазмовану», як написав би Андрійко Шкраб'юк, що саме переклав оце у Львові всуціль такою мовою Бруно Шульца²², маячню). Найвдячніший мій читач, як виявилось, — молодь. Тут і поколінняве розмежування — «прощання з радянською літературою», і нормальне молодече запотребування якоїсь нової естетики й нової мови (о, мова — це тема «не до відповідження», тут томів забракло б — розказати, що у нас коїться тепер, коли українською «по долгу служби» заговорили люди, котрі зроду її «живцем» не чули й у простоті душевній навіть не підозрюють, як вона має звучати, — часами я ладна волати, як Лесин Меценат: «Нехай мовчать, допоки не навчаться поправної латини!»²³ — жах у тому, що з шаленою швидкістю наростає процес творення українського ньюспіку, який заповнює порожнечу між нашою, загерметизованою в собі україномовною меншиною, й русифікованими в другому-третьому поколінні «спецами». Живого містка — нема: мені навіть на презентації закидав один галицький мовний пурист²⁴ — жартома, звісно — «не засмічення мови нецензурщиною, а засмічення її чужоземною нецензурщиною» — мовляв, є ж власна, треба тільки за нею гарненько попошукати по словниках... А я думаю — чи ж дійсно треба? Може, по-справжньому мова виживає не в обороні своєї чистоти й незайманості, не вольовим нап'яттям зусиль насупротив чужорідному слову, а якраз *наоборот*, здатністю перетравити чуже, зробити його своїм? Так би мовити, не високим імунітетом — а міцним шлунком? Це навіть не думка, для думання в цьому напрямі мені бракує елементарної лінгвістичної ерудиції, — це чиста інтуїція, і я була б Вам безмірно вдячна, якби Ви мене в цьому питанні навели на якусь тропу. Бо для мене це зараз справді болюча тема — мертва українська заповнила не тільки радіо- й телеефір, нею починають *говорити в побуті*!).

Отак, як бачите, із «за здоров'є» знову впадаю в «Что делать?» — знак, що пора закруглятися. Вийшов якийсь геть безладний лист, і, боюсь, не такий уже й інформативний, як мені гадалося... Схоже, я за час, відколи роман вирвався в люди й поволік мене за собою,

«ізрядно» подурнішала (а *propos*: щойно тепер починаю розуміти досі тільки з західних літератур знані письменські ламентатії на тему, яка це, мовляв, підступна штука — отой огидний *success*; я поки що відбиваюсь тільки, сказати б, від технологічної його сторони — хаосу «публічності», що руйнує внутрішню сконцентрованість, а є ж іще й підліша, психологічна, — спокуса *повторити* один раз успішно зроблене: може, ставлю запоспішні діагнози, але мені здається, щось таке явно спостигло Юрка Андруховича — маю на увазі початок його нового роману в «Сучасності»²⁵, чи Ви читали? Мені виглядає на «Рекреації-3» — той самий карнавал, тільки в інших декораціях, ті самі характери, тільки з іншими іменами, навіть прийоми ті самі... Побачимо, куди він це все виведе, але початок мене засмутив — може, тому, що я зараз сама себе з острахом запитую: а що ж далі? — і безжально чавлю в зародку всякі новозароджувані текстики, тільки-но вони починають закандзюблюватися — мені зсередини видно! — на «Польові дослідження-2». Щось мусить бути цілком, цілком нове! — що? Не знаю, тішу себе споконвічним українським «якось зоно буде»).

Отако ми, «в общіх чертах», спасаємо українську літературу. Простіть цього несосвітенно довгого листа — всім серцем бажаю Вам, аби з Вас ні в чому не було ніяких «перебоїв» ритму! Обіймаю — до весняної зустрічі в Києві?

Ваша

Оксана Забужко

P.S. А про те, що я відмовилась «купюрувати» текст — тут, як у анекдоті: правда, тільки не в лотерею, а в преферанс, і не авто, а три карбованці, і не виграв, а програв, — я взагалі відмовилась друкувати роман у тому журналі²⁶, та ніхто, по щирості, надто й не наполягав, а була попередня пропозиція з їхнього боку — проставити трикрапки скрізь, де йде «брудна московська лайка», а я запевняла (і я справді так думаю!), що в такому всуціль «внутрішньомонологічному» тексті, де навіть різниця в шрифтах семантично важлива, трикрапки виглядатимуть далеко соромітніше, ніж «повний» текст: перепинятимуть читачьку увагу. Взагалі ж, на всі чутки (часом долинають абсолютно фантастичні!) я давно махнула рукою: спростовувати їх — однаково що наздоганяти вітер. От тепер уже справді все. О.З.

ПРИМІТКИ

¹ Віталій Абліцов (нар. 1946 р.) — журналіст, співробітник газети «Голос України», в 1990-ті рр. опублікував кілька статей про ЮШ (слід зазначити, що до 1998 р., коли в пресі колишнього радянського «офіціозу» стартувала «друга антишевельовська кампанія», ЮШ був для вітчизняної журналістики популярною й престижною темою). Згодом виступив співупорядником посмертної збірки воєнних записів О. Гончара «Катарсис» (К.: Український світ, 2000), куди ввійшла, під назвою «Невигадана новела життя», емоційна й від початку до кінця абсолютно наклепницька («вигадана»!) за змістом інвектива проти ЮШ з щоденника вже 1995 р., яку Г. Грабович називає «доносом» (докладніше див. його: Сповільнені дії здобутків і втрат; а також: Богумила Бердиховська. Прапороносці непоганого минулого//*Критика*. — 2002. — Ч. 5). У вересні-листопаді 2009 р. В.Абліцов видрукував у «Голосі України» серію нарисів «Олесь Гончар — Юрій Шевельов: Діалог через океан», де спробував уже «примирити» обох славних небіжчиків, а в їхньому конфлікті звинуватити таємничі спецслужби (так!), до яких залічив і Грабовича з Бердиховською (так!). Можна припустити, що подібного «шерехознавства» в майбутньому буде ще немало, і перешкодити йому, справді, «нема ніякої змоги» — принаймні поки тексти самого ЮШ залишатимуться недоступними українському читачеві.

² Це про мене! (англ.).

³ Від англ. «aging» — старіння.

⁴ Алексей Лосев (1893–1988) — видатний російський філолог, філософ та релігійний мислитель, один із провідних античників ХХ ст., перекладач і коментатор античних і середньовічних авторів. Серед його численних праць найвідоміші «Філософія імені», «Діалектика міфа», «Музика як предмет логіки», «Історія античної естетики» (в 7 т.), «Елліністично-римська естетика» та «Естетика Відродження».

⁵ Спогади ЮШ «Мої зустрічі з Романом Якобсоном» було опубліковано в «Сучасності», 1994, ч. 12 (передрук. у ЗІНВ). На час написання цього мемуару (зима 1988 р.) ЮШ ще не знав (і шляхетно не підозрював!) того, що вийшло на яв щойно з відкриттям архівів безпеки в колишніх країнах радянського блоку: що очільник Празького лінгвістичного гуртка й «батько американської славістики» Роман Якобсон ще від часів своєї празької еміграції співпрацював із радянськими спецслужбами (див.: Томаш Гланц. Разведывательный курс Романа Якобсона//*Роман Якобсон: Тексты, документы, исследования*. — М.: РГТУ, 1999), 1949 р. змушений був покинути Колумбійський університет

і перенестися до Гарварда внаслідок скандалу з дуже неприємним політичним душком (ішлося про фінансування американської славістики з країн радянського блоку) і в роки «холодної війни», за багатьма ознаками, грав роль «подвійного агента» (докладніше про це див.: Іван Толстой. *Отмытый роман Пастернака: «Доктор Живаго» между КГБ и ЦРУ*. — Москва: Время, 2009. — С. 122–129). Відповідно й західні кар'єри одіозним в СРСР особам Р.Якобсон міг псувати не з самої лиш особистої неприязні: досить згадати, що саме через нього довгий час не міг улаштуватися в США на постійну викладацьку посаду Владімір Набоков (якому тільки комерційний успіх «Лоліти» приніс урешті довгосподівану матеріальну незалежність), що він старався всіляко перешкодити російськомовній публікації за кордоном «Доктора Живаго», і скандальна «антишевельовська кампанія», розв'язана ним 1962 р. з радянської подачі (через посередництво директора Інституту мовознавства АН УРСР Івана Білодіда), теж навряд чи пояснюється самою лиш особистою мстивістю та прагненням знищити конкурента. В листі до Р. Корогодського від 14.07.1998 р. ЮШ писав про це з обережністю науковця, звиклого покладатися виключно на факти: «Луцький каже, що тепер виявлено, що Якобсон був советським агентом. Не знаю, хто виявив і де про це сказано. Але це кинуло б нове світло на його поведінку супроти мене» (цит. за: РК-ІДПІЖ. С. 177).

Останній рядок незакінченої драми Лесі Українки «Осінь казка».

І. Льфа і Є. Петрова.

Жалобний марш (франц.).

У Торонтському видавництві «Wellspring» готувалась тоді до друку моя поетична книжка (майбутня «A Kingdom of Fallen Statues»), і планувалась її презентація в жовтні на фестивалі «Гарборфронт» — одному з найбільших світових письменницьких форумів.

¹ Аскольд Мельничук (нар. 1954 р.) — американський письменник українського походження, автор романів «Що сказано» (1994), «Посол від мертвих» (2002), «Будинок вдів» (2008), засновник і багатолітній редактор бостонського журналу «AGNI», нині одного з провідних літературних часописів США. В історії українсько-американських літературних зв'язків останнього 20-ліття йому належить особливе місце, яке вже потребує не менш ніж дисертаційного дослідження, тому обмежуся тут тільки нашими з ним зв'язками. Ми познайомилися в Києві восени 1990 р., під час Міжнародного поетичного фестивалю «Золотий гомін», і він запросив мене до участі

в організованій ним на базі Бостонського університету літературній конференції «Поезія і опозиція» в травні 1991 р. То був початок багатолітньої людської й творчої дружби, у висліді якої з'явилися на світ, зокрема, заініційована Аскольдом перша (і досі єдина!) англomовна антологія сучасної української літератури «From Three Worlds: New Writings from Ukraine» (Boston: Zephyr Press, 1996), де ми обоє були редакторами-упорядниками, кілька українських книжок у його перекладах (мої «Дівчатка», вірші Мар'яни Савки) та низка публікацій українських авторів у журналі «AGNI», куди він запросив мене членом редколегії. В Україні я опублікувала в своїх перекладах добірку віршів американських поеток із кола «AGNI» (Всесвіт. — 1992. — № 5–6) та «пролобіювала» вихід українською Аскольдового роману «Що сказано» (Харків: Фоліо, 1996; про цей роман в українському контексті див. моє есе «Що сказано, або як українська література „виходить у люди“» в «Хроніках від Фортінбраса»). Як письменник А. Мельничук належить до хвилі т. зв. «іммігрантських дітей» американської літератури: всі його твори так чи інакше пов'язані з українською тематикою (прикметно, що російський переклад «Посла від мертвих» був навіть надрукований у журналі «Дружба народів» [2004. № 5–6], а не в «Иностранной литературе», хоч та не раз присвячувала «іммігрантським дітям» окремі тематичні випуски). В Україні, поза колом американістів, А. Мельничук усе ще знаний дуже мало: харківське видання «Що сказано» виявилось невдалим і пройшло непомічене, після чого А. Мельничука в нас більше не видавали. ЮШ особисто з ним знайомий не був — прочитав, з моєї подачі, тільки «What Is Told» у 1994 р., але його ніколи особливо не поривала тема «англomовної української літератури»: «іммігрантських дітей» ЮШ вважав «відтятою гілкою» української культури (див. його докір еміграції — не певна, чи справедливий, — за денаціоналізацію молоді в «Порогах і запоріжжі»: «За тридцять років поселення в нових країнах еміграція, що гордовито називала себе політичною, спромоглася повторити польонізаційні процеси XVI–XVII сторіч і русифікаційні процеси XVIII сторіччя з швидкістю, гідною атомової доби. <...> З тією різницею, що тоді денаціоналізувалися вищі класи, а тепер уся маса молодого покоління. Ще десять чи двадцять років такого «прогресу», і від національної культури залишаться тільки вишивані рушники, імітація гуцульської кераміки й вареники». — Цит. за: ВП-2. С. 1102). Аскольд, зі свого боку, обмежений мовним

бар'єром (українською він, що називається, «читає зі словником»), теж не мав особистого інтересу до ЮШ, поза загальною пошаною. Так ці два найяскравіші феномени двох поколінь «ми-2» й zostались неперетинними (що по-своєму символічно ілюструє тезу ЮШ щодо вирішальної ролі мови в збереженні культурної тяглості!), і «познайомити» й «подружити» їх, попри всі старання, мені ніколи не вийшло. «Навідатися до Штатів» у листопаді 1996 р. Аскольд мене «переконав» для участі в презентації нашої антології «From Three Worlds», що саме виходила друком.

¹¹ Згубила зв'язок (польськ.). У сатиричній п'єсі Т. Ружевича «Група Лаокоона» цю фразу раз у раз вибачливо повторює жінка, що метушиться по господарству, поки у вітальні її чоловік виголошує домашнім трактатом Лессінга, вимагаючи до себе цілковитої уваги.

¹² Давнопожадану, давно бажану (англ.).

¹³ Атена Пашко (нар. 1931 р.) — поетеса, громадська діячка, голова Союзу Українок України, дружина В'ячеслава Чорновола, мати режисерки Ірини Волицької.

¹⁴ «Койнований» — жартівливий англіцизм, від to coin — карбувати (монету), те, що в лексиконі Старицького і Пчілки називалося «к'ути» (слова). «Дівчинка з колишньої Студентської Спілки» — судячи з мого щоденникового запису від 18.10.1995 р., Люба Шара, яка напередодні виступала в Київському Будинку Вчителя на святкуванні роковин перемоги «студентської революції 1990-го», організованих екс-ватажками, і вразила мене як єдиний «голос правди» серед уже сформованого «нового офіціозу», цитую запис: «Один живий голос — Люби Шарої («в першу чергу вітаю своїх колег — Тараса такого-то... Сергія такого-то... львів'ян... франківців... (гул на гальорці — бо всі студенти на гальорці!)... В другу чергу вітаю народних депутатів, і в третю чергу — бувших президентів (зле й жорстоке, без тіні усміху, обличчя Кравчука). Ми перемогли тому, що не слухали старих баняків. Коли ми зібрались біля стадіону, 30-го вересня, — ті, хто п'ять днів тому навчився говорити по-українському, зі Львова, з Луганська... було страшно, але ніхто не випинав значків, не бив себе в груди «за Україну»... ми ні під кого не підстраювались... ми були — українські студенти» (оце була найкраща, найточніша характеристика руху, і в цьому місці зал мав би заплодувати, і те, що не заплодував, було неомільним знаком, що в залі сиділи не ті)».

¹⁵ Богдан Жолдак (нар. 1948 р.) — письменник, сценарист, автор збірок оповідань «Спокуси» (1991), «Бог буває» (1999), «Антиклімакс» (2001)

та ін., одна з чільних постатей київського літературного андеграунду 1970–1980-х рр., майстер іронії й гротеску. На «суді» над «Польовими дослідженнями...» 29 лютого 1996 р. був ведучим, і значною мірою саме його (і режисера Сергія Проскурні) заслуга в тому, що геппенінг удався.

¹⁶ Про кого тут мова, згадати вже не можу.

¹⁷ Газета «Daily експресс: Ежедневная сенсационная информация», 2.03.1996 р.

¹⁸ Проспект. — № 6 (42). — 20–26.02.1996 р.

¹⁹ «Киевские Ведомости» від 24.02.1996 р., суботній випуск.

²⁰ Вітчизна понад усе (польськ.) — гасло польських націоналістів доби війни за незалежність.

²¹ Меншинної літератури (англ.).

²² Бруно Шульц. *Цинамонові крамниці. Санаторій під клепсидрою*/Переклав і Словник Незвичайних Слів уклав Андрій Шкраб'юк. — Львів: Просвіта, 1995. Цей переклад — зразок частої хвороби недосвідчених тлумачів із споріднених мов: «впадання в річ» оригіналу й механічне калькування його синтаксичних та морфологічних конструкцій.

²³ Тут у мене помилка: в «Оргії» Лесі Українки ці слова належать не Меценату, а Прокуратору, — Меценат, натомість, обстоює куди тоншу асиміляторську політику:

М е ц е н а т

Чи ти б хотів, щоб наші всі народи

по-варварськи довіку говорили?

Навряд чи з того буде слава Риму.

П р о к у р а т о р

Нехай мовчать, поки як слід навчаться

поправної латини!

М е ц е н а т

Се трудненько!

Навчитись мовчки доброї вимови —

Сього б і Демосфен не доказав.

²⁴ Журналіст Володимир Павлів, на той час ведучий авторської програми на СТБ.

²⁵ Мова про «Перверзію» Ю. Андруховича, видрукувану в журналі «Сучасність», 1996. Ч. 1, 2. В тому самому числі було опубліковано й жовтневий виступ ЮШ на ювілейному засіданні УВАН (див. Додатки).

²⁶ В «Сучасності».

квітня день останній, '96

Дорога Оксано,

Вибачте, цим разом без Пані, хай далі вона буде знову, а тут і тепер, ха[й] буде так, на правах дедушки до онучки. За довгого листа я тільки вдячний, — поки не прикладається далі правило око за око, рядок за рядок, бо це б мені треба було писати три дні й три ночі. А без того — чистий зиск по моему боці, це ж жанр роману на дому, герої — Ви та я, перетворено автобіографічний, а це тепер стає — з причин загального характеру — жанром провідним, див., напр. «Польові дослідження» та й центральноевропейські романи Вашого іванофранківського колеги (якого я читати почав, але ще далеко не скінчив). І ще й другий мені зиск — передбачаючи розлам української інтелігенції, Ваш лист і його довгість, а ще більше його зміст і його довгість автоматично включають мене до стану «погибающих за великое дело любви», а виключають із стану «обагряющих руки в крови». Так колись писав Некрасов¹, а ближче до наших днів це називається прогресивним рухом чи прогресивною частиною людства. Дер лянген Реде курцер Зінн² — довгим листам від Вас радий.

А Вас прошу прийняти мій стандарт, встановлений генеральним поштмайстром Сполучених Штатів.

Урочистість дати нагорі не випадкова. Ви писали про нашу зустріч у Києві в квітні. Як бачите, Київ закінчився квітневий і закінчився без мене. Не вийшло. Колись я, як Ви тепер, мав теорію, що людина не старіється і не вмирає, поки сама на це не дасть ЗГОДИ. Не знаю, чи це теорія волюнтаристична, чи — горрібіле дікту³ — совєцька, але це тільки теорія. Нас не питають, наш початок від нас не залежить і наш кінець і сартрівський неан⁴ так само. Ви можете, звичайно, сказати, що так воно — в випадку моему й квітня — просто тому, що моє бажання не було достатньо сильним. Може так, але чи не скидається воно на гру слів? Так сказати б, діалектика.

Дуже тішуся Вашим тріумфом. Справді і щиро. Дуже шкодую, що не серед глядачів і слухачів. І згадую... кого б Ви думали? Ігоря Северина — «Я всеградно оэкранен, я повсесердно утвержден»⁵.

Жарти жартами і скепсис скепсисом. Але з реакції на «Дослідження» таки бачу, що ми кращі, ніж звикли думати про себе. Усі перемоги тимчасові, але все таки переможцям хвала й слава.

А повертаючися до нас самих — сподіваймося, що осінь буде щасливіша від квітня і що Вас пригощу в якомусь азійському ресторані. У нас тепер, крім незліченних китайців і елітарніших японців, ще є (препаскудні) корейці і зовсім новонароджені й мною ще не досліджені в'єтнамці.

У нас відкрився шлях театрам з Родіни. Почалося з харків'ян, імпортованих Зінкевичем⁶, продовжилося львів'янами (аж три вистави)⁷, кінчилося, покищо, київським «Сузір'ям». І всі три були живі і молоді, не-франківці, і на всіх трьох було любо-дорого дивитися. Ми таки, як казав Самчук, — Є. Наймолодші й найживіші були харків'яни, львів'яни були найрутинованіші в авангардизмі, кияни як і личить, в авангардизмі — найакадемічніші. Чкалов у Матері городів руських випрогресував на Гончара⁸, але далі покищо не посунувся. Обое — ветерани...

Переді мною тепер Харків, — Ви туди, мабуть, не рушаєте⁹. Мені обіцяють увагу й поводирство. Але справа дуже не певна. Може доведеться лист висилати з НЙорку й датувати останнім днем серпня, в стилі цього безтолкового й повного друкарських помилок листа.

Тим часом — викристалізування Досліджень 2 з туманности й до чергових звитяг над руськомовними й землячками з циновими гудзиками¹⁰, за світ новий, щоб був наш¹¹. *І вибачайте за авангардні наскоки й перескоки літер.*

Ваш ЮШ.

ПРИМІТКИ

¹ ЮШ цитує культовий серед інтелігенції дореволюційної Росії вірш Н. Некрасова «Рыцарь на час» (1860). Наскільки ці рядки були для свого часу знакові, можна судити з того, що ще 1926 р. Євген Плужник поставив їх епіграфом до свого «Галілея»:

От ликующих, праздно болтающих,
Обагряющих руки в крови
Уведи меня в стан погибающих
За великое дело любви!

² Довгої мови короткий зміст (нім.).

- ³ Страх сказати (*лат.*).
- ⁴ Від франц. *néan* — ніщо, небуття. «Etre et le néan» («Буття й ніщота») — хрестоматійна праця Ж.-П. Сартра, в якій викладено основні засади філософії екзистенціалізму.
- ⁵ Цитата з вірша І. Сєверянина «Эпилог» (1912).
- ⁶ Осип Зінкевич (нар. 1925 р.) — один із найактивніших громадських діячів післявоєнної еміграції, за фахом інженер-хімік, фундатор (1960 р.) і директор видавництва «Смолоскип», яке зіграло історичну роль в інформаційній «холодній війні» (публікація, в т. ч. англomовна, самвидаву та іншої забороненої в СРСР літератури і нелегальна доставка її в Україну). З 1991 р. в Україні, організатор Музею українського самвидаву, голова Фонду «Смолоскипа». «Імпортовані» його Фондом на гастролі по США й Канаді «харків'яни» — театр-студія «Арабески» (режисер Світлана Олешко).
- ⁷ Львівський молодий театр ім. Леся Курбаса (режисер Володимир Кучинський).
- ⁸ Алюзія до колишньої вулиці Чкалова, перейменованої 1995 р. на вул. Олеса Гончара.
- ⁹ Мова про Третій міжнародний конгрес українців, планований у Харкові на кінець серпня 1996 р.: ЮІШ було туди запрошено з доповіддю на пленарній сесії.
- ¹⁰ Позаяк за роки незалежності ця «колоніальна ідіома» дещо випала з українського інтелігентського сленгу, нагадаю першоджерело:
 Штовхаюсь я; аж землячок,
 Спасибі, признався,
 З циновими гудзиками:
 «Де ты здесь узялся?»
 «З України». — «Так як же ты
 Й говорять не вмієш
 По-здешньому?» — «Ба ні, — кажу, —
 Говорить умію,
 Та не хочу». — «Экой чудак!.. »
 І далі за текстом: Т. Г. Шевченко. Сон (Комедія).
- ¹¹ Парафраза з Тичини, з циклу «Живем комуною» (1920): «Ми робим те, що робим, і світ новий — він буде наш!».

15 травня 1996 р.

Дорогий Юрію Володимировичу!

Щойно одержала Вашого листа і негайно приступаю до чергового розділу епістолярного романотворення: Марта Хом'як-Богачевська¹ має за кілька днів летіти до Штатів, і я попрошу її про pigeon service², — а то Ви, чого доброго, дістанете це посланіє таки в останній день серпня... З поштовими службами в отечестві, як бачите, наразі далеко більша «напряжонка», ніж із красним письменством, — останнє з приходом весни (точніше, одразу літа, бо спекотнява в нас стоїть сливе що нью-йоркська — деморалізує, розмагнічує й змушує повсякчас запитувати себе, якої оце біди ти зараз кулишся за письмовим столом, замість вилежуватися десь на пляжі), так ось, письменство сіє якось підозріло розбуялося, головню завдяки зусиллям того-таки Зінкевича: «молодняк» стрімголов окнижковується, антологізується й алкоголізується, одне слово, тусується, і на недавньому врученні премій «Смолоскипа» «старі баняки» на кшталт Вашої кореспондентки, Василя Герасим'юка, Богдана Жолдака та Солі Павличко, збившись, на фуршеті, в купку десь при дверях (тимчасом як решта зали пила, гоготіла й співала, аж дім розлягався, ні на що не вважаючи, — а було це — sic!!! — у колишньому будинку Центральної Ради³), мусили зізнатися собі навзаєм, що їм, цебто «банякам», уже трохи й заздро, чи принаймні «мучительно больно за бесцельно прожитие года»: справді-бо постало перше, від 1920-х років, покоління, якому історія, тьху-тьху, не наврочити б, подарувала нормальну літературну юність (тих харків'ян, про яких Ви писали, я, здається, знаю — в них за режисера цілком фантастичне дівча, Світлана Олешко, одержиме шаленою ідеєю вчинити повний переворот українського театру, і дай їй, Господи! — між іншим, «из Чернигова сообщают», що якась тамтешня, так само юна — по 22–24 рочки — театральна трупа зараз ревне трудиться над інсценізацією «Польових досліджень» [!!!], — десь у початках червня маю їхати до них «приймають спектакль»⁴, і, підлещена цією звісткою, піймала була себе на думці — а це ж уже «ми» в «них»-молодих, сказати б, ласки запобігаємо: так непомітно взяли та й вирівнялися оцінкові критерії — якщо в шістдесятників ще спрацьовувало чисто імперське «тепер в Елладі той лиш має славу,

кого похвалить Рим»⁵ [вони ж усі до одного, за самосвідомістю «мітецькою», — від Muses d'Etat⁶, тим зараз і борються так завзято за премії з орденами!], а в нас початково не спрацьовувало геть нічогісінько, крім сутого нігілізму: мовляв, ми «НЕ» такі, — правда, трохи є ще пихи від визнання «за межами», хоч яке там, пожалься Боже, те визнання, а проте бубабісти нині на кожному своєму вечорі знай трясуть перед очима публіці то якимись своїми польськими перекладними «метеликами», то призначеними в країні оригіналу на «Пасифік» доморобними антологіями⁷, де вміщено один чи два їхні стішки, словом, що є сили надимають щоки, а вічноюний Сапко Ірванець геть одмінився і навіть внутрішньо потовщав після того, як його п'єсу поставили в Штутгарті, й остаточно вирішив, на третьому році аспірантури, НЕ писати дисертації — як і Неборак перед ним! — на тій поважній підставі, що дисертації мають писатися не ним, а про нього, — і от, виявляється, треба було просто підрости своєму *внутрішньому*, ні від кого не залежному, самостійному і соборному читачеві [бо ці діти таки читають, і дуже доскіпливо!], щоб усе стало на свої місця й головним питанням зробилося — не де і скільки нас переклали, а — якої думки про нас оті грядущі).

...Та вже звісно, що ми є: куди ми дінемось!..

Я мала цілком стахановську (на підри́в здоров'я!) весну — мусила тимчасово змінити польові дослідження на лабораторні й десь місяців зо два не вилазила з-за столу, дописавшись до безсоння, — все задля того, аби обдарувати рідну культуру черговою шевченкознавчою «кирпичиною» (нестак-то й великою, десь аркушів на шість⁸). Вийшло, як казав Вінні-Пух (мій улюблений літературний герой із чотирилітнього віку!), «не те, що я гадав, але щось та вийшло», — принаймні «засвітила» кілька ідей, залежаних без діла і, по-моєму, не зовсім дурних (завважте, яка скромність!), ну і по дорозі трошки хвищнула Гриця Грабовича, оскільки з'ясувалося, що його славна *праця*⁹ мене не влаштовує. Вже мені натякнули, що хотіли б цей мій «кирпичик» видати — іще гарячим, просто з печі (от як у нас зараз в отчестві книгови́дання бу́є — а невдячні письмені чомусь кигичуть зигзицями!), і, в разі якщо з того пива буде диво (то таки справді було б диво!), то до кінця року я б Вам накинула ще одного свого «ребльонка» (правда, його б ще довилізати належалося добряче, а на це треба часу — от із часом дефіцит чи не жорстокіший, як із грішми, і то не лише в мене: якось цей наш, як любить висловлюватись моя *знайома* кінокритикеса, «темпоритм» так повсюдно прискорюється,

мов не перед добром,— знов-таки, на пса уроки...). Звичайно, недопеченої книжки видавати не стану: встид,— то, може, не втерплю і, скажімо, десь на осінь візьму та й закину Вам рукописа, бо дуже кортить почути Вашу думку (тим більше, що посилянє і на Ю. Шереха, і на Ю. Шевельова там не бракує).

Взагалі ж нинішній травень у Києві видався гарячий і в прямому, і в переносному сенсі — скрізь якісь семінари, форуми, симпозіуми (при цьому всі нарікають на брак грошей!), готується до виходу кілька нових газет (в одній із них я погодилася вести колонку¹⁰ — просто на те, аби мати трибуну, коли запече висловитися,— назло «Сучасності»!), цвітуть каштани, чадять «іномарки» (розмножуються як бактерії — по центру Києва проїхати в годину пік уже однаково що по Манхеттену!), — одне слово, розбудова держави (ще й надія з'явилася, що когось із можновладців таки посадять «за хищення в особо крупных размерах», — ну чим не держава?). Була я збиралася сей місяць до Харкова — в масах забродила ініціатива повторити там київську презентацію «Польових досліджень» виїздною агітбригадою, — але позаяк київський «темпоритм» до Харкова, схоже, ще не сягнув, то акція переноситься «десь на вересень» (?), — планувати поїздки до Канади чи Штатів поки що далеко певніше (з чого можна зробити вп'ять же такі життєствердний висновок, що остаточно свого зросту і сили ми ще не дійшли, хоч ясне вдалині вже побачили¹¹). На сесій наснажливій нуті я й перериваю свою безладну базгранину, обіймаю Вас і — потайки — щиро бажаю, аби Ви, бодай частинно, змогли повернутися до давнішої волюнтаристичної теорії, — а собі бажаю нагрянути в початках листопада до Вас у хату й гуртом податися досліджувати в'єтнамців (ті, з якими мені доводилося мати справу в Бостоні, були пречудові!).

Бережіть себе — і не забувайте Вашої Оксани (без «пані»!)

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

¹ Марта Богачевська-Хом'як (нар. 1938 р.) — історик, громадська діячка, професор університету Дж. Вашингтона у м. Вашингтоні, автор книжок «Сергей Н. Трубецкой: Интеллектуал среди интеллигенции в дореволюционной России» (1976), «Феміністки мимоволі: Жінки в українському громадському житті 1884–1939» (1988, в укр. версії: Білим по білому. К.: Либідь, 1995), співробітниця Національного Фонду Розвитку Гуманітарного

Знання (National Endowment for Humanities), згодом (від 1999 р.) директор Програми Фулбрайта в Україні.

² «Голубина пошта» (англ.) — так ми з ЮШ звали доставку листів і пакунків через принагідного „зв’язкового“ з числа спільних знайомих: поширена практика тих років, коли українська пошта працювала нерегулярно й не була безпечною.

³ Нині Київський Будинок Учителя.

⁴ Цей проект зреалізований не був, і що то була за театральна трупа, згадати не можу.

⁵ Цитата з драми Лесі Українки «Оргія».

⁶ Державних муз (франц.).

⁷ Від американської ідіоми «to drop in the Pacific» («вкинути в Тихий океан») — опублікувати що-небудь без розрахунку на професійні продажі.

⁸ «Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу».

⁹ «Шевченко як міфотворець».

¹⁰ Газета «Наша Україна» (не плутати з однойменною політичною партією, якої ще тоді не існувало!), з підзаголовком «газета вільних громадян вільної держави», — одне з «фантомних» періодичних видань того часу, виходила в Києві в 1996–1998 рр. (гол. ред. Юрій Пригорницький, засновник Благодійний фонд «Підтримки розвитку демократії і реформ в Україні», передплатний індекс 40229). Нині по ній навіть в інтернеті не лишилося жодного сліду, тож яким був її наклад, періодичність і чим іще, крім видання газети, «підтримував демократію» фонд-засновник, сказати не можу. Судячи з того, що в новорічних числах «вільних громадян вільної держави» вітав В.Яворівський, найімовірніше припустити, що ця «пропала грамота» мала стосунок до очолюваної ним на той час — відколотої від Руху — Демократичної партії України — і припинила існування після парламентських виборів у березні 1998 р. Однак зі змісту збережених у моєму архіві чисел ще зрозуміти нелегко: в той «перехідний період» політична реклама в Україні ще була зовсім юною й делікатною, силкувалась рекламувати ідеї, а не персоналії (так!), а головне — сама політика лишалася ще, в радянському стилі, настільки залаштунковою грою, що пересічний громадянин з усього політспектра розрізняв лише «комунак» і «некомунак», тобто, за визначенням, «демократів», і тим діло кінчалось. Від серпня 1996-го по березень 1998-го р. я опублікувала в цьому виданні 45 авторських колонок.

¹¹ Аллюзія до Тичининого «Я дійшов свого зросту і сили,/я побачив ясне вдалині» («За всіх скажу...»).

11 травня '96¹

Дорога Оксано,

без пані, хоч Ви ж таки і не пан і не панна, — голуби працювали справно і листочок Ваш приспів як чудо техніки (хоч не будьмо невдячні й гіперкритичні, я Вашу державну пошту бороню, лист з Києва йде не повільніше, а рівно так само, як з Парижу, А ТО прошу ПАНІ² рівно 10 днів. А десь про це в класиків є й віршик — «А десь там голуби, і сонце, і Париж, і, голову схопивши в руки, дивуєшся...» Ви ж теж любите класичну поезію³.

Але чого голуби нормально не роблять, — приніс цей голубок у формі Марти Богачевської і запах столиці, столиці держави. Від тих ахтанабілів сучасності, за якими так журився Хвильовий⁴ (тільки тут лукавий підказує мені пошепки — яких марок: Жигулі? чи Волга? чи Лукашенко?) до смолоскипованого творчомолу-комсомолу під випробуванням проводом смолоскипоносців-бігунів із вічним полум'ям? в напрямі Чигирин контра Батури⁵?

Але жарти жартами, а держава починається, мабуть, саме так, а не мечоносцями Ольжича і не світлосяйними лицарями Грааля а ля Орест⁶, а бомами/бомжами, в'язнями по тюрмах, крадіями по банках, і Ваш лист приніс мені щось із того, і це приймаю і благословляю, якщо можна тут таке словесо «урухомити».

До проблем замежності чи то пак популярності за РУБЕЖем, то думаю, що тут уже дещо з перспектив майбутнього накреслюється. І, за Ломоносовим, «может собственных Платонов и быстрых разумом Ньютонів земля российская рождают». Дещо вже наближається до стандартів Гомбровича й навіть Кундери. Навіть до мене, — але тільки з Польщі, — зверталися по дозвіл перекласти моє життя св. Якобсона (на що я відповів відмовно), але і запит і відмови були не з літературних вартостей, а з скандальної хроніки⁷.

Одне слово, час настає або й настав, і бубчики тут не самі.

А от щодо нормального життя для теперішньої літературної молоді, то трудно тут щось передбачити, і «над твоєю весною такий іще вітер і тьма»⁸. Логіка Вашого «ми є, куди ж ми дінемося»? Боляче й казати, але тих, що вміють дівати, — на цьому світі, і не лише в нас — аж надто повно. Але дай, Боже.

Ближче до нас (хоч і те, що перед тим, аж кричить, так близько. Як воно там у святому письмі — «хай мине мене чаша сія, але хай буде воля Твоя» (текст вільно в переказі), — Шевченко то Шевченко, шість аркушів, то шість. А я, хоч залюбки читаю Вашу прозу, а до віршів навіть вступи сочиняю, але мені ближчі Ваші розсудження, «всікі-разні» (за Котляревським) філософії ідей...

Про Грабовичів опус не журіться. Це не шевченкознавство, а подолання порогів польськості на шляху до українськості⁹, а отже, заслуговує на увагу, а може й пошану. Пригадуєте, для «нормального» сина батько ніякої учти не робив, а для блудного заколов — кого він там заколов? ягня? теля? вола? До того ж «член спілки письменників» Дзира¹⁰ «проробляє» його на сторінках ЛУ в гангстерсько-партійно-ортодоксальному стилі.

У листопаді, коли буду живий і здоровий, чекатиму на зустріч. З тією ж умовою чекаю на майже страшний суд у вересні.

Щасти, Боже, в заходах Ваших. (Ага, в дужках. Маю спокусу написати коротко про перверзію-перверсію, але мабуть утримаюся¹¹).

Вибачте за неоковирно плутаний і правлений «текст».

Ваш ЮШ.

ПРИМІТКИ

¹ Помилка: мало би бути «червня» (саме така дата стоїть і на поштово-му штемпелі).

² Великими літерами ЮШ звичайно виділяв слова й вирази «з чужого голосу»: нарівні з емоційними жаргонізмами, це один із важливих у його приватному арго «засобів діалогізації мови» (в цьому випадку точніше б сказати, «полілогізації» — введення в наш діалог невидимого «третього бесідника»).

³ Улюблена філологічна гра ЮШ — контамінація цитат, тут — багаторова. З Рильського:

Ти випив самогону з кварти
І біля діжки в бруді спиш,
А там десь — голуби, мансарди,
Поети, сонце і Париж!

(Із зб. «Синя далечінь», 1920)

Цю цитату я використала в есе «„Психологічна Америка“ і Азіатський Ренесанс...» як епіграматичний зразок вічно-українського «тужного зіт-тання роздвоєної на „тут“ і „там“, на яв і мрію провінційної душі» («Хроніки від Фортінбраса». 2-ге вид. — К.: Факт, 2006. — С. 204), і ЮШ саме

на це й натякає. В цьому контексті ще одна контамінація — з Шевченка («І день іде, і ніч іде./І, голову схопивши в руки,/Дивуєшся, чому не йде/ Апостол правди і науки!») — це зашифрована «відповідь» ЮШ на мою «туту провінційної душі», яка вірить, що «десь» є інше, краще життя.

⁴ «„Ахтанабіль“ сучасности, Або Валеріян Поліщук у ролі лектора комуністичного університету» — підзаголовок із памфлету Хвильового «Думки проти течії». Хвильовий журился, звісно ж, не за «ахтанабілями», а за українською міською культурою — так само, як і ЮШ. Взагалі, як публіцист ЮШ йому завдячує більше, ніж це досі було в нас завважено: досить порівняти стилістику їхніх заголовків — а тоді перечитати есе ЮШ «Літ Ікара (Памфлети Миколи Хвильового)» (див. ВП-2): рідко який автор здобувався в ЮШ на таке, без перебільшення, конгеніально-трепетне виrozumіння в кожному своєму, навіть недовомвленому, інтелектуальному порухові, відразу знати, що вони «одної крові».

⁵ Весь цей абзац перейнятий алюзіями до тодішньої політичної ситуації на пострадянському просторі, яка виглядала доволі тривожно: в березні 1996 р. Державна Дума Росії денонсувала Біловезькі угоди, проголосивши, що пункт про припинення існування СРСР «не має для Росії юридичної сили» (так!), а вже в квітні між Росією й Білоруссю було підписано угоду про створення «Співтовариства Росії й Білорусії» як перехідного етапу до «Союзної держави». Позаяк Лукашенко й Кучма на перших порах трактувались Москвою (а значить, ео ірсо, й усіма західними кореспондентами, котрі до Києва тоді ще «не доїжджали») однаково — як «інтегратори», що прийшли на зміну «націоналістам» (біловезьким «підписантам» Шушкевичу й Кравчуку), то занепокоєння ЮШ тим, у якому напрямі — чи не знов, бува, «до Чигирини» (столиці Хмельницького) замість «Батурина» (столиці Мазепи) — рушить «ахтанабіль» української сучасности, і якої він «марки», більш ніж виправдане, надто ж беручи під увагу, що інформацію про рух того «ахтанабіля» він діставав із західних ЗМІ — тобто у версії їхніх московських кореспондентів. В Україні ця тривога була меншою, зате гостріше й болісніше — тоді ще справді як трагедія близького родича — сприймалася «здача» Лукашенком білоруської незалежності, що почалася з негайної зміни державної мови, прапора й герба назад на «радянські» (у моєму щоденнику за 25.03.1996 записано: «Жалко мені, Господи, Білорусь. На очах у цілого світа — цілий материк іде під воду. Який він був? — а ніхто вже не потрапить сказати. Вони як вони — не визріли, розсмокталися: між поляками, литвою, а частинно й нами»; див. також у Додатках мою післямову до книги С.Алексієвич). «Бігуни з вічним

полум'ям» — алюзія до Літніх Олімпійських ігор 1996 р., в яких Україна вперше виступала як самостійна держава (на Олімпіаді-1992 колишні радянські республіки, крім балтійських, ще виступали «об'єднаною командою» — під олімпійським прапором).

- ⁵ ЮШ тут вірний собі й саме цих двох згадує не випадково. В якомусь сенсі це продовження його з ними багатолітньої полеміки: у випадку Ольжича (про якого в своїх літературознавчих статтях ЮШ, при всій пошані, згадує майже виключно «в обіймах» через кому) — з естетикою «вісниківства» («Хіба в розпачі Маланюка перед неосяжним простором печенізьких степів і в екстазі Ольжичевого заковування власної душі в ланцюги аскетичної самодисципліни не провіщена заздалегідь поразка „вісниківства“ в цю війну?»). — Прощання з учора//ВП-2. С. 697), ба навіть — дальшим відлунням — зі своїм старим опонентом Дм. Донцовим (див. «Донцов ховає Донцова» у ВП-2); у випадку ж Михайла Ореста історія ще особистіша й сягає їхнього конфлікту часів МУРу, що через той конфлікт МУР зрештою й розпався (див. «Юрій Шерех (1941–1956)...» у ЗІНВ.С. 38; та «МУР і я в МУРі» у ВП-2. С. 578–586). І річ навіть не в тому, що Орест, молодший брат Миколи Зерова і подібної ж «групи крові» поет, нездатен був прийняти заклик ЮШ до «подолання неокласицизму» чи в інших розбіжностях «на творчій платформі». Як можна бачити зі спогадів ЮШ, найбільше роздратування в нього, навіть по упливі літ, викликає та обставина, що Граалеве лицарство і «свята держава слова» Зерова-молодшого не передбачали жодного зв'язку з «прозою життя», літератури — з історією, тоді як вся діяльність ЮШ на чолі МУРу була за своїм пафосом, у кращих традиціях 1920-х рр., не просто «літературотворча», а от власне що «націтворча»: на відміну від Державина з Орестом, ЮШ хотів будувати не «державу слова», а «державу — словом» (показова часто згадувана ним у цьому зв'язку репліка його матері, Варвари Медер-Шевельової, що споглядала МУРівську активність сина зі сторони: «Ні, сину, України ви не збудуєте»). Тож, певним чином, за масками Ольжича з Орестом, тут у ЮШ й відповідь самому собі — на вічне питання українського інтелектуала, «як будується держава»: питання, що його він не дарма вважав «третім порогом» радянських дисидентів (див. «Пороги і заборіжжя» у ВП-2). Характерно, до речі, що й роль у цьому процесі Ольжичевих «мечоносців», — «струнких, сухих чоловіків», наскрізь пойнятих е р о с о м т е р о р и з м у, «невблаганною екстазою атентату», — ЮШ (котрий усе-таки був науковцем і завжди намагався бути об'єктивним!) оцінив таки перший, задовго до того, як це зробили історики, — 1977 р.,

аналізуючи Солженіцинові свідчення про підняту «бандерівцями» революцію в ГУЛАГу, визнав: «...Ніж у спину таборових стукачів, що його принесли у к р а ї н с ь к і в'язні, веде свій родовід кінець-кінцем від Донцова. І коли сьогодні Львів має сильніший хребет в опорі русифікації, ніж Київ чи Харків, це не можна не зв'язати з тим, що там діяв Донцов» (Там само. С. 1094–1095).

⁷ «Житие св. Якобсона» — мемуар ЮШ «Мої зустрічі з Романом Якобсоном» (див. Додатки). Хто саме хотів перекласти його в Польщі, мені невідомо (оскільки знаю, не перекладений на жодну мову він лишається й досі, а це вже втрата далеко не тільки для українців!). Відмова ЮШ характерна насамперед як жест «старої», шляхетської культури — тої, в якій іще чинним було жорстке ієрархічне розмежування між «високим» і «низьким» і потрапити в «скандальні хроніки» для вченого вважалося не успіхом, а ганьбою. Але й поза тим, «Мої зустрічі...» — відверта й нещадна, в тому числі до себе самого, сповідь ЮШ про найбільшу драму свого американського життя — були для нього занадто сокровеним текстом, аби безоглядно виносити його перед байдужі очі: «Сучасність», де він їх опублікував, — то все-таки його «дитя», майже «домашній журнал», а от уже в збірки своїх есеїв видавцям цей текст він включати категорично заборонив (у листі до Р. Корогодського: «РЯ не буде друкуватися ніде, поки я живий», і далі: «воно писалося не чорнилом, а кров'ю», цит. за: РК-ІДППЖ. С. 176). Тож 100-літній ювілей Р. Якобсона 1999 р. світова громадськість відзначала без шевельовського «коментаря» до біографії ювілянта, — і навіть спогад Вяч. Вс. Іванова в збірнику «Якобсон Роман. Тексти, документи, дослідження» про те, як 1962 р. в Москві Р. Якобсон на засіданні Міжнародного Комітету Славистів відкрив проти ЮШ першим залпом «війну на знищення», промайнув у славистичному ювілейному гаморі без скільки-небудь вчутних коментарів.

⁸ Неточна цитата з вірша Тичини «Харків».

⁹ Гр. Грабович за першим фахом полоніст, і з українською культурою починав знайомитися через польську (дисертація його була присвячена образу козацької України в польському романтизмі, після чого закономірним став наступний крок — до Шевченка).

¹⁰ Ярослав Дзира (1931–2009) — історик, канд. філолог. наук, фахівець із козацьких літописів, у роки щербиччини «поза професією», з початку горбачовської «перебудови» знову активний у професійному й громадському житті. ЮШ тут має на увазі його опубліковану в «ЛУ» за 23.05.1996 статтю «Поетичне слово генія: історична основа

чи міфологічне тло?» — яскраве і по-своєму драматичне свідчення інтелектуального «стокгольмського синдрому» радянського дисидента, який за роки духовної ізоляції повністю перейняв панівний «гангстерсько-партійно-ортодоксальний» дискурс і спосіб мислення «внутрішнього опонента». Зовсім слушно вказавши в книжці Грабовича на низку дрібних помилок (спричинених слабким знанням історичних реалій) та фактичних неточностей (на кшталт: у «Гайдамаках» не 20 українських топонімів, а понад 50!), Я. Дзира, однак, нападається на неї з істинною «класовою ненавистю» («блюзнірство», «з неукраїнських позицій», «патологічна аномалія» і т. д.), найдужче обурений появою на території, яку вважав своєю (Шевченко!), чогось, із засади йому незрозумілого — написаного, як він наївно формулює, «з позицій фрейдизму, американської субкультури й моралі» (так!). Про структуралістську теорію міфу він вочевидь не чув, слово «міф» знає виключно в побутовому сенсі («вигадка») і тому «дійшов однозначного висновку, що професор міфо- (чи, точніше, сміхо-) творець написав антинаукову, підступну і несприйнятну для шевченкознавства книжку, яка чомусь 1991 року побачила світ українською мовою в Києві». Дістається й Грабовичевим прихильникам — від Омеляна Пріцака до Наталі Яковенко. Стаття ця прикметна, зокрема, й тим, що саме вона «відкрила шлюзи» — започаткувавши в нашій пострадянській критиці ту лавину малописьменних «партійно-ортодоксальних», тільки вже «з українських позицій» здійснюваних «класових атак» за все незвичне, яка не припиняється й до сьогодні.

... Не утримався — див. про це в наступному листі.

[13]

28 червня 1996 р.

Дорогий Юрію Володимировичу,

... тим разом шлю Вам вітання вже з цілком конституційної держави¹ — не тільки з власними бомжами, зеками й смолоскипоносцями-бігунами (сміх сміхом, а бачили б Ви, як пишно виряджали наших смолоскипоносців до Атланти²! — чули б, як юрмисько тінейджерів

за бар'єрами дружно ревіло «в натуре» чистісінькою державною мовою: «У-кра-ї-на! Пе-ре-мо-га!» — душа не нарадується!), — а навіть, у що досі не віриться, з власними професійними політиками — Бігме-Боже, не брешу! Як любив казати один політичний небіжчик, «процес пошол»³: принаймні можна з полегкістю відітхнути, що білоруський варіант нам таки не загрожує. По чім, перехрестившись, з ласки Божої і т.д. — чи як там колись писали були наші предки у, як переконливо довела славна плеяда істориків включно зі згаданим Вами Я.Дзирою (NB: ніколи б не припустила, що він такий *казьол*!⁴), також-державній Україні, — можна переходити до справ *біжучиших*. Амінь.

Бігти, правда, особливо нема куди — хіба що, як в Атланті, кругами по стадіону: літо, міжсезоння, «тихо, й нудно, і спека пекельна»⁵ (та ще й з американською вологістю при тому — ні, проти *такої* американізації я готова повстати з усім неборачачим патріотичним запалом!), — а я ще й відновила завішений, було, на півроку ремонт помешкання — здається, є такий поворотний тиф: з рецидивами, так ось у мене поворотний ремонт, — по цілих днях знай товчуся в своєму чотиристітні з мокрою ганчіркою в руках, підтираючи та підчищаючи за «мастеровым человеком», безуспішно швендяю по меблевих крамницях, поза тим, коли випадає вільна часинка, проваджу щотижневу колонку в новоствореній газеті з надзвичайно оригінальною та свіжою назвою «Наша Україна» (???), доривчо — завмираючими поштовхами — даю ще якісь інтерв'ю з приводу незавмираючих «Досліджень» та збираю «бомаги» на грант для видання нової книжки (того самого Шевченка), — одне слово, абсолютно нічого путнього не роблю, від чого катастрофічно тупію. До того ж і в суспільній атмосфері завис густий «депресняк»: люди втомилися по півроку не одержувати зарплати, а я, на додачу, — ще й вислуховувати од усіх поспіль, як саме їм не платять — по скільки місяців та в яких пропорціях. Жахливо, але це наскрізна тема абсолютно *всіх* розмов, хоч би про що йшлося, — чи обговорюється проект нового «культурологічного журналу для масового читача» (!!!), чи приятелька виливає по телефону душу з приводу розриву з своїм бойфрендом, — всюди рефреном повторюється та сама ієреміада! Премію Рея Лапіки, яку майже місяць тому невтомний Гриць Грабович (між іншим, новоспечений Fulbright Alumni⁶) урочисто вручив мені (а також «бубчикам»⁷, неіснуючому Діброві⁸ й існуючому Макарову⁹ — останньому «в жанрі літературної критики», тобто за БАРОККО, — от аби-сте знали, що

таке літературна критика!!! — втім, мені теж поталанило несогірше, бо премія за «Дослідження» виявилася «в жанрі біографії», і в полярній промові я таки не втрималася греченько обхамити високодостойне журі за таку вигадливу номінацію¹⁰), — так ось, цілу ту премію — тисячу доларів новими купюрами — в мене негайно розхпали на позички друзі-приятелі, в яких — у кого діти голодні, в кого телефон відключили за несплату боргів, кому просто «до п'ятниці», котра давно минула, — «а в мене діти не кричать, і жінка не лає», і я відповідно бадьорюся, «як та чапля між птахами», хоч на душі, ясна річ, не менш маркітно, і зарплати також не платять п'ятий місяць, і ремонт, відповідно, тягнеться як мокре горить... Спробуй тут побіжи, та ще й зі смолоскипом!

Щось у мене несамохить заноситься на «дуже жалібненьке», як у фіналі «Лісової пісні»... Але нічого не вдієш — «я была тогда с моим народом, там, где мой народ, к несчастью, был»¹¹, і до осені з ним і перебуду, — доки не надіну манжети та не подамся просвіщати ні в чому не винних шведів нащот того, що «єсть у нас культура»¹². В міжчасі якийсь добромисний канадійський sugar daddy¹³ готує книжечку моїх стихів англійською мовою, доручивши впорядкування й редакцію перекладів Маркові Цариннику¹⁴, з яким я досі не мала приємності зазнайомитись, але який уже встиг мене приголомшити, ознаймивши, по факсу, що хоче назвати книжку «A Realm of Shattered Statues»¹⁵, а на обкладинці помістити — знімок зруйнованого пам'ятника Леніну! На таку вість, розуміється, «огорнула мене самота» — навіть не як Франкового героя¹⁶, а як Кундерину Сабіну з «The Unbearable Lightness of Being»¹⁷ — коли, пригадуєте, побачила свої західні «постери» з обличчям за колючим дротом і зрозуміла, що тоталітаризм не така проста штука, як їй доти здавалося. Чи той пан Царинник бодай справді такий добрий перекладач, як мені його хвалили? (Це, вп'ять же таки, «до проблем за межности»).

Оповідали мені наші, повернувшись з Урбани¹⁸, що сама тільки загадка («одно тільки слово»¹⁹!) про бідолашні «Дослідження» (знали б Ви, як вони мені вже увірилися!) викликала бурю емоцій серед аудиторії й замалим не зірвала сесію. В Україні книжка, за рейтингом, от уже третій місяць стало тримається на другому місці — після перевиданого Грінченкового словника (!!!), і навіть проникла на розкладки, за ціною вдвічі-втричі вищою від магазинної, тобто начебто зробила кар'єру, для української книжки безпрецедентну, — а однак

мушу значною мірою визнати рацію Вашому минулорічному скепсисові: масової хвилі інтересу до «родной словесності» по всій соборній, од Сяну до Дону, всі ці «побіди», звичайно, не збурили. Втім, на те є й суто прагматична причина: виявилось, що українці не вміють торгувати, зокрема й книжками: приміром, видавництво, яке функціонує вже три роки з гаком, досі не має дистрибутивної мережі — годні хіба завдати клунок з книжками на плечі й піти з ним по Україні, сковородинівці недобиті! А я також, нікуди не дінешся, українка: основний психологічний стереотип — «солом'яний вогонь», побігав-погаласував, упевнився, що «в принципі все можна зробити», — і вщух, бо «далі нецікаво», та й не моє це діло — створювати книжкову дистрибуцію, — краще ще одну книжку натомість написати... Словом, відчуття в мене від мого «грандіозного культурного експерименту» на сьогодні двоїсті й досить химерні — не можу сказати, мовляв, «зробив, усе, що міг», тому надмірно пишатися собою не маю підстав, — але ж і до чужого ярма підпрятатись рукави болять... Десь у Лесиній прозі герой говорить баришні дуже влучну фразу: чиста з вами нудота — не вмієте бути ні до кінця цнотливими, ні до кінця розпусними, але все наполовину²⁰. Оце про нас.

Тепер про ще «біжучіше». Ви, напевно, знаєте, що наш богоспасемий інститут²¹ готує до друку трохи чи не повну збірку Чижевського²². Ба більше: є проект (і навіть попередня домовленість із видавництвом) зібрати й видати спогади про Чижевського²³, у зв'язку з чим насамперед виринуло Ваше ім'я, і збирається до Вас звернутися з офіційним запитом-проханням особа, відповідальна за проект, вона ж автор дисертації (ще незахищеної) про Чижевського, на ім'я Ірина Вальяк²⁴ (мила дівчина, й дуже серйозно наставлена). Чи Ви дозволите мені дати їй Вашу адресу, і, last but not least²⁵, — надію, що Ви щось до них надішлете? (Ясна річ, це буде спершу роздруковано в журналах — чи в тій же «Сучасності», чи в «Філософській-Соціологічній Думці»²⁶, — де захочете, бо ж окреме видання у нас зараз справа ой яка забарна — тобто не саме видання, а відшук коштів на нього).

Обнімаю Вас — сподіваюся, що до осені (цього листа ризикну післати поштою — ще один «культурний експеримент»!). Дай Вам Боже сил і снаги, зокрема й витримати нью-йоркське літо, котре *все-таки* гірше за київське (що за патріотична фінальна нота!), —

Ваша «недоремонтована» (під кожним оглядом!)

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

- ¹ Лист писано ввечері того самого дня, коли у Верховній Раді було прийнято Конституцію України (доти Україна жила за Конституцією УРСР).
- ² XXVI Літні Олімпійські ігри проходили в США, в м.Атланта, штат Джорджія, з 19 липня по 4 серпня 1996 р.
- ³ Мається на увазі Михайло Горбачов.
- ⁴ Моє потрясіння виступом Я.Дзири проти Гр.Грабовича в «ЛУ» було тим гіркіше, що саме Я.Дзира в добу «перестройки» став тим «першим хоробрим», хто публічно заатакував радянське шевченкознавство (з позицій історика) як наскрізь фальсифікаторське — і тим, задовго перед Грабовичем, захитав офіційну ідеологічну споруду, яка моєму поколінню вже здавалась залізобетонною. В березні 1989 р. Я.Дзира виступив на Шевченківській конференції в КДУ з доповіддю «Геній і платні коментатори його творчості», яка стала одним із «проривних» документів свого часу й навіть спричинилася до екстрених змін у коментарях до Шевченкового 12-томника. В ній він показав, що радянське коментування Шевченка традиційно здійснюється з позицій не української, а російської історіографії, у висліді чого з усієї «багатогранної творчості Шевченка залишилась одна класова ненависть» (Цит. за: *Світи Тараса Шевченка*: Зб. статей до 175-річчя з дня народження поета/Записки НТШ. — Нью-Йорк: Б.в., 1991. — С. 346) — і фальшива ікона «селянського поета». Саме з того виступу Я.Дзири почалась «мала шевченкознавча революція» (див. на цю тему статтю Соломії Павличко 1990 р. «Моделі шевченкознавства в радянській і нерадянській науці» в її: *Теорія літератури*. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. — С. 447–456), яка проклала шлях в Україну книжці Гр.Грабовича — без тієї попередньої «розчистки поля» від радянських ідеологем книжки би просто не зрозуміли.
- ⁵ Початок оповідання С.Васильченка «Дощ».
- ⁶ Фулбрайтівський стипендіат (*англ.*). 1996–1997 р. Гр.Грабович викладав у Києво-Могилянській Академії за Фулбрайтівською програмою академічних обмінів.
- ⁷ Тобто бубабістам — Юрію Андруховичу, Віктору Небораку й Сашкові Ірванцю.
- ⁸ Володимир Діброва (нар. 1951 р.) — прозаїк і драматург, автор книжок «Тексти з назвами і без назв» (1990), «Пісні Бітлз» (1991), «Збігозиська» (1999), «Вибгане» (2002), «Довкола столу» (2005), «Андріївський узвіз» (2007), «Правдиві історії» (2010), 1994 р. виїхав до США за тією самою Фулбрайтівською програмою і залишився викладати українську мову в Гарвардському Українському Інституті.

- ⁹ Мається на увазі культуролог і києвознавець Анатолій Макаров — автор згадуваної раніше ЮШ книжки «Світло українського бароко».
- ¹⁰ Літературна премія ім. Гелен Щербань-Лапіки була заснована її чоловіком, американським меценатом і літератором Реєм Лапікою 1996 р. З невідомих мені причин після того «дебютного» разу більше не присуджувалась.
- ¹¹ Цитата з «Реквієму» А. Ахматової.
- ¹² Перифраз із Тичини: «Ради Бога, манжети надіньте, що-небудь їм скажіть: вони питають, чи єсть у нас культура!» («Замість сонетів і октав»). Тут мова про запрошення на авторський вечір і серію прес-інтерв'ю у вересні 1996 р., яке я отримала від жіночої секції Спілки письменників Швеції, зацікавленої успіхом в Україні мого роману.
- ¹³ «Цукровий татусь» (*англ.*) — сленгове «спонсор». Ідеться про Джорджа Ємця (Ємека) — продюсера, члена Ліги українських меценатів, власника компанії «World Media Brokers», видавця низки проектів як комерційного («Whole World Lottery Guide»), так і некомерційного характеру. До останніх належить видавництво Wellspring Ltd., яке Ємець — сам поет і тонкий поцінувач поезії — заснував у Торонто для видання поетичних книжок маловідомих авторів.
- ¹⁴ Марко Царинник (нар. 1944 р.) — літератор, перекладач, дебютував як поет, член Нью-Йоркської групи. В його перекладах вийшли англійською «Більмо» М. Осадчого, «В карнавалі історії» Л. Плюща, поезії І. Драча, І. Калинця, 10 оповідань сучасних українських авторів в антології «Two Lands: New Visions» (1998). Участь М. Царинника в роботі над моєю книжкою «A Kingdom of Fallen Statues» була головним чином редакторською (упорядкування й редагування готового корпусу перекладів і підрядників, які я йому надала) — і виявилась винятково неfortunною (в процесі роботи він посварився з усіма перекладачами, зі мною й видавцем і наостанок ще й зі скандалом зірвав у Торонто презентаційну вечірку).
- ¹⁵ «Зона побитих статуй» (*англ.*) — замість «Королівство повалених статуй» (від однойменного вірша, де героїня малює на склі казковий світ утраченої культури — з «неіснуючими храмами» й знищеними артефактами, передрук. у зб. «Друга спроба»).
- ¹⁶ Неточна цитата з поеми І. Франка «Мойсей»:
 «Обгорнула мене самота,
 Як те море безкрає...»
- ¹⁷ «Нестерпної легкості буття» (*англ.*).
- ¹⁸ Мається на увазі щорічна україністична конференція на базі Іллінойського університету в м. Урбана-Шампейн, штат Іллінойс.

- ¹⁹ Алюзія до хрестоматійного в радянський час вірша Тичини: «ЛЕНІН! Одно тільки слово,/А ми вже як буря: готово!/Напружим в один бік, направим в другий —/і крешем, і кришимо, і крушимо як стій» («Ленін»).
- ²⁰ З оповідання Лесі Українки «Над морем» (1898).
- ²¹ Інститут філософії ім. Сковороди НАН України, в якому я старший науковий співробітник.
- ²² Це (далеко не повне!) видання, від 1994 р. готоване відділом історії філософії України Інституту філософії (збір текстів по закордонних бібліотеках і архівах, переклад з п'яти мов, редагування, впорядкування і т. ін.) вийшло друком уже після смерті ЮШ: Дмитро Чижевський. *Філософські твори: У 4-х тт.*/Під заг. ред. В. Лісового. — К.: Смолоскип, 2005. Доля цього видання була мені небайдужа, і я також доклала до нього децицію старань: під час побуту в США розшукала й переклала з англійської статтю Дм. Чижевського «Мицкевич і українська література» (Т. 2. С. 142–163). Поруч із укладеним зусиллями родини й друзів 6-томником В. Стуса (в 9 кн.) та повною збіркою В. Свідзинського у 2-х тт., цей 4-томник Дм. Чижевського — чи не все, чим за роки незалежності може похвалитися наша академічна наука на ниві презентації національної класики.
- ²³ Про домовленість із яким саме видавництвом тут мова, вже не згадаю. В остаточному підсумку підготовлена Іриною Валявко та Владіміром Янценом (Петербург-Галле) збірка спогадів (845 стор.) вийшла друком у Москві, в серії Фонду «Русское Зарубежье» (Дмитрий Иванович Чижевский. *Избранное в 3 тт. Т. 1. Материалы к биографии (1894–1977)*. — Москва: Русский путь, 2007), — за підтримки, як зазначено на титульній сторінці, «Федерального агентства по печати и массовым коммуникациям в рамках Федеральной целевой программы „Культура России“» (так!).
- ²⁴ Ірина Валявко (нар. 1964 р.) — тоді аспірантка, нині канд. філософ. наук, старший наук. співробітник Інституту філософії НАН України та наук. співробітник УВАН у Нью-Йорку, 1997 р. захистила дисертацію «Дмитро Чижевський як дослідник української філософської думки». Працювала в американських архівах (Бахметєвському, УВАН, архіві Якобсона в МІТ), в архіві Чижевського в Гайдельбергу і Галле (Німеччина). Про листування ЮШ з Д. Чижевським (неопубліковане) див. її статтю: До біографії двох мислителів: Дмитро Чижевський та Юрій Шевельов//Славістика. Т. II. *Дмитро Чижевський і світова славістика*. — Дрогобич: Дуліби, 2010. — С. 225–264.
- ²⁵ Насамкінець за чергою, але не за значенням (англ.).

²⁶ Журнал «Філософська і соціологічна думка», який від 1997 р. розділився на двомісячник «Філософська думка» і кварталник «Соціологія» (укр. і рос. мовами).

[14]

30 липня '96

Дорога Оксано,

почну з двох моментів ніби технічних, але *one way or another*¹ вони мусять скріпити Ваш істинно патріотичний запал і сприяти національному вихованню. Поперше, Ваш безумно відважний крок — вислати листа поштою — увінчався успіхом, і лист у моїх руках. Отже, ми таки маємо своє місце у народів вольних колі. Подруте, вірте чи не вірте, але цього літа не було ні одного гарячого дня і не було найменшої спокуси запустити мій «кондиціонер». А це аргумент у Вашому змаганні з неборачими ересями². А вже ж минуло дві третини літа. Якщо так буде далі, можна передбачити масові банкрутства відповідних виробників. Але це вже аргумент на користь Вашого опонента. Гнилий капіталізм і т.д., Ви знаєте.

Не журіться також Вашим станом недоремонтованості. Це перманентний стан історії людства, а Ви людина, ерго...

Бачу також з Вашого листа, що перед трансатлантичним перестрибом Ви ще лаптуєтеся до Швеції. Бажаю Вам раювання між тамтешніми оселенцями. Вони всі англомовні і всі великі патріоти своєї країни і своєї (себто шведської) мови. Так би й нам. Я там провів два з половиною роки і сумніваюся в мудрості свого виїзду³ (тут я наближаюся до неборачих позицій). Це країна з максимумом «обустроєності»⁴ і мінімумом недоремонтованості. Крім того, звідти близько до цивілізованих країн.

Але поза тим я виглядаю Вас у наших краях, як обіцяно. З Шевченком чи без. У сподіванні тут відкрився поблизу в'єтнамський ресторан, — треба було тільки 30 років, щоб ця кухня легалізувалася. Він не найкращий, але є. Є і інші, — за Котляревським — «всякі різні» і всі готові Вас гостинно прийняти.

Тепер про справи академічні. Стид і сором, але я поняття не маю, що таке премія Рея Лапіки і кому її присуджують. Але якщо її дали

Макарову (якого особисто я не знаю), то ні, мерсі боку, ніякого барокко там нема і близько, і що воно таке, він не знає. Краща — про барокко — книжка харків'янина Ушкалова⁵ (але харків'ян у Києві ніхто не читає), але і в нього барокко нема.

Пані чи панні Валявко мою адресу Ви, звичайно, можете дати, але ледве чи з того впливатимуть якісь мої літературні вправи. Якщо літературознавчі, то я думаю, що літератури він не розумів, про що я раз і написав (надрЮкував малий опусець)⁶. А якщо ХОДИТЬ О спогади, то я знав Чижевського тільки в його старечі роки, коли він був безмежно стомлений від людської глупоти, помноженої даного континенту стереотипами і всяку розмову автоматично й без відволікання переводив на тему своїх котиків (чи котика, вже не пригадую). Іншими словами, НАРОДУ він не любив, а ми ж за народ. Так що, бачите, перспективи не блискучі на моє авторство⁷. Але хай напише.

Тим часом тут є Тамара Гундорова, до післязавтра. Але вона, звісно, не про Чижевського. Тут вона про Винниченка й конкордизм⁸. Та це не краще.

Тим часом я написав невеличкий опусець про бубчиків і украв туди (можна украсти кудись??) Ваше словечко бубчики, не пославшись⁹. Бо не знав, чи воно Ваше чи общенародне. Подаруєте?

Тепер бере мене дурна-предурнюща спокуса поїхати на береги Лопані. Не знаю, чи Ви там будете. (І не знаю, чи я буду). Якщо буду, то пару днів проведу над Дніпром широким і спробую Вас розшукати. Та це все дуже непевне.

Тимчасом ваш уклінно Ю.Ш.

ПРИМІТКИ

¹ Так чи інакше (англ.).

² Див. прим. до мого листа від 16 грудня 1995 р.

³ ЮШ говорить тут про 1950–1952 рр., коли він викладав російську мову в Люндському університеті (Швеція) й займався самоосвітою в місцевій бібліотеці («Коли з мене вийшов науковець, то, либонь, я завдячую це більше люндським книжкам, ніж харківському університетові». — ЯММ-2. С. 277; а в доповіді на I-му Конгресі МАУ ще категоричніше: «Це був мій другий університет», див.: У затінку совиних крил.//ВП-1. С. 334). Влітку 1952 р. ЮШ виїхав до Гарварду на виклик Р. Якобсона. Своє (як і багатьох інших українців-утікачів) поривання до Америки

він пояснював насамперед прагненням забратися якнайдалі від СРСР, який уже загарбав половину Європи, — тобто, по суті, класичною потребою травмованого війною в психологічній безпеці (в листі до Д. Чижевського від 14.09.1949 р., просячи про посередництво в справі його американського виклику, звівся, що в Швеції його найдужче лякає «небезпека в випадку війни, яка Бог його знає коли почнеться. А при війні з Швеції вже не втечеш», цит. за: Ірина Валявко. До біографії двох мислителів...//*Славістика*. — Т. II. — С. 234). Культурно ж ЮШ назавжди залишився «європоцентристом».

⁴ Русизм у ролі «емоційно забарвленого жаргонізма», як переважно у ЮШ (і взагалі в «великоміському жаргоні» української інтелігенції, про який він писав на прикладі памфлетів Хвильового, див. ВП-2. С. 332–333), тут виникає алюзією до нашумілої на поч. 1990-х рр. статті Солженіцина «Как нам обустроить Россию?».

⁵ Леонід Ушкалов. *Світ українського бароко: Філологічні етюди*. — Харків: Око, 1994.

⁶ «Малий опусець» — частина I («Література без політики») критичного диптиха «На риштованнях історії літератури», вперше «надрюкованого» ЮШ 1956 р. в еміграційній «Українській літературній газеті» (передрук. у ВП-2). Це рецензія на «Історію української літератури від початків до доби реалізму» Дм. Чижевського, саме тоді видану УВАН. Відзначивши як історичну заслугу цієї праці те, що це перша «ненародницька» історія літератури, де героєм є сама література, ЮШ послідовно не лишає каменя на камені від запропонованої Дм. Чижевським концепції літератури як суми *стилів*, звідки вилучено *особу* (автора), і показує, що при такому підході від власне-літератури мало що залишається.

⁷ В іншому місці ЮШ писав про Гарвардський період Чижевського те саме, тільки стриманіше, пор.: «Чижевський не був <...> цікавим співрозмовцем <...>. Занурений у деталі філології, він звик до того, що його знайомі не знали й не розуміли тих проблем, яким він присвятив своє життя. Раптом від згадки про якусь таку проблему він переходив до розмови про котів або псів, — це була його данина недорозвиненості тих, з ким його звела доля. В Америці зацікавлення філологією і впливом Орігена або Якоба Беме на Сковороду чи когось там на Яна Коменського дорівнювало нулеві, і він звик до того, що розмови на такі теми зустрічали глухонімого співрозмовця. <...> Звідси й коти як тема діалогу» («Мої зустрічі з Романом Якобсоном», див. Додатки). До згаданого тут збірника ЮШ таки не написав.

⁸ Тамара Гундорова (нар. 1955 р.) — літературознавець, доктор філолог. наук, член-кореспондент НАН України, автор книжок «Франко — не Каменярь» (1996), «Проявлення слова: Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація» (1997), «*Femina melancholica*: Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської» (2002), «Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодерн» (2005), «Кітч і література: Травестії» (2008). В той час працювала над книжкою «Проявлення слова», в якій окремий розділ присвячено Винниченкові («Дискурс і текстуальність (проза Володимира Винниченка)»).

⁹ «Опусець» — есе «ГО-ГАЙ-ГО (Про прозу Юрія Андруховича і з приводу)». Моє пестливе «бубчики» ЮШ піддав у ньому багатозначній міжмовній контамінації, зауваживши, що Буб по-німецьки — хлопчисько, а дорослішання в літературі — процес неуникненний, і віддалений прогноз для «бубів» навряд чи може бути сприятливий: «Їхнє майбутнє драматичне не тому, що вони обмежені, неповноцінні, недокрівні, недотепні, задотепні... А тому, що вони мусять бути водночас вісімнадцятилітні і вісімдесятилітні. Це так само важко, як бути четверорукими, якими вони спочатку хотіли бути» (ВП-2. С. 1117–1118). Есе було опубліковане в «Сучасності» (1996. Ч. 10), але, схоже, мало хто в нього тоді вчитався й зрозумів, про які поважні речі насправді йде мова в усіх цих іскрометних філологічних кульбітах.

В кінці серпня — на початку вересня 1996 р. ЮШ таки приїздив в Україну — як виявилось, востаннє. Ми тоді з ним не побачились, і взагалі цілу ту осінь яkusь фатально між собою розминалися — стрілись аж у листопаді, в Нью-Йорку, але теж, вважати, бігцем. На III-му, Харківському Конгресі МАУ, як і на всіх наступних по ньому, я вже не була, про пов'язаний із ним (і зам'ятий керівництвом) скандал, яким, правдоподібно, й варто датувати початок «другої антишевельовської кампанії», нічого не знала, 8 вересня полетіла на два тижні до Стокгольма спілкуватися з шведською літературною громадськістю, і «над Дніпром широким» ЮШ мене не застав — після Конгресу він іще подорожував по сковородинівських місцях Слобожанщини. Гадаю, він розумів, що України більше не побачить, і більшість свого часу присвятив цим разом прощанням з дорогими могилами (крім Сковородинівської, до таких — із тих, про котрі знаю, — ще належали в Києві могили Віктора Петрова на Лук'янівському кладовищі й Олени Теліги в Бабиному Яру, див.

про це: РК-ІДІПІЖ. С. 164). Оскільки собі пригадую, зі Стокгольма я послала ЮШ листівку й після того замовкла на місяць (тут ще одне «культурне непорозуміння»: для ЮШ листівки не дорівнювалися листам і відповіді не потребували, для мене, як продукту інформаційної доби, будь-який «шматок інформації», хоч би й укладена в книжку записка, був повноцінною комунікацією). 24 жовтня я вилетіла в Торонто на літературний фестиваль «Гарборфронт», а звідти в двотижнєве турне за маршрутом Нью-Гейвен — Нью-Йорк — Торонто — Монреаль — Оттава — Бостон, і наступний лист ЮШ, прибулий до Києва 23.10.1996 (дата Головоштамту на штемпелі!), розминувся зі мною всього на один день (!), — я прочитала його аж через місяць, уже повернувшись додому, й нічого тоді не зрозуміла. Якби цей лист прийшов днем раніше, то під час нашої нью-йоркської зустрічі (як виявилось, теж останньої!) я з певністю знайшла б нагоду перемовитися з ЮШ не тільки про «мого Шевченка» та про мої пригоди на фестивалі в Торонто. Але, кажучи його словами, «сталося як сталося», — і весь, згаданий ним, «харківський сюжет» я відтворюю тут далі на підставі сторонніх свідчень і документів.

[15]

15 жовтня '96

Дорога Оксано,

Думаю, що Ви возклали вінок із блакиттю й жовтячкою на труну великого Карла (все таки чверть століття воював з великим Петрухою, а це не жарт), і вже Ваші закаблуки цокають у темряву київських ночей, як вони відлунювали в ту сверстючну ніч, коли ми Вас безжалісно викинули з нашої/ненашої машини саму й беззахисну¹. Слабка моя пам'ять доносить мені, що десь цієї осені Ви маєте опинитися на близьких до мене перехрестях меридіанів і паралель, — але коли — цього вона не доносить.

А тимчасом мені активно треба, щоб хтось розумний — Господи, як мало на світі розумних і яка безмежна панує глупота — щоб хтось, кажу я, розумний потішив мене і запобіг самовбивчим нахилам. Тому й пишу поза чергою — в інтересах самозбереження і простого саможивання.

Тож і хочу нагадати про своє існування, зокрема після тих серійних ляпасів, що ним я мав улягти — і де? — в моєму рідному місті, і під чийм проводом? — видатних мужів вітчизняної науки і культури.

Тож приїздить хоч би з гуманітарною метою. Бо є тут не тільки всілякі фауноналежні Миші, а й Петро Добчинський.

Тимчасом, до нашої «у пущі» як заохоту хочу додати, що Вашого опуса я прочитав². З великим захватом. Але і ВАГОМИМИ (люблю це слово і взагалі такі слова) запереченнями. Більшість із них відкладаю в надії на зустріч (тут, бо в Києвах я вже ніколи не буду). Склав я їх цілий список. А покищо тільки один сумнів серйозний, а один — бібліографічна блішка.

Серйозний (так я думаю). Щоб не робити з Шевченка такого собі Канта. Бо Ви філософ, — а він — як з якого боку. Він не тільки до Адельфінок бігав, і сивуху хлистав до зелених слонів, а і сам собі перечив, і то з року на рік, а часом і від хмаринки до хмаринки, хоч би така хмаринка і коштувала йому мало не десяток років Мангішлаку... Подобиці на Клермонт евеню.

Бібліографічне. Ваш покірний слуга не одну статтю про Шевченка написав, хоч ту Ви прецікаво покраяли, а ще не одну³. Приміром я думаю, що Шевченко ніколи, ані в «детские годы» не шанував як своїх ні [тут, видно, друк необачно вийшов за межі сторінки. — О. З.⁴] Котляревського, як Ви пишете. Дивіться Сучасність, 1989, 5⁵, і гадаю, що я Вас легко переконаю. Ах, я за своє довге й марне життя не один аркуш паперу перемарав. Не тільки тритомничок⁶, хоч і за те честь Вам і хвала, що той пригріли.

Ну, от, до Ваших до нас заохот я додав пару дещиць. Отже чекаю на листа-герольда, а там і персонально. Світло — начебто зелене. Автостопа працюють.

ЮШ.

ПРИМІТКИ

- ¹ Тут ЮШ згадує епізод зі свого попереднього візиту до Києва, в травні-червні 1995 р. «Сверстючна ніч» — вечір у Євгена й Лілі Сверстюків. Хто там був іще і як ми тоді розїздилися з гостини, я, на відміну від ЮШ, пам'ятаю дуже невиразно. Судячи з того, що запам'яталось йому, — ми повертались однією машиною, і ЮШ, як почесного гостя, було відвезено її власником до готелю, а мене висаджено десь по дорозі, не «під хатою», через що ЮШ чувся винуватим.

- ² Йдеться про чорнову версію «Шевченкового міфа України», яку я мусила в міжчасі якось переслати ЮШ, але коли і як саме («голубиною поштою?»), не можу згадати.
- ³ Шевченкіана ЮШ, за моїми приблизними підрахунками, містить кільканадцять повноформатних статей, що цілком могли б скласти окрему книжку. Чотири з них («Інший романтик, інший романтизм», «Критика поетичним словом», «1860 рік у творчості Шевченка», «Микола Ге і Тарас Шевченко: мистець у відмінному контексті») передруковано у ВП-2, ще одна — «Новітня Одиссея: можливості і обмеження» — у ЗІНВ. Поза збірками, на жаль, досі лишаються такі важливі для історії української думки праці, як виступ ЮШ в МУРівській полеміці з В. Петровим-Домонтовичем «А все-таки Шевченко був Шевченко!», рецензія «Чужинцям про Шевченка» (на книжку Д. Дорошенка «Taras Shevchenko: the National Poet of Ukraine»), «Слово впроваду до Леоніда Плюща як шевченкознавця» (передмова до книжки Л. Плюща «Екзод Тараса Шевченка», яку ЮШ назвав етапною для шевченківських студій поруч із монографією Г. Грабовича, тільки, на відміну від останньої, не «однолінійною»), ніколи не перекладена українською мовознавча розвідка «Як скло: On and Around a Simile in Sevcenko's Poetry», та ін.
- ⁴ За змістом — і писаного мною в першій версії «Шевченкового міфу», і пізнішої нашої розмови з ЮШ на Клермонт евеню — тут мало б стояти «ні Квітки, ні» [Котляревського].
- ⁵ ЮШ посилається на свою, тоді ще невідому в Україні статтю «Критика поетичним словом: Молодий Шевченко визначає своє місце в історії літератури та дещо про „білі плями“» (див. у ВП2). Конфуз у тому, що ця стаття була передрукована у виданому до 175-ліття Шевченка збірнику НТШ «Світи Тараса Шевченка», який ЮШ мені презентував ще в час мого перебування в Пенн-Стейт весною 1992 р. (на книжці його автограф — «Оксані Забужко на добру згадку від одного з авторів. Ю. Шевельов. 7.3.1992. Нью-Йорк»), — але я її там найзвичайнісінько «недогледіла» (вона вміщена порядком передмови, а в «основному тексті» є ще одна стаття ЮШ — «Микола Ге і Тарас Шевченко» з додатком «Слідами Миколи Ге: Париж і Київ», що її я й узяла за подарунок «одного з авторів» і, за ЮШ, «прецікаво покраяла»). Чи він не тицьнув мене носом у інші сторінки тої самої книжки (бо я, після його поради, таки робила копію «Критики поетичним словом» із першодруку в «Сучасності»!) з «педагогічною» метою, а чи, може, й сам заплутався в бібліографії своїх численних публікацій, — того вже

не дізнаюся, але урок я, спасибі йому, отримала і після того казусу старої студентської звички «вихоплювати» з товстої книжки тільки те, що «по темі», нарешті остаточно позбулася.

- ⁶ «Тритомничок» — цебто, «Не для дітей» (1964), «Друга черга» (1978) і «Третя сторожа» (1991).

Каюсь: цілий той харківський сюжет, який став для ЮШ одним із найсерйозніших потрясінь його останніх років, я тоді пустила повз увагу, взявши його за звичні «цехові інтриги» в жанрі «геній і заздрісники» (такі історії переважно однотипні й несуть інформацію суто персонального характеру, до розуміння людей і доби додають небагато, й мені було шкода шевельовської «листовної площі» на таку, як я легковажно була вважала, життєвську потеруху). Але я помилялась: сюжет був куди значущіший, ніж банальне академічне інтриганство, — і заслуговує на свій рядок не тільки в шевельовіані.

Третій Міжнародний Конгрес україністів, що відбувся в Харкові 26-29 серпня 1996 р., мав би увійти в історію нової української гуманітаристики як «з'їзд реваншистів»: саме він, особливо контрастно після двох попередніх, київського (1990) та львівського (1993), продемонстрував те, що ЮШ впізнав тоді перший: кінець інтелігентської «доби сподівань» та розгубленості «старих яструбів». «Яструби» — зокрема й ті, що свого часу заробляли свої вчені ступені на «боротьбі з головним ідеологом буржуазно-націоналістичного мовознавства Шевельовим», — оговталися й зімкнули лави. Після Харківського конгресу вже не випадало сумніватися, що Міжнародна Асоціація україністів, заснована 1989 р. з метою, насамперед, дерадяннізації (читай — деколонізації) провінційного радянського «українознавства» і піднесення національного самопізнання на рівень сучасних інтелектуальних стандартів, принаймні в цій своїй місії зазнала поразки. Те, що колись ЮШ в памфлеті «Так нас навчали правильних проізношень» назвав «маленькою імперією на Кірова, 4», зовсім не збиралося міняти своїх стандартів, — надто коли виявилось, що їздити в закордонні відрядження можна й зі старими.

Перемогу старої УРСР-івської академічної бюрократії над слабкими реформаторськими паростками початку 1990-х знати було в Харкові, за свідченнями самовидців*, шокрок і в усьому — від «сегрегації» іноземців (впер-

* Від пок. Романа Корогодського я маю його статтю про цей Конгрес, опубліковану в газеті «Час/Time»: Роман Корогодський. Якщо наука творить під паличку диригента, то годі побачити науку і почути музику // *Час/Time*. — 6.09.1996 р. Див. також: РК-ЛАПІЖ. С. 157–164.

ше в незалежній Україні іноземних учасників форуму було знову, як за часів СРСР, відокремлено од вітчизняних!) — і до відновлення радянської-таки наукової ієрархії «згідно чинних посад», а не наукових заслуг. На сайті МАУ (www.mau-nau.org.ua), що найнаочніше ілюструє цей неорадянський реванш, реляція про Харківський конгрес звучить так, наче її писано років 20 перед тим — коли кожен офіційний текст мусив відкриватися розлогим абзацом із ритуальними покликаннями на рішення чергового з'їзду КПРС: «Учасників форуму тепло привітав Президент України Леонід Кучма. Він підкреслив, що Конгрес „є яскравою подією у науковому житті нашої держави... українознавство із суто національної наукової проблеми (sic! — О. З.) стало визнаною міжнародною науковою дисципліною. Велику і корисну для України справу робить Міжнародна асоціація українців, до складу якої входять національні асоціації українознавців та українознавчі товариства з багатьох країн. Переконали, що Конгрес суттєво збільшить її науковий здобуток, сприятиме її подальшому розвитку“. Від імені уряду України з вітальним словом виступив віце-прем'єр академік НАН України Іван Курас. Він зазначив у своєму виступі, що створення Міжнародної асоціації українців стало важливим етапом інтегрування української науки з світовою, подолання розподілу українознавства на вітчизняне та іноземне», і т. д.

Огляд власне-наукових здобутків кожної секції за обсягом більш-менш рівновеликий на сайті цьому першому абзацу. І тільки десь посередині затесалось одненьке малопримітне речення (щоб його виловити, я мусила вжити пошуковик!):

«Розглядові походження і жанрів давньокиївської літературної мови присвячено розвідку Віталія Русанівського, а проблема (так у тексті. — О. З.) формування українського числівника — доповідь Юрія Шевельова (США)» (www.mau-nau.org.ua/_private/kongresy/kongres3/kongresy2.htm).

Це справді «ляпас» — цим разом уже й посмертний: ось так, через кому, об'єднати ЮШ з тим самим «навчителем правильних проізношень» від «поліційної науки», який писав на нього анонімні доноси (у згаданому памфлеті — Тарасюк-Русатюк-Русанюк). Прижиттєві ж «ляпаси», оскільки мені вдалося їх, по впливі часу, відновити, виглядали наступним чином.

1) На Харківський конгрес ЮШ було запрошено як доповідача на пленарному засіданні — а вже на місці, в Харкові, несподівано виявилось, що програму змінено (!) і ЮШ загнано «рангом нижче», в мовознавчу секцію, де його доповідь (у напхот напханій аудиторії без мікрофона) змогли почути хіба ті, хто сидів у передньому ряді. Повернувшись до Нью-Йорка, ЮШ надіслав тодішньому Президентові МАУ Ярославу Ісаєвичу листа — з копією Р. Корогодському, який, спасибі йому, сумлінно її зберіг і видрукував, наводжу за РК-ІДІПІЖ. С. 163:

15 вересня 1996

Професор Ярослав Ісаєвич

Міжнародна Асоціація Україністів

Львів

Шановний Ярославе Дмитровичу,

було цікаво й повчально на вісімдесят восьмому році життя і сімдесятому році наукової діяльності довідатися, що надається до пленарної доповіді, а що не надається на міжнародньому конгресі україністів.

Не менш цікаво було дізнатися, як можна дістати запрошення до конгресу на один тип виступу, а знайти свій виступ оголошеним, без будь-якого узгодження чи попередження, як щось зовсім інше.

Не знаю, чи за тими трансформаціями й сюрпризами стоять якінебудь зовнішні чинники, а чи виявилось тут рішення самих безпосередніх організаторів конгресу, та це не дуже істотне. Важливий сам факт кричущого не tacty, закоріненого в традиціях з-перед 1991 року.

З пошаною,

Юрій Шевельов

2) Доповідь ЮШ «Up or Out? З проблематики формування українського числівника як частини мови» було в дійсності присвячено не так «проблемі формування числівника» (то, кажучи цитатою з самої доповіді, «дрібничка. Але за цією дрібничкою велике питання незалежності розвитку української мови»), — як, шевельовським улюбленим методом «від часткового до загального», критиці базових засад сучасного українського мовознавства яко спадкоємця сталінської (чи, точніше, «білодідівської») традиції нищення мови засобом її кодифікації. І тут нотабене. У ВП-1 (С. 453-460) текст цієї доповіді передруковано за матеріалами конгресу (*Третій Міжнародний конгрес україністів (26-29 серпня 1996 р.). Мовознавство*. — Харків, 1996. — С. 94-98). Однак в цій версії бракує чималого (близько 4,6 тис. знаків) фрагмента, що його безвідмовний Еккертман ЮШ Р. Корогодський одразу після Харкова зацитував у своїй статті в газеті «Час» за машинописом самого ЮШ, — фрагмента, який, за всіма ознаками, має бути з а - ж і н ч е н н я м доповіді, бо прямо відповідає на те питання, на котрому вона — абсолютно нелогічно й нехарактерно для шевельовського стилю — зненацька вривається в «харківській» версії (див. Додатки). Насувається неминуче припущення, що цей «відтятий хвіст» — відтятий, на додачу, тим самим брутальним методом «перерубаної навіп дитини», що його ЮШ описав був іще у «Так нас навчали...», — є наслідок просто го й невігядливого цензурного втручання з боку тих самих інститутів,

проти чистішої мововбивчої «диявольської політики» ЮШ виступив у цій доповіді (а перед тим проваював усе своє наукове життя). Якщо це припущення слушне (справдити його в мене можливості немає, залишаю це на сумлінні молодшого покоління мовознавців), тоді це вже не «ляпас», а «останній удар», завданий по-бандитському — в спину.

Загалом справа виглядає так, що «на вісімдесят восьмому році життя і сімдесятому році наукової діяльності» в омріяній ЮШ незалежній Україні і в його рідному місті, куди він так прагнув повернутись як учений, йому грубо й цинічно заткнули рота — продемонструвавши, що «хазяїн в домі» не змінився. «Маленька імперія» не збиралася саморозпускатись — ані визнавати своїх «дисидентів». Коли в листопаді ми зустрілися з ЮШ уже в Нью-Йорку (його листа від 15 жовтня я натовді не читала й поняття не мала, яка мікродрама розігрувалася за лаштунками харківського конгресу), мене найбільше вразило, як катастрофічно він підупав за той час, що ми не бачилися, — ніби недавно поховав близьку людину. В якомусь сенсі так воно й було, і, може, навіть гірше: він поховав надію — на те, що свою 50-літню «війну Давида з Голіафом» зможе виграти ще за свого життя. А я була вирішила, що то він просто так нагло постарівся...

Як на гріх, ця наша остання зустріч випала з усіх найкоротшою: я прилетіла до Нью-Йорка всього на один день — 9 листопада мала виступ в Інституті Гаррімана в Колумбійському університеті на тему «Жінка-автор у колоніальній культурі» (українську версію див. у «Хроніках від Фортінбраса»), а вже 10-го рано-вранці поверталась назад до Торонто, щоб вирушити звідти в книжкове турне по Канаді. ЮШ прийшов на мій виступ: привітання, хаотичний обмін репліками, поки заповняється аудиторія, по тому — вечерею в гурті університетських славістів... Було ніяково, що не можу вділити йому належної уваги: я-бо прилетіла вже в «зоряній» ролі, й мені належалося її «одробляти», — після виступу я підписувала «A Kingdom of Fallen Statues», за вечерею продовжувала бавити публіку, тільки вже в іншому жанрі — анекдотами про Торонтський фестиваль і свої тамтешні пригоди, про прийняття в міській мерії, де господарі з гостями просто на ганку курили маріхуану, про ток-шоу на CBS та італійського письменника-«лівака», з яким ми там зчепилися в прямому ефірі... Було гамірно, ЮШ сидів, як за весільним столом приглухуватий дідусь, до якого зрідка звертаються, щоб упевнитись, чи старенькому комфортно, — і боляче було бачити, що він уже «не тут» (тоді я приписувала це виключно фізичній немічності!) — і що я не в змозі цьому зарадити. З цілої тої імпрези мені чітко запам'ятався лиш один момент, коли він «увімкнувся» й пожвавішав — коли вгледів на обкладинці канадської книжки моє дитяче фото (див. 17 на вклейці):

— *Це Ви?* — зацікавився, придивляючись пильніше. — *Ой яка Ви були с і м п а т і ч н а...* (Саме такі слівця на письмі він виділяв великими літерами.) — *Але характер Ви мали вже тоді... О так... Демони в пущі вже заворушилися...*

(Ці його слова, як в аудіозапису, звучать мені в ушу й зараз, по чотирнадцяти роках, так, що можу достеменно відтворити інтонацію і всі модуляції голосу.)

Ми домовилися, що на ранок я заскочу до нього на Клермонт евеню по дорозі в аеропорт — одинока можливість вислухати його критичні завваги до «Шевченкового міфа». І ось того-то ранку я вперше (і востаннє!) побачила ЮШ тим, ким він пробув (чи треба тут вжити старосвітського «прослужив»?) більшу частину свого професійного життя — «професором Шевельовим» (і вперше, під тим враженням, уже в машині до аеропорту згадала, що він із військової родини — «син царського генерала», як розказував мені ще 1991-го року Богдан Бойчук). Метаморфоза була різкою — ні сліду від напередоднього, змученого галасом і велелюддям «дєдушки»: підтягнутий, свіжопоголений (о 7-й годині ранку!), в костюмі й при краватці (як ті «офіцери последнейшей выточки», на вид яких був захлинувся Мандельштам — непідробним, як і мій, захватом плебея перед кількопоколіннєвою культурою самодисципліни), професор був н а п р а ц і — консультував студентку (здібну, але недбалу), сухо, по-діловому, на консультацію відводилося 10 хвилин, отож тільки посутнє, без зайвих слів і продуктів, — стиснутий на атомне ядро конспект ненаписаної рецензії, масивна інформаційна атака, брейн-штурм, іно встигай записувати:

— *Далі (зазирнувши в свої нотатки). Квітка й Котляревський. Ви пишете, що Шевченко їх любив. Шевченко їх не любив. Я писав про це там і там* (бібліографічна довідка)...

(Між іншим, усі його фактичні — не концептуальні! — завваги я таки врахувала — тільки, за видавничою гарячкою, ніколи не було нагоди скласти йому за них подяку ні в першому, ні в наступних виданнях «Шевченкового міфа»...)

У моєму щоденнику про той день записано: «Memorable day — 10-го листопада: зранку — Шевельов, на диво свіжий, бистрий і притомний, навіть і не приглухуватий зовсім, і слухати його коротко (за п'ять хвилин — бо мене авто внизу чекало, до аеропорту, і він *приймав* мій навіжений ритм — просто з порога!) викладені завваги до Шевченка — сама приємність була, аж врешті, на прощання — добродушно-фамільярно і сердечно водночас: «Тримайтеся, бо на Вас дивиться світ». Прозвучало — тільки *пів*жартом: справді, як напуття, і я, вже по сходах на собі цю фінальну фразу віді

зносячи, сливе холодок — слабенький, м'ятний, а все ж відчула: милий Боже, а це ж він серйозно!..»

Схоже, передчуття, що це наша остання зустріч, у нього все-таки було. А може, після того Харкова він просто ввімкнув у собі «режим прощання» — чого я тоді не зрозуміла, навіть повернувшись додому й прочитавши його листа.

[16]

22 листопада 1996 р.

Дорогий Юрію Володимировичу,

другий день як повернулась в «отечество» — ще «джетлегнута»¹ як водиться (це застереження — на випадок, якщо бовкну щось не такого «розумного», як Ви від мене великодушно сподіваєтесь: почуваюся, наче мені голову тирсою напхано, і все ніяк не просплюся), і валізки досі тільки напіврозібрані, а найгірше — в квартирі повний розор, бо за час моєї відсутності ніхто, звісно, книжкових полиць у кабінеті не встановив, як я була наївно сподівалась, а всього лиш обдерли стіни й пошмарували призначені для полиць дошки, загромадивши ними кімнату, так що письмовий стіл мій зараз притокмано в спальні між двох шаф, а книжки порозтицькано по всіх можливих і неможливих усядах, і, наприклад, словника я сьогодні, по годинних розшуках, виявила на дні коробки з-під пирососа (а Ви кажете — бібліографічні блішки: гай-гай!). Правда, Ви ще й інше колись казали — «пережили революцію, переживем и конституцію», і я це собі взяла була за керівництво до дії — натомість же з Вашого останнього листа, що тут мене дожидався, повіяло таким «густим і наваристим» депресняком, аж я зажурилася, що зустріч на Клермонт евеню вийшла така непросто «скоропалітельна» — і що не було нагоди почути від Вас *alive report*² про ціле те харківське «м'явкання». Перепрошую, але я справді геть нічого не знала про жодні «серійні ляпаси», проте, мені здається, в цьому випадку доречно буде згадати давній (радянський) єврейський анекдот — «я не знаю, о чем вы говорите, но ехать надо»: Юрію Володимировичу, дорогий! Змилюйтеся, ну яких таких «ляпасів»

можуть **ВАМ** завдати наші «видатні мужі»: це ж навіть не «фауно-», це «флороналежні» <...>. Я розумію, яке воно може бути екзистенційно-принизливе відчуття — коли щось такого береться на тебе «м'явкати», і який гіркий стан екзистенційної ж таки самотності може з того розвинутися, тільки ж, їй-право, негідно Вашої сократичної іронії з цього приводу вдаватися в скорботу, навіть би й «еклезіастівську»! (А нарікання на «довге й марне життя» — то вже взагалі поза всякою критикою: як любить казати в подібних випадках Вадим Скуратівський, «Ви цього не казали, я цього не чув», — пригадую, колись читала, в російському перекладі, есей одного румуна про небіжчика Еліаде, під характерним заголовком — «Наконець-то хоть одна состоявшаяся жизнь», і подумала собі, теж мінорно доволі, — а про кого з наших можна було б у другій половині двадцятого століття так сказати? Ото хіба про Шевельова... Так що, дуже Вас прошу, не руйнуйте мені й тим, хто йтиме за мною, *концепції* Вашими blue moods'ами³!).

Щодо «концепції» — це, між іншим, тільки наполовину жарт. Трохи поміркувавши (грунтовніше ще не було коли!) над Вашою головною претензією до «мого» Шевченка (слухною претензією, слухною! — от тим-то й застановилась я, чого ж мене все-таки *не* захоплює перспектива «десистематизувати» його «з поворотом»⁴, наблизивши до оригіналу в межах правдоподібності?), втямила я, здається, дещо посутнє — не про Шевченка, а про себе (sorry!): а саме, що дослідник, у строгому сенсі слова, із мене fake⁵. Справді. Я пишу нестак конкретну постать, як витворений мною з цієї постаті *персонаж*, чи, коли вгодно, концепцію (так і Франка писала, так заміряюся в найближчі роки написати Лесю — sic!), — персонаж, у який щиро й палко закохуюсь і, відповідно, прагну нагородити якнайбільше ефектних теоретичних риштовань, аби переконати решту світу в його, персонажа, реальності. Це ні в якому разі не ошуканство, і навіть не інтелектуальне шахрайство — швидше гра, і то не з читачем, а з собою передовсім (я й до живих людей так само ставлюся, і дуже дивуюся, коли вони опираються моїй насильницькій «концептуалізації»). Так що, далєбі, не знаю, щό мені вдасться (і чи вдасться!) зробити з Тарасом Григоровичем, аби не виглядав на такого вже надто цілеспрямованого систематика, — тут у міжчасі Фонд Сороса мені, кажуть, присудив-таки до смішного манюній грантик на видання книжки, *отже*, за яких кілька місяців муситиму її довести «до рум'яної скоринки», хоч найліпше б їй було трохи «відлежатися», — може, і я б, прохлонувши, пооб'єктивнішала... Побачимо — або, по-українському

мовлячи, якось-то буде. Наша з Вами хаплива розмова на Клермонт евеню лишила в мені ніжно-сентиментальне, мало не до сліз, почуття вдячності, про яке довше розводитись — не хочеться, щоб не заялося: скажу тільки, що того ж вечора, 10-го листопада, в Торонто, була в гостях у Луцького⁶ (він, до речі, також говорив про передчуття незадовгого кінця, згадував Чижевського й Лисяка-Рудницького, й вантажив мене рукописами — мов на прощання, а я намагалась казати йому те саме, що колись Вам, — про моє переконання, ніби кінець не приходить без нашої згоди, і він начебто визнавав за мною рацію, але якось лагідно-поблажливо, мов не бажаючи зайве сперечатися, так що в мені, на емоційному рівні, все злилося в щось на кшталт щемного цветаєвського рефрена — «уходящая раса, спасибо тебе!»⁷ — і був за тим всім ще момент легкої, сказати б, «метафізичної кривди» на долю: я Вам про це якось не мала нагоди розказати, але всі мої, і моїх літературних ровесників, підрадянські twenties⁸ пройшли, між іншим, і в спробах вибудувати для себе якусь лінію культурного переемства, віднайти перед очима які-не-які role models⁹ абоощо — хтось переживав свої кризи, розчаровуючись у Драчеві чи Валеріїв Шевчукові, хтось учащав щосуботи в Ірпінь до покійного Кочура, і все воно вкінці виходило на одне — як мені сказав був якось, мов крапку ставлячи, тоді ще цілком недурний Діброва, «нема в нас живих учителів». А вони були — за тисячі «культурних миль» від нас. Тобто, тоді Вас, і навзагал Вашої «раси», бракувало в культурі — як кисню, і тому, в Луцького вже, узяв мене живий жаль, що все в житті — збувається, так, все врешті-решт приходить, тільки приходить — запізно. Ось такий сентиментальний «получився» відступ. А Festschrift із Вашою статтею я в Луцького негайно ж вициганила¹⁰ — і тягала його за собою в важенній, обростаючій дорогою книжками, як мохом, валізці, по цілому континенту — до Монреалю, а відтак знов до Гамерики — до Бостона, звідки нарешті благополучно й переправилася «на рідну»: бо, як співає одна санкт-петербурзька рок-група¹¹, «пусть кричат — уродина, а она нам нравится», родіна цебто. Амінь).

От. А Ви кажете — видатні мужі...

А тут — не встигла повернутися, вже домашні новини мене опали, як пси діда в тісній вулиці: примчала Соля Павличко, примчав Ірванець — з криками: як, ти нічого не знаєш? Та ти що, та в усіх же вістях, таж прес-конференція в УНІАН, та все ж із тебе почалося! В пошті — шизофренічне послання від Ліни Костенко (цитуючи непопулярного нині Боба Олійника — «мабуть, у тебе жар, бо й

половини з твого письма не второпала»¹²), з якого ясно тільки одне — що сеся «видатна жона» гнівно зі мною розмежовується (так ніхто ж «вроді» й не ліз родичатися...), — гей, братці, що скоїлося? Виявляється, те, «о необходимости чего так долго говорили большевики», серед них і аз многогрешная: на своєму — дасть Біг, останньому — з'їзді Спілка українських писателів нарешті — луснула, пардон, треснула¹³! Мушкетон-бо¹⁴ вшкварив доповідь про «основные задачи» рідної літератури на найближчу п'ятирічку, закінчивши її зверненою до «молодих»-сорокалітніх фразою, що «добре скроєні дідівські штани надійніші од ваших новомодних джинсів» (за точність цитати не ручуся, але про «дідівські штани» має бути докладно, бо хто б таке вигадав?), а по ходу висловивши обурення хуліганським віршиком Ірванця¹⁵ — і, розуміється, романом Забужко, який просто ніяк не можна читати «в сім'ї при торшері» (тут, знов-таки, «торшер» мусить бути невідгаданий). На кінець його доповіді в президію надійшло два членські квитки — від Рябчука й Андруховича, а другого дня чотирнадцять душ — серед них Герасим'юк, Римарук, Соля, Медвідь, Моренець, Неборак, Брюх¹⁶ (!), решти наразі не знаю — оголосили про заснування альтернативної Асоціації Українських Письменників. О мить тріумфу! О негадана радість! — мені застається знай лікті кусати, що така історична подія відбулася без мене: забавно було б глянути на ридаючого Мушкетика <...>, який потім три дні телефонував кожному з розкольників, вибачався й благав «вернісь, я всьо прошу!», а до Римарука навіть додому попхавсь, аж на Троєщину, до дідька в зуби — «на переговори»: це, як бачите, все знов-таки про «видатних мужів» (а рівно ж і «жон») — проблема в тому, що ці люди просто не усвідомлюють своєї неадекватності — справді, як неприємні¹⁷ (ну яких, скажіть, будь ласка, «серійних ляпасів» може завзяти сомнамбула?). По-людському їх мовби й шкода — тільки ж дуже вже вони дурні, а на додачу ще й озлоблені, співчувати агресивному — то вже направду християнином треба бути, до того я ще не доросла... Не знаю, що з тої веремії донесе до вас мушкетиківська «Літ-урна»¹⁸ (до речі, щира рада: передплатить ліпше «День» — першорядна обіцяє бути газета, її дуже-таки неглупі хлопці зо три роки до виходу в світ готували, з наміром створити бодай одне загальнонаціональне видання, і, щойно перші числа у вересні з'явилися, вже з метро замелькали реклами: «Америка читає „Нью-Йорк Таймс“, Франція читає „Фігаро“ — Україна читатиме „День“!» — виглядає, що це у них серйозно). Я ж, із свого боку, обіцяю справно інформувати

Вас про дальший перебіг подій «на пролетарському літературному фронті» (якщо події будуть і на тому не окопитися — що було б вельми по-українському: коли на один святковий жест людей іще стати, а на тривалу буденну «розбудову» — ой ні). Що ж, «будем виділи».

Між іншим, ще про одного з «мужів», цим разом «з вашої сторони»: в Бостоні, куди я попхалася на презентацію антології¹⁹, Гриць Грабович, котрий начебто теж на AAASS²⁰ із України спеціально приїхав, утік од мене не привітавшись — «к чому би», подумала я собі мигцем? Виявляється (це мені вже вдома сказали) — десь він тут у Києві роздобув (і прочитав!) самопальну копію мого «шевченківського» рукопису (що лежав собі нишком у Фонді Сороса, чекаючи гранту) — і, схоже, образився! (Хоча, по-моєму, нема за що, і я якраз досить доброзичливо його працю оцінила, ні? — втім, я якось останнім часом потрохи при звичаююсь до дедалі більшої кількості людей, глибоко ображених самим фактом мого існування, — психотичні зриви Марка Царинника в Торонто тільки зайве тому потвердження.) І взагалі, подумалося, — чи не забагато ми уваги приділяємо цілому тому «мужатнику»?..

Отакий, «загарячу», вийшов лист із отечества (бідне отечество!). Не журіться, Юрію Володимировичу, і вже ні в якому разі не дозволяйте собі впадати в депресію, хоч би з яких куцоствольних мушкетиків на Вас попихували, — ну є ж таки в Україні сяке-не-яке культурне середовище, хай і рідесеньке, як манна кашка, не на п'ятдесяти-, а на п'ятимільйонну націю в кращому випадку, але ми ж, інтелігенція «то їсть», — «молода кляса молоді нації»²¹, з усіма «супроводжуючими обставинами», в тому числі й розпаношеним хамством, то куди ж нам від цього дітися в найближчі сорок Мойсеївських років? Не тільки Вашого — і мого, боюсь, життя не вистачить усе це перетривати. Чи ж це підстава для самовбивчих нахилів?

Обнімаю й цілую Вас — тримайтеся, прошу.

Ваша

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

¹ Від англ. jet-leg (англ.) — збій біологічного годинника людини при зміні часових поясів.

² Звіт наживо (англ.).

³ Від англ. blue mood (сленгове) — смур, депресія.

⁴ «Назад» (польськ.)

⁵ Фальшивий (англ.).

⁶ Юрій Луцький (1919–2001) — літературознавець, перекладач, публіцист, син поета-«молодомузівця» Остапа Луцького, один із піонерів англomовної україністики, професор Торонтського університету, автор нині класичних для англomовної україністики праць «Літературна політика в Радянській Україні: 1917–1934» (1956), «Між Гоголем і Шевченком: Роздвоєність в літературній Україні 1798–1847» (1971), а також біографій «Пантелеймон Куліш: Нарис життя й доби» (1983), «Незабутня подорож Шевченка» (1996), «Страждання Миколи Гоголя/Ніколая Гоголя» (1997), підручника «Українська література в 20-му столітті» (1992), видавець-упорядник англomовних «Ваплітянського збірника», фундаментальної шевченкознавчої антології «Шевченко і критики», журналу «Канадські славістичні студії» та ін. В його перекладах вийшли англійською «Оповідання» М. Хвильового, «Чорна Рада» П. Куліша, «Невеличка драма» В. Підмогильного, «Життя Тараса Шевченка» П. Зайцева, есеїстика Є. Сверстюка та багато інших книжок, у тому числі й монографія ЮШ «Синтаксис сучасної української літературної мови» (1963). Згадане тут моє знайомство з Ю. Луцьким відбулося на його прохання: він хотів, щоб я написала післямову до української версії його спогадів (Юрій Луцький. *На перехресті*. — Луцьк: Ініціал, 1999), що я згодом і зробила (див. «Людина й культура: Коментар до одисеї українського космополіта» у «Хроніках від Фортінбраса»).

⁷ З вірша Марини Цветаєвої «Отцам»:

До последнего часа
Обращенным к звезде —
Уходящая раса,
Спасибо тебе!

⁸ Роки від 20 до 30 (англ.).

⁹ Рольові моделі (англ.).

¹⁰ Festschrift — «збірник на пошану» до 70-ліття Ю. Луцького: *In Working Order. Essays presented to G.S.N. Luckyj*/Ed. by E.N. Burstynsky and R. Lindheim. — Edmonton: CIUS, 1990. У ньому вміщено статтю ЮШ «Як скло: On and Around a Simile in Sevcenko's Poetry», на яку він мені покликався під час нашої зустрічі.

¹¹ «ДДТ».

¹² З вірша Бориса Олійника «Стою на землі».

¹³ XI-й (II-й за часів незалежності) з'їзд Спілки письменників України проходив у Києві в листопаді 1996 р. В певному сенсі, він таки став останнім — останнім легальним, тобто відповідним Статуту

Спілки (пізніші були вже тільки ширмою для бізнесових і політичних скандалів).

- ¹⁴ «Мушкетон» — Юрій Мушкетик, тодішній голова Спілки письменників України.
- ¹⁵ Мова про вірш О. Ірванця «Любіть Оклахому».
- ¹⁶ В'ячеслав Брюховецький.
- ¹⁷ Алюзія до моєї статті «Філософія і культурна притомність нації» (див. у «Хроніках від Фортінбраса»), яку ми з ЮІІ свого часу активно обговорювали.
- ¹⁸ Неологізм не мій: так називали «Літературну Україну» в середовищі ліберальної інтелігенції ще з 1960-х років.
- ¹⁹ Мова про антологію сучасної української літератури «From Three Worlds: New Writing from Ukraine», що тієї осені вийшла в бостонському видавництві «Glas». Ініціатором цього видання був Аскольд Мельничук, який запалив своєю ідеєю видавця Еда Хогана (до того «Glas» спеціалізувався на перекладах російської літератури). Влітку 1993 р. Ед приїздив до Києва, і ми домовилися про співпрацю. Під час мого побуту в Бостоні в січні-червні 1994 р. наш «авторський колектив» у складі Аскольда, Еда, мене й Соломії Павличко (вона написала для антології передмову, але не менш завзято працювала й як «упорядник на громадських засадах») щотижня сходився на «мозковий штурм», — було укладено корпус текстів, знайдено перекладачів, підготовлено підрядники і т. д. (трохи згодом ми залучили до проекту ще Михайла Найдана та Миколу Рябчука, який влітку 1994 р. прибув до Пенн-Стейт на стипендію). Тієї осені, коли антологія вийшла друком, побачили світ ще дві, вже окремі перекладні книжки двох представлених у ній авторів — крім моєї «A Kingdom of Fallen Statues», також «Peltse and Pentameron» Володимира Діброви від Northwestern Press, тож на бостонську презентацію «Glas» запросив нас обох. Це був чудовий старт сучасної української літератури в англomовному світі — всі три книжки мали неочікувано великий успіх, і всі ми, хто стояв біля витоків процесу, сподівалися на дальше його швидке прогресування. (Можливо, так і було б, якби невдовзі не пішли з життя двоє незамінних людей із тої «групи першопрохідців»: 1997 р. трагічно загинув Ед Хоган, який уже планував «українську серію», а в кінці 1999 р. — Соломія Павличко.)
- ²⁰ AAASS («тріпл-ей-дабл-ес») — Американська Асоціація розвитку слов'янських студій (American Association for the Advancement of Slavic Studies). У 1996 р. щорічна національна конференція AAASS проходила

в Бостоні, і презентація антології «From Three Worlds» відбувалась під її егідою, в бібліотеці Гарвардської юридичної школи.

²¹ Цитата з памфлету М. Хвильового «Думки проти течії».

[17]

Ніч проти Різдва (майже. Воно завтра).
Ще, але не надовго, 1996

Дорога Оксано,

Хитрий нині пішов народ. Про Шевченка рядочок чи два, і польське не позвалям. І часу не треба, берімо речі як вічні й непорушні. Логіка панує, а світ упорядкований.

У що все я і далі не вірю. Але — *se non e vero*¹, — *e ben trovato*². Приймаю, вітаю і намагаюся бути джентлменом, усе таки я, хоч уже й не людина 19 віку, але не дуже ще й далеко від того століття. До того ж, Смердяков казав — «С умным человеком и поговорить приятно»³. Одно незаперечно приймаю і на книжку чекаю, і то з нетерпінням, а тим часом захоплено приймаю все чисто — прешкаво і про поліці під книжки і про спілку письменників, і про брак живих учителів. (А що б робили з ними ті їхні потенційні учні?). Дер лянген Реде курцер Зінн⁴, — ні я, ні Ви не скажемо, що таке Шевченко, але говорім! І вірмо, що житиме єдиний фронт антидзирства⁵. І слава Богу на цю нуту. Коротко кажучи, — «вас, хто мене уничтожит, встречаю приветственным гимном»⁶. Але, може, Бог буде милосливий і до нищення не дійде.: Та й партії і уряди твердять, що треба плекати толерантність до сповідань віри і до проповідей невіри.

З цієї нагоди, — нам, нйоркчанам, останні два тижні показували російські найновіші (95/96) фільми. Чорнуху вже мало показують, натомість толерантність товчуть в обидва вуха, і про те саме проповідує наш Президент, який на фільми не ходить, а російські й поготів⁷. У підсумку, — любімося, а свою вовчу думку тримаймо.

Тим часом — і інші точки незгоди. Ось ще одна. Тиждень тому відсвяткував я свої 88. І не можу сказати, що став почувати себе заповзятішим і задерикуватішим. І поки що не переконався, що маю

намір придбати поза чергою квиток на доріженьку до цвинтаря. Поки це була справа теоретична, я таки думав, що ми самі вибираємо, коли і куди. Як оце тепер Ви твердите. Не буду розводитися докладно, але чим воно ближче, тим непевнішою стає теза про добровільність і свободу вибору. Як би ж-тоньки... Так що запишіть ще один пункт розбіжності. Другий.

Натомість, що я плакався на мордобиття, то це не аж так страшно. Хто б що не робив, а мордобій буде. Це була, у листі до Вас, на 75 відсотків просто констатація факта, а на яких 25 жалі й нарікання. Звісно, під 90 (без великої надії на саме 90) було б приємніше, якби всі тебе любили й дбали, але де і коли таке було? Он у старій Японії старих брали — гуманно й ніжно — на схили Фуджіями, і скидали донизу. Бо, по-перше, розумно, по-друге — людина нормально — бестія. Література предмета численна, і ніколи інакше не було й не буде. А Ви кажете про живих учителів. Загризуть. І кісточок не збережуть. Мабуть, тут ми вже — на протигагу двом попереднім пунктам, — погодимось.

Ну, от бачите, — що наша незгода в справах Шевченка і в справах Фуджіями не виключає згоди в інших справах. А ще коли додати тезу про толерантність, то жити робиться й зовсім шикарно. Тож не забувайте про місто Н. і про наймилішого пана Бобчинського чи то пак Добчинського.

У чергу на Вашого Тараса Гр./не Гунчака/запишіть. І на Клермонті Вам завжди раді.

Ваш ЮШ.

А все таки Галілей мав трохи рації.

ПРИМІТКИ

- ¹ Надписано рукою над рядком.
- ² Якщо це й неправда, то гарно вигадано (*итал.*).
- ³ Зроману Ф. Достоевського «Брати Карамазови».
- ⁴ Довгої мови короткий зміст (*нім.*).
- ⁵ Див. прим. 10 до листа ЮШ від 11 травня (червня) 1996 р.
- ⁶ Цитата з вірша В. Брюсова «Грядущие гунны»:
Бесследно все сгибнет, быть может,
Что ведомо было одним нам,
Но вас, кто меня уничтожит,
Встречаю приветственным гимном.

⁷ «Російські фільми» ЮШ, ймовірно, бачив у Кінотоваристві (Film Society) Лінкольн-Центру, де мав багатолітнє членство (Кінотовариство Лінкольн-Центру — провідна американська організація некомерційних кінопоказів, організатор Нью-Йоркського кінофестивалю і власник постійно, 363 дні на рік діючого кінотеатру «високого фільму» Walter Reade Theatre у Лінкольн-центрі, куди ЮШ залюбки вчашав). З яких саме російських фільмів складалася груднева програма 1996 р., точно встановити мені не вдалося, можна тільки стверджувати, що туди напевно входив фільм С. Бодрова «Кавказький полоняник» — спроба «політкоректно», на західний смак, зобразити першу чеченську війну (в той період т. зв. «малокартиння», коли Росія випускала менше фільмів, ніж Польща, російські кінематографісти ще робили основну ставку на західний ринок і старалися приноровитись до прийнятих на ньому правил, зокрема й ідеологічних, — звідси й висміяна ЮШ мода на толерантність). Білл Клінтон, переобраний президентом США на другий термін у листопаді 1996 р., будував свою політичну риторику довкола ідеї американської нації як «єдиної родини» й усіляко обстоював необхідну для консолідації нації толерантність до етнічних меншин та культурних відмінностей (за Бушевого президентства Білий Дім цю риторику відчутно мінімілізував, особливо після 11 вересня 2001 р.).

1997

[18]

1 лютого 1997 р.
м. Київ

Дорогий Юрію Володимировичу,

Ваш сердитий — передноворічний ще! — лист прийшов аж оце щойно наприкінці січня: ми тут, вважайте, цілий місяць святкували (мов у летаргійний сон запала була країна, так що в мене вже починався легенький nervous breakdown¹: куди не піткнешся — ну от хоч би й із угодою стосовно того самого Шевченка, яку треба було підписати у видавництві, щоб Фонд Сороса перерахував гроші на видання, — скрізь чуєш, в інтонації солодкого позіху: «Та давайте вже після свят...», — а що свята йшли гирилицею, то й не дивно, що пошта тільки тепер прочунялась, — отако ми, вибачайте на слові, розбудовуємо державу...). В зв'язку з усім вищезазначеним я почуваюся абсолютною й стовідсотковою свинею, що не здогадалася привітати Вас завчасу ні з Новим Роком та Різдом, ні навіть із отим 88-м днем народження (якого, на свій превеликий сором, навіть точної дати не знаю — знаю тільки, що Ви «грудневий», чи то пак зодіакальний Стрілець²), — простіть мене, нехлюю-некукібницю, будьте ласкаві, і знайте, що я завжди, і не лише при okazji, зичу Вам — і до 90-та, і після — якнайбільшого можливого здоров'я, тілесного й душевного, і навіть усезагальної любові з піклуванням на додачу,

хай би це останнє побажання й видавалося Вам нереалістичним — як свідчать Ваші рефлексії щодо Фуджіями. (Тут нотабене: я не те щоб не годжуся з Вами в цьому пункті — зрештою, мій власний досвід з тими самими «Польовими дослідженнями» достатньо міг би мене навчити, що, скоро вже виліз на люди, мусиш бути готовий до того, що будь-яка об'ява твоєї слабкості завше будитиме в тих, на чії очі виліз, здоровий інстинкт вовчої зграї: догризти надгризеного, — а якщо слабкості не видно, то її винюшать із завзяттям просто-таки кагебівським і дружно вгородять зуби саме в те незахищене місце, позаяк же старість належить до слабкостей, бодай суто тілесних, яких годі укрити, то Фуджіяма нібито й справді виглядає логічним завершенням і т.д. — тільки я все-таки своєї веду, «бо-м уперта»: по-моєму, мудрість усправедливує старість під кожним оглядом — навіть і естетично, а якщо все-таки при тому тенденція до загризання й далі переважає, то значить, something is rotten in the Danish kingdom³, — втім, і на цю останню тему списано вже ой-ой-ой скільки паперу, чи, як слушно зауважив би оглядач «Літературної України», і про це вже сказано в Еклезіяста, так що ліпше мені, як казала моя бабуня, «помовчати нишком», а то Ви, чого доброго, знов осерчаєте»... Більше не буду).

Щодо Шевченка так само — «ничего, ничего, молчание»: ось нехай-но «після свят» (ніщо українське мені не чуже!) зберуся з духом та я-ак допишу його!!! (попри видавцеві заклики цього не робити, а зразу ж — «в печать»!) — тоді й «будем виділи», розсистемиться чи ні... Даремно ви мене вишпетили — «хіба ж я що, я ж нічого», і заміри в мене були добрі (знаю, знаю, де є гідне місце застосування добрим замірам!), і, от Бігме-Боже, не в nie-rozwalam'i річ, а — в одній тільки ідеї, задля якої я цю цілу книжку й писала і в яку — вірю твердо, як турчин у місяць: а саме — в «хиренну волю» і «волю-що-йде-в-гайдамаки», два класичні «топоси» українського національного пекла, як їх показано в «Минають дні...» (взагалі-то оригінально ідея була ще масштабніша і, сказати б, божевільніша: показати ці дві форми *національного воздаяння за історичну провину* — бо ж, раз є індивідуальне воздаяння і раз «національна душа» є «колективний індивід», то має бути й воздаяння національне, — показати ці дві форми як наскрізні — на всьому протязі української культурної історії, принаймні новочасної; і, в принципі, я досі вірю, що таке *можна було б* зробити, сюди й фольклор з Гоголем лягають і не тіпаються, і Той, Що в Скалі Сидить, і ще багато дечого, тільки я — не подужала такої махини підняти, і

тому обмежилася Шевченком, несамохіть, може, занадто «виструнчивши» його на мірку своєї ідеї, але, сподіваюся, все ж не занадто, тобто не zdeформували його самого до невпізнанності...). Отаке. Так що не судіть мене занадто суворо — я не «од вредності» впираюся, а «од усердія» б то, чи що.

В нас був паскудний, гнилий, під стать усенародній празниковій летаргії, січень, а тепер зима спохопилася й спазматично поривається надолужити згаяне — то хурделить, то морозить, то знову розталь, і так по кілька разів денно — істерична якась погода, як і діяльність уряду в царині економічних реформ. Натомість радіо, подекують (сама не чула), інтенсивно транслює нову поему «непотопляемого» Боба Олійника як дзеркала української революції — щось про гнівне споглядання Богданом Хмельницьким (із постаменту) ганебного наступу капіталізму на омріяний козаками комунізм⁴. З цього приводу Вадим Скуратівський на сторінках відібраного Марчуком у «робочій бригаді» ентузіастів-зачинателів (і вже притьмом русифікованого — на три чверті тиражу!) «Дня»⁵ закалатав на сполох, нагадавши співвітчизникам про небезпеку союзу фашизму з комунізмом, про Муссоліні, Жириновського і т. д., після чого Микольцо Рябчук (уже без жодного приводу, а так собі, за Цветаевою — «поэт издалека заводит речь, поэт — далеко заводит речь») на презентації Скуратівської книжки⁶ (до речі, чи Ви її маєте?) назвав Скуратівського генієм <...>, — після чого я, прийшовши додому, мусила «откупорить бутылку» (джину з тоніком) і перечитати — не «Женитьбу Фигаро», правда, а «Гамлет», як і покійний Льоня Кисельов радив⁷, — щоб виправити масштаб зору. Оце Вам типовий приклад українського інтелектуального вертепчику — все в нас, як у людей, є, в повному наборі — і своїх Муссоліні з Жириновськими маємо, і «собственных Платонов и быстрых разумом» також, шкода тільки, що все якесь в очу дрібне, не присівши не розгледити — ну та нічого, «ми привишні» (як одна селянка нещодавно казала телевізійникам, коли ті приїхали на ферму допитуватися в неї, як ото вона в таких умовах витримує, та ще й без зарплати). Отож-бо.

З вищевикладеного Ви вже, мабуть, здогадалися, що в мене зараз затяжний приступ українофобії — так воно і є, триває вже понад місяць — відколи, перед Новим Роком ще, спокусилася поїздкою до Єрусалима в добірному гроні наших «мужів» і світочів на безладно зімпровізований ізраїльськими славістами міні-конгресик⁸, де, боюсь, вичерпала квартальний ліміт свого почуття гумору (просто мусила

звімкнути його на максимальне число обертів — щоб не почати з гавкотом кидатися на співвітчизників, колишніх і теперішніх). Ото звідтоді все ніяк не очуняю — Єрусалим, звісно, вартий меси, і взагалі за все з житті треба платити, але ж раз у раз, за рекомендацією класика, «откупоривать бутылку» теж не вихід — так і спитися недовго! Наразі трохи пописую лірико-драматичеські стішки і тим спасаюся — мо', попустить, а там, гляди, й до весни недовго...

На цій життєствердній ноті міцно Вас обіймаю — і дуже прошу не сердитись занадто на Вашу

Оксану Забужко

ПРИМІТКИ

¹ Нервовий розлад (*англ.*).

² ЮШ народився 17 грудня 1908 р.

³ Щось прогнило у Данськім королівстві (*англ.*).

⁴ Мова про поему Бориса Олійника «Трубить Трубіж». За своєю «ідеологічною складовою» вона продовжує ту саму, т. зв. «руситську», лінію в ЦК КПРС 1970–80-х рр., яка зазнала поразки від протилежного, «прозахідного» угруповання в час горбачовської «перестройки» і яку Б. Олійник раніше озвучив у скандальному «антигорбачовському» памфлеті «Два роки в Кремлі (Князь тьми)» (опублікованому 1992 р. рос. мовою й звідтоді в Росії багато разів перевиданому). Крах СРСР розглядався в цьому памфлеті як наслідок сатаністичної (так!) «жидомасонської змови», покликаної запродати радянські народи в «заокеанське рабство». «Трубіж» — спроба художньої експлікації цієї ідеї вже на незалежну Україну.

⁵ Проект «Дня» — «щоденної газети для середнього класу» — належав Володимирові Рубану, «ідеологові-засновнику» УНІАНу, нині головному редакторові «Газети по-українськи». Перші числа «Дня» вийшли за його редакцією, потім його змінила на цій посаді Лариса Івшина (дружина Євгена Марчука).

⁵ «Скуратівська книжка» — збірник статей: Вадим Скуратівський. *Історія і культура*. — К.: Укр.-амер. бюро захисту прав людини, 1996. Як майже всі українські книжки 1990-х, це видання було малотиражне, суспільного резонансу не отримало й нині є бібліографічним раритетом.

Точна «відповідь» Леоніда Кисельова на знамениту Пушкінську цитату з «Моцарта і Сальєрі» («Как мысли черные к тебе

придуть, / Откупори шампанского бутылку / Иль перечти „Женитьбу Фигаро“») звучить так:

Как мысли черные ко мне придут,
Перечитаю «Гамлета».
Шампанским
Не балуюсь, но русской нашей горькой
Не брезгую.
И длинные часы,
Заполненные снегом и тоскою,
Проворнее бегут, и веселей
Стучат на кухне ходики.

(З циклу «Предисловие к „Трагедии Гамлета“»)

- ⁸ Мова про Міжнародний форум «Єрусалим у слов'янських культурах і релігійних традиціях» (Єрусалимський Єврейський університет, 8–11.12.1996 р.). Моя на ньому доповідь «The Vision of Jerusalem in Nineteenth- and Early Twentieth Century Ukrainian Literature» опублікована в зб.: *Jews and Slavs. Vol.7/Hebrew Univ. of Jerusalem.* — Jerusalem-Kyiv, 2000. Про яких саме «мужів і світочів» з української делегації тут мова, пам'ятаю тепер дуже невиразно, — окрім історика Володимира Рички та релігієзнавця Віктора Єленського, в чиему товаристві я з великою приємністю й провела ті чотири дні.

[19]

11 березня '97

Дорога ОКСАно (читайте Оксано),

моя бідолашна машинка й далі виробляє свої коники — я думав, що після мого попереднього листа я буду відлучений від церкви, але ні, церква милостива, і замість громохких прокльонів мені даровано привілей популярного всепрощення й Божої ласки. Здається, як нерідко буває, мова мовиться двома мовами, і можна помиритися і все зрозуміти.

Якщо книжка Ваша (тепер уже, либонь, закінчена), бачу, не портрет Шевченків, а польові дослідження з портретування Шевченка... Завіялися дівчатка з Невського чи якого там проспекту, оренбурзьке

донкіхотство, що коштувало –ліття салдатчини-неволі і так далі й далі, — натомість типологія нації, дослідження, ікона... Скажете, що сміюся, але ні, візія, синтеза, образ... Жанр цілком законний, навіть прийнятний і, безперечно, ТЕЖ Шевченко.

Розшевченчений, чи може краще розтарасений Шевченко, і навіть не поет, а синтеза, що надається на дослідження.

Такий компроміс, що я на нього готовий. Не знаю, чи Ви б його прийняли, але я пропоную його від чистого серця. Хоч пиши ще одну передмову до ще однієї Вашої книжки. (Що аж ніяк не означає, що пропоную чи набиваюся. Це все пишеться на есотеричному рівні і тільки на ньому). Але такий компромісик і без здачі позицій, — це теоретично могло б становити певний інтерес. Зрештою Ваші справжні «польові дослідження» теж мішаний жанр.

Одне слово — мир чи війна чи мимоходіддя¹, без доторку чи зачіпки?

У цьому контексті Ваше запитання про книжку Скуратівського. Автор мені її подарував. І теж я міг би, можливо, щось гавконути. З — не дивуйтеся — німецькомовною присвятою. Але чому воно двомовне²? І явний розгардіяш на голові³. Але за Жулинського помилково не приймеш. А що Ви?

Чую, що до нас мають везти Дзюбу. Це не буде така весела подорож, як була Ваша⁴. Дай, Боже. Хоч американські лікарі мають свої пороги. А є на світі — не закон, але тенденція до усування кращих⁵.

Єрусалим, звісно, має своє власне обличчя. Я був там двічі. І в другий раз вийшло — цілком випадково, — що я опинився в арабській частині міста. Це відкриває зовсім іншу перспективу, інший світ. Я б радив і Вам такий експеримент, зокрема при наявності малоросійського комплексу⁶. Але проломити цей мур природно майже неможливо. Скрізь Вам підсовуватимуть панівну націю. У Львові видали навіть єврейське число «Ї»⁷. Арабів там і в природі нема. Але щоб зрозуміти, як Єрусалим різниться від, скажімо, Тель-Авіву, треба знати або хоч відчути два міста, два Єрусалими. З заходу Ви до арабського Єрусалиму не потрапите. Треба приїхати арабським автобусом з Амману... Рекомендую. Але тоді Ви не будете на офіційних учених інтелектуальних збіговищах, як не будете, приміром, у нас у Миргороді або Гадячі...

Сердечно і з гілкою оливки, —

Ваш ЮІІІ.

ПРИМІТКИ

- ¹ Так у тексті. Чи це одруківка від «мимохіддя», чи від «мимоходіння», важко сказати.
- ² Збірник Вадима Скуратівського «Історія і культура» складається з культурологічних статей, друкованих у різні роки в російських та українських виданнях (практика «двомовности», зумовлена звичайним видавничим недбальством, — подібне сталося згодом і з виданими, вже посмертно, збірниками праць Соломії Павличко «Теорія літератури» (2002) та «Фемінізм» (2002), тільки що в цьому випадку «двомовність» була українсько-англійською).
- ³ Це, по суті, повтор давнішого судження ЮШ про Скуратівського-культуролога, про яке я тоді не мала поняття, хоча цей епізод української інтелектуальної історії 1970-х безперечно вартує «хрестоматизації». Мова про включену в збірник «Історія і культура», етапну не лише для автора, а й, певною мірою, для цілого його покоління статтю «Шевченко в контексті світової літератури», яка вперше була опублікована в журналі «Всесвіт» (1978 р. Ч. 3) і коштувала тоді В. Скуратівському кар'єри, — і на яку ЮШ відгукнувся окремою рецензією (Новітня світова література, від Шевченка почата//*Сучасність*. — 1979. — Ч. 3). Відзначивши, що стаття В. Скуратівського цікава насамперед як перша підрадянська «спроба вивести Шевченка поза рамки наскрізь умовної, суперечної фактам російсько-імперської гагіографії і поставити його в світовий контекст» (Там само. С. 41), ЮШ водночас не лишив каменя на камені від авторових аргументацій, безжально деконструювавши їхній «явний розгардіяш» не тільки «впливولوجічного» (порівняння з Кюстіном, де Местром і т.д.), а й, суттєвіше, — концептуального характеру. Нагадаю, за версією В. Скуратівського, Шевченко перший в історії світової літератури «порушив тисячолітню німоту» найупослідженіших і наймасовіших верств, із яких вийшов сам, і саме від «Кобзаря» почалась радикальна демократизація світової культури. ЮШ писав: «Дати фактичну критику цих думок — не важко. Представники соціальних низів коли-не-коли прокладали собі шлях до літератури, зберігаючи вірність своєму первісному середовищу до кінця днів своїх, і перед Шевченком, хоч може й не дуже часто. Щоб згадати кілька імен, без ладу й системи, — Бен Джонсон і Мілтон, Мольєр і Шекспір, Томас Мюнцер, Грімельсгаузен і Шіллер, а ще раніше й передусім — Франсуа Війон і анонімний автор „Тіля Ойленшпігеля“. <...> Важливіше одначе інше. <...> Трактувати Шевченка тільки як селянського генія означає неймовірно спрощувати картину, і то спрощувати в марксистсько-народницькому

річищі, означає заплющувати очі на те, що і творчо і біографічно Шевченко переріс і поламав класові переділи й став виразником нації як суми клас, як суперечливої, але й нерозривної співгри соціальних груп, ворожих і єдиних, живих і органічних у їхній єдності. Тут Скуратівський у своєму бунті проти пласкості офіційних концепцій не зміг чи не хотів розірвати з основою, з підставою всіх цих концепцій, він будував свої химерно-екзальтовані уявності на запліснявіло-спорохнілому фундаменті офіційної ідеології, хоч, здавалося б, його апеляції до де Местра й Кюстіна, до Белого й Анненського повинні були б його вести в зовсім іншому напрямі» (С. 40–41). Неважко заперечити, що в 1978 р. той «інший напрям» (навіть якби такі думки якимсь дивом з'явилися в офіційній пресі) привів би автора (і редакцію!) вже не в безробітні, а навпростець у дисиденти (в ЮШ є про це згадка в останньому абзаці), — але важко й зрозуміти, що передрук автором тої самої статті в 1996 р. без жодного коментаря тільки укріпив ЮШ в його раніше поставлених діагнозах майже 20-літньої давности.

⁴ І. Дзюба приїздив 1997 р. до США на кардіологічну операцію.

⁵ Це одна з нерідко повторюваних у ЮШ думок, яку можна вважати не стільки проявом його персонального світоглядного скепсису, скільки, радше, «маркером покоління», — того, в якому лиш зацілілі могли оцінити всю міру невідшкодовності знищених у коловороті тоталітарно-воєнної історії людських ресурсів і, з типовим для «комплексу зацілілого» почуттям вини перед загиблими ровесниками (які вже самим фактом загибелі робились «кращими» од живих), підсвідомо весь час потребували «виправдатись» за те, що вижили. У спогадах про своє студентство ЮШ подає «маленьку статистику»: «З наших тридцятьох студентів я сьогодні згадую двадцять три прізвища, я двадцять четвертий. З них уже в студентські роки або скоро після того були заарештовані 11, двох вичищено за невідповідне „соціальне походження“, дуже ймовірно, що після того їх теж забрано, але я про це не маю відомостей, бо всякі контакти припинилися. Один загинув у війні. Усе це — люди, викреслені з життя, а тим самим і з професійного життя. Лишається 9. Не виключено, що декого з них знищено в післястудентські роки, але даних про це я не маю. <...> У професійному житті лишилося тільки двоє, зі мною — троє. Десять відсотків. <...> до дев'яноста відсотків утрат» (ЯММ-1. С. 116). Своє власне заціління в довоєнні роки ЮШ приписував виключно «комплексіві другої парти», який не пускав його «пхатись наперед» («активних <...> забирали й нищили, навіть при ідеальному „соціальному походженні“». — Там само. С. 42).

⁶ Дуже характерне для ЮШ почуття ідентифікації з усіма, кого він, на англійський лад, визначав як «underdogs» (парії, несправедливо покривджені). В молоді роки саме це почуття до великої міри вирішило його вибір на користь українства: «Моє давнє внутрішнє неприйняття радянщини примхливою психологічною грою ввійшло в асоціації зі станом української культури: її женуть і переслідують, значить — ми спільники» (ЯММ-1. С. 169).

⁷ І. Незалежний культурологічний часопис / Ред. Тарас Возняк. — Ч. 8. — 1996. В редакційній передмові цей випуск анонсується як «малесенька українсько-гебрейська енциклопедія чи преамбула до неї». Добір текстів, одначе, виходить далеко за межі українсько-єврейських стосунків і справляє враження радше тематичного «єврейського числа», тільки доволі еклектично укладеного, чим і пояснюється репліка ЮШ.

[20]

19 березня 1997 р.

Дорогий Юрію Володимировичу,

спасибі за оливну гілку, яку приймаю з ентузіазмом і вимахую нею на всі боки на знак «обуявшей меня радости»! І навіть більше — зринула мені думка, зухвала вельми, а саме: хоч Вам воно й вихопилося мимохіть, як суто стилістичний «slip of the tongue»¹, проте провокативний механізм запрацював — гм, погадала я собі, а це був би не тільки найліпший (ще й розмножений тритисячним накладом) «миротворчий пакт», а й «для загального добра» річ несогірша, — якби Юрій Шевельов (цим разом уже не Шерех?) справді написав до мого «розташеного Шевченка» такий коментар-передмову — на рівні цілком екзотеричному... Звісно, це нескромно з мого боку (до того ж Вам, може, й справді ніяково робитися «забужкознавцем»), але в мою скромність після «польових досліджень» (попередніх!) все'дно ніхто не вірить, а після всіх, вилятих на мене критикою (і досі не пересілася буря!), помий я й сама сливе що перестала вірити (отак машкара приростає до обличчя!), так що кажу «не обинуясь»: якби Ви погодилися, я б справді була вельми втішена, і, звісно, не лише з так офіційного акту замирення.

Річ у тім, що, крім Вас, ніхто не визначить цього жанру (навіть не впізнає!), книжку мою сприймуть, як усе в нас сприймають, за добру мову, мене запишуть у штатні шевченкознавці нарівні з п. Бородіним і іже² й довго ще кликатимуть на відповідні конференції (хоч проти самого Миргорода або Гадяча я геть-чисто нічого не маю, це Ви даремно!), а я тимчасом писатиму вже, наприклад, Лесю (є й така думка)... І так буде, аж доки в нас не розвинеться нормальна *літературна* есеїстика, і, крім нуднущих томів із контори на Грушевського, 4 та квазіісторичних романів (із контори на Банківській, 2)³, в яких автори дозволяють собі за Шевченка і говорити, і навіть думати, будучи самі особисто ніяк із цим останнім процесом не знайомі, почнуть з'являтися які-небудь «„Прогулки“ з Шевченком» чи «„В тени“ Коцюбинського»⁴, але це ще ой як нескоро настане. Соля Павличко на щось такого ніби була замірилася, але її, здається, цілком «з'їв» американський університетський сленг, по-моєму, спеціально пристосований для маскування відсутності думок, — а зрештою, подивимось: нині ось-ось має вийти друком її капітальна праця [20 аркушів!] «Дискурс українського модернізму»⁵ [NB: із МУРом включно], і я very much looking forward⁶, як давно вже на жодну художню книжку не чекала. Щодо Скуратівського, то враження у мене від його книжки, як і від нього самого: цитатне мислення. Можна цитатами розмовляти, — що він зазвичай і робить, і не завжди дотепно, — можна ними щось аргументувати, але мислити *ними*, а значить і в окреслених ними межах, — тут і «получається» розгاردіаш <...>, культурологічна «кунсткамера» без усякої єдності, бо єдність буває тільки власна <...>. Хоча на презентації — вельми бучний, з усіма українськими панегіристами на сцені (Рябчук «в пилу» сценічного образу добалакався навіть до того, що назвав Скуратівського генієм, але Рябчук, бідака, якось останньо взагалі вдурів — хоч, може, й завжди такий був, тільки замолоду воно менш помітно), — так от, «і я там був», і навіть вкинула в борщ і свого лаврового листочка, в жанрі «Чому мені подобається ця книжка? — та тому, що вона така в українській есеїстиці одна», — словом, також у жанрі компромісу <...>. Таке.

(А propos Вознячачого «Ї» — <...> — звідки б там узятися арабам, коли а) he who pays the piper etc.⁷, б) сам Тарасик у своєму редакторському амплуа — той-таки «розгاردіаш на голові», але на додачу ще й «непрошибаемая» містечкова самовпевненість «государственного человека», от і виходить — моє загальне враження — що понад усе «некоторые хочут свою образованность показать и оттого говорят непонятное»⁸: це

я про більшість неперекладних текстів у тому випуску, а про переклади з Бродського чи Мандельштама — NB: чому, якщо вже «культуртрегерствувати» на Соросівський кошт, не з англомовної *есеїстики* Бродського, дійсно цікавої? — то тут я краще промовчу⁹.)

Ну гаразд, я вже, здається, облаяла всіх, кого могла, — ото, прости Господи, «пошел стих»! — і тепер вертаюся до своїх за-рибу-грошей: справді, може, воно не така й зухвала ідея — стосовно Вашої можливої передмови, — може, щось у цьому й є? Якщо Ви скажете, що воно «дурніца», я, Бігме-Боже, не ображусь й не сприйму це за проголошення воєнного стану (я «вопще» рішуче проти всякої мілітаризації духу, і потім, мені здається, такого роду «войни й військовій чвари» відбуваються все-таки на дещо іншому рівні розуміння речей, хіба ні?). Щодо практичної сторони справи, то вона виглядає так: в остаточному вигляді рукопис має бути зданий десь на кінець квітня (оскільки вихід книжки планується на кінець літа, а виробничий процес займає коло трьох місяців). Якби Ви погодилися на цю авантюру, то я б поговорила з видавцем — гадаю, ще тиждень-другий вони б нам (от, я вже кажу «нам»! — ну не нахабство?) накинули, тільки от — сором про це писати, але гонорару не заплатять: видання, на жаль, уже «облічене»...

А взагалі-то, цебто «в остальном, прекрасная маркиза», у нас «всьо харашо», і навіть дуже жвавенько оце зараз (якраз учора дивилася в Києво-Могилянській Академії *розкішного* — справді! — Годо¹⁰: перший український театральний спектакль від часів моєї глибокої юности, яким — абсолютно захоплена! — Вірляна Ткач¹¹, що саме приїхала до Києва на «Мистецьке березілля»¹², заявила, що це the best Godo she has ever seen¹³, і я їй вірю, а це показник — раз «пішов» театр, то таки справді запахло в повітрі ренесансом...). На початку березня ми, нарешті, «розвалили Спільку» (!!?), про що Ви вже, либонь, чули і про що треба б — окремого листа, «с изложением подробностей», та головне — з'їзд відбувся, і то «всеукраїнський», із Миргородом і Гадячем включно (ну гаразд, перебільшила — Одесою й Херсоном...), і близько сотні нас проголосило себе новою організацією — Асоціацією Українських письменників, скорочено АУП (думаю, так ненавмисно вийшло, про Бітлз ніхто не думав), і тепер маємо, як в добі революційного ентузіазму належиться, кімнатку з голими стінами все в тій-таки НаУКМА й кількох енергійних, налаштованих на чорну роботу хлопців з добрими амбіціями, — а далі, нівроку, час покаже!

Щодо Вашої кореспондентки «самолічно», то завалена зараз трудами й початими рукописами по саме нікуди, «дедлайни» грядуть, невроз «крепчает», сплю по чотири-п'ять годин і знай пишу, пишу, пишу, «всьо подряд», сиріч в усіх мислимих жанрах, — а весна щось ніяк не приходить: сніг оце зараз сипле за вікном! От і розбудувуй тут українське письменство... По сій мові, щоб не набалакати ще більше дурниць, обіймаю й цілую Вас від усього серця, бажаю весни — і надворі, і в хаті (екзотеричної й езотеричної) — і не забувайте, будь ласка, Вашого Петра Івановича Добчинського, «в просторечии» —

Оксани Забужко

ПРИМІТКИ

¹ Обмовка (англ.).

² Мається на увазі Василь Бородин (нар 1930 р.) — доктор філолог. наук, зав. відділом шевченкознавства Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, співредактор (разом із Є. Кирилюком) «Шевченківського словника» в 2-х тт. (1976–1977).

³ Грушевського, 4 — адреса Інституту літератури, Банкова, 2 — Спілки письменників України.

⁴ Алюзія на книжки Андрея Синявського (1925–1997) «Прогулки с Пушкиным» и «В тени Гоголя», які свого часу викликали в російській літературі гучний резонанс.

⁵ Книжка вийшла за місяць, у квітні: Соломія Павличко. *Дискурс модернізму в українській літературі*. — К.: Либідь, 1997. Соломія працювала над нею в 1993–1994 рр. у Гарварді, і впродовж п'яти місяців мого там перебування ми щодня захоплено обговорювали з нею її ідеї й чергові відкриття. Говорити з нею про літературу мені завжди було непорівнянно цікавіше, ніж потім читати нею написане, — в розмовах Соломія мала свій, неповторно-харизматичний стиль, який, на відміну од ЮШ, на письмі не зберігала (за винятком публіцистичних виступів), свідо-мо стараючись якомога «деперсоніфікувати» думку за академічним стандартом. Я вбачала в цьому сліди тої самої «української диглосії», роздвоєння на «книжну» й «розмовну» мову, і завжди шкодувала, що вона не пише про літературу так, як говорить.

⁶ З нетерпінням чекаю (англ.).

⁷ «He who pays the piper calls the tune» — хто платить, той замовляє музику (англ.).

⁸ Неточна цитата з водевілю А. Чехова «Весілля».

- ⁹ Тут суцільне нашарування «культурних непорозумінь»: ЮПШ дивився на цю першу в історії незалежної України «енциклопедію» з точки зору єврейської теми, і йому бракувало арабів, я — з точки зору українсько-єврейських зв'язків, і мені бракувало логіки (до чого тут вірші петербуржани О. Мандельштама і Й. Бродського, тим більше, що останній і з єврейською-то культурою ніколи себе не ідентифікував?). Тоді я була ще погано знайома з комплексом «галицького культурного месіанства», і мені просто на гадку не спало, що відповідна точка редакції не «єврейська» й не «українська», а суто «місцева», «тутешня», — і з цієї точки сам факт перекладу львів'янами І. Лучуком і В. Небораком російських поетів *єврейського походження* набуває ваги окремої сторінки в історії «українсько-єврейських стосунків».
- ¹⁰ Вистава Експериментального театру при НаУКМА «Чекаючи на Ґодо» (режисер Алла Заманська, переклад В. Діброви, в ролях: А. Петров, Я. Чорненький, В. Легін).
- ¹¹ Вірляна Ткач (нар. 1952 р.) — режисер і художній керівник «Yaga Arts Group» при Нью-Йоркському театрі «La Mamma».
- ¹² «Мистецьке березілля» — Міжнародний щорічний театральний фестиваль-лабораторія (директор Сергій Проскурня), у 1992–2003 рр. одна з головних подій у культурному житті столиці. За 11 його едіцій Київ відвідало з виставами 330 театральних труп з 23 країн світу та 21 міста України (в т. ч. театри Кастелуччі, Віктюка, Някрошюса, класичної японської комедії, Пекінської опери і т. д.). Серед новинок «Мистецького березілля» були «фестивалі одної п'єси», і в 1995 р. цією п'єсою (5 вистав із різних країн) був якраз «Ґодо» С. Беккета. Сценічна історія «українського Ґодо» починається саме звідти.
- ¹³ Найкращий Ґодо, якого вона будь-коли бачила (англ.).

[21]

11 квітня '97

Дорога Оксано,

почну з неутраального й навіть, може, смішного. Чи Ви дістаєте — сумніваюся — канадський журнал, головне для пенсіонерів, але єдиний

літературний на всю еміграцію — Нові дні. Так там у ч. 564 є рецензія на Ваші Дослідження. Дуже наш пенсіонер уболіває, що не знайшов у книжці, чого сподівався — українського сексу в полях, а у Вас секс не в полях, виходить, отже, що не український, і так Ви його ніби й піддурили. Гріх обдурювати пенсіонерів...

Коли Вас такі наші народні маси цікавлять, дайте знати, зроблю Вам фотокопію. А певніше, що знову Ви не зійшлися з народом. Сум і біль, і гріх.

Тепер, теж коротко, про оливну гілку. Вона радше на мотив «все понять — все простить». А зовсім не натяк на те, щоб Ви взяли це за заохоту покликати мене на змагання з Бородіним і тутті кванті. Обставин тут дві.

Одне, що Вам було б недобре бути на всі випадки життя присо-баченою до мене. (А може я й болісно пережив, що не покликано мене свого часу на передмовство до Досліджень. Це я так жартую.)

А друге — і єдине справжнє й присутнє, — що пережив я вже — молодечі роки, коли контора моя приймала замовлення на ремонт, добудови, перебудови, — ну все геть чисто. Бо вже притомився я й підтоптався і час мені вже сидіти на печі та їсти калачі (коли будуть). У просторіччі — час риптувати вози в далеку дорогу¹. Або й просто — «минулися мої ходи через переходи, минулися мої лази через перелази».

Не гнівайтесь, нічого проти Вас особисто.

Оце заходжуюся на Дзюбине замовлення, а не треба було братися. Ледве чи з того щось буде, а коли навіть буде, то вже геть чисто останнє².

А тепер, сподіваючися, що не погнівається, запитання зовсім з іншого. Напишіть, коли ласка Ваша, чи Ви знали Новиченка, а коли знали, що думаєте. Якоюсь мірою він мусив бути свинею, таке йому судилося, але питання в тому — якою мірою. Бо одна справа — Білодід, а друга — не-Білодід, а тільки в тому напрямі.

Модернізм я кохаю, а дискурси то й поготів. Але вона приїжджала до НІЙорку, щоб мене відславословити³, і я повинен не бути свинею невдячною. Тож любімо тих, що нас люблять. А поза тим казали з нас, коли я ще був радянщиком, — «Нічого. Пережили революцію, переживемо й конституцію». Хоч мій дискурс і інший.

Якщо не СЕРЧАЄТЕ, дайте знати листиком, бо інакше «душа моя мрачна».

*Бігме Ваш, хоч і грішний
ЮШ.*

ПРИМІТКИ

- ¹ Про «просторіччя» жарт, в дійсності тут наскрізні алюзії до Шевченкового останнього вірша (датованого «14–15 февраля», див. мій наступний лист):

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та й заходиться риштувать
Вози в далекую дорогу,
На той світ, друже мій, до Бога
Почимчикуєм спочивать.
Втомилися і підтоптались,
І розуму таки набрались,
То й буде з нас!

- ² І. Дзюба замовив ЮШ для «Сучасності» статтю про незадовго перед тим померлого Леоніда Новиченка (1914 –1996) — провідного українського радянського літературного критика, академіка АН УРСР, багатолітнього зав. відділом теорії літератури в Інституті літератури АН УРСР. Людина видатного таланту і, либонь, єдиний зацілілий свідок своєї літературної доби, здатний написати її правдиву історію, він, проте, забрав усі свої знання з собою в могилу, мало що зреалізувавши з явно видного сучасникам інтелектуального потенціалу. ЮШ написав з його приводу есе «Трюїзми (в головному) і троє людей замучених: Четверта ланка давнього триптиха» (див. у ЗІНВ). Останнім у його доробку воно, проте, не стало (див. далі).

- ³ Йдеться про конференцію й бенкет на відзнаку 85-ліття ЮШ в Інституті Гаррімана Колумбійського університету 8 травня 1994 р. Соломія Павличко, яка, як і я, перебувала тоді в Гарварді, виступала на цій конференції з доповіддю «Юрій Шерех і теоретичний дискурс МУРу» (іншими доповідачами були Майкл Флаєр з Гарварду та Марко Павлишин з університету Монаша, Австралія, див. вклейку, фото 11). Повернувшись із Нью-Йорка до Бостона, Соломія розповідала, що ЮШ дуже настійно допитувався в неї, «чому Оксана не приїхала» (я б, звісно, приїхала, якби організатори запросили, а «просто так» вибратися до Нью-Йорка було для мене в ті роки ще «завелика розкіш»). Так що цей абзац — не тільки вдячна згадка про Соломіїн виступ, а й укритий докір мені за мій тодішній «неприїзд».

20 квітня 1997 р.

Дорогий Юрію Володимировичу!

От і знову Ви мене засмутили — не відмовою від передмови, звичайно (Бог, зрештою, з нею, з передмовою, хоч трохи й шкода...), — а своїм затятим декадентським заміром «риштувать вози», надто ж грізним приреченням, що писане для Дзюби (що то таке?) буде «вже геть чисто останнє». А як же «родіна», котра, принаймні в особі доволі численного гурту не до решти сцапілих, і навіть не цілком пенсіонерів (в числі котрих і аз многогрішная), спрагло чекає від Вас, як любить патетично висловлюватися Роман Корогодський, «мудрого слова»? Може, все-таки краще, продовжуючи першу з наведених цитат, «поки се, та те, та оне», тобто лежачи на печі, все ж «творити, лежа, епопею»¹? (Запитання майже без надії на відповідь, а все-таки, все-таки...) Ну, епопею, не епопею, а грубезний том спогадів Ви ж таки «родіні» взагалі, та її горопашній «словесності» зокрема, ще маєте подарувати, правда ж? То чи не завчасу впадаєте в отой настрій «від 15-го (чи 14-го?) февреля»? (Припускаю, що тут трохи, може, й «природа з погодою» завинили — з Бостона онде пишуть, що там 1^о за Цельсієм, «snow is raging», вітер «howling»², тож і в Нью-Йорку, либонь, те саме, та й у нас незгурт ліпше — щойно сонечко заблимає й бруньки понапинаються, як назавтра, гульк — уже суне завірюха, хвища-хляга, дощ із снігом [NB: це в середині квітня!], температура падає до Бостонського рівня, і, розуміється, настроїв укупі з нею — казиться світ до решти під фінал віку, та й годі!).

Що, проте, не значить, ніби київське культурне (і культурницьке!) життя завмирає, а якраз наоборіт: упродовж «буквально шо» одного тижня відбулися презентації книжок Калинця та Андруховича³, завтра харківське «Фоліо» презентує тут тритомник Камю (як вони всюди підкреслюють, «українською мовою», що звучить доволі комічно), а вже нащот «дискурсів», так і просто «всьо обільєм дишит»: оце ж і Грицько Грабович ущасливив, нарешті, «родіну» здорovenною (коштом головно літописно широких берегів та шрифту для малописьменних) збіркою, здається, всіх своїх, будь-коли писаних праць в українському перекладі, котра на мене особисто зробила прикре враження посмертної⁴ (з якимись зовсім уже «академічними»

коментарями до кожного такого, двадцятирічної давности, «виступу в Мак-Мастерському університеті» — з якої нагоди робився, де був [якщо був!] опублікований, із зазначенням сторінок тощо [це приблизно якби я стала зараз публікувати свої аспірантські статті, або що...], а також із величезним, ба навіть величним, «фотопортретом» на клапані суперу — словом, як на мене, то вийшла якась така сумнівата демонстрація великої життєвої поразки — болісних амбіцій, претензій і повного неусвідомлення власної неадекватності: типовий «шістдесятницький» комплекс, таким нині мордується більшість тутешніх Грицевих ровесників, заклопотаних виключно естетичним — і зазвичай бездарним! — оформленням власної особи в «легенду», тож на мене з цього приводу наринувала була хвиля «размишлізмів»: чи то на Грицька деструктивно вплинуло тривале пробування в Україні, пиття водки з Жулинським etc., а чи, чого доброго, українська культура справді являє собою неділиму єдність в екуменічному масштабі, від західного узбережжя Атлантики до східного узбережжя Пацифіку? Як Ви гадаєте?).

Згадана Вами рецензія в «Нових Днях» випадає, проте, боюсь, навіть і з цього контексту — невже це серйозно, про «поля»? Тут, в Україні, все-таки подібна рецепція друком з'явитися б не могла — тобто дурних відгуків було предостатньо, але на якомусь мовби іншому рівні дурості (якщо тільки дурість має різні рівні!), більше в стилі «все то вздор, чого не знає Митрофанушка». Якби Ваша ласка зробити копію, то було б цікаво мати «для колекції» й такий екземпляр, — як-не-як, і це також «родіна», адже так? (Гай-гай...)

Щодо Новиченка, то я тут, на жаль, аж ніяк не найвичерпніше джерело інформації. Особисте моє з ним знайомство було досить побіжне, хоч, по-своєму, характеристичне і, для того часу (1985-й рік, здається...), навіть нетипове: «старік Державін нас заметіл» після опублікування в «ЛУ» моєї, от власне що аспірантської, «размишлітельної» статті⁵ й вельми солідно запросив, через своїх «молодших наукових» кур'єрів, ув Інститут на розмову, куди я явилась «трепеща», в біленькому платтячку («ягньонок в жаркій день зашол к ручью напиться»), — безпритульна аспіранточка-сирітка з перебраним від батьків у спадок КГБ на хвості, а значить, без виразних перспектив на пристойну працю й серцем, розкаланим від шалених надій: ануж візьмуть до — страх здумати! — священного й неприступного Інституту! Бо мовилося саме про це — себто, що він зірким воком розгледів у мені теоретика літератури й не проти був би бачити мене в своєму

відділі. Це — «нетипова» частина, бо «в те годы дальние, глухие» в гуманітарному секторі Академії, а в Інституті літератури й поготів, так співробітників зазвичай не набиралося — все починалося не з якихось там статей, а таки з анкетних даних. В даному випадку, схоже, ними, однак, закінчилося — окриляюча розмова аніякісінького продовження не мала, на мої далішні самочинні з'яви в Інституті (аспірантська си-некура закінчувалася, й офіційний розподіл припікав у п'яти) «старік Державін» ледве кивав і втівав далі по коридору, тож я, хоч-не-хоч, подалася відбувати свої два роки солдатчини (то був повний «мрак», дійсно!) багатостраждальним асистентом-«преподавателем естетіки» у, прости Господи, Київській державній консерваторії (і за то ще довелося змагатися, але то вже інша історія!) — доки на політичному обрії остаточно не «загорбачовилось»... Тобто, «старий», як любовно звали його аспіранти («зумів старий п'ятий раз за життя перебудуватися»!), правдоподібно, перевіriv у інститутського куратора-кагебіста мою кандидатуру й вирішив не ризикувати — хоч ризик був натовді вже й геть-то ніякий, бо мого, до дисидентів зарахованого тата три роки як не було на світі⁶, а за мною особисто жодних прегрішень не числилося (крім хіба сочинення віршів на малоросійськом язикє, що для Інституту літератури не могло бути перешкодою). Отаку-от маєте історійку — дрібненький хрящик, за яким палеонтологія навряд чи відновить автентичний скелет звіра. З чуток іще знаю, ніби тяглися за ним якісь негарні історії не тільки, мовляв, зі сталінських часів, але й із 60-х, але того переповідати вже не наважуся — чулки, вони і є чулки, а народ у нас, як відомо, творчий — що недочує, то збреше, і то конче так, щоб страшніше виходило... При всьому тому, завжди був оточений з боку колег і молоді усе-таки непідробним респектом — і я ж тоді «трепетала» цілком щиро! — власне, заповняв у тодішній культурі інтелектуальну вакансію свого покоління, — ото ж природно, коли те покоління почало живцем вигулькувати з-за океану, Нови-ченко якось блискавично зів'яв, погас, «розчинився в повітрі чи перетворився на кішку», як писала колись, хоч і зовсім з іншого приводу, Ірина Вільде. Отепер уже справді розповіла Вам геть усе чисто, що знала, — вибачайте, якщо все воно не здається ні на що.

«Листик» мій, як звичайно, плавно переходить у середнього розміру газетну статтю, деś завбільшки з колонки, які пописую для нікому не відомого тижневика «Наша Україна» (встрягла «по на-їзной глупості», а тепер уже якось ніяково відмовлятися, — це а-форос Вашої гіркуватої завваги про контору, котра приймала всі

замовлення: зайвий доказ циклічності історії, принаймні української...), і, скоро вже згадалося за періодику, — чи Ви дістаєте такий смішний (літературний, авжеж!) журнальчик, як «Кур'єр Кривбасу»? Вони там у себе «на кресах» друкують, сердеги, все підряд, і серед того трапляються речі надзвичайно інтригуючі — в останньому числі, наприклад, Дрозд⁷, із дуже силуваним гумором, проголошує себе «предтечею» дослівно всієї сьогодишньої «молодої» літератури, і все через явне безсоння, спричинене незаслуженими, на його думку, «лаврами» Пашковського. А тут, як на гріх, бере й «виходить в тираж» ще молодший Олесь Ульяненко — зараз про нього дуже багато говорять, пишуть, друкують, знімають для телебачення, тобто рік обіцяє пройти «під знаком Ульяненка» не меншою мірою, ніж минулий — під знаком «Польових досліджень», — а на обрії вже вирисовується нова прецікава постать, такого собі Юрка Іздрика з Івано-Франківська (я мало його читала, але те, що читала, — цілком першорядне, практично без «недольотів», і напрочуд по-людському зріле, тобто «класом вище» від Андруховича, хоч і з тої самої тусовки), — «процес пішов», як казав Горбачов, і нівроку йому, тобто процесові, але Ви розтлумачте мені, дуже прошу, одну річ, яка цікавить не саму мене і стосується сфери не самої літератури чи культури: чи ця, часами аж неприкрита, *ненависть* старших до молодших — єдино за те, що ті молодші, — якою дуже й дуже позначене сучасне українське життя, — є явищем специфічно-національним, чи, може, тут спрацьовують якісь універсальніші механізми «втраченого покоління» і, відповідно, заздрости на «вдатніший» час? І як ставилися до своїх наступників «втрачені покоління» інших народів? Чи можлива тут яка-будь типологія й «систематика»? Мене справді це цікавить як тема — але, крім, сказати б, «феноменології», я поки що нічого тут не вмію розгледіти, ані бодай занюшити так, щоб «узяти слід».

Милий Боже, глупа ніч, всі в околиці сплять, а я тут за комп'ютером розмузикую — ото вже язиката вдалася! Обіймаю Вас — і знайте, що завжди, завжди люблю (навіть коли Ви на мене сваритесь!).

Дзюбі, будь ласка, перекажіть при нагоді вітання й побажання швидкого одужання та повернення до рідних палестин (його також люблю, хоч до «Сучасності» й не писатиму — це твердо: волю вже у «Кур'єр Кривбасу»).

Ваша

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

- ¹ «Продовжуючи цитату»:

А поки те, та се, та оне...
Ходімо просто-навпростець
До Ескулапа на ралець —
Чи не одурить він Харона
І Парку-пряху?.. І тойді,
Поки б химерив мудрий дід,
Творили б, лежа, епопею,
Парили б скрізь понад землею,
Та все б гекзаметри плели...

- ² Хурделиця мете, вітер завиває (англ.).

- ³ Сучасні українські художні книжки тоді тільки-тільки починали з'являтися на ринку, тому кожна була подією. Том І. Калинця (Ігор Калинець. *Слово триває. Поезії*. — Харків: Фоліо, 1997) вийшов у тій самій, започаткованій Р. Корогодським і В. Шевчуком, серії «Українська література ХХ століття», в якій готувався до друку 3-томник ЮІІ «Пороги і запоріжжя». Першу прозову книжку Ю. Андруховича (*Рекреації*. Романи. — К.: Час, 1997) також видав Р. Корогодський.

- ⁴ Григорій Грабович. *До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка*. — К.: Основи, 1997. Мій сарказм тут із підтекстом — це «голос колективного розчарування»: в кінці 1980-х — на поч. 1990-х рр. у літературних колах України та еміграції було відомо, що Гр. Грабович працює над власною, альтернативною ґрунтовно розкритикованому ним Дм. Чижевському, «Історією української літератури». Цієї праці від нього очікували всі, хто втомився вивчати українську літературу «за Єфремовим», і його невдале виправдання в передмові до згаданого збірника, начебто «сама ідея „історії літератури“ <...> вважається — в контексті сучасної літературної теорії — певним оксюмороном та ілюзією» (С. 7), було сприйняте в науковій спільноті як свідоме капітуляції.

- ⁵ Хто ж, як не критика? // *Літературна Україна*. — № 32. — 8.08.1985 р. Ця стаття була моїм виступом у тодішній (діволі безглуздій, з позицій сьогодишнього дня) дискусії про «молоду поезію», яковою дискусією й означилася поява в літературі покоління, відтак охрещеного «вісімдесятниками». Я нарікала на обмежено-загумінковий (тоді ще не вживали слова «тусовочний»!) стан української критики — на те, що вона в нас зводиться до «своєрідного рекламного агентства» («має на меті не стільки дослідити якісно нові ознаки поетичного процесу,

скільки утвердити літературну репутацію конкретно ікса, ігрека, зета»), і — дещо наївно й не без юнацького максималізму — висувала до української критики ті вимоги, яким вона не задовільняє й досі: сприяти самоусвідомленню себе літературною молоддю в загальнокультурному контексті — її самовизначенню, по-перше, в стосунку до попередньої літературної традиції, а по-друге, в стосунку до читача (його українській літературі, загнаний у «спілчанське гетто», тоді ще тільки належало завойовувати!). Як показали минулі десятиліття, в цих, тоді ще суто інтуїтивних, діагнозах я не так уже й помилялась: і порахунки з попередньою традицією (відновлення обірваної на рубежі 1920–30-х культурної тяглости та ревізії радянського спадку), і — меншою мірою — «завоювання» читацької публіки й далі залишаються для української літератури ключовими проблемами, що їх моє покоління, правда, дещо «розпружило», але остаточно так і не розв'язало. Припускаю, що саме цією публікацією я могла вперше звернути на себе увагу не тільки Л.Новиченка, а й ЮШ.

⁶ Насправді два з половиною: мій батько, Стефан (Степан) Забужко, помер 8.01.1983 р., на 57-му році життя. Його 4-томну «справу оперативного нагляду» ДОН № С-8798 в КДБ УРСР було знищено 1990 р., в основному потоці спішно нищених тоді справ доби щербиччини. В Державному Архіві СБУ зберігся тільки зроблений із неї синопсис («Справка»), надісланий 22.11.1977 р. Головою КДБ УРСР В. Федорчуком до ЦК КПУ на ім'я В. Щербицького.

⁷ Володимир Дрозд (1939–2003) — один із провідних прозаїків свого покоління, автор резонансних тоді романів «Катастрофа» (1968), «Самотній вовк» (1983), «Спектакль» (1985), «Листя землі» (1990), збірок оповідань «Люблю сині зорі» (1962), «Білий кінь Шептало» (1969) та ін. Серед його доробку також автобіографічна «повість-шоу» «Музей живого письменника» (1994), яка поклала початок цілому тренду української документалістики — «мемуарам ображеного покоління». В такій самій «ображеній» стилістиці витримано й публікацію в «Кур'єрі Кривбасу», № 73–74 (березень 1997 р.), де добірку ранніх поезій супроводить авторська післямова («Предтеча, або Невідома сторінка історії модерної поезії»), яку я тут переказую. Одначе подібні «невеличкі драми» біжучого літпроцесу ЮШ обходили дуже мало: з *літературного* погляду «шістдесятники» — ні «материкові», ні еміграційні, за винятком В.Стуса й декількох критиків (Л.Плюща, І.Дзюби, Б.Рубчака), — ніколи його всерйоз не цікавили (1995 р. Р.Корогодський був щиро вражений, відкривши, що ЮШ не читав

нічого з Валерія Шевчука, див.: РК-ІДПІЖ. С. 127; в діаспорі Богдан Бойчук досі марно старається збагнути, чому це ЮШ «ніколи не писав про Нью-Йоркську Групу», див. його: *Спомини в біографії*. — К.: Факт, 2003. — С. 54–59; тож можна не сумніватися, що й письменника В.Дрозда для ЮШ так само не існувало). Схоже, всі ці, за його виразом, «анти-рільські» — селянські діти, які за всяку ціну прагнули бути «модерними», — виглядали йому недалеко відбіглими від тих «оперолубних» колгоспників з фільму «Большой концерт», або ж Толстовських лакеїв з «Плодов просвещения», що про них він не раз згадував в есеях (див.: ЗІНВ. С. 211, 249), — і він їх найзвичайнісінько (й часто несправедливо!) не розрізняв. У листі до Р.Корогодського від 15.01.1997 р. писав: «Усі ці задруковані Тютюнники й Земляки — це тільки колокомуністичне белькотання. І майже повний список сталінсько-шевченківських премій. І більшість милих хлопчиків-шістдесятників, де аж кричить потреба сортування. Наскільки ми менші від самих себе. Шкода нашої малости і страшно нашої величі» (див.: *Кур'єр Кривбасу*. — № 228–229. — Листопад-грудень 2008 р. — С. 136).

[23]

напередодні Св. Юрія, себто 5 квітня¹

Дорога Оксано,

дуже потерпав я, що спаде на мене тяжка кара за ухилення моє від писання шевченко-забужкіади, але, видно, маєте добре серце і співчуваєте старим і підтоптаним, а генетично-генеалогічно не належите до родовідної лінії, заснованої — цитата — за Котляревським, мовляв «Юнон вражих баб» (чи бабів?). Не рушаючи далі до наукових розшуків, користаюся з приділеної чи наданої мені індульгенції. І спішуся хоч трохи сплатити свій не дуже сплатний борг.

Ви вгадали — перлину рецензувального мистецтва я здобув, жебраючи по добрих людях, людях широкого серця. Бо свій примірник того числа того журналу я десь чи то запроторив, чи то послав комусь на батьківщину, чи — прости Господи — просто викинув. Як

воно справді було, — хай з'єднуються зведені когорти забужкознавців, шевельовознавців/новодневознавців і так далі — і воно оце до Вас їде². Хай пошта Ваша і наша збережуть цю дорогоцінність і доручать справно адресатці, себто Вам, і навіть не в ксерокопії, а в автентичному витязі — вириву — на щиро-канадському папері. При цій нагоді я ще раз перечитав оте щось і виявив, що не цілком воно первісно-примітивне, як спершу мені здалося, і може той «пенсіонер» не зовсім пенсіонер, а трохи й заковика, трохи й замашкарований кололітературний чоловігя і може навіть нове втілення Рудого Панька.

Одне слово, заглибтеся в цю ПРОБЛЕМАТИКУ і напишіть мені, що Ви про це все і оне думаєте. Об исполнении доложить.

З іншої ділянки. Бачився я з Ів. Михайловичем, уже з американським серцем. Виглядає чудово, у настрої знаменитому, просто хоч лягай і сам до того шпиталя. Може б вони скинули й мені, ну хоч би п'ять рочків. Повіз він до славного нашого міста Києва й мою статтю³, але силувану, дитя від батька не найулюбленіше. Хоч вона й роздратує — більше, ніж досі — моїх досить численних доброзичливців, нових лаврів у мій вінець вона не вплете, і полювати на те число журналу Вам не треба буде.

Ваша згадка про тритомник Камю і то українською мовою в «Фоліо» роз'ятрила всі мої рани на всіх моїх серцях. Адже вони мають теж мій тритомник, за легендою цілком вискладаний. Але чогось вони там не поділили і лежить він, бідолашний, десь у їхніх сейфах, під сотнями замків і без будь-якої надії на світобачення⁴ (не плутати з покійним Світовидом⁵). А Україна реве та стогне за тими томами, і стан абсолютно безнадійний. І ніякого діла НЕ БУДЕ'... А статті ж як перлиночки, і майбутнє України залежить від того, чи прочитає їх великий український народ. Хоч пиши листа до Жулинського. Та ще потішає портретна галерія наших гетьманів на наших таки грошах⁶... А тут ще Ви підклали дров до багаття згадкою про появу тома Статтів гарвардського походження, якого я не маю і ніколи не матиму, бо ще 1934 року мій тоді головний начальник Наум Каганович⁷ прорік мені: Вы юноша дерзкий. А в усі часи і в усіх режимах «дерзкість» не дарують. Проте історія має свої коники: Наума Аркадійовича розстріляно 1937, а я ще досі ряст топчу.

Буду радий почути, що з Вашим Т.Г. Я ж мало-мало не вийшов у його хрищені батьки.

Привіт

ЮШ

ПРИМІТКИ

- ¹ Помилка: мало би бути «травня». «Св. Юрія» — день пам'яті Святого Великомученика Георгія Побідоносця (й іменин ЮШ, який був охрещений Георгієм) — припадає на 6 травня (23 квітня за старим стилем).
- ² Цей лист прийшов у заклеєному конверті, куди було вкладено також 2-сторінкову витинку: Р. Колісник. Мої пригоди серед «Польових досліджень українського сексу»//*Нові дні*. — Березень-квітень 1997 р.
- ³ Статтю ЮШ «Трюїзми (в головному) і троє людей замучених: Четверта ланка давнього триптиха» було надруковано в червневому (6-му) числі «Сучасности» за 1997 р. (передрук. у ЗІНВ).
- ⁴ Про видавничі конфлікти, пов'язані з підготовкою до друку й виходом у світ тритомника ЮШ «Пороги і запоріжжя», вельми ухильно згадував опісля в своїх спогадах редактор і ініціатор серії «Українська література в XX столітті» Роман Корогодський, і так само ухильно в розмові зі мною — директор видавництва «Фоліо» Олександр Красицький. Припускаю, що там зайшло чергове «культурне непорозуміння»: для «Фоліо», яке слабо собі уявляло, хто такий ЮШ й кому він потрібен (в ту пору воно активно й успішно просувалось на російський ринок), цей проект ніяк не міг бути пріоритетним, як апіорі некомерційний, для Р.Корогодського, який так само слабо собі уявляв бізнесову сторону заходу, цей проект був одною з головних справ його життя, тож когнітивний дисонанс між ними був неминучий, і доводиться радше дивувати з того, що сторони взагалі якось дійшли згоди й тритомник таки побачив світ — хай і мізерним накладом. Щодо ЮШ, то він не мав навіть прямого контакту з «Фоліо» і міг хіба що вимисляти собі здалеку детективні здогади, «чого вони там не поділили» (на деякі з своїх підозр, — зрештою, як виявилося, безпідставних — натякав у листах Р.Корогодському, див. РК-ІДІПЖ. С. 167–168, 175–177).
- ⁵ «Світо-вид» — літературно-мистецький «ню-йорксько-київський» кварталник, виходив з 1990 р. за спільною редакцією Богдана Бойчука з еміграційної та, послідовно, Ігоря Римарука (1990–1993), Василя Герасим'юка (1993–1995), Віктора Кордуна (з 1996 р.) — з української сторони, як орган Нью-Йоркської Групи й Спілки письменників України. Від 1996 р. почав занепадати, а в 1999 р. остаточно припинив своє існування.
- ⁶ Українську національну валюту впроваджено наслідком грошової реформи у вересні 1996 р. До того, від 1991 по 1996 р., в готівковому обігу були т. зв. «купонокарбованці».

⁷ Наум Каганович — у 1933–1937 рр. директор Інституту мовознавства АН УРСР, член-кор. АН УРСР. Очолював тодішню погромницьку кампанію з «боротьби зі шкідництвом на мовному фронті», що мала на меті викоренити плоди «українізації» 1920-х. Алюзія до цього епізоду має глибший сенс: в «Я — мене — мені...» ЮШ згадує його серед тих нечисленних, за ціле своє життя, випадків, коли його тихий, але непохитно-впертий «абсурдний бунт» проривався на яв, переходячи в модус «відкритої війни». Всі ці об'яви «дерзости» мають для нього один спільний знаменник — етичний, і так само етичні претензії мав він до Грабовича як літературознавця: того самого року писав про його останню статтю Р.Корогодському: «Це зразок того, як не треба писати. <...> Лінії фронтів вичітковуються. Вимальовується, хто є хто. І — „чини людьми даються, а люди можуть обманутися“» (див: *Кур'єр Кривбасу*. — Листопад-грудень 2008. С.145).

[24]

6 серпня 1997 р.

Дорогий Юрію Володимировичу!

Отсе ж і я (майже за Борисом Олійником¹!), «власною персоною» (як писав Неборак до Андруховича, про що останній уже встиг опублікувати кілька спогадів), — боюся, що по двох з половиною місяцях мого глухого мовчання Ви вже й гніватися на мене перестали, не то що згадувати незлим-тихим, і, може, вирішили, що я кудись полинула і Вас покинула, як гуси Телесика, — а насправді я цілий час тупо стовбичила (і досі стовбичу!) в Києві «з заборонаю писати й малювати» — цілком дослівно, бо на початку червня порізала собі око інфікованою контактною лінзою й через власне недбальство загриміла в лікарню майже на місяць, вийшла на волю — з більмом (що його мені тепер «розсмоктують» — десь такими темпами, якими реформується українське законодавство), і оце щойно на цьому тижні взялася знов до праці, що її в міжчасі набралось — аж руки опускаються... (Це — не згадуючи, що невдовзі по моєму виході з лікарні туди само ліг, із нажитою в міжчасі виразкою шлунка, мій бідолашний «лів-ін бойфренд»², дарма що сам лікар, і хронічно-клінічна атмосфера в домі якось додалася

до загального паралічу активності). Одним словом, як сказала на це моя американська товаришка, — *mid-life crisis*³. (Жарти жартами, але я таки дійсно почуваю, що «за отчетный период» одуріла до повної втрати всяких комунікативних навичок, із розмовними включно, — близько місяця мені навіть газет не дозволялося, спасалася «радівом», як ото в шкільних «прописах» 30-х років: «*Ми живемо заможнo. Наші хати у дрoтах. В кожній хаті слухають радіo*», — бачила такий пропис на власні очі! — так ось і я «жила заможнo», лежачи на лікарняній койці «у дрoтах» і слухаючи радіо, — єдине, що могла робити, як звичайно інтелігентні в'язні, це писати стішки, із яких одного, довгого й сумного, — долучаю, єдино тому, що більше не маю чим похвалитися⁴).

Шевченко мій, правда, нібито зрушив з місця, не зурочити б, — уже редактор запропонував мені самій зробити комп'ютерну верстку (так дешевше!), і потяглися нудні бюрократичні процедури, спрямовані на обдурювання мат-тері нашої держави (по comments!), котра нічтоже сумняшеся вимагає собі 20% із наданого Соросом на видання гранту... Це я до того, що не все воно тут із цим «паблішін-бізнесом» так гарно, як могло Вам видатися з моїх «писем из далека», — Камюси Камюсами, але Вашому, хоч і бандитському, «Фоліо» я нині ой не заздрю (свіженький, новоприйнятий закон про видавничу справу забороняє діяльність підприємств, де іноземного капіталу — понад 30%, а «Фоліо» ж чи не все — на французький кошт⁵...), і взагалі, як по правді, то ситуація з книговиданням доволі паскудна (зрештою, як і з усім іншим), одначе — не безнадійна ж! Тобто видатися, чисто за анекдотом радянських часів, «у принципі» можна, — онде ж і Андруховичеві романи вийшли цього літа, двома окремими томами поспіль⁶, і «повний Ульяненко» готується до друку (щоправда, його роману в «Сучасності» я, прости мені Боже, так і не подужала⁷, — дуже вже воно здалося мені несмачне, просто в горлянку не лізе, і з якимось виразно психопатичним touch'em⁸, — як Ви гадаєте?), — і тому я глибоко вірю, що коли не підозріле «Фоліо», то якась інша фірма найближчим часом обов'язково має вхопитися за Шереха, і дарма Ви в своєму листі так розпачливо іронізуєте з цього приводу, — яка вже там не є, а «ще-не-вмерла»! Онде на минулому тижні зсе той-таки «неунывающий» Гриць Грабович презентував тут нову хлівську (авжеж!) газету під скромною назвою «Критика» (оформле-
зу на взірець «Times Literary Supplement»⁹), якої є — «власною пер-
соною» (о люди, люди-Небораки!) *едітор-ін-чіфом*¹⁰, фактичним же виконавцем — Рябчук (за змістом першого й поки що єдиного числа

судячи, вона вся роблена в нього на кухні, як шкільні стінгазети мого дитинства, — каганцюємо, дай нам Боже здоров'я, і вусом не моргнуємо!), — отож тепер уже й на відсутність української критики, виходить, нарікати гріх... От. А Ви кажете...

За Рудого Панька окрема Вам дяка — мені також видалося, що він далеко не «простий канадійський пенсіонер», хоча message його й не новий, тільки в тутешній нашій критиці формулювався куди менш грайливо (більше чомусь злобно), і зовсім не новелістично, як у Панька, а приблизно так: хотіла кобіта, забувши всякий стид, похизуватися «модерністю», а в дійсності продемонструвала тільки власну сексуальну невлаштованість (адже й та сама «Сучасність» прицільно дібрала, передрукувавши з інших видань, якраз такого спрямування рецензії¹¹, — ох і не люблять мене, бідолашної, тамтешні хлопці — за що б, спитати?!). В'їлася мені вся ця «довколопольова» веремія до живих печінок, аж нудно (а ще рік тому була цікавила!) — до такої міри, що вже й нових відгуків не читаю, — а кажуть, вони все ще з'являються, вже, правда, більше як полеміка з попередніми, — ну й Бог із ними. Взагалі, все, що я для себе виснувала з цілого цього, трохи сюрреалістичного, «doswiadczenia»¹², — це, по-перше, що Пастернак мав рацію і справді «бути знаменитим некрасиво», а по-друге — що мав рацію також Гадамер і між суб'єктом і об'єктом розуміння таки лежить «преділ, іже не». Чи вартують сесі глибокодумні висновки покладених на їх здобуття зусиль — ось вопріс. І чи можна вважати, що з утратою молодечих ілюзій (до таких чейже належить і надія на те, що тебе зрозуміють?) людина (от хочби й я...) нібито розумнішає, — з цим також непонятно. «Я, розумієте, романтик», як писав тому сімдесят літ мій (коли вірити «Сучасності») попередник із досліджень українського сексу¹³, — і, по-моєму, є щось глибоко принизливе в тому, щоб згори чекати від ближнього свого реакцій найпримітивніших, а мотивів найнікчемніших (до останніх належить і заздрість, що її за останній рік нанюхалася — як у 17-му році революційні матроси кокаїну!). В такий спосіб картину світу, як-не-як, зумисно спрощуєш, ні? А хіба, спрощуючи, — розумнішаєш? (Оце в таких «размишлізмах» я тепер, на дозвіллі, бабраюся — ну чим, скажіть, не mid-life crisis?)

Не гнівайтесь, прошу, за дурного листа — боюся, в ньому не тільки моя персональна дурість, а й якась загальна прогнилість Данського королівства відбивається — бо, слово честі, звідусюди водно й чуєш

скарги та ремствування, і то не традиційно-українські, а цілком, з історичного погляду беручи, «інноваційні»: на неможливість жити й працювати інакше як обманом — в обхід закону, і це щира правда — забрехалися ми всі, дарма що вимушено, на сьогодні по саме нікуди, непорівнянно гірше, як за «совкових» часів («пост-комунізм», як поважно запевняє мій знайомий політолог, і має буцімто бути гіршим від комунізму, *ab definitio*¹⁴, — чому, не втямлю), — годі й казати, як несамовито такий стан, будучи наскрізним і всепроникним, деморалізує суспільство, — звідси й загальний (мій у тому числі) «занепад духом» (чи й «занепад Духа» теж — побачимо: зрештою, останній, як відомо, «літає де хоче», тож право на оптимізм я за собою таки залишаю...).

Одне слово, «*fin de siècle, fin de siècle* — пазурями дощу по шибках і по тиші»¹⁵, — простіть автоцитату, навернулось: бо й літо всуціль дощове (гаразд, хоч польські повені нас обминули^{16!}), і німота в стольному граді — як у доброму старому Пацикові¹⁷, тільки з «Хілтонами» (будують навпроти Софії, не щадячи ні ґрунту, ні ландшафту¹⁸), «Штайлманами» і неймовірним — усі чужинці дивуються! — числом казино: не Київ, хай йому грець, а просто тобі Монако! Як воно епохальні «крайзиси» виглядають з Манхеттена і яких там набирають форм — тепер буде Ваша черга мені оповідати; а я собі буду нишком сподіватися, що нинішнє нью-йоркське літо (кажуть, також дощове і холодне) не було для Вас тяжким, і що Ви все-таки пам'ятаєте про Вашого Петра Івановича Добчинського, хоч той тепер і скидається більше на сумного циклопа — ну, та «может, рассосется?», як питала в лікаря вагітна гімназистка...

Стуляю губу, щоб іще більше дурниць не набалакати. Обіймаю, Ваша

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

¹ «Здрастуйте, мамо. Оце ж і я» (Борис Олійник. «Стою на землі»).

² Від англ. «live-in boyfriend» — партнер у цивільному шлюбі.

³ Криза середнього віку (англ.).

⁴ Йдеться про цикл «З лікарняного щоденника» (див. у збірці «Друга спроба»).

⁵ Ця поголоска згодом не підтвердилася: «Фоліо» й справді заклалося під вивіскою «українсько-французького підприємства», щоб

обійти рифи українського законодавства, яке тоді передбачало пільги для «спільних підприємств», але «французький кошт» при тому був суто символічним, тож від нового закону видавництво не постраждало.

⁶ Ю. Андрухович. *Рекреації. Романи*. — К.: Час, 1997; Ю. Андрухович. *Перверзія*. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997.

⁷ Олесь Ульяненко. Вогненне око. (Сучасність. — 1997. — Ч. 4, 5).

⁸ Нальотом (від англ. touch — дотик).

⁹ Помилка: мало б бути «The New York Review of Books».

¹⁰ Від англ. editor-in-chief — головний редактор.

¹¹ Мова про дві статті: Інна Долженкова. «Марія на гранях віків», або Філологічні дослідження з українського сексу; Жанна Дусова. Некулінарні дослідження сирого тіста (обидві — *Сучасність*. — 1997. — Ч. 2). Остання (анонімна, критика на ім'я «Жанна Дусова» не існує) перед тим друкувалася в журналі «Слово і Час» (1996, № 8–9). У цьому-таки журналі згодом було опубліковано відгук на критичний «жіночий дуплет» «Сучасності», де автор висловив подивування «кухонним рівнем» обговорення (Валерій Полковський. Ще раз про «Польові дослідження» // *Слово і Час*. — 2000. — № 2). Далі я за цим сюжетом не стежила й не можу сказати, чи мав він продовження, — зі зміною в 2001 р. редактора (І. Дзюби на І. Римарука) «Сучасність» почала швидко занепадати й як трибуна для дискусій утратила релевантність.

¹² Досвіду (польськ).

¹³ Мова про М. Хвильового, з яким мене порівнювано в статті І. Долженкової на доказ того, що «найбільшими феміністами в українській літературі лишаються чоловіки». Тут варто відзначити, що в 1990-ті мізогінія в усіх формах вважалася в Україні ще явищем цілком респектабельним («чи не головним культурним дискурсом», як писала Соломія Павличко в своїй останній статті: Культурні дискурси кінця століття: Котляревський, двохсотліття української літератури та її вороги // Соломія Павличко. *Теорія літератури*. — К.: Основи, 2002. — С. 660) — і мала відкритих речників не тільки в масовій культурі. Маркантним у цьому сенсі можна вважати інтерв'ю функціонера Спілки письменників і, за критичним консенсусом, «письменника-інтелектуала» (до його авторитету апелює й І. Долженкова) В. Медвідя — М. Бриниху (*Кур'єр Кривбасу*. — Березень 1999 р.), з поважними одкровеннями на кшталт: «...Якби кожен нормальний український чоловік-письменник міг при нагоді сексуально задовольнити українську жінку-письменницю, феміністок було би значно менше» (Там само. С. 157). Такою була культурна норма, і «жінки-письменниці» мого покоління ще в абсолютній

більшості слухняно їй улягали. Тодішня запекла «війна дискурсів» на літературному терені, яка аж нині починає переноситися на терен громадсько-політичний і одним з епізодів якої був згаданий виступ «Сучасности», значною мірою точилась якраз довкола цієї норми.

¹⁴ За визначенням (лат.).

¹⁵ З вірша «Львів. Кава опівночі», надрукованого в зб. «Автостоп» (див. Додатки).

¹⁶ Йдеться про т. зв. «повінь тисячоліття» (114 загиблих, збитки на суму 4,5 млрд. дол. США), яка в липні 1997 р. вразила південь і захід Польщі, Чехію, Словаччину й схід Австрії.

¹⁷ Алюзія до мого улюбленого есе ЮІШ «Над озером. Баварія» (див. у ЗІНВ), де «Пациків» — символ духовної провінції.

¹⁸ Помилка: насправді будувався не Hilton, а Hyatt Hotel.

[25]

31 серпня '97

Дорога Оксано,

«що пройде красне літечко, повіють холода», тим більше актуальний Глібов¹, що він, коли не помиляюся, теж мав більмову проблему з оком, а таки й далі писав і про тварин і про рослини. Хоч сподіваюся, що Вам таки розсмокчуть Вашу біду і що Ви повернетесь до Ваших жучків і жучок². Якої надії з моїми очима я не маю, тільки що не маю охоти слати своїм друзям і прихильникам, як і воріженькам, лепортів про мій здоровельний стан. Ото, як перестану цюпати на свій еквівіковій³ машинці, то воно означатиме, що кількість перейшла в якість і все буде, як провидів великий руський поет Іван Нікітін — «Старый, с белой бородой дедушка сидит, чашка с хлебом и водой...»⁴, після чого буде, як передбачено, «the rest is silence»⁵.

А тим часом мої харківські «краяни» закликають мене готуватися до мого дев'яностоліття, або як сказали б мої спільнольвів'яни, дев'ятдесятиліття, хоч я ніяк не можу уявити себе за півтора року, — ~~з чим на місці вас, [один рядок забитий. — О. З.] і до того часу Ви вже позбудетеся своїх очних тарапат і навіть пам'яті про них~~⁶.

Крім листа, я ще дякую й за віршилище. Супроти своїх братиків у «Автостопі» воно гірше. Я маю свій критерій — як є перемінняні наголоси, то значить — або віршилище силуване, або пасинок.

На Вашого Шевченка є тепер співкандидат або співлавреат (майбутній) Діброва у Сучності, який був би й непоганий, хоч теж позачасовий, якби він трохи менше вправлявся в відмінюванні іменника Грабович. А втім у цьому ж числі Сучності є ще кілька зовсім добрих і цілющих речей. Я облизувався і на Максима Стріху (що воно таке?), і на Москальця, і на Павлюка. Се все вже не для дітей⁷. А Плющ мене просто потряс (чи потрусив), не даремно я його витягав з пост-божевільні⁸. Може ще буде справді добрий журнал. Миріться з ним, забудьте кваси й струху/скруху⁹.

Дякую за інХВормацию про безрух моєї збіорчки. Я більш-менш у курсі справ. Поки що мій добрий друг К (майже Кафчин) бавиться в бісер обкладинкарства¹⁰, і дуже тим тішиться, а я тішуся ним і готуюся до святкування чимраз ближчих роковин, котрогось там -річчя нашої віри, надії й любови й матері їх Софії (сиріч мудрости).

Тепер про дрібні крихти з Вашого листа-пирога. Про Ульяненка моя реакція точнісінько, як і Ваша. ПИСАТЕЛЬ він справжній, але другої частини я теж не дочитав/прочитав. Хай читають діти й онуки. Мід-лайф-крайсіс, який він там не є, кращий усе ж таки, ніж енд-лайф крайсіс (див. вище «Гамлета»). Невже справді Гілтон росте проти Софії? Це ж ганьба. І з мого готельного вікна в «Дніпрі» був такий гарний вигляд на Софійську дзвіницю. Невже не буде більше! Очі видерти нашим «власням». А що на це наш Богданчик?¹¹ Чим воно краще від постишевських руйнацій?

У НІЙорку все по-старому, він і далі розкришується на порох, інфляція розпаношується, але це може потривати до кінця мого віку, може й Вашого. У Колумбії, яка щойно вибруньковує паростки нової раси — суцільні японці й дівчиська. Виростає надія, що Гарлем з чорного стане шоколадним і щасливим. А так — усе гаразд. До землетрусу або ГУРрикану¹². Бажання скорого й безнаслідкового розбільмування. І завершення позачасового й позапрострового Т.Г.Ш. У «наступному числі нашого журналу» — якщо нагадаєте — оповідь про те, як я став лемком. Оце зовсім недавнечко.

Уклоняюся аж до сирої нашої надгудзонівської землі, —

Ваш ЮШ

До моїх друкарських «експериментів» Ви вже звикли. Хоч вони виходять за межі пристойности.

ПРИМІТКИ

- ¹ ЮШ цитує вірш Л. Глібова «Стоїть гора високая». Глібов ціле життя хворів на очі, осліп наприкінці 1880-х.
- ² У семантиці Л. Глібова Жук — то «недотепний, темний чоловік», що «недолюбляє ясної освіти» («Жук і Бджола»). Відповідно «жучки і жу́чки» — реляція ЮШ до моїх опонентів, на яких я нарікала в попередньому листі.
- ³ Мовна гра, від лат. equi (рівно-) і «вік»: «одновіковий» машинці, машинці-ровесниці.
- ⁴ «...перед ним стоїт» (І. Нікітін. «Дедушка»). Іван Нікітін (1824–1861) — російський поет-самоук, послідовник Н. Кольцова, автор багатьох популярних у дореволюційній Росії «читанкових» і романсових текстів («Ехал на ярмарку ухарь-купец» та ін.).
- ⁵ «Далі — мовчання» (Шекспір, «Гамлет», V акт).
- ⁶ У цьому місці трапився черговий машинковий «коник» — один рядок надрукувався поверх другого, і текст зробився невідчитним, так що ЮШ закреслив чорнилом усе, що йде після «півтора року». Розшифрувати з закресленого мені вдалося тільки початок і кінець.
- ⁷ Про «не для дітей» див. прим. 7 до листа ЮШ від 3.12.1992 р. Нині, по впливі всього 13 літ, здається справді неймовірним, яким цікавим журналом могла бути «Сучасність» за редакторства І. Дзюби — Б. Певного (і, відповідно, — яким багатим тодішнє інтелектуальне життя!), якщо одне лишень число (1997. Ч. 7–8) могло містити таку кількість першорядних матеріалів, поза суто художніми. Ось список тих, які відзначає ЮШ: Володимир Діброва. *Поет як структура рідної стихії. Думки з приводу книжки Г. Грабовича «Шевченко як міфотворець»* (літературно-критична розвідка); Максим Стріха. *Листи з деснянського походу* (жартівливо звіршоване «краєзнавство» в неокласичному стилі, жанр, високо цінований ЮШ); Костянтин Москалець. *Нові сполохи* (філософська есеїстика); Ярослав Павлюк. *Думок печальних генерал, або Ментальність-сенти* (культурологічне есе).
- ⁸ Мова про есе Леоніда Плюща «Тридцять чорний рік» (*Сучасність*. — 1997. Ч. 7–8, 9), — і донині чи не єдину спробу проаналізувати Голодомор з погляду культурної антропології та філософії смерті. Натяк на «пост-божевільню» має довшу передісторію. В 1976–77 рр., після того як Л. Плющ, випущений із радянської божевільні, відрекомендувався в еміграції марксистом (згодом він ці погляди переглянув, пройшовши свій етап «дерадянзації», де в чому аналогічний до того, який проходив свого часу і ЮШ), «бандерівське» крило еміграції

розгорнуло проти нього бурхливу кампанію, відмовляючи йому в праві «називатися українцем». В обороні Л. Плюща — а ширше, права на свободу переконань та плюралізм поглядів, обов'язковий для повноцінного національного існування, — серед інших виступив тоді і ЮШ. Ототожнення українства з єдиною й виключною політичною ідеологією він назвав ознакою серйозного «духовного нездоров'я» еміграції й наголосив, що вона мала би бути, навпаки, вдячна Л. Плющеві за його заяви, бо «вони доводять <...> що українська нація, дякувати Богові, не партія і не отара...» («Пороги і запоріжжя», див.: ВП-2. С. 1097). Як потвердив Л. Плющ (у мейлі до мене від 18.07.2010 р.), підтримка ЮШ та інших інтелектуальних і духовних лідерів діаспори справді допомогла йому витримати цю дурту, після пережитої в СРСР, «інформаційну атаку», не захитавшись у своїй українській ідентичності: «нерви в мене тоді були абсолютно знищені, так що підтримка авторитетних людей <...> мала велике значення, бо інакше пішов би у москалі :)».

⁹ Тут теж якась не випадкова інтертекстуальна алюзія, але джерела встановити не можемо.

¹⁰ «Друг К» (алюзія до Кафчиного «Йозеф К.») — Роман Корогодський. Для оформлення 3-томника він використав ілюстрації Сергія Якутовича, що становило предмет його особливої редакторської гордості.

¹¹ ЮШ має на увазі Богдана Гаврилишина (нар. 1926 р.) — економіста, одного з засновників всесвітнього форуму в Давосі, котрий у числі перших з-поміж діаспорної інтелектуальної еліти приїхав працювати в Україну (заснував у Києві Міжнародний Інститут Менеджменту, до 1998 р. був Виконавчим директором Міжнародного Фонду «Відродження» і т. д.). На той час професор Б. Гаврилишин був у Швейцарії директором Женевської Міжнародної Академії Довкілля, а в Україні — радником президента Кучми. Жодних публічних заяв від нього на захист київського історичного довідника, скільки мені відомо, не надходило.

¹² Від англ. hurricane — ураган. Схоже, що цей англіцизм — не просто передражнювання «діаспорного суржику», а й — натяком на соціальні, а не лише природні грядущі катаклізми, — укрита цитата з вірша Едварда Стріхи (1888–1934), автора, якого ЮШ високо цінував і якому свого часу присвятив окрему розвідку (Історія однієї літературної містифікації//Стріха Едвард. *Пародези. Зозендропія. Автоксекуція*/Ред. Юрій Шерех. — Нью-Йорк, 1955):

РРРеволуцію
Писати
Тррреба
З трррьома ррри-ррри!
Щоб гурррикан
РРРевів з еррреба
Й ррревли вітррри!
(Едвард Стріха. «Рреволюція»)

[26]

8 листопада 1997 р.
м. Київ

Дорогий Юрію Володимировичу!

От уже понад три тижні (!), як одержала Вашого листа¹, і шойно сьогодні сіла відповідати — розуміється, свинство з мого боку, і то абсолютно непростиме, але я таки покладаю надію на Ваше милосердя (?), бо маю виправдання: за минулий місяць ушкварила не розгинаючись коло 200 сторінок перекладу (Чорнобильські хроніки білоруски Світлани Алексіевич — документ, якого в українській культурі не існує, а мусив би², тож я зважилася до цього святого діла долучитися: мотив чистий і безкорисливий, то чи не належиться мені за нього відпущення хоч деяких гріхів?), плюс сторінок сорок безумного есею «на deadline»³ для новоствореного товстого (товстющого!) журналу «Дух і Літера»⁴ (таким робом підтримую нові ініціативи — хоча й «Сучасність», звісно, часом вартує незлого слова, я ж нічого не кажу...), плюс — і це було найнеприємніше — сама робила комп'ютерну верстку свого багатостраждального Шевченка. Уфф!.. Вилізла оце з того всього, як із лазні, — і зразу ж за листи. Невже не пробачите?..

Спасибі Вам за «Сучаснячу» статтю ніби-про-Новиченка: моя мама називає її — «Заповіт українському народові», і я з нею годжуся: шойно прочитавши, зрозуміла, чому Ви попереджали, що то вже буде «геть-геть останнє» (попри те, що, Ви ж знаєте, сам по собі такий Ваш зарік я аж ніяк не годна вітати!), — але стаття вдалася таки справді «квінтесенційна» за проблематикою, хоч вивчай у школі, — та, гадаю,

й вивчатимуть незабаром... Взагалі, влітку «Сучасність» якось справді була немов «похорошела» — але повернуло на осінь, вдарило кріпким «шістдесятницьким» душком <...> — і щось мене знов заканудило... <...> «поскучнеда» я. Гидкувато воно якось «на нашій славній Україні», і то саме під оглядом отого етосу найпаскудніше виходить... Втім, Бог його зна', може, це глобальний синдром, fin-de-siècle'івський? То ж не українцем сказано, а кимось із західних intellectuals, зараз не згадаю імені, — що на надгробку людської цивілізації буде викарбувано: кожен хотів добра, але тільки для себе. Оце акурат те, що зараз в Україні коїться: всюди, куди не піткнись, — «частная лавочка», від уряду почавши й газетою «Критика» кінчаючи. Роздрібна торгівля «Родіною», причому, найприкріше, — ну за дуже низькими розцінками!

Боюся, чи не нагнала Вам отакими «размишлізмами» зайвого туску, але, далєбі, нічого особливо життєствєрдного до повідомлення на гадку не спадає, — от хіба що осінь стоїть прегарна, тепла й меланхолійна (+14°, і мухи літають!), то з неоромантично-тичининськими туманами, а то з напрочуд погідним, утомлено-літеплим сонцем — небо горить предивними барвами, і на листопадових хідниках — кав'ярняні літні столики. Чим не радість?

А книговидавання загнане «радетелями за Родіну», серед яких не бракує й наших спільних знайомих, у глибоченну яму⁵ (додаю Вам для порівняння минулорічну таблицю book rates у різних країнах⁶ — найцікавіше, звичайно, порівняти нас із Росією, аби зрозуміти, чому українська книжка зробилася в принципі неконкурентоспроможною «у себе вдома», на внутрішньому ринкові). Так що «коні», то пак видавці, й не винні — пасуться де можуть...

Обнімаю Вас. Не гнівайтесь на мене, будь ласка, і таки пишіть!
Ваша

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

¹ Насправді майже два місяці: на попередньому листі ЮШ штамп Київського Головопштамту датовано 10.09.1997. Всі ті два місяці, ще перебуваючи на лікуванні, я була зайнята справді нерозгинною терміновою працею, яка накопичилась за час моєї хвороби, а згадувати про неї знов, після отриманої від ЮШ «нагінки», вже не ризикувала (в щоденнику за 13.09.1997 записала: «„дедушці“ я „зря“ заповідалася...») — й зважила за краще тимчасом перемовчати.

- ² Світлана Алексієвич. *Чорнобиль: Хроніка майбутнього*/Переклад і післямова Оксани Забужко. — К.: Факт, 1997. Про «документ, якого в українській культурі не існує» — тут я повторюю ЮШ те, що розгорнутіше виклала в своїй післямові («Постскриптум: Монолог перекладача про подзвін покинутих храмів», див. Додатки, — заголовок мав на меті включити післямову, як «ще один голос свідка», в композицію книжки, котра складається з записаних авторкою монологів учасників, свідків і жертв Чорнобильської катастрофи).
- ³ На термін (*англ.*). Мова про есе «Прощання з імперією: кілька штрихів до одного портрета» (див. у «Хроніках від Фортінбраса»).
- ⁴ «Дух і Літера» — міждисциплінарний гуманітарний кварталник, що з 1997 р. видається Центром Європейських гуманітарних досліджень при НаУКМА (редактори К. Сігов, Л. Фінберг).
- ⁵ У 1997 р. українські видавці — хоч які ще натоді нечисленні й мало-професійні — вперше забили на сполох, відчувши на собі наслідки серйозних перемін на пострадянському книжковому просторі, викликаних прийнятим Державною Думою Росії 18.10.1995 р «Федеральним Законом про державну підтримку засобів масової інформації та книговидання Російської Федерації», за яким усю «продукцію науки, освіти і культури» Росії було звільнено від державного оподаткування (Україна мала натоді найвищий книжковий податок серед країн — членів Ради Європи, куди вступила в тому-таки 1995 р. одночасно з Росією). Цей закон дав блискавичний потужний старт російському книговидавничому бізнесу — і впродовж лічених місяців останній легко й без будь-якого опору зміг окупувати український ринок, так що за історичним значенням для долі української книжки ту російську «Велику жовтневу книжкову революцію» можна порівнювати хіба що з Валуєвським циркуляром — і, подібно як було і з Валуєвським циркуляром (коли вірити спогадам М. Грушевського), пересічний український інтелігент мало що розумів у подіях, які відбувались йому перед очима, — і мало що міг передбачити. На біду, до таких «пересічних інтелігентів» — з нульовим горизонтом стратегічно-управлінського мислення — належали й згадані тут «радетелі за родіну» — т. зв. «націонал-демократи», очільники Народного Руху з числа гуманітарної інтелігенції, які з приходом незалежності зайняли в державному апараті нішу гуманітарної політики (освіта, наука, культура) — єдину, котра за 19 років існування Української держави не зазнала жодних структурних модернізацій, залишившись цілковито «радянською» (за винятком ідеологічної складової). Не пам'ятаю вже, кого я мала на думці під «нашими спільними знайомими», тож про

всяк випадок подаю список тодішніх високопосадовців, відповідальних за «гуманітарний сектор», в т. ч. за «українсько-російську» його частину: Іван Курас — віце-прем'єр-міністр з гуманітарних питань, Михайло Згуровський — міністр освіти, Дмитро Остапенко — міністр культури і мистецтв, Михайло Косів — голова Комітету Верховної Ради з питань культури і духовності, Микола Жулинський — голова підкомітету з питань творчої діяльності, мистецтва, мовної та культурно-просвітницької політики Комітету з питань культури і духовності, Павло Мовчан — голова підкомітету з міжпарламентських зв'язків Комітету у закордонних справах і зв'язках з СНД.

- ⁶ Подаю скан із копії, яку надіслала ЮІІ (ці дані було надано Українській Асоціації книговидавців і книгорозповсюджувачів Радою Європи, за підтримки якої в квітні 1997 р. в Києві відбулася Міжнародна конференція «Законодавство в світі книги: шляхи реалізації в Україні рекомендацій Ради Європи», — жодних «рекомендацій», звичайно ж, зреалізовано не було, але документи збереглися й чекають на своїх істориків).

VAT & TAXES ON BOOKS, 1996

<i>COUNTRY</i>	<i>BOOK rate</i>	<i>Standard rate</i>
ARGENTINA	0%	21%
AUSTRIA	10%	20%
BELGIUM	6%	21%.
BRAZIL	0%	
BULGARIA	22%	22%
CANADA	*7%	**15%
CHILI	18%	18%
COLOMBIA	0%	14%
CZECH Republic	6%	22%
DENMARK	25%	25%
ESTONIA	18%, textbooks 0%	18%
FINLAND	12%	22%
FRANCE	5,5%	20,6%
GERMANY	7%	15%
GREECE	4%	18%
HUNGARY	12%	25%
ICELAND	14%	24,5%
IRELAND"	0%	21%
ISRAEL	17%	17%
ITALY	4%	19%
JAPAN	3%	3%

KENYA	0%,	18%
KOREA (S)	0%	10%
LATVIA	***0%	18%
LITHUANIA	0%	18%
LUXEMBOURG	3%^	12/15%
NETHERLANDS	6%	17,5%
NORWAY	6%	23%
PERU	0%	18%
PHILIPPINES	0%	10%
POLAND	0%	22%
PORTUGAL	5%	17%
RUSSIA	0%	21,5%
SLOVAKIA	6%	25%
SLOVENIA	5%	15/20%
SOUTH AFRICA	14%	14%
SPAIN	4%	16%
SWEDEN	25%	25%
SWITZERLAND	2%	6,5%
TURKEY	1%	
UGANDA	0%	
UKRAINE	28%	28%
UK	0%	17,5%
U.S.A.	0% to 8,5%	

* Federal, refunded to public libraries from 23 October 1996.

** Federal+Provincial.

*** Children's, Textbooks, STM.

© IPA Geneva, 18.12.1996

[27]

2 грудня '97

Дорога Оксано,

спасибі за листа, був йому радий, як завжди, коли від Вас. Але це не панщина, і Ви так і не беріть. Пишіть, коли не шкода часу й паперу. Аж і я не такий уже ретельний листописець.

Радий, що Ви правильно вимірили температуру мого псевдо-Новиченка, хоч воно й не зовсім псевдо. Бо типова реакція інакша. Ось пише

мені один з тутешніх моїх співпатріотів — ну, КАНЕШНО, Ви знайшли трьох розстріляних чи то пак замучених жидів, а от українців замучили 7 мільйонів. От і пиши, і старайся, хоч Ви й потішаєте, що в школах вивчатимуть, та й чи треба... Моя справа тут мала і грає «в нічию». І мав рацію Потебня — «всякое понимание есть непонимание»¹, але мав рацію і старий Лонгфелло — приємно знайти, перекручуючи класиків, стрілу, що влучила в серце друга². Хоч медична наука того не схвалює.

Є в мене новини малі, але вони або персоналія або ювеналія. Почавши з другого, львівські нтшівці перевидали мої дитячі гри — книжечку про галицькі впливи в нашій бідолошній літературній мові³. Написано це в часи передісторичні, 1943, коли Вас і на світі ще не було, а видано більш-менш у ті ж часи — 1950⁴. Не думаю, щоб це Вас цікавило, але коли так, напишіть, і я Вам вишлю, бо 28 відсотків не деруть.

А персональні новини ті, що група моїх прихильників/-ниць надумала відзначати мої 90, а що вони сумніваються в моїй довговічності, то мають намір святкувати попередньо. Щождо мене, то я маю намір або сховатися як гоголівський Подколюсін десь під кушеткою або поїхати до якоїсь приміської (під-ню-йоркської) місцевості і там пересидіти грозу і бурю.

Тим часом мене вже почали розбазарювати. Японські академіки купили мою бібліотеку і оце мені пишуть, що перша партія книжок уже досягла Токіо і рушає далі до місця призначення⁵. І так я маю шанс бути першим українцем, що перенесе наші добротворні впливи на береги Тихоокеаня.

Дух з України (ані літери) тут ще не відчувається. А взагалі так виглядає, що незабаром статистика покаже, що на кожного «материкового» українця припадає видання одного «періодика». І де гроші беруть? І де читачів? І скільки тих видань досягає другого числа, не кажучи вже про дальші? Слава Богу, що серед тих видань нема назв хоч патріотичних. І добре, що серед тих потерчат більшість не перепливає морів-океанів. Але бібліографам майбутнього — життя не буде легке.

Як і в попередньому листі, перепрошую за мазанину. Старечі пальці не туди вдаряють, куди треба, і виходить, що мої листи треба читати ТВОРЧО, як Шамполіон колись розшифровував єгипетські папіруси. Але може в цьому є своя приємність. Принаймні Ви делікатно промовчали, як Ви мучилися над моїм попереднім листом. Бувають на світі всякі перверсії, не тільки родом з Івано-Франківська.

«Гидкуватість» на нашій славній Україні і тут відчувається. Колись, перед нашим референдумом, Ви мене потішили, що все буде

гаразд. І воно справдилося⁶. А тепер — не виходить? І я в своєму песимізмі помилився лише не півдесятиріччя? На цій сумній нуті ставлю покищо крапку.

Ваш ЮШ.

ПРИМІТКИ

¹ Строго кажучи, це не Потебня, а Гумбольдт у його перекладі: «Всякое понимание есть вместе непонимание, всякое согласие в мыслях есть вместе несогласие» (цит. за: А. А. Потебня. Мысль и язык//А. А. Потебня. Слово и миф. — Москва: Правда, 1989. — С. 44). Потебня в життєвій і науковій біографії ЮШ — занадто велика й спеціальна тема, що вимагає ґрунтовних історико-мовознавчих студій, тож можу тут говорити тільки про своє суб'єктивне враження. За моїми спостереженнями, мало до кого з діячів української культури (крім Шевченка!) ЮШ ставився так особисто-перечулено — не побоюся сказати, з любов'ю й болем. Його особлива увага до трагічно невдалих «націєтворчих» поривань Потебні (див. прим. 8 до листа від 3.12.1992 р., а також розвідку «О. О. Потебня і стандарт української літературної мови» у ВП-1), вкупі з очевидними паралелями в їхніх долях (двох «науковців чужих імперій» з невиводною ціложиттєвою амбіцією «працювати на рідному полі» — хоч творити українську літературу на еміграції, хоч перекладати забороненою українською Гомерову «Одіссею»...) мимохіть насуває припущення про свідомо вибрану ЮШ «рольову модель», на яку взорувався і з якою потай себе порівнював, — але це питання вже хай досліджують мовознавці.

² Жартівливий парафраз із вірша Г. В. Лонгфелло «Стріла і пісня». ЮШ тут каламбурить за оригіналом (всі українські переклади, на жаль, гублять той рефрен «I found» в останній строфі, який дає змогу контамінувати «стрілу» в 2-му рядку з «серцем друга» в 4-му):

Long, long afterward, in an oak
I found the arrow, still unbroke;
And the song, from beginning to end,
I found again in the heart of a friend.

³ Юрій Шевельов. *Внесок Галичини у формування української літературної мови*. — Львів — Нью Йорк: Вид-во НТШ ім. Т. Г. Шевченка, 1996.

⁴ Не зовсім точно: «Внесок Галичини...» ЮШ справді писав 1943 р., у Львові, на гребені своєї, на 10 років спізненої, психологічної й соціальної молодості (роману з О. Линтварьовою, учнівства у В. Сімовича,

закоханості у Львів, у «нерадянську», «справжню» Україну, і т. д.: вибір теми, як він пише в ЯММ-1, «це була сплата боргу милому для мого серця місту. А також мого боргу Сімовичеві». — С. 394), — однаке надруковано цю працю не 1950-го, а 1949 р.: Ю. Шевельов. Галичина в формуванні нової української літературної мови. — Мюнхен: Ukrainian Free University Press, 1949. (Львівське видання 1996 р. включає також пізнішу, 1962 р., статтю «Чернігівщина в формуванні нової української літературної мови: До постави питання»).

⁵ Свою книгозбірню славістики, одну з найповніших на північно-американському континенті (завдяки їй ЮШ навіть мав дозвіл від адміністрації Колумбійського університету проводити практичні заняття зі студентами у себе вдома на Клермонт-евеню), ЮШ продав Слов'янському дослідному центру Хоккайдського університету в Японії. Каталогізація Шевельовської бібліотеки, розпочата там 1998 р., ще не закінчилася, за станом на кінець 2009 р., як повідомляв бюлетень УВАН (Новини з Академії. — Ч. 33. — 2009. — С. 22), було скаталогізовано 8162 книжки, періодичні видання й копії ще чекали своєї черги... Гадаю, ЮШ обрав за хранителів своїй бібліотеці саме «японців» не тільки з практичних міркувань (жоден інший університет із тих, що до неї прицінювались, не обіцяв узяти її на довічне збереження як окрему «бібліотеку Шевельова»), — але й, сказати б, з ідеологічних: до Японії та її культури він мав сантимент ще від часу своєї першої туди подорожі в 1950-х рр. і був переконаний, що тій цивілізації належить майбутнє.

⁶ ЮШ, мабуть, має на увазі нашу зустріч у Нью-Йорку в травні 1991 р. Ми тоді багато говорили про близький кінець Радянського Союзу і про майбутнє України, але мені з тої розмови найдужче вбилося в пам'ятку зовсім інше, ніж йому: даруючи мені свіжовидану тоді «Третю сторону», ЮШ з тонкою багатозначною посмішкою порадив звернути увагу на нарис 1979 р. «про Ісландію» («Життя в Рейк'явіку», див. у ЗІНВ) — і на питання, винесене в його підзаголовок: незалежність — і що завтра? (здається, він сказав: «що далі»). Я це запам'ятала, бо питання мене зачепило: в Україні його під ту пору ніхто так не ставив — за загальним консенсусом, вважалося самозрозумілим, що, як тільки ми «визволимося», всі проблеми таки «назавтра» відпадуть самі собою (для ілюстрації: дець під ту пору я віддала в редакцію «Літературної України» своє есе про ще-передвоєнну Хорватію й тамтешні, непорівнянно радикальніші від українських, суспільні настрої, що його написала після поїздки в квітні 1990 р. в Дубровник, на організований

Будапештським Фондом Сороса перший семінар східноєвропейських інтелектуалів з українською участю, — кілька місяців моє есе пролежало в редакції «ЛУ» без руху, а коли я у вересні 1991 р. зателефонувала головному редакторові «ЛУ» Василю Плющу, той кинув мені вікопомну фразу, за дослівність речуся: «Так Україна ж уже визволилася!», — мовляв, про що ж іще дискутувати?). Про проблеми постколоніального періоду в жодних — ні номенклатурних, ні академічних, ні дисидентських колах не було й гадки, і сам термін «постколоніалізм» уперше публічно прозвучав щойно 1993 р., на Львівському Конгресі МАУ: його «ввезла» в Україну Оксана Грабович, яка в своїй доповіді «Колоніальна спадщина в сьогоdnішній Україні» зreferувала класичну працю Ф. Фанона «*Les damnés de la terre*» (1963), викликавши тим на Конгресі правдиву сенсацію (нотабене, нині на офіційному сайті МАУ про цей виступ немає жодної згадки!). Тож не дивно, що питання «що завтра?» в травні 1991 р. видалось мені щонайменше «непатріотичним» — і зовсім до ЮШ не наблизило. Натомість його, схоже, мій тодішній ентузіазм «молодої кляси молоді нації» захопив суто емоційно — за тією самою логікою, що й згодом, за яких півроку, життєрадісні «Рекреації» Ю. Андруховича і ціла тогочасна українська «визвольна» ейфорія.

[28]

24 грудня 1997 р.

Дорогий Юрію Володимировичу,

Ваш лист застав мене на повороті з екс-братньої Білорусі¹, і тому в стані, як це не парадоксально, непереборного оптимізму: тут нестак завжди погорджувана мною плебейська потіха, мовляв, «комусь на світі гірше, ніж тобі», як писала відома українська класикеса² (мені від такої свідомости завжди бувало, «наоборіт», ще депресивніше: адже, якщо мені щось не йде, а іншим «іде», то, значить, я маю бодай моделі для наслідування, не кажучи вже про емоційний стимул, якщо ж мені «не йде», а інші мені при тому ще й заздрять — мовляв, «тебе ли на судьбу жаловаться», цитую з живих уст, — то тоді вже й зовсім

«клямка»!), — отож не втіха від споглядання на порядок нещаснішої країни з на два порядки нещаснішою інтелігенцією, а — чітка свідомість необоротності історії: кожен народ має те, на що заслужив, не більше і не менше, кожен торує — тупо і трудно — свій «шлях до волі» за своїм власним сценарієм, а значить, нічого бідкатися — «не ридать, а здобувати». Це все — на конто Вашого прогнозу п'ятирічної давности: якщо навіть сердешні брати-литвини потрапили в короткому міжчасі дуже відносної свободи породити з-поміж себе пресимаптичну генерацію шляхетної й інтелігентної молоді цілком європейської орієнтації, з цілком «постмодерно»-іронічним світоглядом, абсурдно-бунтарською національною самосвідомістю, мінімум чотирма-п'ятьма іноземними мовами (серед яких і українська!), та ще й (last but certainly not least^{3!}) нормальною економічною зарадністю, то ставити на теренах колишнього Великого Князівства Литовського хрести ще, далєбі, рано — таки «не вмерла», «не згінєла», «не пропала»⁴ і т. д. Просто, «інша Європа»⁵, та й годі. Не знаю, на як довго мені пощастить зберегти сесю бадьору настанову (чи, як сказала б діяспора, «наставлення»), але наразі тримаюся позиції «активного споглядання» (по-соціологічному, «включеного спостереження») — навіть щодо арсенальських страйкарів під червоним молоткасто-серпастим прапором, які днями виходили пікетувати Верховну Раду (душ десь із п'ятсот). Зрештою, і їх можна зрозуміти — зарплату ж то таки не платять, і то нікому, крім депутатів і парламентських урядовців...

(Це в Мопассана, здається, було — що життя ніколи не є таке кепське, як здається?..)

І ще про настрої і «наставлення». Напередодні полаялася по телефону з Корогодським за те, що не включив до Вашої грядущої збірки «автостоппознавчого» есея⁶ (адже неподобство з його боку, хіба ні?), — і він, між іншим, повідомив мені, що Ви, виявляється, досі лояльно читаете «Літературну Україну»! Юрію Володимировичу, дорогий, «од всіх своїх нервів» благаю: киньте! Передплачуйте екскатегівський «День»⁷, рябчучачу вбогу «Критику» (вона вже буде виходити: Ніколя дістав на неї новий грант⁸), та хай би навіть і чорноволячий «Час-Тіме»⁹, читайте, з журналів, хоч безпретензійний «Кур'єр Кривбасу», хоч претензійний «Art Line»¹⁰ («в просторечії» вимовляється з наголошенням «о» наприкінці, що по-своєму «соответствует»...) — тільки не той розсадник ментальної інфекції (а точніше — трупного яду): їхня інформація не просто викривлена, вона викривлена — *злаякісно* (синдром туберкульозника, що плює іншим у тарілки), і від такої

«перверзії» треба «на гвалт» ізолюватися, якщо хочете заощадити на душевному здоров'ї, — або вже, в крайньому разі, врівноважувати її щонайменше півдужиною по-різному недолугих, але безумовно живих видань: серйозно кажу! Мабуть, передам Вам (десь у середині січня має бути така нагода) Різдвяного пакуночка з деякими нашими головнішими «літературно-містечкіми» «періодиками» — щоб Ви відчули, так би мовити, пульс українського «мейнстріму»: нерівний, уривчастий, не бозна-який здоровий — але ж б'ється! (Заодно й Шевченка свого передам — сигнальний примірник, нівроку, лежить у мене на столі, і десь за тиждень обіцяють наклад).

Львів'яни — молодці, що Вас видали (в них там і культура книговидання на сьогодні найліпша-таки), — дякую, що Ви мені сказали, я тепер просто попрошу когось із циркулюючих меж Києвом а Львовом «інтелектуальних комівояжерів», щоб мені Вас доставили «в самолучшем виде» (проблема не в самих тільки 28%, а — дистрибутивної мережі не маємо, все — стихія, броунівський рух без правил...). Що ж до 90-ліття «авансом», то сюжет цей мені, Бігме, чимось симпатичний (перверс/Зивністю?) — може, дарма Ви про нього з таким сарказмом? Я, наприклад, на цю звістку з місця, як полтавський соцький, розмріялася — про, наприклад, ювілейне академічне видання (багатотомове!!!), і солідну «материкову» конференцію з файним «збірником на пошану», і ще про багато всяких таких знадливих речей (шкода, що я не «полтавський соцький»!). А тимчасом — у поросячий голос — вітаю з минулим днем народження і дуже-дуже бажаю не «авансового», а таки справжнього 90-ліття — з усіма приналежними «інтелектуальними іграми» не у все-УВАНівському, а таки в «усесоборному» масштабі! (А щодо Ваших тамтешніх кореспондентів, на яких нарікаєте, то, як співається в одному московсько-єврейському шлягері, «ай не нада, ай бросьте», — либонь, вони, сердеги, «Літературної України» обчиталися!)

Грудневий Київ стоїть тяжко засніжений, інфантильно-передноворічний — і, під снігом, продовжує вирувати незліченними імпрезами, серед яких випадають і цікаві (як казав уже в історії хтось ядучий — чи не Станіслав Єжи Лец? — «наш час багатий на геніїв — маймо надію, що серед них є кілька обдарованих»): на театральному фестивалі «Перлини сезону»¹¹, наприклад, знайомі Вам харківські дітлахи (театр Світлани Олешко) справили невеличкий фурор, привізиши пресимпатичну «Енеїду», де вже не просто травестія, а заразом і *трансвестія* вчинялася (Енея грала дівчинка, а трійко хлопців «забезпечували» решту персонажів)¹²: небіжчикові Котляревському, гадаю,

сподобалося б. Напередодні 200-ліття (теж ювілейна дата несогірша, а досі якось не схоже, щоб на правдиве національне свято заносилося...) така, зовсім не музеєфікована, акція «на вічну пам'ять», що не кажить, «вселяє»... Взагалі, моє особисте (суб'єктивне!) спостереження: що з молодшими українцями маєш до діла, то ліпше чуєшся: «совка» менше! («Невеликої дитячої лопатки», як жовчно переклав Діброва¹³, — не знаю, чи траплявся Вам на очі листопадовий «Кур'єр Кривбасу», де він видрукував свою версію «польових досліджень» — галерею досить-таки «недружніх» шаржів з тої самої пенсильванської «пущі», де — і Богу-духа-винний Міша, і Ваша кореспондентка, і Рябчук «со сімейством» у повному складі, і бочком, як на ренесансних полотнах, автопортрет з родиною, — всі «в натуральном виде», без жодної вигаданої репліки, — а лектура цікава, ой цікава: на мене навіть лавина шістдесятницьких мемуарів не зробила враження такого сеансу смердяковщини «с полным ее разоблачением», як ся невеличка story!)

Мої власні новини під кінець року (крім Шевченка), в повній згоді з національними, помірно вбогі: вичитую російський переклад «Польових досліджень», що має навесні з'явитися в московській «Дружбе народов»¹⁴, без особливого хисту борюся за фінансове виживання та нищечком мрію собі, як то я влітку в Італії пошлю геть усе до лиха та вшкварю, нарешті, щось геніальне (виграла чотиритижневий «письательський» грант від Rockefeller Foundation), — словом, знову і вкотре, — «я была тогда с моим народом, там, где мой народ, к несчастью, был», а саме: в злиднях, трудах і надіях. Зрештою, останнє — не така вже й кепська річ, надто напередодні Нового Року. Адже правда?

Міцно Вас обіймаю,

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

¹ 12–14 грудня я була в Мінську на форумі «Білорусь і Україна: підсумки сторіччя».

² Ліна Костенко. «Маруся Чурай».

³ Останнє за переліком, але точно не за значенням (англ.).

⁴ Початки національних гімнів відповідно України, Польщі й Хорватії.

⁵ Концепт «іншої Європи» на позначку країн т. зв. «Східного блоку» був упроваджений в інтелектуальний обіг центрально- й східноєвропейськими письменниками-емігрантами покоління ЮШ (Ч. Мілош зробив його предметом своєї Нобелівської лекції 1980 р.). Значення

його було в першу чергу політичне: ствердити органічну приналежність до європейської традиції тих країн, які після 1945 р. опинилися в зоні радянського впливу і стали поступово трактуватись як частина «Сходу» (з Росією включно), або ж «слов'янського світу» (на такі «дрібниці», як іронізував М. Кундера 1984 р. в есе «Трагедія Центральної Європи», що мадяри, румуни й балти не є слов'янами, ніхто не зважав). Про співпрацю ЮШ з ідеологами «іншої Європи», зокрема Єжи Гедройцем (для паризької «Культури» ЮШ написав статті «Кімната 101» та «Захід є Захід, а Схід є Схід», обидві в ЗІНВ) див. в укладеному Богумилою Бердиховською зб.: *Єжи Гедройць та українська еміграція. Листування 1950–1982 років*/Пер. з польськ. — К.: Критика, 2008 (де вміщено також листування Є. Гедройця з ЮШ).

⁶ Мова про «Поза книжками і з книжок». На відміну від «Порогів і заборіжжя», де добір текстів робив ЮШ, «Поза книжками...» Р. Корогодський укладав уже сам, на власний розсуд: розчарований неувагою «Фоліо» до «Порогів...», він прагнув презентувати ЮШ читачам у якомога ефектнішому вигляді, у висліді чого збірник вийшов трохи еkleктичним. У листі до Р. Корогодського ЮШ (який декотрі з пропонованих Р. Корогодським позицій таки відхилив) добродушно назвав «Поза книжками...» «грайливим шумовинням» (див.: РК-ІДПІЖ. С. 176). Чому Р. Корогодський не включив туди ще й «автостопознавчого есея» («Куди пролягає траса»), зараз уже не пригадую, — то не була якась принципова суперечка.

⁷ Натяк на Євгена Марчука, тодішнього секретаря РНБО, колишнього генерала КГБ УРСР, за неофіційною інформацією з журналістських кіл — власника газети «День».

⁸ «Ніколя» — Микола Рябчук, тодішній відповідальний редактор газети «Критика».

⁹ «Час/Time» — одне з провідних і найавторитетніших періодичних видань 1990-х, щотижнева незалежна газета на 16 сторінках під гаслом «Державність! Демократія! Реформи!», шеф-редактор В'ячеслав Чорновіл. Виходила в 1995–1998 рр., після 5-місячної перерви відновилася в урізаному форматі вже як «Час» і остаточно припинила своє існування в 1999 р., зі смертю В. Чорновола.

¹⁰ «Art Line» — культурно-аналітичний щомісячник, виходив у Києві в 1995–1999 р. (шеф-редактор Євген Юхниця, гол. редактор Юрій Чекан). Включав розділи: «Література», «Візуальне мистецтво», «Музика», «Театр». Матеріали публікувалися мовою оригіналу (українською або російською). Нині, по впливі часу, доводиться визнати, що це був

один із найквалітатніших мистецьких періодиків для широкої публіки за роки незалежності.

- ¹¹ «Перлини сезону» починалися в 1995 р. вельми обнадійливо — як Всеукраїнський молодіжний театральний фестиваль, метою якого (цитую сайт Міністерства закордонних справ) було «виявлення та підтримка талановитої творчої молоді, створення умов для її самореалізації, розвиток нових напрямків у сучасному мистецтві» (www.mfa.gov.ua/mfa/ua/286.htm).
- ¹² Мова про Театр-студію «Арабески», чия «Енеїда» стала переможцем «Перлин сезону-97» (режисер Світлана Олешко, Еней — Наталка Цимбал).
- ¹³ Йдеться про оповідання В. Діброви «День народження» (*Кур'єр Кривбасу*. — Ч. 89–90. — Жовтень-листопад 1997). Один із героїв оповідання — американський перекладач-україніст, який «щоранку чесно сідає за комп'ютер і до п'ятої вечора перетягає слова з однієї іноземної мови у іншу. <...> „Дуля“ у нього, як і велить словник, це, безумовно, „груша“, „Бесарабка“ є „жінкою молдаванського роду“, а вигук якогось із персонажів „та нащо цей, блін, совок пригрібався?“ в його перекладі перетворилося на „чому, млинець, невелика дитяча лопатка зняла верхній шар ґрунту?“».
- ¹⁴ Йдеться про першу, нині забуту (в жодному з наступних книжкових видань не передруковувану) російську версію: Оксана Забужко. *Полевые исследования украинского секса*. Роман. — Пер. с українського Ю. Ильиной-Король//*Дружба народов*. — 1998. № 3. — С. 29–85. Попри велику кількість огріхів і помилок (далеко не всі мої виправлення було внесено у верстку!), саме цей переклад дав старт міжнародній кар'єрі роману.

1998

[29]

2 лютого '98

Дорога Оксано,

мерсі за гнівного Шевченка і не менше гнівну Оксану. Перший щасливо втік з клепарівського закладу, як був у халаті, і тепер відпочиває перед оперою, зовсім габсбурзькою, на радість Андруховичеві¹. Друга одержала велику ідеологічну перемогу: не без Вашого впливу американський ДЄДУШКА зрікся ЛУ і від нового року очистився з попередніх спілчанських бацил і міязмів. Рапортую слухняно, що в цьому домі більше ЛУ нема. Правда, головна причина, доношу слухняно, та, що вона стала друкуватися таким паскудним шрифтом і на такому паскудному папері, що ніякий дедушка її не вчитає. Курц унд гут² — це дім вже без ЛУ. А шкода все таки, бо тільки там я довідався в деталях, як не тримався на ногах (від старости, не від вибуху громадянських почувань) старий Нечуй, як його віддали до богадільні, як він мало не пропав і пропав від старечости й занедбання і як його врочисто і з оркестрою і хорами поховали на Байковому³. Про все це і таке рябчукоїди не пишуть і де ж про це прочитаю? А Ви хочете, щоб був штурм унд дранг⁴.

Довгої мови короткий зміст, — я без газети і дуже тим тішуся.

На бідного Корогодського за Автостоп Ви даремно сердитесь. Він зовсім не винний. «Полное собрание сочинений» моїх друкується

вже ціле століття, точніше з 10 років, а тоді стоп може й був, але авта ще не було. А після того вже ні автор ні редактор/и/ніякого впливу на хід подій не мали й не могли мати⁵. Простіть їм, невинним.

А тепер я вже таке чортішо сочиняю, що коли воно не дай Господи, продереться на шпальти, то все вже буде йти за старим сценарієм «Как мыши кота погребают». Так що краще й не треба⁶.

На Олешкову «Енеїду» я ДУЖЕ цікавий, вона жінка як треба⁷. Але тут про це нічого не чути. Збиралися вони, а потім усе замовкло. Чи наші меценати злякалися і — врозтіч? Зате тепер тут ми живемо під знаком старшого брата. Був московський «Современник», потім була кіровська опера⁸, а тепер оце їде сам-сам-сам, трепещите вы народ — московский — художественный⁹ і що ж він ставить? Ви вгадали — три сестри... А потім ОБРАТНО Кіров. І вірте — не вірте — американська публіка платить. Та й тутешніх руських теж повним-повно.

А тим часом, без фанфар і тихо показують велику серію — коло 60 — угорських фільмів от сотворения мира до наших днів¹⁰, і більшість з них справжні. Таки ще раз — хай живуть Габсбурги, ну і Андрухович, коли він вихиясом не йде¹¹.

От стілецьки про наші культурні ПОПОЛЗНОВЕННЯ, бож не писатиму я Вам про Український Народний Союз¹², хай йому царство земне й небесне.

Повертаючися до народів, які самі собі будують майбутнє, «своею собственной рукой», то воно конешно, але ж не забуваймо й того, що Гітлера приготували в Версалі, а німецькі малятка вечорами молились Готт, штрафе Енглянд¹³ (включно з Америкою) на антантську музику. От і розбери, хто і в чому винен. Так і взагалі з кавзальністю в історії, прости Боже за ще одне вчене слово. Так і з білорусами, теж голубоокими, й стервятниками на них і навколо.

А Шевченко Ваш антилігентний і дай, Боже, кожному, — але чи є в світі відповідальні? Та мені Вас не хвалити, Ви самі знаєте, *по чому хліб і сіль по чім. Sałuję rączki*¹⁴.

ЮШ.¹⁵

ПРИМІТКИ

- ¹ З цього випливає, що «Різдвяного пакуночка» (див. мій попередній лист) зі своєю свіжовиданою монографією я ЮШ в міжчасі з якоюсь okazією таки передала (з якою — вже не пам'ятаю). Всі його іронічні алюзії з львівським колоритом — це своєрідне резюме «битв за Шевченка»

перших років незалежності, що особливо гучно протікали у Львові, де «війна меморіалів» спалахнула ще з початком «перестройки»: «Клепарівський заклад» — колишній готель «Росія» на вул. Клепарівській у Львові, перейменований 1992 р., — і того-таки року було відкрито сучасний пам'ятник (де Шевченко й справді «в халаті»!) на проспекті Свободи, «перед Оперою». Все вкупі — ще й жартівлива характеристика «мого» Шевченка: витягнутого з (кажучи словами ЮШ 1979 р.) «рамки російсько-імперської агіографії» — і розвернутого в бік «кантивського систематизму», що ЮШ сприймав із таким самим іронічно-поблажливим усміхом, як і Андруховичеве «габсбургофільство».

- ² Коротко-мудро (нім.).
- ³ ЮШ має на увазі публікацію: Валентин Чемерис. Там, в Україні, де долинами тихо тече Рось... (По рідних місцях І. Нечуя-Левицького)//ЛУ. — № 38. — 30.10.1997 р.
- ⁴ Буря й натиск (нім.).
- ⁵ ЮШ тут плутає «Пороги і запоріжжя» («полное собрание сочинений», укладене 1993 р., коли передмови до «Автостопа» «ще не було») з готованою Р. Корогодським «Поза книжками...», про яку йшлося в його листі.
- ⁶ ЮШ працював тоді над есе «28 днів особливої служби соціалістичній батьківщині і по тому», в якому зважився нарешті остаточно домовити до всіх крапок над «і» й переосмислити з часової дистанції свою «via dolorosa» воєнних літ (див. Додатки).
- ⁷ ЮШ бачив виставу Світлани Олешко «Арабески» (за творами М. Хвильового) у виконанні однойменного театру в Нью-Йорку в березні 1996 р.
- ⁸ Тобто Санкт-Петербурзька: Маріїнський театр. ЮШ вживає тут старої назви: від 1934-го по 1992-й рік це був «Ленінградський державний театр опери і балету ім. С. М. Кірова».
- ⁹ Тобто МХАТ ім. Чехова.
- ¹⁰ У Кінотоваристстві Лінкольн-Центру (див. прим. 5 до листа ЮШ від 23.12.1996 р.) 23 січня — 26 лютого 1998 р. демонструвалась ретроспектива угорського кіно «Somewhere in Europe: A History of Hungarian Cinema».
- ¹¹ Де саме Андрухович починав тоді «йти вихиласом», зараз уже не пригадую.
- ¹² Український Народний Союз, «Союзівка» — найстаріша (від 1894 р.) і найвпливовіша в діаспорі українська допомогова організація Північної Америки.

¹³ «Gott strafe England!» (нім.), «Боже, покарай Англію» — пропагандистське гасло часів Першої світової війни, належить німецькому поетові єврейського походження (так!) Ернсту Ліссауєру, автору знаменитої «Пісні ненависти» (з рефреном «Wir alle haben nur einen Feind — ENGLAND!», тобто: «У всіх нас лиш один ворог — АНГЛІЯ!»).

¹⁴ Цілую ручки (польськ.).

¹⁵ Кінцівку дописано від руки на берегах за браком місця (аркуш задрукований до краю).

[30]

15 березня 1998 р.

Дорогий Юрію Володимировичу!

Щойно написала звертання, зараз і згадала: місяць тому в мого приятеля, що на ім'я йому happens to be¹ Володя², народився хлопчик, і широке коло знайомих, природно, втягнене було в проблему вибору імені: «Хотів би Юрка, — журився по телефону щасливий тато, — але ж Юрій Володимирович — це наче Андропов...» — «Чому зараз — Андропов? — обурилась я. — Чому не Шевельов?» — Трубка в мене в руці аж підскочила на радіощах: «А що, Шевельов — Володимирович?» Так Ваш авторитет вирішив долю ще одного українського громадянина, і на світі побільшало на одного Юрія Володимировича, якого можете хіба вважати своїм — хай і непрямым — хрещеником. а тато його, хвалився недавно, перечитує тепер «новими очима» «Третю сторожу» й нетерпляче чекає Вашого тритомника від «Фоліо»...

Ну гаразд, це, «положим», лірика — а от щодо тритомника, то десь тиждень зо два тому його безпутне «Фоліо» врочисто заприсягло чесній громаді на своїй київській презентації³, де, правда, не обійшлося й без скандалу: утеребився до лав виступальників передвиборчо збуджений Мовчан⁴ і став, ні в п'ять, ні в дев'ять, вергати, своїм звичаєм, громи на голови присутніх, що «терплять русифікацію українського книговидавання» (ситуація, подвійно пікантна з огляду на те, що всі попередні оратори дружно лаяли якраз наше книговидавське законодавство, що зробило українську книжку неконкурентоспроможною

на внутрішньому ринкові, — аж от і «законодавець» обізвався!). Зчинилася веремія, крик, гук і лайка, причому Мовчан спробував, обертаючись довкола своєї осі, як флюгеровий півник, обсварюватися на репліки з залу, але не дуже йому пішло, тож мусив забиратися, грюкаючи дверима. Оце маєте собі «картинку з виставки», із щонайменше двома резюме: 1) депутатство в Україні — тяжка психічна хвороба з усіма ознаками втрати почуття реальності (вони там усі такі поглинуті впродовж 25 годин на добу «міжсобойчиком» хто-з-ким-проти-кого, що на співвіднесення своїх дій із світом поза мурами Верховної Ради їм уже нестає ні часу, ні сил; 2) культура в Україні — на сьогодні більше схоже на оксюморон, і не тільки через те, що з книговиданням «напряжонка»⁵...

З урахуванням усього «вищеізложеного», дозвольте Вас гаряче і з цілого серця привітати з припиненням передплати на «Літературну Україну», хоч би якими прагматичними міркуваннями цей акт не було спричинено! З свого боку, найближчим часом обіцяю почати вербування Вас до числа передплатників нової *літературної* (авжеж пак!) газети, що її остаточно зібралася видавати «м'ятежна» Асоціація українських письменників — під заголовком «Література Плюс»⁶: десь наприкінці місяця має з'явитися друком перше, пілотне число, а там, дасть Біг, і передплату потрошку відкриємо (маю надію, що не на надто паскудному папері й не надто паскудним шрифтом!), — боюся, Юрію Володимировичу, що без культурних «поползновеній» «з родіни» недовго Вам сидіти!..

Дякую Вам за добре слово про мого Шевченка — дуже воно мені придалося на моральну підтримку, бо, прости Господи, вже почалося: по-олетіли на мою стрижену голову перші партії тухлих яєць⁷, та яких же, цур йому, пек, смердючих — канудно й згадувати, а щоб ще через АТЛЯНТИК ділитися з Вами фізіологічними відчуттями від сірководневого духу, то й поготів не варт. Щось воно таки rotten у нашому kingdom'і, й то добряче rotten⁸, але, філософськи зваживши, — чи тільки в ньому? (Вопріс риторичеський). В цьому зв'язку мене більше турбує той астероїд, що має зіткнутися з Землею в жовтні 2028 року — безвідносно до того, чи доживу я до того дня, чи ні, а так, «за державу обідно»: ясно, що все колись має скінчитися, але чому саме так глупо — прилітає з космосу якась дурна махина 2 км в діаметрі й каже «гуп!»? А де — сюжет, драматургія, підведення підсумків, стягування водно всіх вузлів попередньої історії, де, нарешті, добрий смак, я Вас питаю? (Це ж, прецінь, не вибори до української

Верховної Ради, в такому, без перебільшення, *величному* ділі, як кінець світу, годилось би таки дотримуватись певного «ідейно-художнього рівня», ні?).

А тимчасом «родіна» продовжує собі гнити, і я змушена пасивно спостерігати за цим невеселим процесом, не в змозі ніяк йому запобігти, — ні стішки, ні проза, ні навіть полум'яна публіцистика тут, звісно, не зарадять. На додачу ще й зима надумалася вернутись — березень засніжив і завіхолив, за вікном біло, а в хаті холодно, так що доводиться вмикати електрообігрівача, бо інакше й за комп'ютером не всидиш: рученьки-ніженьки замерзають! Ото такий виходить *fin de siècle*. Якщо те, що Ви тепер сочиняєте, справді підпадає під запропоновану Вами кваліфікацію «чортічого», значить, воно якнайточніше відповідає духові часу — з чим Вас (ще раз!) і вітаю. А втім — як писалося в незавершеній Лесиній драмі, «але й зимі на світі є кінець»⁹: чейже прилетять невдовзі ластівки і до Києва, й до Нью-Йорка, і на Печерську, і у Вас у парку над Hudson'ом-Гудзоном зазеленіють «клейкие листочки» — а коло мене на сусідній вулиці вже відкрили новий китайський ресторан (!!!), і якщо Ви колись виберетеся «на родіну», то тепер буде моя черга частувати Вас орієнтальною кухнею, а це значить, що ми, як-не-як, уписалися в число цивілізованих країн, дарма що 95-ми за рівнем життя¹⁰ (а хай йому грець, все не виходить вивершити на такій собі гарній мажорній ферматі!) — і не такими вже дуже «пост»-комуністичними, як собі хочемо уявляти (мені тут днями надав лихий погортати деякі тексти Вашого все ще незабутнього, хоч і покійного учня, «некогого» Гончара, бо треба було написати дещо «за соцреалізм», — враження виявилось, «сверх всяких очікувань», грандіозне: на звук мого реготу мій переляканий бойфренд прибіг аж із третьої хати, бо йому здалося, ніби я ридаю, і не випадково, — ось, приміром, фраза з ювілейної доповіді про Лесю Українку, цитую, не минаючи ні титли: «Там, де гарячий вітер пустелі колись обвівав самотню постать жінки з України, що з сумом дивилась, як замітає хамсин горьовиту долю фелаха, а понад Нілом, душу раниючи поетесі, під гуркіт барабанів, з нахабним свистом крокували зайди-колонізатори, — сьогодні там, попід пальмами Єгипту, переможно крокує художня краса „Лісової пісні“...»¹¹, — каково, га? І, прошу завважити, досі — жодної спроби бодай якось дослідити цей «дискурс», що, наоборіт, живе й перемагає в доповідях Ю. Мушкетика «со бояре», — хай я зациклююсь, але для мене це показник

куди вимовніший, ніж упровадження в українських банках Visa й Mastercard — зрештою, й до тих ще не дійшло...).

Обіймаю Вас сердечно — бережіть здоров'ячко, шануйтеся і пишіть Вамій зовсім не «гнівній», а якраз (у глибині душі!) дуже «мнекій»¹², а головне, завжди й незмінно Вас люблячий

Оксані Забужко

P.S. А од московських театрів і в Києві завізно — і як це вони на всі боки встигають?..

ПРИМІТКИ

¹ Дослівно «випадково є» (*англ.*) — по-українському було б «волею випадку зветься».

² Історик-медієвіст Володимир Ричка (нар. 1955 р.), доктор істор. наук, провідний наук. співробітник Інституту історії НАН України, автор багатьох праць з ідеології й духовної культури Київської Русі («Церква Київської Русі: соціальний та етнокультурний аспект», «Княгиня Ольга», «Київ — Другий Єрусалим: з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі», «Вся королівська рать: Влада Київської Русі» та ін.)

³ Презентації українських книжок були ще подіями, за значенням рівними театральним прем'єрам, і збирали таку саму пресу. Згадана «презентація „Фоліо“» — на якій було представлено том І. Світличного з серії «Українська література ХХ століття» та Вибрані твори А. Камю в 3-х томах, — відбулася 2 березня в Спілці письменників на Банковій, 2.

⁴ В березні 1998 р. готувалися чергові вибори до Верховної Ради України. Павло Мовчан був депутатом Верховної Ради двох попередніх (і трьох наступних) скликань.

⁵ У моєму щоденнику 3.03.1998 р. цю подію відкоментовано драматичніше, без гумору:

«Я вірю Маяковському, коли він написав, що „в 1916 году из Петрограда исчезли красивые люди“. Так само впевнено можу засвідчити, що в Києві кінця 90-х не було людей — не розумних, ні, бо практичність гідиться з розумом, а — мудрих. (Не знаю жодного.)

Вчорашня виходка Мовчана на презентації „Фоліо“ явно відгонила безумом, але й реакцію залу на неї теж не назвеш адекватною (потім, на фуршеті, журналісточка до мене: „Пані Оксано, а чому ви не балотуєтеся в депутати?“ — Я: „Іменно поетому!“). Хоч трохи думаючи

люди мали б повально спиватися в цих умовах, — втім, вони, здається, це й роблять».

⁶ «Література Плюс» — газета Асоціації українських письменників, виходила в Києві в 1998–2003 рр. за редакцією Андрія Бондаря (1998–2000) і Світлани Матвієнко (2001–2003). Внаслідок фінансового скандалу припинила вихід і відновленню не підлягає.

⁷ Натяк на скандал, викликаний «Шевченковим міфом України» серед кіл українського радянського літературного офіціозу. Кампанію під гаслом «Руки Забужко геть від Шевченка!» очолили дві тодішні впливові газети — «Вечірній Київ» (ред. В. Карпенко) і урядовий «Голос України» (можливо, були ще якісь «хористи», але того вже я не відстежувала, а видавництва в ті роки PR-відділів ще не мали, інформація збиралась кустарно). «Перші партії тухлих яєць» — це памфлет Ю. Шелеста «Сто гривень і Оксана Забужко в колі Тараса Шевченка» з супровідною непристойною карикатурою («ВК» за 7.03.1998) та стаття О. Сизоненка «І на сторожі коло нього поставимо свою любов» («ВК» за 20.03.1998), після чого в дискусію вступили інші видання.

⁸ Прогнило в нашому королівстві (*англ.*, макаронізм).

⁹ Леся Українка, «Осінь казка».

¹⁰ За даними Програми розвитку ООН 1997 р. Україна була 95-ю серед країн — членів ООН за т. зв. HDI (показником гуманітарного розвитку).

¹¹ Цит. за: Олесь Гончар. Наша Леся//Олесь Гончар. *Про наше письменство*. Літ.-крит. статті, виступи, етюди. — К.: Рад. письменник, 1972. — С. 81. Додатковий комізм цитати, добре видимий ЮІШ і, можливо, не конче видимий сучасному українському читачеві, криється в тому, що стилістично (і синтаксично!) це місце з доповіді на урочистому вечорі до 100-річчя від дня народження Лесі Українки являє собою спізнену рівно на 40 років копію з пародії М. Булгакова на пролетарських письменників, яку в п'єсі М. Булгакова «Адам і Єва» (1931) виголошує персонаж на ім'я Пончик-Непобеда («літератор, 35 лет»):

«П о н ч и к (...*Читаєт*) «Красные Зелень... Роман. Глава первая. Там, где некогда тощую землю бороздили землистые лица крестьян князя Бяратинского, ныне показались свежие щечки колхозниц. „Эх, Ваня! Ваня!“ — зазвенело на меже...»

Е ф р о с и м о в. Тысячу извинений... Я только один вопрос: ведь это было напечатано во вчерашней „Вечерке“?

П о н ч и к. Я извиняюсь, в какой „Вечерке“? Я читаю рукопись!

Е ф р о с и м о в. Простите. (*Вынимает газету, показывает Пончику.*)

П о н ч и к (поглядев в газету) Какая сволочь! А!

А д а м. Кто?

П о н ч и к. Марьин-Рощин! Вот кто! Нет, вы послушайте! (*Чита-ет в газете.*) „...Там, где когда-то хилые поля обрабатывали голодные мужики графа Шереметьева...“ Ах, мерзавец! (*Читает.*) „...теперь работают колхозницы в красных повязках. „Егорка!“ — закричали на полосе...“ Сукин сын!»

Далі між героями спалахує дискусія, «в кого вийшло краще» — в Мар'їна-Рощіна чи в Пончика-Непобеди. Важко сказати, чи О. Гончар свідомо вирішив узяти участь у цьому конкурсі, чи несамохіть обернувся при наближенні до Лесі Українки на «Пончика-Непобеду» (позаяк я схильна триматися другої версії, то по кількох роках приділила цій доповіді вже серйознішу увагу, див. мою: *Notre Dame d'Ukraine*. — С. 63–65).

- ¹² Тут алюзія, часто вживана раніше в наших бесідах, до мого улюбленого оповідання В. Стефаника «Злодій» — про селянський самосуд над спійманим у хаті грабіжником. Тема «мнекості»/«твердості» — головний предмет психологічного поєдинку між жертвою й катами, поки вони всі разом п'ють задля знечулення, готуючись до виконання вироку («А натуру маєш мнеку?» — «Я мнекий, але злодія живого з рук не випускаю»; «Газдо, дайте, най вас поцулю в руку», — «Чоловіче, лиши мене, бо я мнекий на сумліне...» і т. д.).

[31]

31 березня 1998

Дорога Оксано,

з превеликою приємністю прочитав Вашу березневу епістолярію і намагаюся вкластися в ті самі рівноденні строки, хоч уже на самій грані відходу того примхливого місяця в небуття. І забуття.

Хамсином Ви мене потішили, і я тепер ще більше насторожений супроти всяких колонізаторів і акул взагалі.

Будете в наших краях — покажу Вам подарунковий «Циклон» (яка різниця — хамсин, циклон, колонізаторів ми будем бити¹). А тоді я був ще надія нації, і мене заохочувано до культурної діяльності².

І так я не знаю, чи ми виграли від розжалування Чкалова³. Все таки він був за панібрата з білими ведмедами (чи то був Папанін⁴? Але яка різниця?)

Щождо розмноження ЮВ, то не знаю, чи радіти. Раса сумнівна, і хто скаже, чи кінцевий баянс із знаком плюс чи мінус. Більше так скидається, що друге.

Лютий і березень я вовтузився з 36-сторінковою статтею, про яку можу сказати, цитуючи Сковороду, двоє⁵. Одне, — що це моя остання будь-коли стаття, і два — що її ніхто не надріОкує⁶, навіть ті, що плюс (література плюс). Хай собі лежить, у надії на рециклізацію (англізм, не знаю, як у нас сказали б)⁷.

А тим часом, на схилі літ, переключаюся всуціль на кінофільми. Слава Богу, в нас є, від Аргентини до Гренляндії в паралелях і відповідно в меридіях. Можна обійтися і з виключенням Голлівуду. Заплатив п'ятьорку і дві години щастя. Все одно вулицю не перевзуть.

ЛУ* я справді — спалив кораблі. Але хто знає, чи було це дотепно. От мої прихильники, вони ж адепти ЛУ прислали мені сторінку, а там стаття «некогого» Ігоря Кравченка про Хвильового⁸. І написана вона по-справжньому інтелегентно, хоч сядь і плач (себто з тими кораблями тобто). Що це за їден, як казали в Галичині (чи на Волині також?). Справа в тому, що і «навозну кучу разрывая» можна знайти — «жемчужное зерно»⁹. Хоч, коли по-серйозному, чи воно комусь потрібне, або, як казав Гриценко¹⁰, «чи воно мені треба»?

Запах тухлих яєць, на Вас націлених, долетів і сюди. Тим не дуже журіться. Київ — дуже мале місто, а до того ж — половинка українська, а друга руська. І яйцям легко й природно протухнути. До того ж майже всі народилися в селі Пришийкобиліхвіст, комбінація двох тухлятин... Спаси, Господи, люди свої. Добре мені — ін е сенс¹¹ [sense]¹² — що я можу пересидіти, як не в Римі, то над Гудзоном... Алеж Ви знали, куди йшли, до якого хамсину, до якого циклону (познайомтеся з цим Шедевром рідного творчого духу), тепер не ремствуйте. Я, правда, усвідомив це в 90 років, Вам судилося — скажемо так — у молоді роки, але процес однотипний. Ще спасибі долі, що запах цей досяг Вашого сприйняття під знаком зодіака Шевченковим, а не Франковим¹³. Бо реакції в нас уповільнені, і це робить життя трохи легшим. Отже назад на Вашого Росінанта і в атаку на наші вітряки.

* газету (примітка рукою ЮШ на берегах).

Природно, отже, закінчити запитанням, який вітряк на черзі. Тож до бою, завжди вперед. І світ новий — він буде наш. Чи буде?

Gaudeamus igitur.

Ваш ЮШ

ПРИМІТКИ

- ¹ Цитата з «Партія веде» Тичини:

Всіх панів до 'дної ями,
Буржуїв за буржуями
Будем, будем бить!

- ² ЮШ має на увазі свою першу, по впливі півстоліття, зустріч з О. Гончарем — у Києві 1990 р., коли, за його словами (з інтерв'ю 1999 р., див. ЗІНВ.С. 441), колишній учень зустрів його «з розпростертими об'яттями». На подарованому тоді примірникові свого роману «Циклон» О. Гончар написав: «Дуже дорогій мені людині, Юрію Володимировичу Шевельову з глибокою шаною, з безмежним довір'ям — Олесь Гончар. 28.8.1990 р., Київ». Видно, сам він вважав «Циклон» якраз тою книгою, якою слід похвалитися ЮШ, бо в своєму останньому про нього, вже на смерть ображеному сумнозвісному щоденниковому записі від 25.06.1995 р. (зі щоденника добре видно, як він чотири роки творчо себе «накручував», вишукуючи й вигадуючи нові й нові аргументи, щоб зліпити собі з ЮШ морально виправданий «образ ворога») теж згадує той нещасливий «Циклон» — з посиланням уже на авторитет покійної Ірини Вільде, яка, мовляв, сторінки про табір військовополонених «назвала колись геніальними» (О. Гончар. *Щоденники*. Т. 3. — К.: Веселка, 2004. — С. 574)... Тут уже відкрито проривається авторська кривда: в подарункові напевно був момент щирости (бо ж саме перебування в полоні стало тою екзистенційною драмою, яка переломила життя О. Гончара на «до» і «після», й логічно було по довгих роках «знайомитися заново» з колишнім учителем, пред'явивши йому твір на «головну» свою тему). Цього моменту ЮШ ніколи не оцінив. Зате він точно оцінив інший мотив свого учня, не менш явний: з усього знати, що Гончар тоді ще сподівався отримати від ЮШ якийсь, відповідний своєму статусу, аналог моєї «передмові до „Автостопу“» — читай, критичне визнання, якого не могла забезпечити йому армія радянських гончарознавців (а після Сверстюкового «Собору в риштованнях» у тій царині більше інтелектуально помітних подій і не було...). Тож над «заохоченням до культурної діяльності» ЮШ іронізує не дарма — до залищань честолобних

письменників, які хотіли, щоб ЮШ про них написав (а в роки повоєнних злиднів і прямо запитували: «Скільки ви хочете за те, щоб написати вступну статтю?», див. ЯММ-2. С. 63), він звик ще з доби МУРу й розпізнавав їх умить, як завжди впливові люди впізнають прохачів (саме його невіддатність на жодні залицяння — писав тільки те й про тих, що й про кого вважав за потрібне, — великою мірою й завоювала йому, як критикові, репутацію беззастережного авторитета).

³ Вул. Олеся Гончара (з 1995 р.) раніше носила ім'я Валерія Чкалова (1904–1938) — одного з культових героїв 1930-х, льотчика-випробувача, який першим здійснив безпосадковий переліт через Північний полюс. Загинув в авіакатастрофі, за деякими версіями, — організований НКВД.

⁴ Іван Папанін (1894–1986) — ще одна «ікона» сталінської доби, в роки революції комендант Кримської ЧК, згодом дослідник Арктики, в 1937–38 рр. керував дрейфуючою Полярною станцією. Експедиція ледь не загинула, але героїчне «врятування папанінців» послужило підставою для пропагандистського міфа, який протривав не одне десятиліття.

⁵ Алюзія до діалогу Сковороди «Бесѣда, нареченная двое...». Про мову Сковороди див. розвідку ЮШ «Пролегомена до вивчення мови та стилю Г. Сковороди» (передрук. у ВП-1).

⁶ ЮШ справді попервах був певен, що «28 днів особливої служби...» видавця в Україні не знайдуть (пор. його першу реакцію на «Польові дослідження з українського сексу»: «Таж такого навіть в Івано-Франківську не надрукують!» — і лист до Р. Корогодського з пропозицією видати «28 днів...» окремою брошурою, див.: РК-ІДПІЖ. С. 176). Гадаю, зі свого досвіду, зокрема й американського (Р. Якобсон не гребував навіть викуповувати його рукописи у видавців, щоб не пустити їх до друку, докладніше див у: Ірина Валявко. До біографії двох мислителів: Дмитро Чижевський та Юрій Шевельов//*Дмитро Чижевський і світова славістика*. — С. 251–252), він дещо переоцінював роль інтелекту в новій українській охлократії — й недооцінював швидкості, з якою вона перейняла західні інформаційні технології: в атомізованому соціумі друкувати можна що завгодно, бо коли немає механізмів вироблення громадської думки, то будь-яка важлива інформація просто втоне в «білому шумі». Так сталося і з «лебединою піснею» ЮШ — «28 днів...» з'явилися в «Сучасності», але громадського резонансу не викликали (я, на свій сором, їх просто пропустила: коли вийшло те число журналу, мене не було в Україні, — а потім ніхто при мені ні разу про ту

публікацію не згадав, і так воно й задалось). Друга світова війна і її «український рахунок» тоді ще тільки-тільки починали ставати предметом політичних контрверсій, і навіть інтелектуалами емблематична «швейкіана»-«енеїда» українського інтелігента «між двох сил» ще ніяк із проблемами незалежної України не ув'язувалась.

⁷ Від англ. *recycling* — переробка відходів. Адекватного відповідника у нас справді нема й досі — з тої простої причини, що нема «переробки відходів», у західному розумінні.

⁸ Ігор Кравченко. Міф про Миколу Хвильового//ЛУ. — № 6–7. — 26.02.1998 р. Тема «хвильовізму» ЮШ занадто широка, щоб її тут коментувати, і аж ніяк не дається звестися до кількох опублікованих ним літературно-критичних розвідок, хоч і ті, на тлі його звичайно зрівноважених писань, більш ніж вимовні своїм підвищеним емоційним градусом (див., напр., у ВП-2 «Хвильовий без політики» і «Літ Ікара (Памфлети Миколи Хвильового)»). Як він сам не раз визнавав, у його власній долі (виборі національної ідентичности, професії й «символу віри») одним із вирішальних факторів стала наявність у культурній атмосфері його юности Курбаса — в театрі й Хвильового — в літературі: бувши, ще на шкільній лаві, «ваплетефілом» (за його власним виразом), він з роками оцінив і прийняв як особистий спадок головний екзистенційний стрижень культуротворчих амбіцій Хвильового — *самотній героїзм* послідовної ставки на «високе мистецтво» в культурній «пустелі» («Тепер ми часто забуваємо, що поразка Хвильового була не тільки в боротьбі з Москвою, а й з власною темрявою ще не електрифікованого села й інтелігенції, краще було б сказати протоінтелігенції, що виходила з того села». — ЯММ-1. С. 136). Без цього прецеденту, швидше всього, не було б МУРу, і хтозна, чи відбувся б багато в чому аналогічний культурний подвиг самого ЮШ. Дана тут оцінка статті І. Кравченка — це найпозитивніший, відомий мені, відгук ЮШ на писане про Хвильового після його літературної «реабілітації» (до початих уже тоді досліджень Л. Плюща, що в 2006 р. вийшли книжкою «Його таємниця, Або „прекрасна ложа“ Миколи Хвильового», ЮШ ставився з інтересом, але і з вагомими застереженнями: містики він не любив).

⁹ Цитата з байки І. Крилова «Півень і перлина» («Навозну кучу разрываю, / Петух нашел жемчужное зерно. / И говорит: „Куда оно? / Какая вещь пустая!“»).

¹⁰ Павло Гриценко — мовознавець, див. прим. 3 до записки ЮШ за серпень 1994 р.

¹¹ In a sense (англ.) — в певному розумінні.

¹² Дописано над рядком від руки.

¹³ Йдеться про мою попередню дослідницьку студію — «Філософію української ідеї та європейський контекст: Франківський період» (1992). На диво, та справді жодних скандалів не спричинила (я навіть отримала за неї премію Президії Академії наук для молодих учених — «офіційнішого» визнання на той час бути не могло!).

[32]

6 травня 1998 р.

Дорогий Юрію Володимировичу!

От і знов я не похопилася з відповіддю — не те що на рівнодення не встигла, а навіть і славний празник «Міжнародної солідарності трудящих», він же Вальпургієва ніч (що, ясна річ, значно ближче моїй душі), зустрічала поза межами «отечества» («пересиджую» й собі, по змозі, — правда, на відміну од Вас, доривчо, нападами: не пересиджую, а радше перелетую, не плутати з Вінграновським «перелітую»¹): поки український нарід знемагав під непосильним економічним гнітом, з нахабною безтурботністю стрибала в Упсалі коло багаття та милувалася тим, як «новоградуйоване»² студентство вимахує білими картузиками... (Взагалі, по правді, то лиш один день з цілої десятиденної поїздки випав такого «релаксу», решта все було — марнота марнот і утома духа, ну, але треба ж дотримуватися законів жанру: раз уже, за Сизоненком і Со, продала я жовтому дияволу неньку-Україну з Шевченком укупі³, то бодай на упсальські картузики можу собі з того всього дозволити подивитись?..) Оце щойно три дні, як вернула «домів», щоб знов упасти в звичний київський чорторийчик дрібничкової крутанини (головно задля «відшуку черствого шматка»⁴ — о, до речі, якось «із народніх вуст» довелось мені почути й цікавішу ідіому: «на хавчик заробляем» — де «хавчик», зрозуміло, stands for⁵ «хлібчик», від сленгово-блатного «хавать» — те саме, що «жрать»: мило, правда ж? Це Вам не бурячкове словникарство⁶!).

Ну, та менше з тим. Виголосила я в Стокгольмі свою «Apologia for Poetry In the End of the 20th Century»⁷, погаласувала трошки на безглуздій «усеевропейській» збіганці нібито-інтелектуалів⁸ (бідна Європа, й бідні її інтелектуали!), — а в отчестві й далі замітає хамсин горьовиту долю феллаха, і, філософськи зваживши, — якщо вибирати, бути нині феллахом чи паризьким деконструктивістом (із тих, що я чула в Стокгольмі), то це ще, знаєте, вопріс... Зі сказаного можете виснувати, що я налаштована, «не в при́мер» Вам, далеко оптимістичніше і тому «со все́й нелицеприятністю» дозволю собі спитатися: що то у Вас за «остання стаття», якої — ніхто, ніколи, ні за яких обставин і т.д.? Якщо Ви не хочете її оприлюднювати — тоді інша справа, але товстий і солідний піврічник «Дух і Літера» напевно був би щасливий (вони там далеко ліберальніші, та, зрештою, й цікавіші за «Сучасність»).???????????????? (в цьому місці you're supposed to picture⁹ мій вимогливо-питальний погляд).

Ой, Юрію Володимировичу, не подобається мені, Бігме, як ото у Вас «рябит меланхолия в глазах» — вже й «раса сумнівна» («унижение паче гордости?»), і «щойно в 90 літ усвідомили» («Не верю!» — кажу голосом Станіславського: здається, препротивний був дядько), — а чи не є це (тичининським «дискурсом» мовивши), нормальні fin-de-siècle-івські moods'и¹⁰? Бо з fin-de-siècle'м нам і справді не аж надто поталанило, тут — ані мови (як колись казали в Галичині, а тепер уже, либонь, не кажуть), але, з іншого боку, чи хто коли був задоволений своєю добою? Вопріс риторичеський.

Ігор Кравченко — це такий собі милий, і дійсно інтелігентний чоловік, третьорядний літератор, але, кажуть, першокласний колекціонер чи то малярства, чи «вообще» старожитностей¹¹ — я з ним знайома лиш побіжно, але, гадаю, має бути з тих людей, що могли б творити в Києві відповідне середовище для вдиху й видиху, якби їх було бодай кількасот. На жаль, із середовищем також «напряжка» — не кристалізується, хоч сядь та й плач (я, правда, на цю тему вже своє відплакала в молодші роки, а тепер махнула рукою, вирішивши, в душі й букві Вови-Цибулькового «я сам собі батьківщина», що і я — «сама собі середовище»: нічого, витримати можна — якщо тільки повсякчас пам'ятати про загрозу аутизму). Вкладаю Вам до конверта перше (пілотне! — от би ще знаття, що то означає) число хоч бідної, та рідної «Літератури Плюс», яке чекало на мене вдома: яко скромну ілюстрацію до вищенаведених міркувань, а втім — самі побачите...

Може, з часом набере, сирітка, трохи тіла й краски в лиці... Anyway¹², замовкаю, щоб не збитися з оптимістичного тону.

На тлі хамсину, зрозуміло, дедалі дужче починає даватися взнаки зовсім інший вітер — норд-ост, отой самий, волошинський, що в ньому «гнет веков свинцовых» і що його був озвучив по-українському наш спільний друг Мося Фішбейн¹³. Сумно й тривожно — настільки, що не хочеться про це й думати, а не то що писати... Я, одначе, наразі з того зискую, бо отримала гонорар за російський переклад «Польових досліджень» — одночасно з першими, звіттам-таки, читацькими відгукками (декотрі дуже цікаві!), — і обіцянкою якоїсь великої премії, яку, на відміну від Шевченківської (втім, цієї мені ніхто й не пропонувати-ме...), таки збираюся прийняти¹⁴, бо «родіна» платить мені, наразі, все більше тухлими яйцями, а з того, на жаль, яєшні не спряжиш (і знову — сумно, див. вище). Якщо ще взяти під увагу, що за рік-як-випроданий наклад оригіналу зі мною досі ніхто розрахуватись не збирається, то робиться ще сумніше. «Ничего, ничего, молчание»¹⁵... Це все — також і а ргорос вітряків: аби ж хоч мололи, а то знай торохтять, сволочі! Власне сеї весни піймала себе на тому, що лінуюся писати стішки — в тому сенсі, що не вони мене покидають, а я їх: якщо раніше, бувало, тільки-но «найде штих», зараз же почуваєшся зобов'язаною дописати, розписати й до розуму довести, то тепер відмахуєшся, внутрішньо, як від недоречности: мовляв, є передніші справи! У висліді — «штих», найшовши, обривається десь на десяти-дванадцяти рядках, а тебе навіть сумніння не точить. Кошмар і ужас, як казала одна героїня російської (вп'ять же таки!) женської прози¹⁶. Але я Вам ліпше, «во развітіє мислі», перешлю (от-от вийде) новий том «Духа і Літери» з моїм здорове-е-енним есеєм «про Бродського», хоч воно і не зовсім, і може, навіть «зовсім не», «про Бродського» — а Ви мені потім напишете свою думку з приводу моїх «завіральних соображень», гаразд?

А багатію — дурень думкою: оце я-ак доживу до серпня, я-ак урию в Італію, то знай писатиму, писатиму, писатиму — хлебтатиму, мов п'яний з калюжі, і все «непотрібне»!

Обнімаю Вас, сподіваючись від Вас у відповідь сезонно (весняно)-оптимістичного піднесення! (В Києві зараз дуже гарно: «яблунево-цвітно», ніжно, негаряче — така собі шляхетна погода: мусить же хоч щось у тримільйонному місті бути шляхетним!) І — не забувайте, будь ласка, Вашого «горьовитого феллаха» —

Оксану Забужко

ПРИМІТКИ

- ¹ З вірша Вінграновського: «Зазимую тут і залітую, / В цій великій хаті не своїй...».
- ² Макаронізм від англ. «newly graduated» — щойно випущене, новоукінчене. Під час поїздки до Швеції я кілька днів провела у друзів в Упсалі, де в місцевому університеті, одному з найстаріших у Європі, саме відбувалася традиційна церемонія інавгурації («білі картузики» виконують у шведських університетах роль наших «чорних мантий», а стрибки свіжоспечених бакалаврів і магістрів через багаття є обов'язковою частиною програми).
- ³ Це не гумор — скандал довкола «Шевченкового міфа» став першим після розпаду СРСР консолідованим публічним виступом українських ідеологів «антизахідного», радянсько-народницького гарту, явищем, настільки помітним, що йому навіть присвятила колонку (Arbeit und Mythos. Dekonstruktion des ukrainischen Nationaldichters Taras Schewtschenko) тоді ще геть байдужа до українських справ «Neue Zürcher Zeitung» (№ 96, 27.04.1998), і якщо спробувати якось раціоналізувати логіку моїх «опонентів» (більшість із яких моєї книжки не читали, а просто демонстрували, за Г.Арендт, «природне обурення масової людини всім, чого вона не може зрозуміти»), то в основі її якраз і була стара компартійно-«руситська» (див. прим. 4 до мого листа від 1.02.1997 р.) версія «заокеанської змови» — тільки вже не проти «Країни Рад», а «проти України». Цитую: «Хазяїн нового світопорядку з юдиних рядків (моїх! — О.З.) виставляє напоказ всьому світу шкіряний міх із золотом, а другою рукою гордовито підносить державний скіпетр всесвітнього панування. <...> Він все давно скупив і купує далі все, що з'явиться нового. Навіть світлі українські голови, щоб не були такі розумні. Горе нам! Горе...» («Вечірній Київ». 20.03.1998).
- ⁴ Цитата з вірша Павла Грабовського «Швачка».
- ⁵ Заступає, заміняє (англ.).
- ⁶ Натяк на Андрія Бурячка (1925–2008) — мовознавця, доктора філологічних наук, автора мовних посібників, співукладача низки словників (Російсько-українського словника для військовиків, Українсько-російського транслітерованого словника власних назв і найпоширеніших прізвищ, Словника синонімів української мови в 2-х тт. та ін.). ЮШ знав його по Правописній Комісії, членами якої були вони обое.
- ⁷ «Апологія поезії в кінці XX століття» (див. у «Хроніках від Фортінбраса»).
- ⁸ Йдеться про Міжнародний симпозіум «Shaking Hands and Making Conflicts» («Рукоштовпання й сутички»), що проходив у Стокгольмі 23–26.04.1998 р. в рамках програми «Культурне партнерство — 98».

- ⁹ Вам належиться уявити (*англ.*).
- ¹⁰ Від *англ.* *moods* — настрої, примхи, химери (звичайно з негативною коннотацією). Це речення передражнює «дискурс» Тичининської збірки «Чернігів» (1931) з її нарочито «газетними» заголовками на кшталт «А чи не есть се самі нахвалки або ж запаморочення від успіхів» (інші зразки заголовків — «Мій друг робітник водить мене по місту і хвалиться», «Купуємо газету», «Зустрічаємо комсомольців обурених укрαι і знову шкідництво викрито» і т. д.).
- ¹¹ Помилка: тут я сплутала літератора Ігоря Кравченка з колекціонером Ігорем Диченком.
- ¹² Так чи інакше (*англ.*).
- ¹³ Алюзія на вірш М. Волошина «Северовосток» (у перекладі М. Фішбейна — «Північний схід»), зокрема на рядки:
- В этом ветре гнет веков свинцовых:
 Русь Малют, Иванов, Годуновых,
 Хищников, опричников, стрельцов,
 Свежевателей живого мяса,
 Чертогона, вихря, свистопляса:
 Быль царей и явь большевиков.
- ¹⁴ Ішлося, як згодом з'ясувалося, про премію «Русский бестселлер», номінуватись на яку (дізнавшись про назву й не бажаючи бути автором «русского бестселлера») я зрештою таки відмовилась.
- ¹⁵ М. Гоголь. «Записки божевільного».
- ¹⁶ Людмила Петрушевская. Мається на увазі її роман «Время ночь», написаний від першої особи — затурканої злидінням радянським побутом матері-одиначки.

[33]

26 червня '98

Дорога Оксано,

знаю, меа-іссіма кульпіссіма¹. В уповільненні я Вас випередив на сто очок. А головна причина психологічна. Не виходить мені тепер написати сторінку, не зробивши сотні друкарських помилок — старечість.

От лежить переді мною Ваш милий-премилий листок, а там і кастальські б'ють джерела, і комп'ютерство просто тобі ультраестетичне — не виправляти — соромно, бо скажуть — безграмотно, а виправляти — така мазанина, сором на люди показати, хібащо проголосити це іншою ПОСТАССЮ якогось пост... От і виходить — так стид, а інак сором. І «голову схопивши в руки», вирішуєш — помовчу ще день, і ще і ще — може не помітять... Так от і мовчу. Думатимуть — свиня, але писаних доказів нема. А оце поніс свій крам на товчок. Там усякі Хіврі, то серед них може й не помітять.

Начнем же убо. Шкода, що, будши в білокашкетній Упсали, не зазирнули до не менше білокашкетного Люнду. Я ж там понад два роки відтарабанив і мало-мало через вогнище не стрибав². А геть пізніше діставав докторат і прекумедно бігав у позиченому фраці³ (єдиний був би Ваш шанс), а додому привіз подарований золотий обруч — приїдете — покажу, ну, а на додаток — лавровий вінець. А теперички тутечки можу тут похвалитися. А поза тим Люнд менше полярний, з данськими повівами і за півтори години ФЕРРІ-БОТ⁴ довозить безпашпортно до Копенгагену, котрий от-от стане сам собі Парижем. Одне слово — їдьте до Люнду⁵. З Парижу раз-два і вже. А там і голуби, і сонце, і пам'ять про бідного Рильського⁶. І не забудьте в Римі й Неаполі Караваджо й караваджистів. От написали б Ви — як не роман то романець, про цю брашку. А то Ви все про Хохландію й хохланців, а колись починали ж ми з Енеєм і Ко.

Натомість Ви не про Бродського. Але щастя, Боже. Так чи так, мав рацію і Маланюк, тепер уже заштатний, котОрому вагони співали на захід, на захід⁷.

Щодо моєї останньої статті, то вона й далі остання, але, як мені здається, хоч певности й нема, знайшла собі прибраного батька — того ж таки мило-суворого редактора й академіка⁸, котрий, коли не передумає, наміряється притулити її в передзим'ї в довіреному йому часописмі. Що з того буде, не знаю⁹. Але шанс ніби є, і не виключена можливість що автор доживе.

Щодо ЛУ, то тут, мосьпане, чудасія. Видить Бог, що я на 98 рік її не передплачував. І до червня вона й не з'являлася. Аж тут великий пакет з двомісячним «вмістом», а за тиждень — новий за нові два. І я — о жах — став ті вмісти переглядати. І — о ужас! В кожному числі стаття або статті про Гончара, а в кожній такій статті — потоки лайки — і то соковитої, національної доносної на мене¹⁰. А Ви не хочете того читати. Їй-Богу прецікаво. І так і не знаю, що це все означає — чи

просто рідний розгاردіаш (передплатникам не висилаємо, непередплатникам — так). А чи делікатний спосіб заохотити мене до відповіді, просто не кличучи; з Плющем¹¹ ми ніби не лаялися. Ваше слово???

Одне число «Плюса» Вашими заходами я дістав. Дякую. Але страх мене не заохотило. І не газета воно, і папір загрубий і заважкий. Дай Боже щастя долі, але перша чарка колом. Маю враження, що Андруховичеві те все мало цікаве¹². Чи було друге число? По цій мові... Не забувайте, що є на світі місто Н. А в ньому аборигени. І веселих мандрів.

Ваш Ю. Ш.

ПРИМІТКИ

¹ Від *mea culpa* (лат.) — «моя вина».

² Див. прим. 3 до листа ЮШ від 30.07.1996 р.

³ Мова про церемонію надання ЮШ, з нагоди його 75-ліття, титулу почесного доктора Люндського університету навесні 1984 р. (див. фото 18.)

⁴ Пором (від англ. *ferry-boat*). ЮШ тут пародіює «діаспорну» мову.

⁵ «Люнд» тут уже вжито в переносному значенні, це, по суті, автоцитата — свого часу ЮШ скаржився Дм. Чижевському в листі з Мюнхена від 2.11.1949 р. на тамтешнє українське середовище: «Позавчора мав за Вас цілий бій, який показує, що мені треба таки, мабуть, їхати до котрої-небудь Швеції чимскоріше. На засіданні сенату УВУ один осел (з молодих) поставив питання, як це може бути, що професор університету видав книжку, назвавши її «староруською», а не українською літературою <...> я не витримав і сказав, що краще видати добру і українську змістом книжку під «невідповідною» назвою, ніж не видавати нічого або видавати погані книжки під «доброю» назвою. Звичайно, на мене напали, було довге сперечання. <...> Але я бачу, що я вже навіки припечатаний титулом якщо не зрадника і ворога народу, то в усякому випадку підозрілого на це. Та все одно, я вже не можу і не хочу витримувати цього середовища» (Цит. за: Ірина Валявко. До біографії двох мислителів: Дмитро Чижевський та Юрій Шевельов//*Дмитро Чижевський і світова славістика*. — С. 233–234). Так що порада «їхати до Люнду» («до котрої-небудь Швеції»), як і цілий цей абзац загалом, — це метафорична відповідь ЮШ на мої, аналогічні його «мюнхенським зразка 1949 р.», нарікання в попередньому листі.

⁶ Див. прим. 3 до листа ЮШ від 11.06.1996 р.

7 Обігрується рядок із вірша Є. Маланюка «Ісход» (1920):

Не забути тих днів ніколи:
Залишали останній шмат.
Гуркотіли й лякались кола
Під утомлений грім гармат.

Налітали зловісні птахи,
Доганяли сумний похід,
А потяг ридав: на Захід...
На Захід... на захід...

І услід — реготався Схід.

Постмодерністська гра ЮШ з Маланюковим пафосом (подібна до Ірванцевої з Сосюриним у широкозвісному «Любіть Оклахому», — недарма ЮШ, попри всі застереження, все-таки довго любив «бубчиків» і журився, коли вони «йшли вихилясом»!) стане зрозумілішою, якщо порівняти його спогад про власний «ісход», за тональністю чи не трагічніший од Маланюкового і прямо щодо нього полемічний: «Євген Маланюк, тоді для мене тільки напівреальне ім'я в героїчній авреолі, а згодом дуже буденна людина, про свій виїзд з України писав щось на зразок — *на захід, на захід ридали вагони*. Наші вагони тоді не так ридали, як мовчали...» — і далі апокаліптична сцена закутаних у рам'я юрб людей, які на станції мовчки стоять у гігантській черзі до польової кухні (ЯММ-1. С. 347). Період захоплення Маланюковою поезією ЮШ пережив у Львові в час окупації, і, як кожне захоплення, що кінчається великим розчаруванням, цей період вочевидь залишив у ньому свій «шрам». Уже в рецензії на збірку Маланюка «Влада» (1951) можна, крізь стриманий респект і визнання поетової значущості, відчутти те враження, яке ЮШ виніс від особистого з ним спілкування (див. «Пан Євген» у Додатках) — а саме, роздратування Маланюковим пафосом як *невистражданим* і тому позерським: «...Всі ці спричинені війною апокаліптизми й передбачення кінця людства вирости з перспективи, що її можна було б схарактеризувати перифразою слів одного поета — цвях у моєму чоботі грандіозніший від усіх трагедій Гете, — а так схарактеризувавши, лишити дрібним епігонам...» (Два поети (Євген Маланюк — Вадим Лесич)//*Друга черга*. — С. 240). Саме тут і пролягає межа між ЮШ і Маланюком, з одного боку, як і «бубчиками» — з другого: ЮШ любив і вмів гратися словами — але він ніколи не грався цінностями, які ті слова можуть означати.

8 Тобто І. Дзюбу.

⁹ «28 днів особливої служби...» було надруковано в «Сучасності», ч. 10, 1998 р.

¹⁰ У листі до Р. Корогодського, з яким обговорював речі в прагматичнішому тоні, ЮШ навіть подав методично укладену «бібліографію» цієї «антишевельовської кампанії» від «ЛУ»: «числа 6–7, ст. 3, ч. 11, ст. 6, ч. 14, ст. 4 і ч. 16, ст. 3» (див.: РК-ІПЖ. С. 177). Під рубрику класичного радянського політичного доносу — «полювання на відьом» у стилістиці навіть не 1970-х, а 1930–40-х (історична діалектика проявилася хіба в тому, що в 1990-ті в незалежній Україні колишні «сталінські соколи» твердили, що «так само (як ЮШ. — О.З.) судили літературу й сусловималанчуки, шамоти-ватченки» — *sic!* — див.: № 14 від 2.04.1998 р.), — підпадають насамперед розлогі, кожен на підвал завбільшки, виступи В. Ковалю (1937–2001) — функціонера Спілки письменників, автора трьох книжок про Гончара, — і «письменника-фронтовика» О. Сизоненка (нар. 1923 р.) — автора воєнної прози, зокрема виданої в Росії уже в 2000-ні трилогії «Советский солдат» (в деяких перевиданнях — «Русский солдат»), див. №№ 6–7 і 14, відповідно. До честі Гончара, сам він за життя до подібного не опускався — боровся тільки проти присудження ЮШ Шевченківської премії в 1994 р., причому, судячи з його щоденника, в добрій вірі, що боронить не власну літературну репутацію, а «українську літературу» (зокрема вдостоєну Сталінської премії збірку Малишка «За синім морем», яку «рафінований сноб» ЮШ «паплюжить» у статті «Захід є Захід, а Схід є Схід», див.: О. Гончар. *Щоденники*. Т. 3. — С. 512). «Антишевельовська кампанія» почалася вже з легкої руки дружини небіжчика Валентини Гончар, яка, впорядковуючи «Щоденники», довірливо вилила світу всі чоловікові на ЮШ жалі й набудовані впродовж 1991–1995 рр. фантазми, вочевидь не розуміючи, в який посмертний контекст його тим поставить (якою мірою сам О. Гончар відповідальний за своїх «прапорноспів» — питання не для цих коментарів). Для мене все те виглядало як подорож на «машині часу», ЮШ, зі зрозумілих причин, сприймав цей сюжет куди драматичніше і ув'язував його зі старими, «білодідівської» пори рахунками, які мав до нього КГБ: звідси й його переконаність, що «28 днів...» (публічний звіт про те, як він все-таки «утік» од радянських спецслужб, подібно до казкового Колобка!) не буде надруковано («Не буде діла з тим моїм уявним опусом. Автор під псом!», див.: РК-ІДПЖ. Там само), — і навіть підозра, що вихід друком 3-томника теж задлявся не випадково.

¹¹ Тут мається на увазі Василь Плющ — головний редактор «Літературної України».

¹² ЮШ має на увазі видрукувані в 1-му числі «Літератури Плюс» (на останній сторінці) три тексти Ю. Андруховича під назвою «Конферанси». З усього судячи, саме розчарування цією публікацією й спричинило таку його недовіру до нової газети, аж він не став її далі розгортати (попри всі її «студентські» огріхи, дещо до читання там усе-таки було — вірші С. Жадана, В. Герасим'юка, І. Андрусяка, кілька статей, яких ЮШ з певністю не проминув би, якби вгледів, — але він того всього явно вже не читав).

[34]

4 липня 1998 р.

Дорогий Юрію Володимировичу,

Уявіть, що цим разом пошта немов похопилася скомпенсувати Вашу затяжну (і, як з'ясувалося, сповнену естетського самоїдства) мовчанку — та й доправила до мене борзенько Вашого листочка ЗА П'ЯТЬ ДЕНЬ!!! Як писали в подібних випадках у радянській пресі, «старожили не припомнят такого». Цивілізуємось?

Натхненна таким комунікативним пожвавленням між городом Н. і городом К., я невідкладно подалася до бібліотеки й, сором'язливо зашарівшись (що подумає бібліотекарка?), півголосом попрохала й собі пакета з «ЛУ»... Ба, ще перед тим, дорогою, судьба-злодійка (страшенно, як відомо, злостива сценаристка!) підсунула мені суголосоного «пролога» — для глибшого входження в тему (Ви мусите оцінити!): щойно вскочила я в автобуса, хтось мені ззаду стукає в спину — як у двері, зігнутих пальцем; озираюсь — і бачу дитинно всміхнену круглу пичку: Бурячок! (Туди до лиха, але ж треба щось балакати?) Над чим, цікавлюся поштивенько, працюють нині мовознавці? Словник укладаємо, відказує знехотя, явно не бажаючи розвивати цю тему... Ні, то й ні, я можу їхати й мовчки — стоїмо собі рядком, ухопившись за поручень, Бровко мовчить, і я мовчу¹ — зупинку, другу, третю... Вже я й думкою кудись там за хмари злинула, як Свирид Петрович Голохвостий, аж тут із-під пахви мені озивається — також, прошу собі пам'ятати, доктор філології (а Ви кажете — Люнд: це ж бозна-куди

пхайся, та ще й той клопіт із позичанням фракка!..), — та й питається, отак просто в живі очі: «Де Ви обідаєте?..».

Я, «понятне діло», стетеріла, одразу згадавши, що колись на Гончарівці один персонаж національної класики вже був подібне питав². Цілу решту дороги (двадцять хвилин) мені було найдокладнішим чином «проживописано» їдальню, де обідає д-р Бурячок і куди він «може мене провести»³ (sic!!!), — я дізналася, що він бере на перше, на друге і на третє, скільки коштував чай з лимоном на минулому тижні (сімнадцять копійок), а скільки тепер (дев'ятнадцять), і що днями з меню зник салат із буряків («дуже корисний для здоров'я»), і д-р замінив його салатом із капусти... No kidding⁴! Коли я нарешті витрусилася назовні, стан у мене був злегка істеричний, мовби підхмелений, чи що, тож до бібліотеки по «ЛУ» я з'явилася вже — нервово підхихикуючи сама до себе. Уявіть тепер, який ефект на таку, вже трохи оголошшену психіку, мав справити заголовок — «Шелестіть, чоботи, шелестіть!»⁵ (Я тепер навіть вагаюся: по-моєму, це чи не ліпше за хамсин і горьовиту долю феллаха, як вважаєте?) І чоботи — «таки да», як кажуть в Одесі, «шелестять»! (Між іншим, скоро вже зайшла мова, — чи Ви в курсі, що Ви мені потроху підплачуєте за «цькування Гончара», тобто, що ми з Вами творимо, власне кажучи, «преступную группировку»⁶?) Тут, однак, як на мене, найцікавіші не Стецьки з їхньою суцільною письменністю (тепер іще, чого доброго, й комп'ютерною!), — зрештою, їхній прообраз, оскільки пригадую, також був про себе не послідущої думки й яким-небудь салатом із капусти навряд чи вдовольнився б, — значно більше мене цікавлять наші «високочолі» (?) інтелектуали, що навесні, в ході «посівної кампанії» на мою адресу, дослівно розсаджували мені телефона в хаті, хапаючись один наперед другого, насамперед, з обуреними вістками про таку-то гидоту, опубліковану там-то, а відтак з висловами співчуття й підбадьорливими запевненнями, мовляв, «мысленно с вами», — причім я, наївний мурин, усе ніяк не могла зійти з дива: та чого ж «мысленно»?!. Та яке ж таке ЧК-НКВД-ГБ боронить сьогодні шляхетному лицарству — взяти до рук стило й артикулювати своє непідробне обурення в який-небудь (та хоч би й той-таки!) друкований орган⁷?.. А якщо не збираєшся цього чинити, то на якій біди мені в телефон «арії гнать»? Невже лиш на те, аби бігла газету купувати — ту, що з черговим пасквілем?..

Це я все ось до чого веду: надсилання Вам непередплатеної газети (от бачте, таки не треба було передплатувати — бодай на тім заощадили!) цілком може бути — чимось в rodzaju⁸ тих до мене дзвінків.

Дуж-же ж воно інтересно, як то там та мовчуща жертва відчувається, — гей, а чи не тому мовчить, що — ні сном, ні духом?.. Так ми йому й посилочку засвинячимо, щоб уже «нікоторого сумнення»... Щось у цьому жанрі⁹. А втім — Бог його зна (найсмішніше, що все це може бути й од чийогось щирого «усердя», чилі служебного рвенія — живемо-бо в ірраціональному світі, де «всьо может бить»!).

Аnyway¹⁰, як каже наш спільний друг Міша Найдан. Під цей «шелест чобіт» (зрештою справді мало кому, крім самих чоботоносців, чутний¹¹, а молодшим то й геть «до Дунаю» — в них своє гетто, свої міжсобойчики й порахунки, і всіх, кому за 40 — а не то за 70! — вони просто «не позначають на мапі»: відгомін цієї ідеології Ви, до речі, могли й у тому сердешному числі «Плюса» відчути), — отож, «під шелест», родіна з її славним письменством якось собі потрошку все-таки чутикає: щось пише, щось видає, причім видає вже, здається, більше, ніж пише... (Останнє, хронологічно, моє в цьому зв'язку «культурне потрясіння» — це прездоровенна, харківсько-фоліовської випічки кирпичина в чорному коленкорі, та ще й у суперобкладинці, іншого нашого «спільного друга», Тарасика Возняка¹² — на таке видання ні Ніцше, ні Вітгенштайн в Україні собі ще не дослужилися! Що остаточно укріпило мене в раз піднятій децизії ходити таки в м'яких палітурках — якщо не довіку, то бодай доки родіна не вигребеться з 95-ї позиції в світі кудись у другу-третю десятку — до чого я, як патологічна оптимістка, ще не втрачаю надії колись дожити).

А ргорос м'яких палітурок: акурат тиждень тому вийшла з друкарні моя С.Алексієвич¹³ (тобто в моєму перекладі і з моєю післямовою), про яку я Вам, здається, свого часу була писала і яку при okazji обов'язково перешлю, — а я тепер спішно готую для видавництва (вже не Драчівсько-Слабошпицького, і не за діяспорний кошт — «не на Рейні, не на Марні»: свої, рідні євреї, нівроку їм, потрошку розживаються на українську книжку¹⁴!) друге видання славних «Польових досліджень», за котрими Україна й далі реве та стогне... Втім, не лише Україна — онде й Гриць Грабович у своїй домашній газеті («Критиці», тій, де Рябчук управителем) нарешті наважився й ревнув¹⁵ (до речі, чи Ви її дістаєте?): певно, хотів про «Шевченка», а вийшло про «Польові дослідження», і аж тут — себто коли пішло «про міня», — я нарешті дуже прозоро побачила what is his problem¹⁶ яко критика: хай це й прозвучить наївно — чоловік із нього дрібненький! Звідси й неминуха проекція себе на предмет (хоч на Шевченка, а хоч на Забужку, масштаб «предмета» не важить, бо береться він незмінно — за ще

Пушкіним продіагностованою логікою: «он мал и мерзок, как мы»), і головний мислительний жанр — така собі Ivy-League'ська кайдашівщина¹⁷, пересварки toward чужої History of Literature¹⁸, а щоб власну написати — на те вже треба трохи більше інтелектуальної свободи-безкорисливості й трохи менше заклопотаності власною особою, ніж він, бідака, може собі дозволити... Ну, й так далі — тема загалом малоцікава, щоб її розвивати, хоч усе-таки й забавніша, ніж шелестючі чоботи «ЛУ» з усіма їхніми запашними онучами всередині...

Щось не дуже життєствердний лист «получається» — але, з другого боку, чого сподіватись од людини, яка напередодні обчиталася, з Вашої легкої руки, ковалів із сизоненками¹⁹?.. От тепер і «приймай, Родина, серную кислоту», як писалося колись на транспаранті одного радянського хімкомбінату, — діставайте sample²⁰ моєї «відьомської» (копірайт Гриця Грабовича) ядучості! Бігме, хоч приклад того-таки «летючого Рябчука» не надто надихає²¹, а таки треба з якоюсь усталеною періодичністю з родіни втікати, бодай тільки задля нормальної циркуляції жовчі, — до яких-небудь караваджистів... Щоправда, непевна, чи саме цим літом у мене з ними витанцюється, бо якраз ні до Рима, ні до Неаполя я з півночі (це — на озері Комо, майже на швейцарському кордоні), гадаю, не доберуся, моя подорожня програма-максимум — Мілан і ще, може, Венеція (хоча з цієї останньої, як виглядає, дорога вже стелиться тільки до Івано-Франківська²² — а Ви кажете, Еней...). Що б Ви ще порадили з італійської півночі? Я маю відлітати щойно 14-го серпня, й Ваш лист ще б міг застати мене «на валізках», — звісно, якщо б цим разом Ви поклали менший термін на гіркі внутрішні саморефлексії з приводу всіх тих понурих subject'ів²³, що їм усе-таки ліпше було б раз конструктивно зарадити, аніж так ото w nieskończoność²⁴ марно рефлексувати... Бо зарадити — далебі, можна, і от у цьому місці я й дозволю собі поставити вопріс руба: Юрію Володимировичу, чи Ви таки твердо вирішили відмовитися від комп'ютеризації? Бо я, слово честі, й сама не потрапила б уже «чистенько» працювати на машинці — вона й молодому бере завеликі фізичні зусилля, не згадуючи вже про всі інші невідгоди, і для праці Вам технічною перешкодою тепер мусить стриміти ой-ой-ой якою, можу лиш уявляти, — а на комп'ютері Ви б іще, от їй-право, не одну статтю написали, повірте!.. Та й скільки там того діла — опанувати laptop для самих лиш машинкових операцій — «времени берет самую малость, а пользы, между прочим, целый вагон», як писав один північносусідський класик²⁵. Поміркували б Ви, «голову схопивши в руки», краще над цим — воно ж таки, Бігме,

продуктивніше! (Серйозних застережень тут може бути, по-моєму, тільки два — eye problems і back problems²⁶, про що попереджають усі computer guide'и, і, як беруся засвідчити з власного досвіду, слушно, одначе то вже справа, сказати б, техніки безпеки, адже не відмовляємося ми від літакових перелетів тим, що на літаку легше розбитися, ніж на возі?.. Та возом не всюди й вийшло б — через Атлантику, приміром, ніяк... От і у Вас зараз, скільки розумію, стоїть суто технічна проблема такого-от «трансатлантичного перелету» до *нормально продуктивної* старості — буде комп'ютер, то й праця, й листування, і все «вобщє» завирує, «оживуть степи, озера», і не муситимете даремно «предаватись унынию» — тож WHY NOT?²⁷)

Подумайте, от їй-Богу, подумайте, га?..

Обіймаю, Ваша

Оксана Забужко

P.S. У Києві нещодавно був Ігор Померанцев, із яким ми дуже мило зійшлися й розмовилися, принагідно обмінявшись освідченнями в любові до Вас²⁸, — тепер він просить у мене з Праги Вашу адресу: що Ви на це, чи згодитеся мати ще одного кореспондента для своєї (от і знов за рибу гроші!) друкарської машинки?

P.P.S. А в нас такі дощі непросипущі, що страх! І — холодно: чиста тобі осінь!

ПРИМІТКИ

¹ З байки Л.Глібова «Цуцик»: «Бровко мовчить, і я мовчу, / Води не сколочу...».

² «С т е ц ь к о (...долго подумав, говорит). А що в вас варили?» (Гр. Квітка-Основ'яненко. «Сватання на Гончарівці»).

³ Мова йшла про їдальню Верховної Ради. Названими мені «копійчаними» цінами я була тоді заскочена, але не вважала таку дрібничкову «внутрішню» інформацію вартою докладнішого переповідання ЮШ.

⁴ Без жартів! (англ.)

⁵ О.Сизоненко. «Шелестіть, чоботи, шелестіть...» Сучасне прочитання творів Олеся Гончара//ЛУ. — № 14. — 2.04.1998 р.

⁶ Це не жарт, а вільно переказана цитата (див.: Віталій Коваль. Ніч без Олеся Гончара. З прощальних егюдів Олеся Гончара//Київ. — 1997. — № 1–2; власне цією публікацією слід датувати початок «антишевельовської кампанії»). «Боротьба за Гончара» тоді йшла широким фронтом,

бо була складовою значно масштабніших процесів націєтворчого характеру, які виходили далеко за межі літератури. В 1999 р. Соломія Павличко писала, що над сакралізацією Гончара «працює ціла армія української інтелігенції з метою легітимізації власної лояльності в радянські часи. Принцип такий: якщо Гончар був півжиття членом ЦК, лауреатом Сталінських і Державних премій СРСР і може сьогодні претендувати на роль зразка моральної чистоти, то чому не можуть усі ті, що писали про нього або навіть жили в одну з ним епоху?» (Соломія Павличко. *Теорія літератури*. — С. 658). Нині, по впливі ще одного десятиліття, очевидно, що на кону була ще далекосяжніша ставка: йшлося про оцінку радянського періоду української історії, канонічною фігурою якого був Гончар. Відтак війна за утримання його в канонічному статусі, жертвою якої виявився й ЮІІ, була в дійсності війною проти ледве що зародкового, так і не зреалізованого проекту *дерадянзації України*.

⁷ Абсолютно вже не пригадую, хто до мене тоді дзвонив із «виразами підтримки», але в пресі проти реанімації радянського «погромницького дискурсу» виступили тільки колишні дисиденти — Євген Сверстюк (Є. Сверстюк. Під плащем патріотизму//*День*. — 16.04.1998 р.) і Василь Лісовий (В. Лісовий. Оксана Забужко та її критики//*Голос України*. — 29.08.1998 р.). Схоже, в них спрацювало, в широкому сенсі слова, політичне чуття — трохи згодом В'яч. Чорновіл означив вектор тогорічної суспільної ситуації ще точніше: «Бережись! Зомбовані вилазять із окопів» (*Час*. — 23–30.10.1998 р.). Молодше покоління (як і позбавлена «табірного імунітету» частина старшого — Д. Наливайко, В. Горський, В. Скуратівський) сприйняло «повернення зомбі», як і я, радше іронічно й повернуло дискусію довкола «Шевченкового міфа...» в зовсім інше русло — на перспективи нового шевченкознавства та загалом деконструкції класики засобом новітніх методологій. Це, безумовно, теж було частиною «дерадянizaційного проекту», але на тому, достатньо герметичному рівні, де розмежування радянської й постколоніальної ідентичності прямо не дискутувалося, і дискурс «зомбі» лишився відкритим до подальшого відтворення.

⁸ На кшталт (*польськ.*).

⁹ Є й інша думка, і не тільки ЮІІ до неї схилявся: ініціаторка й упорядниця двох останніх видань ЮІІ (ВП-1 і ЗІНВ), доктор філолог. наук Лариса Масенко вважає ці таємничі посилки ініціативою колишньої української агентури КГБ, а цілу кампанію — продовженням першої, білодідівсько-якобсонівської (див.: Лариса Масенко. Шевельов і Гончар: Здобутки і втрати українського літературознавства//*УВАН. Новини з Академії*. — 2008. — Ч. 32. — С. 14).

- 10 Тут у значенні — «нехай собі», «менше з тим» (англ.).
- 11 Тут я жорстоко помилялася: всі ті роки «Літературна Україна» продовжувала справно надходити до університетських бібліотек і на провінційні факультети філології, значною мірою формуючи обличчя української гуманітарної освіти.
- 12 Тарас Возняк. *Тексти та переклади*. — Харків: Фоліо, 1998.
- 13 С.Алексієвич. *Чорнобиль: Хроніка майбутнього*. — К.: Факт, 1998.
- 14 Йдеться про київське видавництво «Факт», яке навесні 1998 р. запропонувало мені перевидати натоді вже понад рік як випродані «Згодою» «Польові дослідження з українського сексу». «Свої євреї» — головний редактор «Факту» Леонід Фінкельштейн. Цитата походить з вірша Тичини «Партія веде»:

Не на Рейні, не на Марні, —
в МТС пошлем друкарні —
це ж у нас, у нас!
- 15 Мова про статтю Гр. Грабовича «Кохання з відьмами» (*Критика*. — 1998. — Ч. 2).
- 16 В чому його проблема, що з ним негаразд (англ.).
- 17 Ivy League, «Ліга Плюща» — об'єднання 8-ми найстаріших і найпрестижніших університетів США (Колумбія, Принстон, Гарвард, Єйль, Корнелл, Пенн, Браун, Дартмут-колледж), традиційно уважаних за школу виробництва американських еліт. За браком у США історичної аристократії саме «Ліга Плюща» виступає її своєрідним «ерзацом», «закритим клубом», що породжує всередині самої Ліги жорстоку конкуренцію на всіх рівнях («назовні» символічно представлену спортивними змаганнями між командами «айві-лігських» закладів). Комічно-дрібничковий відгомін цієї ментальності дається знати і в згаданій рецензії Гр. Грабовича, ціла аргументація якої ґрунтується на нібито інсайдерській, недосяжній для «невтаємниченого читача» інформації — про якесь міфічне, доступне Гр. Грабовичеві, «американське видання» роману (мабуть, ішлося про копії, зроблені в Пітсбурзькому Kinko), де буцімто стояли дійсні імена прототипів (це вже була відверта брехня, що кидала тінь на ні в чому не винних третіх осіб), — і на тій підставі Гр. Грабович переможно висновує, що «Польові дослідження» — автобіографічний твір (навіть чи для такого висновку варт було громадити стільки кухонних пліток і вигадок, проте метою Гр. Грабовича в цій рецензії аж надто явно була не критика твору, а зведення особистих поррахунків з авторкою — за «свого» Шевченка).

- ¹⁸ Щодо чужої історії літератури (*англ.*). Натяк на статтю Гр. Грабовича «Toward a History of Ukrainian Literature» (1978, згодом перевидану окремою брошурою), в якій він критикував «Історію української літератури» Дм. Чижевського.
- ¹⁹ Див. прим. 10 до листа ЮІШ від 26.06.1998 р.
- ²⁰ Зразок (*англ.*).
- ²¹ З М. Рябчука в ті роки і в Києві, і в діаспорі жартували, що він «живе в повітрі» й ніколи не відмовляється від закордонних поїздок з якого завгодно приводу.
- ²² Натяк на «Перверзію» Ю. Андруховича, дія якої відбувається у Венеції.
- ²³ Тем, предметів (*англ.*).
- ²⁴ До нескінченности (*польськ.*).
- ²⁵ М. Булгаков. «Майстер і Маргарита», розд. 17 («...а специалист и пошутил, и поострил, и клятвенно заверил, что времени пение берет самую малость, а пользы от этого пения, между прочим, целый вагон»).
- ²⁶ Проблеми з очима, проблеми з хребтом (*англ.*).
- ²⁷ Чому ні? (*англ.*)
- ²⁸ Ігор Померанцев (нар. 1948 р.) — російський поет і журналіст, тісно зв'язаний з Україною (виростав у Чернівцях, мешкав у Києві), з 1978 р. на еміграції, співробітник російської редакції Радіо «Свобода». В Україні виходили друком його книжки «News: Стихи. Проза» (1998) і, в українському перекладі, «КГБ та інші...» (2009). До Києва Померанцев приїздив на презентацію «News», виданої «Фактом», і нас познайомив видавець, Л. Фінкельштейн. Померанцев особисто знав ЮІШ й листувався з ним у 1980-ті рр. (див. його лист, наведений у статті Оксани Соловей у Додатках).

[35]

22 липня '98, Нью-Йорк

Дорога Оксано,

намагаюся побити Вами поставлену мертву лінію (переклад з англійської)¹ передкомської доби і маю надію. Сам я в тих творчо-духовних прикомських замках не був, тільки обкружляв озеро пароплавчиком,

але мій нині небіжчик добрий приятель Віктор Вайнтравб² побував і дуже був удоволений³ (думаю, що в моєму житті був вищий від нормального відсоток жидів⁴) (аж до Корогодського тепер).

Давати Вам туристичні поради трудно. Мілан, канешно, Венеція — її вже майже відкрив Андрухович, і вона — якої другої нема й бути не може. У Мілані втрапте до музею Брера, хоч це не легко, бо його розклад днів і годин абсолютно постмодерний і нормальна людина зорієнтуватися не спроможна⁵. Не проминіть Острів мертвих, де привезено мертвих уже Стравинського й Ко⁶. Не шукайте в Венеції фресок Тьєполо, їх поздирали й давай до Америки. По дорозі дайте годинку на Віченцу, дуже інакшу від решти італійських міст. Є ще Бергамо, це вже передгір'я Альп. Ух, як радо поїхав би я до Італії, але — сиди і нічогісінько не жди⁷.

Я дуже зворушений Вашою самокомандировкою до літератури шелестуна⁸, але Бурячка Ви додали вже самі, зізнайтеся, хоч і в добрій гармонії стилу. Так само не винен я і щодо салату, що був не той, ніяк не той. Усе таки уяву Ви дістали, і це мене тішить. Усе таки не можу не висловити свого захоплення нашою нацією в доборі неперевершених Квазімод (чи Квазімодів). Ви ще не звернули уваги на мою підлу поведінку супроти Гонч. в полоні. Не знати чому я тинявся коло табору полонених і досить мені було слово мовити, як його звільнили б. Ще б пак, ми ж приятелювали з Гітлером. Я йому кажу — Ти, брат Гітлер, і він звільняє. Так було і з Хлестаковим — Пушкіном. І дрюкують таке, прости Господи. Все это было бы смешно, когда бы не было печально⁹.

Тут припадає окреслити історію двох Іванів, не гоголівську. Я і Грабович¹⁰. Ми ніби й любили один одного, мене брано не раз у гості й частовано. Поки я десь не ляпнув, що побоююся критиків, які судять літературу нижче від пояса. Визнаю, не треба було цього казати. Ну, але сталося. Мене більше не прощено. Ми віталися, але й тільки. Після років мовчання і озброєного неутралітету, зіткнулися ми якось у коридорі якогось готелю чи гуртожитку. Він і каже, — чому б десь не випити кави. Я кажу — охоче. І я просто забув про умовлене. Потім схаменувся і став шукати Гр., щоб перепроситися, та він уже виїхав. *The rest was silence*. А Ви питаєте, чи я дістаю «Критику»? Хочете нас помирити?

Захоплено я перечитав Ваше «рассуждение о пользе книг церковных»¹¹ чи то пак комп'ютерів. Усе чиста правда. Але надходить вік, коли руки більше не вчаться. Чи Ви бачили когось, хто б навчився

в 90 років грати на фортеп'яні? Ні, легше помирити ІІІ з Грабовичем, ніж навчити ІІІ грати на комп'ютері. І я люблю насильство і опір, а не гармонію і податливість. А щодо помилок і огріхів — просімо вибачливості в адресатів, що я й роблю.

При цій нагоді — кажете, що без новин техніки ми б не дісталися через океан. Так і ні. Я приїхав уперше до Америки пароплавом (1952) (шведським), і це тривало 15 днів, і це одне з дуже приємних вражень і спогадів¹². Правда, погода була чудова і, теж правда, цього не треба було навчатися. Треба було тільки всадовитися в приділеній нам каюті (я їхав з матір'ю). І можна мати приватну друкарську машинку, але не можна приватного пароплавчика.

Ваш ІОШ.

ПРИМІТКИ

¹ «Мертва лінія» — дослівне з англ. «deadline», тобто «крайній термін».

² Віктор Вайнтрауб (1908–1988) — польський літературознавець і дипломат, на початку війни інтернований зі Львова на Урал, згодом через армію Андерса виїхав у Палестину, після війни на еміграцію до Лондона, з 1950 р. осів у США, де викладав полоністику в Гарвардському університеті (з 1971 р. очолював тамтешню кафедру полоністики). Автор низки праць з історії польської літератури доби бароко і романтизму («Нові студії про Яна Кохановського», «Література як пророцтво», «Міцкевич — містичний політик та інші праці» і т. д.), а також виданої посмертно автобіографічної збірки «Про сучасників і про себе» (1994). Люди одного покоління й схожої долі, ІОШ і Вайнтрауб зблизилися ще в Гарварді (див. про це в Додатках: «Мої зустрічі з Романом Якобсоном») — й зберегли тісну професійну й людську дружбу на все життя. Наскільки визнаним фактом була вона в очах міжнародної славистичної спільноти, видно бодай із того, що в збірнику на пошану, виданому до 65-ліття Вайнтрауба під редакцією, серед інших, Р. Якобсона, вміщено статтю ІОШ «Про лексичні полонізми в українській літературній мові» (George Y. Shevelov. On Lexical Polonisms in Literary Ukrainian//*For Wiktor Weintraub: Essays in Polish Litrerature, Language, and History*/Ed. Viktor Erlich, Roman Jakobson, Czesław Miłosz, Riccardo Picchio, Alexander M. Schenker, and Edward Stankiewicz. — The Hague: Mouton, 1975). Це вдруте від початку Р. Якобсоном «воєнних дій» проти ІОШ, що їхні імена з'являються під одною обкладинкою (вперше було 1966 р. — в збірнику на пошану Дм. Чижевського «Orbis Scriptus. Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag»). Зважаючи, що

на той час Р.Якобсон провадив «війну на знищення» мало не з кожною публікацією ЮШ, та обставина, що з числа Вайнтраубових найближчих «друзів і колег» викреслити ЮШ йому не вдалося навіть під редакторським скіпетром, є найпевнішим сертифікатом справді «доброї приязні» між польським євреєм і «українським німцем» — приязні, багато в чому емблематичної не лише для польсько-українських стосунків.

³ «Прикомські замки» — одномісячна резиденція в маєтку графства Сербеллоні в м. Белладжо (Комо, Італія), яка від 1950-х рр. надається Фондацією Рокфеллера «вершкам» міжнародної інтелектуальної й мистецької еліти, з перевагою американської.

⁴ Укрита тут алюзія до незакінченого мемуару І.Франка «Мої знайомі жиди» не випадкова: маю враження, що в останні роки (після завершення «Я — мені — мене...») ЮШ почувався «в боргу» перед «єврейською темою», яка посідала в його житті справді визначне місце — і якої він, як йому, певне, здавалося, в своїх спогадах не «виговорив» сповна (звідки й спроби в 1990-ті «договорити навздогін», при кожній зручній нагоді, як-от у початково замислених, було, «про Новиченка» «Трюїзмах...»). Проблема в тому, що у випадку ЮШ «виговорити» цю тему означало б не більше, не менше, як написати *свою власну* «історію єврейства в XX-му столітті»: майже-ровесник справи Бейліса, ЮШ пройшов зі своїм «вищим від нормального відсотком жидів» через чи не всі головніші цієї історії струси, підйоми, катастрофи й «нервові вузли», зокрема й ті, що в роки «холодної війни» були «загублені» мейнстрімною юдаїкою. Він застав асимільовану ще до революції «стару» єврейську інтелігенцію Росії (був вдячним учнем Л.Булаховського, чий портрет тримав у себе на Клермонт евеню) — і добре бачив, які цивілізаційні перспективи були з нею втрачені в радянський час (див. з цього приводу його розмову з Р.Корогодським про американську модель «асиміляції» в ІДПІЖ.С. 154–155); він був свідком «єврейського реваншу» в більшовицькій революції (за його словами — «кривавого відлуння» старого російського чорносотенства «в діяльності різних там урицьких, дзержинських, бронштейнів-троцьких, лєнінів і більше». — ЗІНВ.С. 400) — і його кривавого ж таки кінця зі зміною Сталіним курсу з «інтернаціональної» на російську національну державу (етап, на якому був розстріляний його «шеф», директор Інституту мовознавства Наум Каганович — після того, як спустошив українське мовознавство до кондиції, з якої воно не може вичуняти досі); він застав іще в повному розквіті зліквідоване в 1930-ті й безмежно йому дороге українське містечкове єврейство (тип його найближчого друга юности Мусія Тетієвського, який устиг відсидіти за «два

націоналізми», «український» у 1930-ті і «єврейський» — з кінця 1940-х); він був свідком Голокосту (який забрав одну з його найкращих студенток, «товаришку Лернер», — і увічу якого він за весь час окупації ні разу не виступив із критикою більшовицького режиму, бо нацистська цензура вимагала писати «жидобольшевицький»), а потім у США ще й став жертвою підлости Р. Якобсона («Як [обсон], — писав 1958 р. в листі до Дм. Чижевського, — усім оповідає, що чув від Булаховського, що я брав участь у нищенні жидів (фантазія в Якобсона дуже обмежена, і тепер мені інкримінуються ті самі гріхи, що з такими ж підставами — інкримінувалися Р. Смаль-Стоцькому)...». Цит. за: Ірина Валявко. До біографії двох мислителів... — С. 253) — обмови, типової для радянських агентурних практик спекуляції на Голокості перед Заходом (при тому, що в самому СРСР Голокост не визнавався); і т.д. І думаю, це ще не повний перелік «єврейських тем» у житті ЮШ. Пояснення такої їхньої щільності в межах одної неєврейської біографії насправді знайти не так і складно: адже, попри «комплекс другої парти» й сковородинівську настанову на «втечу од світу», ЮШ все-таки, за іронією долі, весь вплив в історичному «мейнстрімі» (від російської революції — до переднього краю «холодної війни»), — а історичний мейнстрім ХХ-го століття (і, ширше, — доби модернізації) якраз і творився з безпрецедентно підвищеною, порівняно до попередніх століть, єврейською участю. Невипадково ж ЮШ говорив Р. Корогодському про єврейство як «вирішальний фактор американської динаміки» (див.: ІДПДЖ.С. 154), — але висвітлити цю грандіозну тему так, як вона того вартувала, бодай тільки на матеріалі власного життя, було, звичайно, завдання, непосильне для однієї людини, ще й не фахівця-історика.

⁵ ЮШ має на увазі картинну галерею Pinacoteca di Brera, де міститься одна з найбагатших італійських колекцій старих майстрів. (Цю його рекомендацію мені виконати таки пощастило, попри «постмодерний розклад».)

⁶ ЮШ має на увазі цвинтар Сен-Мікеле у Венеції, куди я «не доїхала».

⁷ Т. Шевченко. «Минули літа молодії...»

⁸ Гра слів: одночасно з обігруванням заголовка з «ЛУ» («Шелестіть, чоботи...») це ще й алюзія до байки Л. Глібова «Шелестуни» — де «дуреньке» пихате листя зчиняє шум на вітрі, не тямлячи, що хутко облетить і про нього забудуть.

⁹ Насправді все ще печальніше, але ЮШ не в усі подробиці «версії звинувачення» був утаємничений. Першоджерелом цієї «невигаданої новели

життя», що могла б скласти розкішний матеріал для психоаналітика, є, нагадаю, сам Гончар (це його щоденниковий запис за 25.06.1995 р., див.: Олесь Гончар. *Щоденники*. Т. 3. — С. 573–575), — і є поважні підстави вважати, що вона якраз вигадана в с я, від початку до кінця, тож варто приділити їй трохи більше уваги. Згідно з цим записом (NB: у жодному з попередніх Гончар за п'ять років ні разу ні словом не обмовився про ж о д е н, пов'язаний з колишнім учителем, о с о б и с т и й с п о г а д, — тільки по наростаючій обурювавсь його статтями, які вперше прочитав восени 1991 р.), ЮШ нібито має «гріх» проти Гончара з воєнних років, і цим єдино вичерпно (для Гончара принаймні) пояснюється його брак ентузіазму щодо Гончаревої творчості — «намаганням заглушити голос власної совісті» (так!). «Гріх» же, за версією Гончара, полягає в наступному: в липні 1942 р., «доходячи» з голоду в Харківському таборі військовополонених на Холодній Горі, Гончар нібито кинув за колючий дріт «записочку на волю», адресовану «майже другу», «нашому Юрію Володимировичу», чие ім'я радісно (так!) був угледів на «шматині окупаційної харківської газетки» «серед дизентерійного кривавища» як, чомусь, надію на порятунок (чому — не пояснено), — але «минали табірні дні, а до мене мій дорогий професор Юрій Володимирович Шерех-Шевельов так і не обізвався». Далі цитую пасаж, по якому вже трохи пройшовся скальпелем деконструкції Гр. Грабович (див. його: Сповільнені дії здобутків і втрат//*Критика*. 2002. Ч. 5):

«А з професором відбудеться зустріч у Києві через багато літ, на Всесвітньому форумі українців (цебто у вересні 1990 р. — О.З.). І буде він гостем у моєму домі, сидітиме за нашим столом, і, вгадавши якусь мить, я запитаю тихо:

— Юрію Володимировичу, скажіть, а записочку мою з Холодної Гори ви тоді отримали?

І він... цей сноб, інтелектуал блідолиций (NB! — О.З.)... зашаріється! Ні, скаже він, не отримував, але чому ж як дівчина зашарівся?

І тоді я цілком упевнився, що епістолу мою він тоді таки прочитав — „народна пошта“ спрацювала, не підвела!».

Грабович резонно вказує, що як аргумент звинувачення, та ще й у «ре-негатстві» (так нижче!), це «шаріння» не витримує ніякої критики — вже бодай тому, що ЮШ в старості хворів на почервоніння шкіри. Я познайомилася з ЮШ в тому самому вересні 1990-го й потверджую, що назвати його «блідолицим» у ті роки міг хіба що індіанець (почервоніння, т. зв. rosacea, видно навіть на аматорських фото, зроблених «мильницею»).

Цікавіше, однак, інше. По-перше, про те, що ЮШ друкувався в «окупаційній харківській газетці», Гончар уперше довідався щойно у вересні 1991 р. — з мемуару самого ЮШ «Юрій Шерех (1941–1956) (Матеріали для біографії)» (див. у ЗІНВ), — і схвильовано записав тоді в щоденнику за 17.09.1991 р.: «...грайливо так зізнається в своєму холуйстві й ще сміє повчати Андрія Малишка та мене, як і про що ми повинні були писати... <...> О, як я міг так тяжко помилитись! Чому мені не потрапили на очі його зрадницькі писання раніш?!» (Там само. С. 376). Це, нотабене, — рівно через рік по тому, як, за версією-1995, «вгадавши мить», «тихо запитав» і «цілком упевнився» (коли пишеш «невигадані новели», варто все-таки перечитувати попередньо писане!). Не кажучи вже про те, що, «запитавши» й «упевнившись», тут-таки подарував «Циклон» «з глибокою шаною, з безмежним довір'ям» (див. прим. 2 до листа ЮШ від 31.03.1998 р.), — правда, про це останнє вже знаємо не від нього...

По-друге (ще цікавіше!). Гончар у цій «новелі життя» завбачливо не згадує, що саме, крім «напіввідіраного» (так!) прізвища «дорогого професора», вичитав він 1942 р. у «шматині окупаційної газетки» такого, що дало йому підстави думати, що професор живий і годен його визволити («при владі» б то, чи як?), — і слушно робить: що менше інформації, то важче її справдити. Але штука в тому, що ім'я відомого Гончареві доцента (НЕ професора!) Харківського університету Юрія Володимировича Шевельова в «харківській окупаційній газетці» (вона звалась «Нова Україна») до липня 1942 р. взагалі з'явитись не могло, — ЮШ не був у штаті газети, а тих кілька статей, що в ній видрукував («Уярмлена мова», «Визначний український діяч: До роковин смерті О. Потебні», «Про альманах Євгена Гребінки „Ластівка“»), підписував псевдонімом — Гр. Шевчук. Чи, може, Гончареві дісталось «напіввідірване» «Шев» — і він у містичному осяянні чудом вгадав за ним улюбленого «професора»?..

Логічніше припустити, що «газетка», котра буцім так запалила полоняника Холодної Гори надією на визволення, з'явилась на світ одночасно з шевельовською «блідолицістю» — а саме, в червні 1995-го, за неповних три тижні до смерті автора. На це вказує й реакція ЮШ на вчитане в «ЛУ»: він явно щойно звідти вперше довідався про свою «підлу поведінку супроти Гонч. в полоні», у версії не самого Гончара, а його посмертних клакерів (на цьому прикладі справді можна студіювати механізм «укидання й роздмухування» «дези» в курсах інформаційної війни!), цитую: «Біля того концтабору ходив Гончарів обер-професор (тут уже й до „приятельства з Гітлером“ недалеко! — О.З.),

він йому послав три записки (уже три! — О.З.), нічого не важило визволити студента (так! — О.З.)... Коли на Конгресі українців (так в „ЛУ“. — О.З.) приймав його, тепер американського професора <...>, то на запитання про той давній випадок Шерех-Шевельов втупив очі в тарілку з борщем, який зварила Валентина Данилівна, і не витягнув їх звідти...» (В. Коваль. Ще не розгаданий Гончар...//ЛУ. — № 16. — 16.04.1998 р.), — як казали в тодішній рекламі, «почувствуйте разницу!». В інтерв'ю Тамарі Скрипці ЮШ розповів, як Гончар пробував його «сповідати», без соцреалістичних художніх подробиць — і без суперечностей: це було в другу їхню зустріч, 13.09.1992 р., вже після того, як Гончар прочитав «зрадницькі писання», але про жодну «записку з Холодної Гори» там теж не йшлося (див. ЗІНВ.С. 441–443, і пор. щоденниковий запис Гончара про цю зустріч за 14.09.1992 р.: він, правда, звучить театральніше, хвальковитіше, є деякі розходження в деталях, але все ж не до стадії «Рашомону», і ніякої згадки про «записочку» теж нема, н е б у л о між ними такої розмови, — а більше вони не зустрічалися!). І отут уже постає справді цікаве питання — для літературознавців, для психологів, істориків, культурологів, та просто для всякої думаючої людини: навіщо Гончар усе це вигadaв? Чому так старанно записав?

«Невигадана новела життя» є, не забуваймо, його останній твір (О. Гончар помер 14.07.1995 р.) — так би мовити, «заповіт нащадкам», — і треба визнати, що від часу «Собору» жоден його твір такого успіху не мав. Майбутню історію української радянської літератури слід завершувати саме ним — він «знімає» в собі її всю, в гегелівському сенсі, як крапля води вміщує в собі океан. Отже, дещо «із секретів поетичної творчості».

На той час, коли Гончар творив свою «новелу», вже існували (про що він не знав) написані ще у 1980-ті воєнні спогади ЮШ. Тяжко поранене «Здобутками і втратами української літератури», і без того хворобливе честолобство Гончара напевно б отримало злагіднюючого компреса, якби він ознайомився з тим, що писав про нього колишній учитель: «Якби мені запропонували вибрати з моїх студентів будь-якого часу п'ять найздібніших і найпорядніших, він (Гончар. — О.З.) увійшов би до цих п'ятьох» (ЯММ-1. С. 251). Готуючи ЯММ до друку вже після смерті Гончара (і після «кампанії» в «ЛУ»!), ЮШ не викреслив цих рядків. Свідчення важливе, особливо коли походить від жертви наклепу: можна повірити, що Гончарем керував не цинічний розрахунок, а щирі емоції (судячи зі «Щоденників» — справжні пристрасті!). Старий, недужий і, по суті, глибоко нещасний чоловік, в останні роки зайнятий

просто-таки істеричним захистом прожитого життя перед світом і собою, Гончар зіткнувся з ЮШ — поверненим зі славою на Ітаку Одиссеєм, — як із *зреалізованою альтернативою* своєму власному життю, початою від воєнної «точки біфуркації», — і ця альтернатива виставила перед ним безжально-непохитне дзеркало, де його життя, з усім його підрадянським блиском і славою, виглядало таким, якого він ніколи, за жодних умов не зміг би прийняти, бо це була б катастрофа (якщо дзеркало не помиляється і він, Гончар, — не великий письменник, тоді його 40-літньому життєвому компромісу в його власній ціннісній системі нема виправдання!). «Обійти» це дзеркало, психологічно скресливши ЮШ для себе як літературний авторитет, Гончар теж не міг — іншого «повпреда» від світової культури, який би показав йому його в ній місце, на овиді не було (що фінансовані «братніми компартіями» переклади, перелічені в шкільних підручниках СРСР під рубрикою «Світова слава Олеся Гончара», — то все-таки не зовсім «світова культура», він за роки «перестройки» й сам уже мусив здогадатися). Так що Гончар опинився в глухому куті. Залишався єдиний вихід: розбити дзеркало. Гончар працював над цим чотири роки, з вересня 1991-го й до останку, і це, з усього видно, був тяжкий душевний труд: навіть у «невигаданій новелі» він усе ще продовжує свою з ЮШ внутрішню спірку (за стилем точніше б сказати — сварку), трагікомічно закликаючи в свідки своєї величі «чабанів і академіків» («таврував безневинну „Таврію“ саме тоді, коли нею зачитувались степові чабани і радувались їй академіки»), — котрі, всі нагурт, видно, все ж не зрівноважують сили завданого від ЮШ удару... (Мимоволі думаєш: невже в глибині душі Гончар таки живив жажливу, не до признання собі самому підозру, що ЮШ написав про нього правду?)

А дзеркало, попри всі душевні надсади, не розбивалось. (Варто почитати запис від 17.02.1994 р. — як сердиться Гончар, виявивши брак однастайности в оцінці ЮШ серед членів Шевченківського комітету, як продовжує сам себе переконувати *post factum*, чому таки *не можна* було «підтримати» ЮШ на премію, і як розгублено все це звучить, див. Т. 3. С. 512). Останній крок — акт чистого розпаду: вернути дзеркалу назад його відображення («Сам такий!»). Тут і з'явилась «народна пошта» — аргумент, психологічно, остаточний і незаперечний, якщо вмістити її саме в ту криваву (й кривавлячу ціле життя в обох!) «точку біфуркації», від якої їхні шляхи розійшлися (один, як Одисей, пішов уплав «між двох сил», другий, після кризи на Холодній Горі, став до одної з них на службу). «Народна пошта» мала запнути ціле дзеркало нараз чорним

покривалом «зради свого народу», делегітимізувати морально. І — за одним заходом — очистити запиначу.

Тому що «народна пошта» між ЮШ і Гончарем справді була. Тільки не в 1942-му, і не в Харкові. А в 1960-му, в Нью-Йорку, — і йшла в зворотному напрямку. Ось вона, та «записочка», — збережена Гончарем (NB!) і опублікована недавно В.Абліцовим (див.: *День*. — № 72. — 23.04.2010 р.):

«Дорогий Олесею Трохимовичу! (сподіваюся, що не перекрутив Вашого по-батькові).

Дуже хотів би з Вами зустрітись під час Вашого перебування в Нью-Йорку й згадати минуле. Добре пригадую Вас від першої Вашої появи в Газетному технікумі до червня 1941 року в університеті. Читав багато Ваших книжок після того, пару разів писав про Вас. На жаль, Ваші листи з часу Вашої практики й вірші, що Ви тоді писали, загубилися у війсьній хуртовині, що порозкидала людей.

Я радо бачив би Вас у себе або прийшов би до Вас, або ми могли б зустрітись десь у ресторані. На жаль, я не зможу бути на обіді, що буде даний завтра на честь Вашої групи в Колумбії. Подзвоніть мені — телефон МОБ-9411 або — якщо маєте охоту — бодай черкніть на адресу, що подано нижче.

З сердечним привітом, Ваш Ю. Шевельов».

Гончар не «черкнув». Ось як згадує цей епізод ЮШ згодом, у 1980-ті, ще в гадці не покладаючи, що вони незабаром зустрінуться в Україні:

«Нагода зустрітись була, коли Гончар приїхав був до Нью-Йорку і виступав у Колумбійському університеті, разом з Леонідом Леоновим і ще парою радянських літераторів (Степаном Щипачовим і Мухтаром Ауезовим. — О.З.). Я не хотів іти на той виступ, ставлячи його перед доконаним фактом моєї появи. Адже ми були по різних боках кордону, що перерізував світ навпіл, і він у радянській ієрархії стояв досить високо. Через третіх осіб я переказав йому, що я тут і був би радий з ним зустрітись. Він відповів, — як мені переказали:

— Для мене і для нього краще, щоб ми не зустрічалися.

Це могло означати ситуацію політичну, а могло — суто психологічну. Я схильний радше до другого тлумачення» (ЯММ-1. С. 171).

Тепер, коли нам відомо більше, ніж тоді ЮШ, можна припустити, що схилитись є сенс «радше до першого»: про цю зустріч, якби вона відбулася, Гончар неминуче мусив би скласти звіт у КГБ. Гончар повівся обачно і, за радянськими стандартами, порядно — як писали в тодішніх агентурних справах, «от встречи уклонился». Не виключено, саме

завдяки цьому він зумів зберегти обличчя в ході невдовзі розкрученої КГБ на два континенти антишевелєвської кампанії, де, до честі його, утримавсь од «викривальних» виступів на адресу колишнього вчителя, яких від нього, як згадує в щоденнику за 17.12.1988 р., «особливо домагалися» («І все ж вистояв». — Т. 3. — С. 215). Цікаво, що, похвалившись отак собі самому в щоденнику своєю стійкістю, Гончар не зробив цього при зустрічі з ЮШ у 1990 р., і про ту пригоду 30-літньої давности мови між ними так ніколи й не зайшло. Зрозуміло, чому мовчав ЮШ, відправник записки «з волі» «в табір» (хай невидимий), заручником якого був Гончар у Нью-Йорку, — йому допитуватись було б неетично («І для чого, — казав у 1999 р., — що від цього зміниться, якщо ми почнемо тепер закидати один одному якісь...» (ЗІНВ. С. 441)), — але мовчання Гончара насуває припущення, що в його нью-йоркському небажанні «бодай черкнути» колишньому вчителеві слово привіту не обійшлося, либонь-таки, й без «психології». Може, як людина порядна, він трохи чувся отим самим Петром, який зі страху відрікся від свого вчителя, «ренегатом» (авжеж!), — і, сидячи через 30 років із ним за столом у своєму домі, цілий час боявся, що ЮШ, «вгадавши якусь мить», «запитає тихо»:

— Олесю Терентійовичу, скажіть, а записочку мою в Нью-Йорку ви тоді отримали?

Але ЮШ не спитав — і Гончареві не довелося «шарітись». Можливо, якби він спитав, а Гончар «витіснене» проговорив і від гризького спогаду звільнився, не виринула б у 1995 р. в його гарячковий, змучений постійною «боротьбою з ворогами» уяві й ота «народна пошта» — анахронічним дзеркальним відбитком, перенесеним на 18 років назад і обернутим навспак. Гончар вочевидь мусив це з себе викинути, в якій завгодно формі. І форма знайшлася — якраз тоді, коли його образа на ЮШ дозріла до розмірів уже сливе параноїдальних («звідки в нього стільки *патологічної злости* до моєї творчості?», курсив мій. — О.З.). Зрештою, за іронією всякого письма (той, хто говорить, завжди проговорюється!), він сам про це свідчить найкраще — в фіналі своєї «новели». Повторивши, видно, найболючішу для себе фразу із «Здобутків і втрат...» — «Гіркі слова, страшні слова, але вони мусять бути сказані» (повна цитата звучить так: «І коли є в „Таврії“ окремі талановиті сторінки (а вони є, головню в ліричних партіях), то вони тільки випинають разючу безстилевість цілого і, виказуючи талант автора, виказують тим більше головну втрату української літератури під СРСР — в т р а т у к у л ь т у р и. Це гіркі слова,

страшні слова, але вони мусять бути сказані» (ЗІНВ. С. 251)), — висмикнувши фразу з контексту, як жало, Гончар з непідробним боєм вигукує: «Саме так! „Гіркі“ і „страшні“, професоре, але я змушений повернути їх вам, сказати їх саме вам, і я їх кажу, пишучи цю невигадану новелу життя — новелу про ренегата». Тут майже кожне слово правда, Гончар щирий: він справді, дослівно, змушений повернути ЮШ його слова, бо не може з ними жити (і через 18 днів помре!), і змушений «сказати їх саме йому» (а кому ж іще — хто інший мав владу, з'явившись в Україну через 50 років, посадити виростлого тут у міжчасі на «другого після Шевченка» письменника назад на ту саму парту недоростків!), і «невигадана новела життя» — теж, у якомусь сенсі, правда: це дійсно *новела цілого Гончарового життя* — стиснений до кількох сторінок анамнез специфічної радянської соціопатії — за Ч. Мілошем, «поневоленого розуму». Що ж до «ренегата», то це вже явно фрейдівська обмовка: видно, морально Олесю Терентійовичу жилося таки нелегко.

Отже, маємо рецепт «новели»: кілька справді «невигаданих» фактів — 1) відкритий Гончарем у вересні 1991 р. (і потверджений ЮШ в приватній розмові через рік, у вересні 1992 р.) факт співпраці ЮШ з українською підкупаційною газетою; 2) дійсна відмова від зустрічі (Гончарева) на «записочку через залізну завісу» (від ЮШ) в Нью-Йорку 1960 р.; і, нарешті, нотабене — 3) *дійсна* записка Гончара з Холодної Гори, кинута через колючий дріт *на адресу своєї сестри* — і *дійсно* донесена «народною поштою» до адресатки. «Творча обробка» цих фактів методами перенесення, обертання й аналогії (плюс «блідодлицість», походження якої лишається нез'ясованим — може, з образу ЮШ 1941 р.?) — до кінцевого результату, згодом підхопленого й понесеного по Україні «шелестунами», могла здійснитися тільки в тому розжареному емоційному тиглі (чи треба сказати — пеклі душевних мук?), у якому Гончар прожив останні чотири роки, одержимий надзавданням хоч якось скасувати чинність «гірких і страшних слів» ЮШ на свою адресу. Не доводиться сумніватися, що в свою віртуальну конструкцію сам він щиро ввірував — перед тим він 40 років прожив у вигаданому світі і в реальному жити вже не вмів. Про те, чи не шкодував ЮШ, що по смерті Гончара виключив «Здобутки і втрати...» зі свого Харківського 3-томника, ми з ним ніколи не говорили.

¹⁰ Вписано від руки над рядком.

¹¹ «Предисловие о пользе книг церковных в российском языке» — стаття М. Ломоносова 1758 р.

¹² У своїх спогадах ЮШ дає й інше, психологічне пояснення тому приємному враженню: Європа з її війсьними страхами лишилась позаду, «ми посувались як по паркету <...>. Майбутнє лежало по той бік океану, і його треба було робити новим власним зусиллям. Я був тоді великим оптимістом» (ЯММ-2. С. 294).

[36]

2 серпня 1998 р.

Дорогий Юрію Володимировичу!

Дуже-дуже Вам дякую — і за листа, і за «поради мандрівника», і за те, що встигли на «мертву лінію» (між іншим, хочете вірте, хочете — ні, але вчора, коли прийшов Ваш лист, я знову зустріла Бурячка — цим разом в метро: а Ви кажете, ніби то я для стилю вигадала, — ні, я люблю такі сюжети, щоб самі вимальовувались, — правда, слід віддати їм належне, й вони мене люблять).

Натомість я вже, здається, на жодну «мертву лінію» перед від'їздом не встигаю, і то не в останню чергу через оту саму мудру машинку, «о пользе» якої Вас так гаряче (і, як з'ясувалось, «тщетно») запевняла, а лихий підслухав — і влаштував мені злий жарт: під час наглої грози (трохи не торнадо!), коли мене вдома не було, а вікно в кабінеті стояло отвором (у нас зараз спека достоту нью-йоркська — до 36° доходить, просто божевілля якесь!), залило мені письмового стола — вкупі з комп'ютером (а для нього, бідаки, вода — що для нас стрихнін). Три дні мені його «дохторики» відволодували, і це була, без перебільшення, репетиція кінця світу в лабораторних умовах — «в отдельно взятой квартире»: параліч не тільки роботи (плюс страх втратити всю минулу — за понад чотири роки), а й життя у його найпрямісінькому, повсякденному сенсі (я навіть по телефону не могла подзвонити, бо й записника тримаю в комп'ютері, а «ручних» копій, своїм ледащим звичаєм, не роблю). Нівроку, все обійшлося без втрат (як не рахувати легкого nervous breakdown^{у1} — з двома істериками й деякими супутніми явищами), і Мак мій, як бачите, знову брикає (тьху-тьху!), але от Вам — «во развітіє» теми

пароплавчика... (Боюся, чи не дискредитує у Ваших очах цей випадок ідею комп'ютеризації остаточно й безповоротно — навіть якщо Вам запропонують модель, що чинитиме лютий опір і верещатиме при тому вголос, — так що обіцяю надалі облишити всякі спроби загітувати Вас «за Радянську владу»).

Надсилаю нове число «Літератури Плюс» — тим більше, що Вас, виявляється, так немилосердно обділено «Критикою» й залишено на самій тільки «табірній» пайці «Літературної України»! (Ще б «Вечірній Київ» на додачу — і можна вранці й увечері благословляти Бога за еміграцію!) До речі, «гнівну відсУч» (фройдівська помилка однієї друкарки за доби історичного матеріалізму) на Грицькову статтю про Забужку «нижче пояса», щось таке в жанрі «Ой не ходи, Грицю...», але не тільки, — я таки удерла й Рябчукові «в собственные руки» віддала², тепер, казав сліпий, — побачимо, як кривий танцювать буде: трохи ж воно ніби «не тее», отримувати гранти на газету від Інституту відкритого суспільства й не друкувати полемічних відгуків на власні виступи — «чай», не «ЛУ»?.. Тобто, від думки мирити «Івана Івановича з Іваном Никифоровичем» я, як бачите, поки що далека — та й що з мене за замирювач! (я вже тут часами сама собі починаю Рубчака³ нагадувати, який з явною гордістю звітував мені колись, з ким він у Чикаго посварився, і з певним подивом, і навіть із чимсь схожим на розчарування виявив, що — ще не з усіма). «Ничего, ничего, молчание»...

До речі, скоро ще одна газетка почнеться, і, судячи з того, що редагуватиме її Наталя Яковенко⁴, має бути зовсім-зовсім несогірша (в кожному разі, ліпша од Грицькової) — називатиметься «Рецензія»⁵, «простенько и со вкусом». Бачте, як то українське інтелектуальне життя розвивалося?.. (І, гай-гай, не тільки інтелектуальне — якийсь «самашедчий» видався минулий місяць, та вже й усеньке літо на те показує — безупинна, з дня на день, гарячкова імітація діяльності, аж до повного фізичного й душевного виснаження, а спитати б — а що ти такого напrawdę зробив, у сенсі accomplished⁶, — то тут уже «таки да», silence⁷).

Літературні новини (їх теж трохи «єсть», але всі ще — «гарячі пиріжки»: на рівні проєктів, тож для споживання потребують вихолонуті) цим разом відкладаю — до спокійніших (і, маю надію, плідніших) часів. Якщо в міжчасі у Вас (а раптом?) виникне бажання мені написати, то ось моя італійська адреса — я там стримітиму до 12 вересня (supposing⁸ ідіоти в італійському консуляті видадуть мені візу,

чого вони досі «не вдосужились», — от де бюрократичний бардак, до речі, що куди рідному українському, а вже ж понад століття сплигло від часу об'єднання Італії!):

Bellagio Study&Conference Center, Villa Serbelloni

Via Garibaldi, 8

22021 Bellagio (Como), Italy

Обіймаю Вас сердечно — доброго Вам здоров'я й гумору, та милосердної погоди!

Ваша

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

¹ Нервового заламання (*англ.*).

² Моя відповідь на Грабовичеве «Кохання з відьмами» — стаття «Про срібні ложечки, дзвони Нотр-Даму та методологію українських досліджень — польових і лабораторних» — то єдиний випадок, коли я, попри пораду ЮІШ 1995 р., не втрималась і вступила в полеміку з критикою «нижче пояса». По-перше, я вважала своїм обов'язком спростувати пущену Гр. Грабовичем фальшиву чутку про неіснуюче «американське видання» мого роману, де буцімто названо на ім'я прототипів усіх героїв (тоді я ще не знала, що це справа безнадійна, бо чутки спростуванню не підлягають), — але були й інші мотиви, загальнокультурного характеру. На той час я, як і більшість інтелігенції мого покоління, ще всерйоз сприймала заявлений «Критикою» намір тримати в Україні планку певного інтелектуального стандарту — і в добрій вірі вирішила винести на обговорення проблему «тусовочности», яку вважала головною «хворобою росту» нового видання (тоді ще не видно було, що це хвороба «генетична», і ніхто б не припустив, що по 13 роках виходу «Критика» матиме все ті самі дві сотні передплатників і так і лишиться в інтелектуальному житті країни на статусі «салону Вердюрєнів»). На прикладі Грабовичевої рецензії я спробувала показати, що критика, призначена «тільки для своїх», врешті неминуче зійде на кухонний рівень і фактично приречена буде різнитись від «жовтої преси» хіба що порядком чисельності аудиторії. Подаю, з незначними купюрами, кінцівку своєї статті:

«...За такою приголомшливою для фахового інтелектуала тіснозорістю криється проблема зовсім не тільки особисто Грабовичевої, і, в кінцевому підсумку, саме вона й спонукала мене взятися за ці нотатки: це проблема

у к р а ї н с ь к о г о г е т т о — в даному разі інтелектуального, яке, ще десяток років тому вимушене й виправдане, на сьогодні поступово виродилося — в добровільне, штучно підтримуване і навзагал вельми комфортне (повсякчас, до речі й не до речі самодекларована ним „елітарність“ є, в істоті, не що, як психологічно самозахисний евфемізм: сказати собі „я — з гетто“ змушує все-таки щось міняти в своєму житті, тоді як сказати „я — еліта“ — просто зайвий раз погладити себе по голівці).

Всі ми, нинішня українська міська інтелігенція, „єсть пішли“ з цього, в історичній ретроспективі вартого всілякої вдячної пам'яті гетто, котре ще в 70–80-ті з воістину катакомбною мужністю ранньохристиянської секти берегло й транслювало на наступну генерацію альтернативу офіційній версії „укр. рад. культури“ — всі оті „Липинський, блін, Грушевський“ і т. д., див. „Польові дослідження“, чесно оплачувались життями, і зовсім аналогічний за структурою процес, дарма що іншими причинами зумовлений, відбувався в діаспорі. З моменту, коли „Липинський з Грушевським“ заповнили полиці шкільних бібліотек, а кухня перестала бути самотнім „хронотопом“ інтелігентного українства, гетто втратило свій *raison d'être* і, відповідно, культурний смисл (збереження й передачі „таємного знання“), а проте рефлексивно, мов тіло по одужанню певний час — „больову“ захисну позу, продовжує „тримати форму“ — вперто відмовляючись помічати її кричущу спорохнявілість. Гетто й далі „тусується“ по „кластерах“, причім кожен зосібна „кластер“ принципово ігнорує решту, заведено числячи себе монопольним референтом національної культури; гетто не знає авторитетів поза своїм середовищем (чим, об'єктивно, гальмує процес становлення загальнонаціональної ієрархії культурних вартостей) — та й взагалі незгурт чого прагне поза тим „своїм“ середовищем знати, цілком удовольняючись „натуральним господарством“: само пише (малює, друкує...), само споживає, само себе хвалить, чи то пак, як віднедавна повелось казати, „лоббіює“, а свою незапобитість поза таким Хомо-Брутівським колом воліє витлумачувати — коли вже не „елітарністю“ (що, звісно, найприємніше), то, в крайньому разі, загальною суспільною апатією (?) чи недовірою „малоросійської“ публіки до щиро-українського, — мимоволі вподібнюючись тому одноногому євреєві з анекдоту, який нарікав, що в театрі засіли антисеміти, бо не беруть його солістом у балетну трупу <...>. Задля точності зазначу, що феномен цей містить у собі ще й добрячу дозу суто радянського „походження“, — тут уже справді „всім відомо“,

яким був за тієї доби механізм соціального виживання індивіда: де немає громадянського, тобто структурованого за г р о м а д - с ь к и м и інтересами суспільства, там будь-яке особисте досягнення можливе тільки за умови чисто персональної „зграйности“, тобто належності до тісно злютованого всіма формами взаємопідтримки гуртка (чи не вперше цю родову прикмету Совка спостеріг не соціолог, а знов-таки письменник — В. Маканін). В проекції на культуру така „зграйність“, зрозуміло, виглядає чи не потворніше, ніж у політиці, вже бодай тому, що наслідки її, на відміну від політичних незабарних, — непередбачувано довготермінові.

Взаємини українського гетто з „Польовими дослідженнями“ — окремих розділ у біографії роману: власне, саме роман уперше посправжньому й „засвітив“ мені гетто як соціально-психологічний синдром, з перших-таки кроків до читача, — на тій славетній презентації в Будинку вчителя, котра де в чім насправду „лабораторно“ змодельовала наступну суспільну рецепцію книжки. Тоді мене дуже здивував був один літератор із середнього покоління (якраз того, що формувалось „у хронотопі кухні“), який, достоту як тепер Гр.Грабович, знай поривався звернути розмову в русло „ми всі (sic!) тут знаємо, про що йдеться“, — тимчасом серед тих шестисот душ, що заповнили залу, ціла „літературна тусовка“, вкупі взята, „своя“ й не „своя“, становила щонайвище відсотків із п'ять! Решта була — студентська молодь та ота, типово київська російськомовна публіка, що традиційно ходить „на подію“ — театральну, вернісажну, а тепер от і літературну, і що для неї, в масі взятої, й саме ім'я Оксани Забужко було в новинку, не то якесь там про неї докладніше „знання“ (з усіх присутніх у залі письменників, чиї імена викликувано було під час прикінцевого „аукціону“, публіка сьак-так зреагувала лише на І. Драча). Для мене це було правдиве відкриття: мій літератор просто й нелукаво н е б а ч и в зали, точніше, бачив її, за десятиліттями набутим рефлексом зору, як таку собі побільшеного формату сімдесятиницьку „кухню“, де зібралися „свої“, — ну бо хто ж би ще цікавивсь українською книжкою? Зала, проте, не схотіла нудитись спогляданням „міжсобойчика“ з inner jokes — і повела власну гру (з подачі „Лучів Чучхе“, що ознайомили свою присутність серед публіки надісланим до „президії“ „листом трудящих“), переломивши перебіг презентації — навсупір традиціям „гетто“. І так само, уклін їй доземний, повелася „зала“ роману, розпорошена вже в незамкненому просторі — по містах і містечках „новочасної соборної“. Хронотоп змінився.

Справа не в тому, що Гр.Грабович, сам того не відаючи, через два роки достеменно-точно відтворив цей епізод <...>. Справа в тому, що з позиції гетто, якщо продовжувати цупко її триматися, більше нічого й не дається розгледіти, крім знайомої бородавки „під маскою літератора-лауреата-автора бестселлера“, — і, боюся, не лише в „Польових дослідженнях“ (Бог, зрештою, з ними, в них уже своє життя): перспектива згортається, й мислительний горизонт, хоч-не-хоч, виявляється затулений жилетною кишенею сусіди. Воно, звісно, й жилетна кишеня — річ цікава, і дослідження її вмісту може бути зовсім самодостатнім заняттям, а надто в закритому просторі кухні (та відчиніть же вікно, панове!), де звітрений, за терміном „історичної чинності“, культурний езотеризм перевівся на вже автентично-„кухонні“, і по-своєму дуже приємні „маленькі секрети“ (все, бачся, за Гегелем: що спершу — трагедія, згодом — фарс). Все так — „тільки от одне“, як мовляла в романі „моя відьма“ (про котру, вслід за Шевченком, можу додати — „моя мати і сестра“: тут, до речі, ще один, і, вже без жартів, ой який езотеричний аспект „відьомської перспективи“, не завважений Гр.Грабовичем...). „Тільки одне“. Ми ж то збиралися, за прикладом барона Мюнхгаузена, — „стрибати через болото?..“»

Найсмішніше, що я справді розраховувала після цього на дискусію. «Срібні ложечки...» було зрештою опубліковано як лист до редакції, із супровідною відповіддю Гр.Грабовича, котра виявилась настільки непристойно-базарною за тоном і абсолютно «не в тему» (див: *Критика*. — Ч. 12. — Грудень 1998. — С. 26–30), що я вкотре пересвідчилася в слушності давньої поради ЮШ — і звідтоді не встрявала більше ні в які полеміки зі своїми критиками, навіть коли мене «звинувачувано в тому, що я вкрала дзвони Нотр-Даму і ношу їх у жилетній кишені» (цитата з Гайне, що дала назву статті).

- ³ Мається на увазі Богдан Рубчак (нар. 1935 р.) — поет і літературний критик, член Нью-Йоркської Групи, професор Іллінойського університету. В Україні виходила збірка його вибраних поезій «Крило Ікарове» (1991). Ми познайомилися в Києві восени 1990 р., а в червні 1991 р. я на запрошення панства Рубчаків провела кілька пам'ятних днів із ними в Чикаго. Майже всі мої цитати «з Рубчака» походять звідти: блискучий *causeur*, людина енциклопедичних знань і ерудиції, власник одної з найбагатших приватних книгозбірень, які мені довелося бачити, Б.Рубчак являє собою рідкісний у сучасній культурі тип «генія сократичної бесіди», а крім того, невичерпну скарбницю іскрометних усних новел, які оповідає з правдивим артистизмом нащадка колись

славної акторської династії (пам'ятаю, зокрема, його історії про Набокова, Маланюка, Ліну Костенко, кожна — перлина виконавського мистецтва й одночасно незаписана сторінка з історії літератури). ЮШ високо цінував Б.Рубчака, його передмову до антології Ю.Луцького «Shevchenko and the Critics» 1980 р. залічував до початків нового шевченкознавства разом із монографіями Л.Плюща й Гр.Грабовича (див. його: Слово впроваду до Леоніда Плюща як шевченкознавця//Леонід Плющ. *Екзод Тараса Шевченка*. — К.: Факт, 2001. — С. 6), а кілька разів між ними навіть заносилося на щось подібне до дискусії — раз із приводу Н.Лівицької-Холодної, раз — з приводу тої-таки Нью-Йоркської Групи, на адресу якої ЮШ був укинув (див.: «Про самвидав на іншому континенті, про ненависть, про новітню поезію і про інші речі і нації» у ВП-2. С. 742–743), що «можна бути модерним, не ставши епігоном американської сучасної поезії (1919 року Тичина журився тим, що поети українські „перебивають копію солодких руських поетес“. Тепер можна б журитися перебиванням копії репаних американських анти-поетів)», — на що Б.Рубчак zareагував із притаманним йому полемічним темпераментом (*Сучасність*. — 1975. — Ч. 12), а ЮШ ввічливо назвав його статтю «розумною, хоч дещо химерно адресованою» (див. ВП-2. С. 1079). В кожному разі, з т. зв. «молодшого покоління» еміграції (тобто, «дітей ді-пі» — наступне покоління, народжене вже на чужині, ЮШ вважав для української культури втраченим, див. прим. 10 до мого листа від 3.03.1996 р.) Б.Рубчак був, здається, чи не єдиним, кого ЮШ трактував усерйоз.

⁴ Наталя Яковенко (нар. 1942 р.) — історик-медієвіст, доктор істор. наук, проф. Києво-Могилянської Академії, автор книжок «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна» (1993), «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.» (1997), «Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. (2002), «Вступ до історії» (2007) та багатьох інших публікацій, а також публіцистичних виступів на теми організації української науки.

⁵ Цей проект — видання «для оперативного публічного реагування на все, що претендує на науковий дискурс» (цит. за вступом від редколегії), — у висліді обернувся піврічним альманахом «Український гуманітарний огляд» (гол. ред. Н.Яковенко). Виходить з 1999 р.

⁶ Звершив, домігся, виконав щось посутнє (англ.).

⁷ Мовчання (англ.).

⁸ За умови, якщо; припускаючи, що (англ.).

19 листопада '98

Дорога і вікопомна моя Ок–СТ,

Ваш лист був з датою 2 серпня і перед Італією. Після оної Ви зовсім «отбились от рук». Не те, що я хочу прибрати Вас до рук, а тільки пригад на старий мотив, що в городі Н живе... Обов'язків у Вас нема, а охота може бути або й ні.

Родіна мене не забуває, від Андруховича до Жулинського вона пам'ятає про мої ювілеї і ентузіастично мене вітає¹. Але я вітаю й незалежних. Моє діло мовчати й слухати або ні. Воно добре і так і так. А ще ліпше ніяк.

Колись Остапа Вишню називали королем (чи щось у такому дусі) українських тиражів. Здається, я маю шанс його перекрити. Вийшло в мене три книжки, а теперечки обіцяють ще три². Я явно перемагаю. Одну я і Вам передав. Вона, разом з присвятою, в руках Корогодського³. Прошу зажадати (звісно, коли є жадоба знань). Там є трохи й картинок. Але до тексту вони мають відношення нуль⁴. Але в межичасі я постмодернізувався і то куди радикальніше⁵. При мінімальному зусиллі Ви досягнете того самого наслідку.

Після Комо/Кома Ви, мабуть, здорово інтелектуалізувалися. А може й не тільки. Дер ланген Реде курцер Зінн⁶ (ага, Ваша машинка німців не берьоть), листові був би радий, але обов'язків нема. А Глазунов був реакціонер і білогвардієць⁷, ~~якщо це той самий, — Ви з ним знайшли~~ модус вівенді, ~~продолжайте в том же духе, тільки зачиняйте вікна, коли~~⁸ якщо це той самий. Тож зачиняйте вікна, коли *йдете*⁹ геть з дому.

Так от, листам раді, але «лебедь, рак да щука» — товариство протиприродне.

А яке романище Ви тим часом сочинили-сьте?

Ваш по гроб жисті,

ЮШ.

ПРИМІТКИ

¹ 90-ліття ЮШ, хоч і куди гучніше відзначене в діаспорі (див. звіт про ювілейну конференцію УВАН від проф. Мічіганського ун-ту Асі Гумецької: Юрій Шевельов — видатний мовознавець і літератор // *Свобода*. — 3.01.1999),

- ніж в Україні (де наукова конференція на пошану відбулася на «місцевому», «земляцькому» рівні — в Харківському університеті, і там-таки видано й «фестшріфт»: *Вісник Харківського університету. Творчий добробок Юрія Шевельова і сучасні гуманітарні науки*. — № 426. — 1999), — все ж засвідчило, передовсім числом і характером публікацій у пресі, певний — «середньоінтелігентський» — рівень знання про ЮШ: рівень, якого в Україні вже годі було скасувати і який звідтоді лишився більш-менш незмінним (за винятком офіційної складової, котра в 2000-ні різко «пішла на спад»: на 90-ліття ЮШ ще надійшло вітання од Президента Кучми, 100-ліття на державному рівні пройшло вже геть непоміченим і відзначалося виключно громадськими зусиллями). ЮШ, одначе, — чим, гадаю, й пояснюється цей ображений лист, — потребував не так знання, як визнання, тобто розуміння зробленого ним з боку колег і — послугуючись його улюбленою часткою — «співдумальників», — а якраз із цим було сутужно. В листі до Р. Корогодського, писаному приблизно в той самий час, він відвертіший щодо хору «від Андруховича до Жулинського» (правда, Р. Корогодському він не мусив докоряти мовчанкою!): «... безліч сказано й написано. А більшість — порожнеча. <...> Власне, чисте золото тільки від Гриценка, а решта — майже все — „слова, слова, слова“» (цит. за: ІДІПЖ. С. 180). «Від Гриценка» — це ювілейна стаття, в якій компетентно оцінено внесок ЮШ в світову лінгвістику (*Київська старовина*. — Ч. 6. — 1998). Наскільки ЮШ з тим внеском чувся серед наших українців (уживаючи його означення щодо В. Сімовича в довоєнному Львові) «Гулівером серед ліліпутів», видно було, гадаю, тільки найближчим (див. статтю Оксани Соловей «За глухою стіною» в Додатках).
- ² Три книжки, що вийшли: Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех). *Матеріали до бібліографії*/Упор. Андрій Даниленко і Лев Чабан/УВАН у США. НАН України. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. — Нью-Йорк: Б. в., 1998; Юрій Шерех. *Поза книжками і з книжок*. — К.: Час, 1998; Юрій Шевельов. *Традиція і новаторство в лексичі і стилістиці І. П. Котляревського*/Упор. Л. О. Тарновецька. — Чернівці: Рута, 1998. «Ще три», котрі «обіцяють», — очевидно, 3-томник «Пороги і запоріжжя» від «Фоліо» (не знаю точно, коли він вийшов, але датований таки тим самим ювілейним роком).
- ³ Мова про видану Р. Корогодським збірку «Поза книжками і з книжок». Автографи для цього видання («нальопки», за власним виразом) ЮШ вислав видавцеві окремо, і Р. Корогодський сам вклеював їх у книжки. На моєму примірнику напис: «Оксані Забужко у побажанні самоствердження від автора. ЮШ. 10.X.98».

- ⁴ На вклейці в «Поза книжками...» вміщено невеличкий «фотоальбом» — 18 світлин за 90 років життя, починаючи від портретів матері, сестри та 1-річного ЮШ (тоді ще Жоржика Шнейдера) на руках у годувальниці — і закінчуючи любительськими знімками з останньої подорожі в Україну восени 1996 р. Крім цих останніх, решта світлин початково призначалися для Харківського 3-томника, де вони зрештою опинились, бозна-чому, на звороті суперобкладинки (!). Очевидно, Р. Корогодський поривався усунути в своєму виданні вчинену «Фоліо» несправедливість і «вернув» фотографії на належне їм почесне місце, дарма що в томі, який не претендує на представницькі «вибрані твори», така біографічна «вклейка», як натякає ЮШ, не дуже до речі.
- ⁵ ЮШ тут іронізує над своїм зниженням видавничих стандартів, що відбулося за час його п'ятирічної (від 1993 р.) епопеї з «Фоліо» (як писав був Р. Корогодському, вже махнувши рукою на первісну концепцію книжки, «аби ЩОСЬ було. Бо інакше порожнеча». — Див: ІДІІЖ. С. 176).
- ⁶ Довгої мови короткий зміст (нім.).
- ⁷ Вулиця, на якій я мешкаю, носить ім'я Глазунова, але якого саме — достеменно, гадаю, невідомо навіть у Київській міській адміністрації. ЮШ має на увазі композитора Олександра Глазунова (1865–1936) — автора балету «Раймонда», кількох симфоній, двох фортепіанних концертів, концерту для скрипки з оркестром та ін. Глазунов довгі роки був ректором Петербурзької консерваторії, примудрившись залишитися на цьому посту й після більшовицького перевороту — й емігрувати в 1928 р. під приводом «виїзду за кордон на лікування», зберігши за собою посаду. Помер у Парижі.
- ⁸ У цьому місці рядок набився на рядок, і ЮШ його викреслив, а зверху ще раз надрукував уже дещо «підредаговане» закінчення абзацу.
- ⁹ Слово вписане від руки в кінці рядка.

[38]

20 грудня 1998 р.

Дорогий Юрію Володимировичу!..

Ну й засоромили Ви мене, і нащо ж було аж так нещадно милити мою бідолашну голову, — хіба не знаєте, мовляла одна класична героїня,

«як безневинній дівичі стидно»¹?.. Вицезазначену голову посипаю попелом і прошу взяти під увагу, що навіть радянський суд вважав щиросерде каяття за пом'якшувальну обставину, а в моєму випадку до того ж (як і, до речі, в Павло-Лазаренківському² — sic!!!) і сам склад злочину ще потребує доведення, — формулювання «одбиття од рук» уклінно прошу виправити на «драматичне непорозуміння», на доказ чого подаю наступні аргументи: 1) як казала одна галицька панночка, «Ви перший не надіслали мені листа», бо після Комо-Кома я собі гадала, що Ви, либонь, знову сповнилися відразу до друкарської машинки і мені просто належитья Вашу відразу нищечком перечекати; 2) на останні два місяці я маю майже-бездоганне алібі і багатьох Zeugen³, які його можуть beweisen⁴ (а Ви кажете, німців «не берьом», — якраз вони тут, між іншим, і заплутали всю справу!), — алібі в тому, що вдома, «на родіне» цебто, мене не було, а було мене аж ген де — два тижні по неозорих просторах Саскачеванщини, в гурті з Солею Павличко і Дженіс Кулик-Кіфер, з презентацією свіжовиданої канадсько-української антології «Two Lands: New Visions»⁵ (от де був шанс «здорово інтелектуалізуватися» — надто як по українській «глибинці» вдарили-сьмо «автопробегом»!), — а відтак, до позавчорашнього дня включно, сливе цілий місяць «мене було» — в славнім городі Мюнхені, де, хочете вірте, хочете ні, я намагалася кавалерійським наскоком, «в исторически кратчайшие срока» взяти та й вивчити німецьку мову⁶ (прошу не сміятися — не «скуки ради», і, на жаль, навіть нестак від жадови знань, як у, гай-гай, примарній надії навесні, коли знов поїду «над озеро, в Баварію»⁷, тільки вже «сочинять», за-продатися при тій okazji в тамтешньому Literarischen Haus'i⁸ якому-небудь Verlag'ові⁹ — чи що з того буде, ще не знати, обіцянки-цяцянки, але одне певно — що «без язика» не буде таки геть-чисто нічого — SO¹⁰...). Ото така мені «трудяца» випала осінь. А писати «в дорозі» — хочби й «посткардзи»¹¹, «прівет-із-Сочі», — я просто не вмію, воно мені завше чомусь ненатуральним видається, тим-то Ваш ювілей я, на позір начебто найсвинськішим чином, ПЕРЕОЧИЛА (sic!!! — як Вам узагалі це слівце?), через віщо справді чуюся nieswojo¹², тільки, all things considered¹³, прошу все ж не вважати мене зовсім-таки свинею, а так собі — поросятком, гаразд?..

Але це поросятко Вас дуже любить, і дуже тішиться, що «родіна» Вас вітає навіть щиріше, ніж Остапа Вишню (!!!), і дуже-дуже Вам дякує за книжку, яку від Романа Корогодського дістало і після dessen (Genitiv від das Buch!) «картинок»¹⁴ полюбило Вас іще більше, понад міру

зворушене Вашими знімками 50–60-річної давности — а на додачу ще й фотографією Вашої покійної сестри — яка красуня! (Не знаю, чи делікатно з мого боку розпитувати, але страшенно закортіло дізнатися про неї більше — якою була її доля, де вчилася, чому померла так рано¹⁵, — наперед перепрошую, якщо лізу не в свій город, ну та Бігме не можу стриматися щоразу, коли бачу сліди цієї вимерлої п о р о - д и, — враження, наче такі люди більше не народжуються, відступаючи землю, й «родіну» насамперед, суцільній навалі потороч; цей мій інтерес has something to do¹⁶ і з моїм наступним «романищем», який я таки потихеньку шкробаю, — там усе обертатиметься довкола теми сестринства, розпадаючись на мозаїку різних історій, об'єднаних одною героїнею і її покійною сестрою, — як воно стулиться до купи, я наразі й сама не знаю, бо пишу власне що «історіями», шматками, один такий і з Комо-Кома привезла¹⁷). Одне слово, поросятко раде (а рідна українська реальність давненько вже не давала йому приводів із будь-чого порадіти!) і за Вас — і таки ж за «родіну», хай їй грець, бо як там не є, а «родіна» врешті отримала депицію Шевельова, дарма що не всенького, і, значить, «літукраїнсько»-радянський період її історії таки минає, дарма що не overnight¹⁸ і в таких трудах і муках, про які «ті, котрі виживуть, ті, що настануть по нас»¹⁹ колись (маю надію!) й гадки не матимуть... О'кей, на цьому стулю губу — поросяткам пафос не личить. І хай у віншувальному соборному хорі Вам вчувається й мое життєствердне ювілейне кувікання («в поросячий голос»): дай Боже, щоб Вам і далі «постмодернізувалося» — і щоб Ви од того завжди діставали viel Spass²⁰!..

Обіймаю — на цілий наступний рік, себто (ой лелечко!) до кінця століття: аби-сьте були нам дужі й веселі!..

Ваша непутяща

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

¹ Цитата з комедії М. Старицького «За двома зайцями»:

«П р о н я. Ви міне такого жару укидаєте, што я просто шарею... Хіба не знаєте, як безневинній дівіці стидно...»

² Кримінальну справу проти Павла Лазаренка, на той час голови парламентської фракції «Громада», було порушено у вересні 1998 р., і цілу осінь ця подія гучно обговорювалася в усіх ЗМІ (П. Лазаренко збирався висуватися кандидатом у президенти на виборах-1999).

³ Свідків (нім.).

⁴ Потвердити (нім.).

⁵ *Two Lands: New Visions. Stories from Canada and Ukraine*/Ed. by Janice Kulyk Keefer & Solomea Pavlychko. — Coteau Books, 1998. Цю антологію сучасного українського й канадського оповідання впорядковували, з української сторони, Соломія Павличко, з канадської — Дженіс Кулик-Кіфер (нар. 1953 р.), відома канадська письменниця і літературний критик, авторка романів «Констеляції» (1988), «Зелена бібліотека» (1996), «Мед і попіл: історія родини» (1998) та ін. Для організованого видавництвом Coteau Books «українського» книжкового турне по Канаді (починаючи з Саскатуну і з кінцевою презентацією в Торонто) були запрошені обидві упорядниці, я, як автор з української сторони (в антології надруковано моє оповідання «Я, Мілена» в перекладі М. Царинника), і канадський автор українського походження Ларрі Варварук. Наша двотижнева подорож мікроавтобусом по Канаді в жовтні 1998 р. проходила в супроводі знімальної групи Канадського телебачення MG Media Group, яка наступного, 1999 р., випустила телефільм «Two Lands: New Visions» (реж. Тірца Джоунс). Цей фільм містить чи не найбагатший і найякісніший відеоматеріал про Соломію Павличко, яка вже не встигла його побачити.

⁶ В грудні 1998 р. я брала чотиритижневий курс німецької мови (Grundstufe) в Мюнхенському Гете-Інституті.

⁷ Алюзія до есе ЮІШ «Над озером. Баварія» (див. у ЗІНВ), писаного після їхнього з В. Петровим (Домонтовичем) (у тексті — «мій друг неоклясик») перебування влітку 1947 р. в пластовому таборі на Штарнберзькому озері під Мюнхеном. На лютий-березень 1999 р. Департамент культури м. Мюнхена надав мені резиденцію на Віллі Вальдберта в Фельдафінгі, на тому самому Штарнберзькому озері.

⁸ Будинку літератури (нім.). Резиденція на Віллі Вальдберта передбачала виступи з читанням своїх творів, зокрема в Мюнхенському й Штарнберзькому Будинках літератури.

⁹ Видавництву (нім.). На той час «Польовими дослідженнями з українського сексу» вже зацікавилася кілька німецьких видавництв («Klett Kotta», «Suhrkamp» та ін.), але зрештою книжка вийшла аж 2006 р., в австрійському видавництві «Droschl».

¹⁰ ОТЖЕ... (англ.).

¹¹ Листівки (від англ. «postcard»).

¹² Ніяково, незатишно (польськ.).

¹³ Все зваживши, з огляду на всі обставини (англ.).

- ¹⁴ Синтаксичний макаронізм: по-українському тут було б — «після картинок у якій», «після картинок якої», німецька ж форма родового відмінку (Genitiv) т. зв. Relativpronomen («dessen», «deren»), на відміну від нашої «чий», «чия», «чий», вживається і щодо неживих предметів (das Buch — книжка).
- ¹⁵ Відповіді на ці питання я отримала вже після смерті ЮШ, прочитавши його спогади. Віра Шнейдер-Шевельова (1894–1924), змушена, як і мати ЮШ, в післяреволюційні роки розрухи стати на працю в «совучреждении» (бухгалтером у «Донвугіллі»), померла од запалення легень і загального виснаження, коли ЮШ був ще підлітком. А проте її вплив на нього, як він сам згадує в ЯММ, був, очевидно, глибший, ніж можна здогадуватися: він зростав серед її друзів — а це був теософський гурток, де дискутувались питання філософії й літератури, зокрема української (Вірин томик Тичини з написом від товаришки — «любительці української поезії» — ЮШ зберіг і вивіз із собою на еміграцію), а її наречений, Анатоль Носов, — етнограф, учень Федора Вовка, зав. антропологічним кабінетом ВУАН, згодом репресований по справі СВУ і знищений у 1940-ві, — дав малому ЮШ той перший «урок української», який, за його зізнанням, дорівнював «наверненню Савла на християнство й перетворенню на Павла»: одною тільки реплікою, але тою, яка розбила в хлопчикові всі імперсько-денікінські стереотипи й пробудила думку: «Язык, на котором говорят миллионы людей, не может быть некрасивым» (див. ЯММ-1. С. 73–77). Саме з того епізоду почався Шевельов-мовознавець, і прикметно, що ЮШ подав Р. Корогодському в фотодобірку «за ціле життя» портрет і сестри Віри, і Толі Носова.
- ¹⁶ Має дещо до діла, певним чином пов'язаний (англ.).
- ¹⁷ Оповідання «Дівчатка». За початковим задумом книжка, яка 2003 р. вийшла в світ як збірка оповідань «Сестро, сестро», мала бути романом у новелах, де Дарка з однойменного оповідання, виростаючи, раз у раз зустрічає на життєвому шляху своїх «двійничок» (потенційних «сестер»), з кожною з яких її розводить якась драматична історія. Крім «Дівчаток» (період Дарчиного отроцтва), була написана ще історія (незакінчена) Дарчиного заміжжя та її стосунків із сестрою чоловіка, а також «Казка про калинову сопілку», що мала стати контрапунктом цілого роману. Від цього задуму я відмовилась у 2000 р., після низки трагічних подій у близькому («сестринському») оточенні.
- ¹⁸ За одну ніч, у змиг ока (англ.)
- ¹⁹ Автоцитата з мого вірша 1989 р. «Слайд на палубі. Передчуття»:

А ті, котрі виживуть, ті, що настануть по нас

(А може, заброди? а може, варяжи і зайди?):

— Рубіж дев'яностих, — промовлять, — чудовий був час! —

Й зітхнуть ностальгійно на вид довоєнного слайду...

²⁰ Море втіхи, задоволення (нім.).

1999

Роман Корогодський стверджує, що «після дев'ятдесятиріччя Ю.В. перестав писати листи. Зовсім!» (РК-ІДІПІЖ. С. 189). Не знаю, чи справді він давав такий зарік (що після 90 жити вважав «непристойним» — це було, і він прямо про це говорив, зокрема, в своєму останньому інтерв'ю в березні 2002 р., див.: ЗІНВ. С. 445), але що «перестав зовсім» — таки перебільшення: я, в кожному разі, перебої в нашому листуванні завважила не одразу. Правда, листи ЮШ робилися все трудновчитніші або ж, за його виразом, «вимушено лаконічні» (видно, що друкувати на машинці вже таки не виходило), — однак до дев'яносто другого року життя ЮШ ще підтримував наш письмовий діалог — хай і в режимі «догораючої свічки»...

[39]

Київ, 4 квітня 1999 р. Вербна неділя
(не я б'ю — верба б'є, за тиждень Великдень!)

Юрію Володимировичу, голубчику, змилюйтеся!

Чи Ви розсердилися, чи Ви розгнівалися, чи просто так за мене, бідолашну, забули — за «головокружением от успехов» ювілейних, якими Україна цілу зиму рокотала, що аж «ЛУ» «дрогнула» й подалася, притулившись, нарешті, до грудей блудного сина¹, — а чи, може, вмисне вирішили скарати крижаним мовчанням — але ж, пробі, за яку провину?! Скажіть же бодай, аби я знала, то не так гірко буде нести кару!..

Я, своєю чергою, знову «канаю під Антея» — оце щойно повернулася на «родіну», цим разом по двомісячній німецькій сидячці, яку епіграматично можна означити як «над озером. Баварія» (а кажете, я класики не знаю!), — бо справді-таки над Starnberg See, і навіть із краєвидом на Баварські Альпи², — писала нове «романище» (один розділ, зате величезний³!) і займалася посиленою українською пропагандою серед темного й непросвіщенного німецького читацького люду (у висліді чого цей останній нібито збирається перекладати «Польові дослідження» мовою Шіллера й Гьоте, але носії мови Петєфі виявилися спритніші і вже переклали⁴! — за два тижні їду до Будапешта на book fair⁵ на презентацію). І ще маю цілу купу «всяких-разних» новин, змістовних і не дуже, але нічого того Вам писати не буду, поки не обізветесь, от!..

Тимчасом, порядком «крапанки на Великдень»⁶, надсилаю свіже число «Літератури Плюс», а порядком виправдання за давні, «комівські» неподобства (бачте, я вже сливе згодна визнати, що то були з мого боку неподобства й скласти перепросини! — зважте, яка поступливість, яка несказанна душевна м'якість, хоч до рани прикладай! — Юрію Володимировичу, невже ж Вам так-таки й не здригнеться серце?..), — так ось, порядком виправдання, — «комівський»-таки стішок: дуже концептуальний⁷. Бо воно ж справді, «за тиждень Великдень», і сонечко на «родіні» світить, мов на що доброго, і теплінь, і бруньки, і з усім цим укупі я Вас і вітаю, сподіваючись зміни гніву на ласку, хай навіть «отечеськи скупу» (як казав мій майбутній німецький Übersetzer⁸, який страх смішно говорить по-українському, «я на все згоден»!).

[А прогос смішноговорення: нате Вам іще один кавальчик, то я вже з думкою про Вас собі виписала — з оголошення в славному УВУ, куди мене Бог заніс якось випадком, але це «отдельная, леденящая душу история»⁹, а кавальчик — от він, не минаючи ні титли: «Огляд і аналіза творчости українських письменників-гумористів в ХІХ і ХХ ст. з особливим узглядненням творів Котляревського, Руданського, Франка, Самійленка, Цеглинського, Васильченка й Вишні, як також творчости радянських, пострадянських та еміграційних поетів-письменників. Охоплення сутті (так! — О.З.) гумору й сатири та устійнення причин сміху». Присягаюся, там справді все це «іменно так» понаписувано, ще й пропечатано, і якщо Бурячка я ще могла вигадати, як Ви колись підозрювали, — хоч нітрішки не вигадувала! — то цього-во — вже ніяким побитом, тим більше, що навіть не знаю, на ганьбу собі, що то за один був той Цеглинський¹⁰! Отакий Вам «сувенір з українського Мюнхена».]

Обіймаю, цілую і, як писав мені e-mail'ом один діаспорник, «очікую від Вас багато теплих слів на мою адресу» (правда, гарно?).

Ваша знехтувана й споневажана, а відтак тяжко огірчена, але й далі сповнена надії, «з особливим узглядненням» —

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

- 1 Тієї зими в «ЛУ» з'явилася низка публікацій про ЮШ на відзнаку його 90-річчя — без будь-якого коментаря, ані вибачення від редакції за попередню брудну кампанію: Людмила Тарнашинська. Цього не зміг би зробити й Рембрандт//ЛУ. — № 52 за 31.12.1998 р.; Іван Пасемко. Ювілей патріарха української науки в США//ЛУ. — № 2 за 14.01.1999 р.; і, нарешті: Микола Жулинський. Юрій Шевельов-Шерех, або «Поза межі можливого»//ЛУ. — № 13–14 за 1.04.1999 р.
- 2 Див. прим. 7 до мого попереднього листа. Starnberg See — Штарнберзьке озеро (нім.).
- 3 Мається на увазі «Казка про калинову сопілку».
- 4 Угорський переклад «Польових досліджень з українського сексу» (перекладач Ґабор Кернер) вийшов у будапештському видавництві «Еугора» в квітні 1999 р.
- 5 Книжковий ярмарок (англ.).
- 6 Алюзія до «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 р.» П. Куліша, яка викликала бурхливу критику української сторони.
- 7 Гадаю, це був вірш «Джаз по-італійськи» («В маленькім містечку, на березі озера Комо...», див. у зб. «Друга спроба»), але цілковитої певності не маю.
- 8 Перекладач (нім.). Тут мається на увазі Рольф Ґюбнер, зав. кафедрою україністики Ґрайфсвальдського університету, який уперше переклав німецькою уривок із «Польових досліджень» (згодом видавництво провело тендер серед нечисленних іще на той час німецьких україністів, і в кінцевому підсумку над книжкою працювали інші перекладачі).
- 9 УВУ — Український Вільний Університет у Мюнхені, заснований 1945 р. як офіційний спадкоємець Українського Вільного Університету в Празі, від 1950 р. — приватний університет з правом видачі дипломів. ЮШ співпрацював з УВУ (викладав, видрукував дві праці) в кінці 1940-х, коли той, за його словами, «ледве чи був справді університетом, радше — курсами вдосконалення в українознавстві» (ЯММ-2. С. 251). Мої враження в лютому 1999 р. були до певної міри подібні (я навідалась туди по бібліотечну довідку,

яка знадобилась мені в роботі над «Казкою...», і була вражена на диво безкультурно врядженою, хоч і багатою україністичною бібліотекою).

¹⁰ Очевидно, мався на увазі Григорій Цеглинський (1855–1912) — галицький просвітител, організатор театру «Руська Бесіда», директор Перемиської гімназії, а з 1907 р. — посол до австрійського парламенту. В час викладання у Львівській Академічній гімназії й захоплення театром написав кілька комедій («Тато на заручинах», «Лихий день», «Шлях-та ходячкова», «Аргонавти» та ін.), які мали успіх у галицької публіки.

[40]

22 квітня 1999

Нью-Йорк,

Дорога Оксано,

в цьому короткому листі — він буде короткий, хоч сьогодні піде, насамперед висловляю зворушення й захоплення. Бо коли хто відписує лист на лист, то це він (чи вона) чемний і дисциплінований, але коли хто пише два листи на один, то це він/вона — справжня людина, а це буває рідко. Тож і проголошую Вас неповторною й справжньою.

Причина й провини — мої і тільки мої. Неслухняні мої пальці. Вони пишуть не те й не туди, а виробляють баляндрази. А тоді вони не такі й не туди, мені соромно, а ради нема. Виправляти — виходить суцільний бруднопис, а не виправляти... І так я шаріюся, і листа не виходить (хіба тільки «в умі»). І так виходить мовчання, і неписання, і знову мовчання. Тому й виходить, у першу чергу, — мовчання. Бо куди ж такий нечупарі на людські очі. Бо всі ми не туди й не так.

А все клята старість. Бо виходить не людська подоба, а суцільні комплекси. І комплекси. А тут Ви не тільки листа, а другого, та ще й ПЛЮС, хоч той конкретний Плюс, хоч не цілком на плюс справжній, хоч і на літературу не дуже він і виходить. Ну, а може це випадково трохи комом вийшло. Хоч на конкуренцію зі своїм старшо-київським братиком ніби й сприймається¹.

А тим часом зроблю Вам похвалу, а трохи й замовлення. Похвалу [тут, видно, пропущено «за». — О. З.] початок спів-германізації. А замовлення — став я думати й гадати про ще не досягнену Пробле-

матику, — ну, от тевтонці, а от подолання проблеми сексу, а я собі й думаю, — не «опрацьовується» в нас проблема смерті. Ніби боїмося. Ніби треба зберігати соцреалістичну проблематику, а от про смерть — крім, звичайно, героїчної, мовчимо. Після символістської — новими дерзаннями — не похвалимося. Це ніби не зовсім добрий тон. Було б і нові творчі шляхи. Чи я помиляюся, ніби в моветон ліземо. Ну, та вважаймо, що я такого й не казав, а вже Вас не кликав і поготів. А це тому, мабуть, що з дитячих не [xxxx — кілька літер забито до невчитности. — О. З.]входів ми не вийшли, а бар'єри на [в]круги.

А Шекспір — той знав, що *the* енд ваз сайленс — за приблизною цитатою.

Так Ви бачите, що це я на умі, та нікому не кажу. Ви перша, бо вірю в силу Вашого духу.

І що на це? Старечий маразм чи постмодерн²?

Ваш ЮШ.

ПРИМІТКИ

¹ Мається на увазі — з «Літературною Україною».

² Цей лист уперше навч засвідчив мені, що кількалітні нарікання ЮШ на немічність і незмогу писати на машинці були аж ніяк не риторичною фразою: попередні його листи, хоч як бували змережані коректорськими правками (і то не завжди!), все-таки однозначно передавали зміст писаного, а в цьому, хоч також рясно правленому від руки, вже майже немає слів, надрукованих без похибки, і одного дуже важливого слова (про щось «дитяче», звідки ми «не вийшли») розшифрувати мені так і не вдалося.

[41]

8 липня 1999 р.,
У Києві, t° — 39° С!!!

Дорогий Юрію Володимировичу!

І погляньте лишень, як воно все чудернацьки та неподобно виходить: варто було Вам, по добрості душевній, розхвалити

мене до небес, як я у відповідь взяла — й пребрутально заткала-ся, як найпослідушіша, аж на добрячий місяць! («Парадокс получаетца», як любив колись у таких випадках мовляти наш викладач марксизму-ленінізму.) Ні, справді, виправдань цим разом навіть не смію наводити («робота — літо — спека — спрага», за словами іншої укр. поетки¹, хоч також із цілком марксистсько-ленінським темпераментом, — це все, звісно, ніякі не виправдання), — хіба зізнаюся, що Ви мене, своїм «соцзамовленням» на «життєсмертну» тему (якої в нас справді — нема, але її, здається, взагалі не в кожній літературі «є»...), таки непомалу збентежили, і я впала в «екзистенційну турботу»², думала-думала, що б його такого мудрого на це відписати, та, річ ясна, так нічого й не надумала. Отож «най буде все, як є» (як співає львівська рок-група «Плач Єремії»). Чейже коли-небудь, дасть Біг, доросту — як не до самої теми, то бодай до розуміння того, що за нею має стояти... (Те, що я вже не перший рік оце вишиваю, — швидше про «ненародженість», якщо спробувати класифікувати його тематично: про те, як несправджене, незреалізоване — поміщається життю за себе: мо', поступове наближення до заданої Вами теми?..)

«А в остальном, прекрасная маркиза», — нинішнє українське літо явно відгонить скаженинкою, і то під кожним оглядом: наростає передвиборча температура³ (але про це ліпше не писати — надто сумний предмет!), наростає температура повітря (маємо вже чисто чікагську погоду й умліваємо всі поспіль, як мухи в спасівку, — зроду чогось подібного не пригадую собі!), і темпи загальної активності теж робляться якісь гарячкові — навіть така собі Харківська «Акта» (що за їдна?) заворушилась і збирається видавати «Історичну фонологію української мови»⁴, причому Фонд Сороса обіцяє їй часткову фінансову підтримку⁵... До речі, про видання: чи наш спільний друг Міша (той, котрий Найдан) переслав Вам мої й не-мої опуси — книгу С.Алексієвич і альманах з моїм прездоровенним есеєм⁶? (Бо щось він супився, беручи, — мовляв, «big books»⁷, а на мої листи електронною поштою відповідає мляво й неохоче — либонь, теж чоловіка спекою розморило...) Я тепер готую до друку збірку есеїстики⁸ — взагалі з «чувством глибокого отвращения», бо абсолютна більшість тих писань морально застаріла (для мене принаймні), але треба б (ох, це «треба»!) їх «на порозі нового тисячоліття» позбутися к лихій годині (цебто, видати-як-відтяти, щоб далі за мною «не тяглися»), та й грошики за це сякі-не-які обіцяють, — ото й упріваю над ними, в прямому й переносному

сенсі, — але цей есей, що Вам передала, про Бродського «і не тільки», мені якраз подобається, навіть дуже, — може, й тим, що в Україні він просвітив усіх нашої «високочолій» публіці повз вуха, як сліпа куля в гарному вірші Герасим'юка (із завершальним рядком — «а вона сама, ніколи сама не спиниться на льоту»⁹ — бадьоренько, ні?..), тож тим більше хотілося б почути про нього Ваш голос — хай би й теж одним рядком, щоб не трудити Вам довго пальців (дарма, Бігме дарма Ви не схотіли комп'ютеризуватися!). Але це, звичайно, — якщо матимете «час і натхнення».

А в кінці серпня збираюся — на Готлянд¹⁰: виконуючи Ваші вказівки трирічної давности!.. (Шкробатиму там розділ із нового р-романища). Та й так воно якось потрошку чугикається...

Ах, Юрію Володимировичу, який дурний цей час, що в нім припало жити, — повсюдно дурний, — і яка особливо дурна ця бідолашна країна, з її вічними «ундер-церами» (пам'ятаєте, таке чудесне оповідання було в Трохима Зіньківського¹¹?) — в політиці, в літературі, і скрізь, скрізь... Знаєте, коли я дійсно замислююся про смерть, то головню як про оптимістичну (sic!!!) перспективу зустріти колись за гробом — багато-багато розумних людей: чейже серед мертвих їх більше, ніж серед живих!.. (У Баварії мені, наприклад, одного разу приснився небіжчик Гьоте — й прецікаві речі розказував!). А тимчасом — даю інтерв'ю пресі, заробляю на той насущний, їжджу купатися, рятуючись од спеки, в Кончу Заспу на озера (цебто, коли добрі люди заберуть своїм автомобілем), домовляюся про майже-фінальну фазу квартирнього ремонту (вікна, двері й балкон) і про грядущу поїздку до Штатів восени (якийсь коледж у Colorado хоче мене запросити на виступ), ну і так далі...

Перечитую тепер листи Катерини Білокур (от уже воістину архетипальна для ХХ століття доля українського митця!) — так от, у неї сливе через раз повторюється фраза: щось я таке оце багато Вам написала, а Вам же, може, те все й нецікаво читати?..

Озивайтеся все-таки коли-не-коли, добре?

Хай Вам легенько літується — легше, ніж тепер у Києві (правда, обіцяють новий антициклон — дощі, й похолоднішання до 25° — а значить, we have something to look forward to¹², а хіба це не підстава для життєствердного настрою? Крім того, я сьогодні купила собі в кабінет вентилятора й власноруч склала його до купи, причому він, як це не дивно, запрацював, — отут уже можна поміркувати й про міру влади людини над «превратностями судьбы», хіба ні?..).

Обіймаю Вас, цілую і дуже-дуже люблю!..
Ваша

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

- ¹ Цитата з вірша Ліни Костенко «Пінг-понг»:
добридень –
здрастуйте –
як справи? –
спасибі — добре — як у вас? –
робота — літо — спека — спрага –
а настрій?
добре –
все гаразд –
- ² «Турбота» (Sorge) — одне з ключових понять філософії німецького екзистенціалізму, у Г.Гайдегера — структура, що забезпечує єдність буття й екзистенції («забігання наперед»).
- ³ Натяк на президентські вибори 1999 р.
- ⁴ Переклад на українську головного твору ЮІІ, «A Historical Phonology of the Ukrainian Language» — дотепер найвизначнішого українського внеску в світову мовознавчу науку, — був заініційований 1994 р. видатним польським лінгвістом, проф. Янушем Рігером (нар. 1934 р.), — лексикологом, діалектологом, автором кількох лінгвістичних атласів (зокрема атласу гуцульських діалектів), словника європейської гідроніміки та ін. З подачі Я. Рігера, харківські мовознавці Сергій Вакуленко і Андрій Даниленко працювали над цим перекладом понад чотири роки (див. про це: Сергій Вакуленко. Три сторінці про переклад//Юрій Шевельов. *Історична фонологія української мови*. — Харків: АКТА, 2002. — С. X–XII; там-таки, на с. VII–IX, уміщено й коротку передмову Я. Рігера), — увесь цей час консультуючися з автором (листування не опубліковане), тож остаточну версію перекладу ЮІІ схвалити ще встиг. Сама книжка вийшла друком уже по його смерті (див. статтю Оксани Соловей у Додатках).
- ⁵ Того року я входила до складу експертної комісії Міжнародного Фонду «Відродження» з програми «Проект перекладів», яка фінансувала видання українською актуальної зарубіжної гуманітаристики. Проект на видання «Історичної фонології...» було подано на розгляд

комісії, і так я вперше про нього дізналася: своїми «лінгвістичними справами» ЮШ зі мною не ділився і взагалі, за моїми спостереженнями, в стосунку до зробленого ним дотримувався жорсткої сегрегації на «для профанів» (літературна критика і все, що довкола неї) — і «для фахівців», або ж «не для дітей» (мовознавча наука).

⁶ «Альманах з прездоровенним есеєм» — «Дух і Літера», 1998, № 3–4, де було вперше опубліковано «Прощання з імперією: кілька штрихів до одного портрета». На жаль, у цьому виданні трапилася прикра технічна помилка, і всі мої виноски виявились заверстані просто в текст (!), роблячи його місцями геть безглуздим. Вже не пригадую, як я все це виправляла в примірнику для ЮШ, але хотілось передати йому, для ширшої інформації про українське культурне життя, таки альманах, а не тільки своє есе: в тому випуску було вміщено, зокрема, стенограму засідання активного в ті роки Міждисциплінарного семінару ім. Лисяка-Рудницького — своєрідного «київського клубу» інтелектуалів, а також низку публікацій філософів та істориків на тему сучасних українських міфів, і взагалі була надія, що видання стане «ною інтелектуальною трибуною». «Міша», тобто Михайло Найдан із Пенн-Стейт, був у Києві в травні 1999 р. і погодився бути «поштовим кур'єром» між мною та ЮШ.

⁷ Тут: завеликі книжки (*англ.*) — цебто зайва вага при авіаперевезенні.

⁸ «Хроніки від Фортінбраса».

⁹ З вірша В. Герасим'юка «Ти кажеш...»:

Ще трава легка, та важка роса згинає нас.

Нижче.

Нижче.

Я кажу тобі: доля сліпа. Ти кажеш мені: іду.

Ще трава легка, ще роса важка,

ще сліпа біля скроні свище,

а вона сама, ніколи сама не спиниться на льоту.

¹⁰ Готлянд — острів у Північному морі (Швеція). У вересні я збиралась туди на місячну стипендію від Центру письменників і перекладачів у м. Візбю.

¹¹ Мова про оповідання Трохима Зінківського (1861–1891), «висхідної зірки» 1880-х рр., яке називається «Сидір Макарович Притика», — блискучий, з елементами гротеску психологічний портрет «служивого хохла» на нижчих чинах у імперській армії (герой оповідання — «ундер-цер», тобто унтер-офіцер: у радянській версії, сержант).

¹² Є чого виглядати, є на що очікувати (*англ.*).

27.6.99¹

Дорога О. С.,

Спасибі за книжки-статті від упослідження за книжки. Написано як від людини до людини. І синтакса стала власною й неповторною, а це верхів'я.

Незрозуміло в Алексієвич — на ст. 192 — оригінал руськомовний/195 переклад з білоруської². Переклад з перекладу? Де той білоруський текст вийшов?

Лаконізм вимушений, але цікавість ще є.

Роман Якобсон казав: скоро буде дві мови — англійська й російська. І тріумфально дивився на мене³. У Бродського був свій попередник⁴. Якобсона тягали на переслухання МакКарті⁵. Тепер їх не цитують і не згадують⁶.

Усе на світі зв'язане одне з одним. Білоруси ледве й чули про долішньо-лужичан, а вони ж нанизані на той самий мотузок⁷, там Якобсон, там і я.

Безмово-мовно, —

ЮШ.

ПРИМІТКИ

¹ Цей лист відіслано з Нью-Йорка 2 липня. Враховуючи, що попередні листи ЮШ зазвичай реєструвалися на пошті того самого дня, коли були писані (дуже рідко — наступного), видно, що виходити з дому, навіть тільки до поштової скриньки на розі, ЮШ ставало все трудніше.

² На с. 192 книжки С. Алексієвич було моє пояснення щодо мови оригіналу (в післямові, див. Додатки), а на с. 195 — вихідні дані від видавництва (з помилкою).

³ Доречно нагадати, що війна між ЮШ і Якобсоном почалася саме з «білорусів» («милих моєму серцю», як писав ЮШ в «Моїх зустрічах з Романом Якобсоном», див. Додатки), — це була війна не просто амбіцій, кодексів честі чи культур у широкому сенсі (хоч і це, певно, важило немало: все-таки ЮШ, попри своє радянське минуле, був і назавжди лишився «дворянським дитям» — і, приїхавши до США, наївно шукав на Бродвеї «книжку про американський етикет» [див.: Юрій Луцький. *На перехресті*. — Луцьк: Ініціал, 1999. — С. 64], тоді як Якобсон, либонь, не в останню чергу перенісся до «безетикетних»

США з Європи ще й через те, що в європейській славистиці ще панувало тоді покоління вчених, яке в будь-якій дискусії завжди могло дати йому «відвід», як лідер французької славистики Андре Мазон (1881–1967) у розмові з ЮШ, одною реплікою — «— Mais il n'est pas un gentleman (Але він не джентлмен). — І в цьому короткому й стриманому зауваженні, — пише ЮШ, — була така нищівна правда, яка влучала просто в ціль й не потребувала ставити крапки над і в твердженні про недопущенність Якобсона з його плебейсько-хамськими манерами в коло порядних і вихованих людей» [ЯММ-2. С. 288]]. Проте антагонізм між ними двома був усе ж насамперед антагонізмом поглядів і — ширше — світоглядів: імперського і антиколоніального. Як пише ЮШ, «у глибині душі існування українців і української мови він (Якобсон. — О.З.) уважав за непотрібне історичне ускладнення й непорозуміння», — але це стосувалося й усіх інших слов'янських мов, крім російської й сербської, і саме «Історична фонологія...» не лишила каменя на камені від цих засад Празької фонологічної школи, за якими решті слов'янських мов відмовлялося в самостійному історичному розвитку.

- ⁴ У «Прощанні з імперією...» я, на підставі аналізу як творів Йосифа Бродського, так і враження від особистих із ним зустрічей, показую його як історично останнього співця цивілізації, «зацикленої на двоїні супердержавництва» — культурного героя одразу двох імперій, радянської й американської, які цілий повоєнний період проіснували, зчеплені між собою в нерозривному клінчі. Для ЮШ, котрий півжиття провів у самому осерді цього клінчу (розріст американської славистики диктувався потребами холодної війни, а союз Якобсона з Білодідом взагалі міг би служити «емблемою клінчу»!) мій есей справді мав читатися як персональне послання «від людини до людини» — як продовження й вивершення в часі його власного життєвого сюжету (і не тільки тому, що я посилаюся там на його статтю 1975 р. «Про самвидав на іншому континенті...», де вперше, ще перед дебютом Е. Саїда й вибухом постколоніальних студій, поставлено питання про «любов» колонізатора до колонізованого). В американській кар'єрі Бродського, «поета двох імперій», ЮШ вочевидь упізнав той самий «імперський» алгоритм, що його поколінням раніше — на куди вужчому, академічному терені — був успішно апробував Р. Якобсон (так само «подвійний агент», тільки, за іронією, в буквальному сенсі слова!), — і той самий тип експансіонуючого «блискучого парвеню» (навіть і з тими самими «плебейсько-хамськими манерами»!), однаково запотребований

у XX-му ст. більшовицькою Росією й позбавленими власних культурних традицій США.

⁵ ЮІІ має на увазі політичний скандал, через який Якобсон змушений був 1949 р. покинути Колумбійський університет: богемістська ставка Якобсона в Колумбії, первісно фінансована урядом Бенеша (7500\$ на рік), з приходом до влади в ЧССР комуністичного уряду Готвальда не тільки не була скасована, а й «подорожчала» аж до 22500\$, що не могло не викликати в керівництва університету певних підозр, посиленних тим, що в цей самий час ПНР через свого посла запропонувала університетові профінансувати ставку полоніста — за умови, що кандидатуру буде узгоджено з польським урядом (докладніше про це див.: Іван Толстой. *Отмытый роман Пастернака: «Доктор Живаго» между КГБ и ЦРУ.* — С. 125–126). Йшлося про відверте обсадження молодії американської славістики агентами комуністичного впливу, що в добу маккартизму не могло пройти непоміченим, і Якобсон вирішив за безпечніше перенестись до Гарварду, де якраз потрібні були русисти.

⁶ Щодо Якобсона — потвердити не берусь, а от Бродського американський «літературний мейнстрім» після смерті справді забув майже блискавично, і його «зоряний» злет у 1980-ті — на початку 1990-х з позицій сьогоденішнього дня найкраще дається описати метафорою, яку ЮІІ свого часу приклав до Якобсона — «бенгальський вогонь».

⁷ Долішньолужицани (dolni serby, Lower Sorbs) — територіально найзахідніша слов'янська народність, історичні «венеди», нині меншина (бл. 20 тис. душ) біля м. Котбус у німецькій Саксонії (як далеко сягав у середньовіччі ареал її поширення, можна бачити з того, що «Лейпціг» — це долішньолужицький «Ліпск»). Літературне піднесення долішньолужицької мови відбувалося синхронно з білоруською: перші пам'ятки походять з доби Реформації, коли долішньолужицани мали «свого Скорину» (перекладача Нового Заповіту Миколая Якубіцу), своїх першодрукарів (Псалтир 1574 р.), і т. д. У ХІХ ст. підйом «лужицького відродження» (зі своїми «поетами-будителями» й просвітниками), як і в білорусів, припав на кінець століття (перша громадська організація — «Домовіна» — створена 1912 р., на 1919 р. налічувала 180 тис. членів). Після століття інтенсивної германізації — спершу нацистської, відтак, у складі НДР, комуністичної — долішньолужицька збереглася вже тільки в ужитку старшого покоління і, попри широку урядову програму її захисту (двомовна місцева газета, вивчення в дитсадках, школах тощо), нині офіційно належить до вимираючих мов.

7 серпня 1999 р.
м. Київ

Чолом Вам, дорогий Юрію Володимировичу!

Цим разом, бачу, наші листи розминулися: оце щойно дістала Вашу «похвалу глупоті» (моїм, цебто, «сочиненіям») і несказанно розчулилася — спасибі на добрім слові! (Ще й тим збадьорилося, що в Україні «мого Бродського» так ніхто й не прочитав — як не рахувати кількох вимушено-поштивих, при зустрічі, фраз від «Кроликових родичів та знайомих», то сказати б — як об стінку ляснула, а одне бідацтво в Грицьковій «Критиці» взагалі нічтоже сумняшеса огласило, що це есей «про все на світі»¹, так що був у мене зайвий привід поміркувати на життєрадісну тему, «для кого я пишу, для чого»²...). Про «бродськізм» «Вашого» Якобсона — шалено цікаво й повчально (а для мене особисто — ще один доказ, що, як казав той мудрий москаль, «жить надо долго»³: ото з несподіваних сторін циклічність історії засвічується! цікаво, скільки років мав Еклезіаст?..). Щодо С. Алексієвич, то ніякого білоруського тексту там, звісно, не було й заводу (здається, й досі нема), — «переклад із білоруської» залишається цілком на сумлінні видавництва, бо мені остаточної верстки, на жаль, не давали: як то водиться в нашому приватному бізнесі, «сильно быстро делали» (в чому теж є глибокий резон, незбагненний для громадян стабільного суспільства, — все печеться нашвидкуруч, «поки можна»: поки законодавство не змінилося, — бо міняється воно сливе щомісяця, — поки гривня не інфлювала, бо інфлює вона — гай-гай, «не будем о грустном»: саме тепер оце перебуваємо в середині чергової інфляційної мертвої петлі, щодень покірно спостерігаючи, як плавляться наші грошики — морозивом на сонці: тос-каа!.. І, тим самим рядком: чи не тут і одна з причин вічної недоношеності нашої літератури — в оцьому «дайош, поки можна»?.. Ну та Бог із ним, перемінімо тему...).

Але такі справді — маркітно якось тепер в отечестві. Воно й понятно: передвиборчий стан, не життя — доживання «до 31-го жовтня»⁴, мовляв, почекаймо, «а там видно буде» (я цю фразу чула вже десятки разів, і так вона мені в'їлася в печінки, що я в якусь мить мало-мало не купилася на умовляння й собі вклепатися в передвиборчий агітпроп, що саме починає набирати обертів, — аби тільки щось робити! — але,

дякувати Богові, вчасно схаменулася, чи радше органічна відраза до політики взагалі й української зокрема спрацювала). Маркітно, Юрію Володимировичу. Якесь відчуття — догниваючого часу (міленаризм, як сказав би Гриць Грабович^{5?}), і, на жаль, без особливо виразної надії на будь-чие «месіанство» — навіть і Марчукове⁶, хоч він єдина пристойна кандидатура, alas⁷! (решта все — просто мрак і непроглядь, самі тобі «білоруські варіанти»). А тому, щоб не наганяти Вам зайвого депресняку, ліпше стулю писка — до якого веселішого (сподіваюся!) часу.

Серед цього болотяного застою — «світлим пятном» (так!!!) — враження від похорону (так!!!) Солов'яненка⁸, земля йому пухом: десятки тисяч людей прийшли прощатися, заповнили цілий майдан коло філармонії, вкрили пагорби аж до Володимирської гірки, і, коли винесено гріб, раптом — стихійна овація! Останній вихід артиста. (А що того артиста рідне ж отечество і вгобило, вишпуривши на сьомім десятку з Національної опери, так що, коли б не зарубіжні гастролі та «братня» Москва, то конати б йому не од інфаркту, а з голоду, — то, для десятків тисяч, лишається «за кадром».) А все-таки, подумалося, не зовсім ми ще злидні духом — хоч які замотеличені тупо-безнадійним животінням vom Hand zum Mund⁹, але, поки є національні герої, то так воно «вроді» й нація ще є — адже правда?..

Маю надію, що Ви, попри весь «вимушений лаконізм», дужі й бадьорі (бодай reasonably¹⁰!), — чому Ви нічого «за себе» не пиште? (У мене тут раз у раз допитуються про Ваше здоров'я з цілої новочасної соборної). Є, до речі, гарна вістка: харків'яни таки видаватимуть «Фонологію» — вже дістали на неї гроші. А чи Вам надсилають із Харкова Збірник історико-філологічного товариства¹¹ (дуже чепурненький!)? І якої Ви думки про роман Василя Шкляра в «Сучасності»¹²? (він отримав першу премію на конкурсі гостросюжетного роману, що його була проводила одна завзята комерційна агенція «с авантюрним уклоном»¹³, — справдешній конкурс, все як у людей, і реклама на телевізії, і круте шоу мало не зі стриптизерками в фіналі, — а тепер оце починають публікувати нагороджені рукописи, і щось я «обратно поскучнела», — от, нічим мені «родіна» вгодити не може!..).

Обіймаю Вас — і чекаю, що знову якось зберетесь і черконете хоч мале-е-есенького, а все ж листочка, чим безмірно втішите Вашу

Оксану Забужко

ПРИМІТКИ

- ¹ Не пам'ятаю вже, хто таке писав, але перевіряти не бачу потреби: від часу моїх «Срібних ложечок...» (див. прим. 2 до мого листа від 2.08.1998 р.) «Критика», як істий «салон Вердюренів», залишалась послідовною — і у випадках моїх найгучніших книжок, коли мовчати вже не випадало, чесно старалась яким завгодно способом мене ушпи-лити.
- ² Цитата з Шевченка («Хіба самому написать...»):

Мені, було, аж серце мліло,
Мій Боже милий! як хотілось,
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Україну люблю?
Чи варт вона огня святого?..
Бо хоч зостаріюсь затого,
А ще не знаю, що роблю.
- ³ «В России надо жить долго» — фраза, яка, за різними джерелами, приписується то А. Герцену, то (в радянські часи) — К. Чуковському.
- ⁴ Дата президентських виборів 1999 р.
- ⁵ Міленаризм — світогляд, що ґрунтується на вірі в грядущє абсо-лютне й радикальне оновлення/спасіння суспільства ірраціональним або досі ще невідомим способом. Може бути притаманний як релі-гійним, так і світським суспільно-політичним рухам і течіям — від аврамічних релігій (юдаїзм, християнство) до нацизму (Тисячолітній Рейх) і марксизму («комунізм — світле майбутнє людства»). ЮШ трохи іронізував над тим, що Гр. Грабович у своїй праці занадто захопився Шевченковим міленаризмом, висипавши при цій нагоді чимало ек-зотичних відомостей про міленарні рухи з антропології й етнографії, але геть забувши про Шевченкове християнство, і моя репліка є жар-тівливою алюзією до тих давніх обговорень.
- ⁶ Мова про Євгена Марчука, одного з кандидатів у президенти 1999 р.
- ⁷ Гай-гай! (англ.)
- ⁸ Анатолій Солов'яненко (1932–1999) — один із найвидатніших тено-рів ХХ століття, учень Барра (Мілан, «Ла Скала»), багатолітній соліст Київської опери, народний артист СРСР, кілька сезонів у Метрополітен-опера (Нью-Йорк), 18 оперових партій, понад тисяча концертів, 18 соль-них платівок. Помер 29 липня 1999 р.
- ⁹ Дослівно — «з руки в рота» (нім.), тобто «що заробив, те з'їв».

¹⁰ В міру, відносно (англ.).

¹¹ «Збірник Харківського історико-філологічного товариства» (історична назва з ХІХ-го ст.) був «відновлений» у 1993 р. для публікації гуманітарних праць харківських учених; виходив у Харківському видавництві «Око». Саме з його сторінок українська наукова спільнота вперше почала знайомитися з лінгвістом Шевельовим в українських перекладах (всі чотири статті з англійської, що були опубліковані в «Збірнику» в 1993–1995 рр., — «Про так званий підпис королеви Анни», «Назва „Україна“», «Українське слово *вантаж* і проблема арготичних суфіксів» та «Історичні перипетії однієї синтаксичної конструкції у східнослов'янських мовах (безособові речення на *-но*, *-то* із знах. відмінком додатка)» увійшли до ВП-1).

¹² Йдеться про роман В. Шкляра «Ключ» (*Сучасність*. — Ч. 5, 6. — 1999).

¹³ Мається на увазі продюсерська агенція братів Капранових «Зелений пес», яка 1999 р. разом з каналом «1+1» та шоколадом «Корона» провела одноразовий всеукраїнський конкурс гостросюжетного роману «Золотий Бабай». З 2000 р. цю нішу — розширену за рахунок «п'єс, кіносценаріїв та пісенної лірики про кохання» — зайняв конкурс «Коронація слова».

[44]

Дорога Оксано¹,

отак я пишу, Ваш лист з датою 7 серпня, а оце мій теперечки. Відкуповуюся японцями². Туди раджу Вам уключитися. Вони ще самі по собі і самоцінні. Включіть їх у свої маршрути³, вони варті. Я там був двічі, раз — коли вишневий цвіт, а другий під осінь, коли передзимове листя. Але на осінь вони приїжджають до нас. Вони мають свою хатинку коло Націй⁴, і я до них мандрував. Пишу в минулому часі, вони й тепер грають, але оце вперше я вже не здолаю до них, бо це мені тепер непереборна віддаль. Отож тільки афішка, якою оце [з] Вами ділюся, щоб захотити. Ануж Ви таки поїдете, а мені реляцію.

Про Ваш співацький похорон. Ні, ми вміємо робити фоєрверки. Але на сталість — це ми не надаємося. Самі емоції. А що в мене нижчий градус емоційности, то не лишається багато.

Голосувати я не можу і не мушу, якби мав, був би, мабуть, за того, що й Ваш кандидат, але чи можна забути попередній стаж в інституціях⁵? А втім усі вони — птенцы гнізда Петрова...

Шкляра я читав і прочитав, аж до самого кінця. Є в нього навіть своя мова, але треба було б скоротити його мінімум на половину. Що він як особа, знаєте його? Персонально? Молодий?

Сильно побілышало у Вас книжок. Але чи купують? Читають? Мені Корогодський прислав мало не сто примірників мого писання⁶ і каже мені, що це мій гонорар. І сиджу я на ріках вавилонських і думаю, куди б ці примірники непомітно заподіти.

Коли мені дихається трохи вільніше, опрацьовую свої тритомно-спогади (це не тритомник, що є, а той, що мав би бути⁷). Супроти того, що вийшло — Єфремов, Скоропадський, хтось там ще, але нудьга звіряча⁸. Моє виглядає ніби веселіше, але все не те, що слід.

А щодо того, щоб щось лишалося, хоч не навіки, а хоч на п'ятирічку, то форгет іт⁹. Скільки людей читає, приміром, Анакреонта або Еразма Роттердамського? Хто на Вашій вулиці грає музику Глазунова¹⁰?

Ваш дедушка, ЮШ.

ПРИМІТКИ

¹ Цей лист без дати, аркуш вкрито у конверт А-4 формату. Дата поштового штемпелю на конверті — 1 жовтня 1999 р.

² У конверт було вкрито згорнуту вчетверо афішу, яка, на жаль, не збереглася, — з програмою гастролей у Нью-Йоркському Товаристві «Японія» якогось традиційного японського театру — чи кабукі, чи якогось лялькового, докладніше вже не пам'ятаю.

³ ЮШ, видно, сприйняв мою згадку в листі від 8 липня про «мою грядущу поїздку до Штатів восени» як доконаний факт — і вже готував мені на час візиту «культурну програму». В дійсності поїздку за тим маршрутом, який мені пропонувано влітку 1999 р., я змогла відбутися тільки навесні 2005 р.

⁴ ЮШ має на увазі Товариство «Японія» (Japan Society), розташоване на 47-й вулиці східного Манхеттена, неподалік від штаб-квартири ООН («коло Націй»). Це Товариство є одним із найстаріших і найвпливовіших у США центрів промоції національної культури: привозить з Японії до Нью-Йорка в середньому близько 100 презентацій річно — виставки, вернісажі, театральні вистави, фільми тощо, див. www.japansociety.org. ЮШ ніколи не приховував свого завзятого «японофільства» (хоча

українській еміграції, з її переважно україноцентричною картиною світу, воно по-справжньому відкрилося — і багатьох заскочило! — щойно тоді, коли він продав свою книгозбірню Хоккайдському університетові, див. прим. 5 до листа ЮШ від 2.12.1997 р.). З боку ЮШ то був не просто культурний сантимент чи, поготів, некритичне захоплення (пам'ятаю, як, ще на зорі нашого знайомства, він, коли зайшла мова за тоталітаризм, покликався на Японію як на єдиний приклад «успішного тоталітаризму» — людського суспільства, зорганізованого за зразком колонії комах без шкоди для розвитку одиниці, — застерігшись, що ні я, ні він у такому соціумі добре б не чулися, бо на те треба бути вродженим і вихованим у конфуціанській традиції, отже, то шлях «тільки для японців»). Гадаю, поза естетикою, Японія приваблювала ЮШ ще й, сказати б, «ідеологічно» — як експериментальний доказ того, що модернізація не конче мусить здійснюватися коштом втрати національної самобутності, а навпаки, тим успішніша, чим більше спирається на місцеві традиції, — в цьому він убачав ту цивілізаційну альтернативу західній моделі розвитку, яка дає людству шанс на майбутнє, і тому й відводив Японії, на перспективу, роль одного зі «світових лідерів».

⁵ ЮШ має на увазі стаж Є. Марчука в КГБ (1963–1991 рр.).

⁶ «Поza книжками і з книжок».

⁷ Тобто не «Пороги і заporіжжя», а «я–мене–мені...», другий том якого («Європа») завершується обіцянкою: «Спогади розраховані на три частини: Україна — Європа — Америка» (ЯММ-2. С. 294). Виглядає, що замір таки дописати третю, «американську» частину (вже фактично почату — «Зустрічами з Романом Якобсоном» і «Зустрічами з Гніздовським», див. у «Поza книжками...») не полишав ЮШ і після дев'яности. Щойно в останньому інтерв'ю, даному менш ніж за місяць до смерті, в березні 2002 р., він наважився сказати остаточно: «Третього тому не буде. Ніколи» (цит. за: ЗІНВ. С. 450).

⁸ ЮШ має на увазі наступні видання: Сергій Єфремов. *Щоденники 1923–1929*. — К.: ЗАТ Газета «Рада», 1997; Павло Скоропадський. *Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918*/Ред. Я. Пеленський. — Київ-Філадельфія: Б.в., 1995 (спогади С. Єфремова «Про дні минулі» були йому невідомі — їх опубліковано щойно в 2000-ні, кількома випусками в альманасі «Молода нація» в 2002–2003 рр.). Літературознавець, доктор філолог. наук Елеонора Соловей у приватній розмові згадала, що в квітні 1997 р. ЮШ приходив на її лекцію про «Щоденники» Єфремова в УВАН і дуже зацікавлено її потім розпитував про мемуари в українських архівах. Позаяк мемуаристика досліджена в нас іще гірше, ніж епістолярій,

то з «ким іще» ЮШ себе порівнював, на які стандарти, працюючи над ЯММ, взурався і в якому контексті їх бачив, сказати, на жаль, немає жодної змоги, — ця репліка є чи не єдиним свідченням, що на якихось попередників у новому для себе жанрі він усе-таки зважав.

⁹ Забудьте думати, і не думайте, викиньте з голови (англ.).

¹⁰ За іронією, через 10 років — у 2009-му — на моїй вулиці оселився якийсь музичний заклад, і зараз, коли я пишу ці рядки, скрипка невтомно репетирує в мене під вікнами Перший концерт для скрипки з оркестром Глазунова (!). Схоже, що цей лист писано одночасно зі вступним пасажем до ЯММ — і, відповідно, під його впливом: «...цей слід (спогади. — О.З.), якщо й переживе творця, то не надовго. Він нікого і нічого не навчить, не переконає, що автор мав рацію, а його супротивники помилялися й кривдили його, що поставлене ним життєве завдання було варте заходу і що він його виконав. Мовляв Шевченко: „Малого сліду не покину... на нашій — не своїй Землі“. Я тільки поставив велике З в слові землі. Бо маю тут на увазі не тільки одну країну, а всю нашу несвою планету» (ЯММ-1. С. 8).

[45]

23 листопада 1999 р.

Київ

Дорогий Юрію Володимировичу!

Як бачите, я знову виступаю в поросячому амплуа: от уже бознаскільки часу лежить переді мною Ваш милий-дорогий лист-із-японцями, тішачи око давнозабутою повноформатністю, — а я тільки носом підшморгую винувато, в той бік позираючи... Але-бо й справді, десь тижнів два забрала мені післявиборча депресія — так було маркітно на серці, так рученьки-ніженьки викручувало, що впору було, на американський взірець, Prosac¹ ковтати, а не озиватися до добрих людей! На тій власне хвилі добила я, нарешті, збірку есеїстики «навстречу 2000-му году»², під, своїм звичаєм, зовсім простою й безпретензійною назвою «Хроніки від Фортінбраса»^{*} (має вийти друком

^{*} Один український тоже-інтелектуал днями дуже поважно ознаймив у телевізійному анонсі, що він особисто не знає такого письменника...

до кінця біжучого року), тобто підредагувала дещо старе й нагара-тала розпачливий вступ³, котрий Вам і *enclose*⁴ — по-перше, поряд-ком звіту, «як мені було кепсько», а по-друге — оскільки там не сам Фортінбрас, а й Шерех на кону вигулькує, то ану ж Вам буде інте-ресно?.. (Це такий Вам від мене ніби «подарунок на іменини» — ще одне принагідне освідчення в любові — даруйте, коли не вгодила...) А цілу книжку, дасть Бог, перешлю з okazji трохи згодом — і таки з трепетом сердечним, як жодну досі, бо, бігме, не брешу, — абсолют-но не маю поняття, яка вона є: *не відчую* її, склепаної з різномастої писанини різних років, і ще й тепер, коли вона вже, нівроку, в дру-карні, непевна, чи її справді «було треба»... Ну, але що вже тепер бідакатися: «еже писахъ — писахъ» — от, збула шмат життя, та й годі.

(Це все повище я — не реваншем на Ваше печаловите «все не те, що треба», а геть егоїстично-безвідносно, — а получаєцця, бачте, який «дуже жалібненький» плач на два голоси!..)

Родина нині в снігу і в тьмі, причім як у мета-, так і в цілком фізич-ній (о пів на четверту вмикаються світла — звісно, там, де вони є, а що це далеко не таке розповсюджене тут явище, як у респітї європейських столиць, то з западанням сутінків на вулицю ліпше не потикатися, коли не возять автомобілем...). Мимоволі мариться про те, аби наки-вати п'ятами — хоч до японців, а хоч просто в теплі краї, — казковий острів Готлянд бовваніє в пам'яті, як *lighthouse*⁵: такого розкішного вересня в мене давно не було (до речі, й шведам він випав — найтеплі-ший за двісті років!): здумайте лишень, щодня до п'ятої — любовне ви-писування нового «романища»⁶, потім велосипедом вуличками Visby вділ, до моря, і — десять кілометрів уздовж берега, перекрикуючись із чайками й полохаючи зайчиків у придорожніх кушах, — на да-лекий пляж, де — ані лялечки (тільки качки причалапували по пі-сочку позизувати очком, хто ж це такий припхався): на такому тлі любов до людства виявляється особливо наснажливою. (Коли віддру-кую знімки, обов'язково надішлю Вам галявинку з кам'яним Bronze-Age'івським човном⁷, аби Ви собі трошки поностальгували⁸, — і ще краєвид із Форс⁹, бо мене й туди носило). Ну, але родина, нівроку їй, потрапляє дуже швидко «опускати», чи то пак повертати до тям, то оце ж я вже, як бачите, й при тямі (?), так що вибачейте...

Хоча життя — вона, конешно, «продолжаєтца» за всякого прези-дентського правління, зокрема в Києві, котрий прецінь (*in case you don't know*¹⁰) є великий культурний центр, — це останнє я вже сливе без іронії, бо днями відкрила, що в цьому місті можуть, наприклад,

іти прегарні вистави, таки з прегарною режисурою і надзвичайно смачною акторською роботою, про які ніхто й близько не чув і на які навіть афіші адміністрація шкодує, «не говоря» за програмки, — а вони таки йдуть! (П'єса Когоута в Молодіжному театрі на Прорізній¹¹). Чи ми дурні, бо бідні, чи, наоборіт, бідні, бо дурні?.. Зате на кожну чужинецьку гастроль — ого який ажіотаж! (Остання тут подія, ще «передвиборча», — прем'єра Гофманового «Ogniem i mieczem» у Палаці «Україна», — так достоту тини позносила, причім бився за місця нарід, який не то «за Сенкевича» слихом не слихав, а й Богдана Хмельницького, мабуть, тільки з п'ятигривневої купюри знає, — хвалити Бога, що Ступка в цій ролі вдався, бо інакше мали б ми повний підрив «національного самосознання», а більше ніц Вам за той фільм не скажу, побачите самі, коли він, дасть Біг, перетне Атлантику, — польська критика, кажуть, потрактувала його як «вибачення перед українським народом»; чи так воно, чи ні, — «на сей щот могут бить разніє мненія», але що могло бути гірше, то безперечно!)

Натомість у літературі — «тиха украинская ночь» (Шкляр, між іншим, далеко, гай-гай, не дебютант, а член СПУ з 1905-го, пардон, сімдесят котрогось року, і «на нашому, на данському» ґрунті свого першого успіху, вираженого цифрою в 7 тис. преміальних гривень, кажуть, дещо зсунувся мізками¹², що з українськими писателями трапляється). Андрухович подається на Фулбрайт — відгадайте з трьох разів, куди, — правильно, до Найдана у пушу, читати лекції про «Станіславський феномен» і шукати літературного агента для продажу Найданового перекладу «Перверзій» американським видавництвам. Що б Вам іще такого смішного згадати? Ага, втішає, що «Літературу Плюс» уже можна передплачувати (індекс 35278), а інколи й читати, і взагалі, що дехто ще щось пише, і не тільки Ліна Костенко про Берестечко (кошмар і ужас! — десь із місяць як з'явилося друком, але, дякувать Богові, ніхто вже того якось не завважає¹³), і не тільки під одержані гранти — то хіба ж не живучий нарід?..

Чи можна тепер, після такої сили життєствердних новин, поцікавитися, для якого друкаря Ви готуєте свої спогади, цебто, чи плануєте їх «там», чи «тут», і чи якось плануєте взагалі?.. Бо, скажу по щирості, страх читати хочеться — з нашим бурхливим літпроцесом недовго й розучитися (ото тільки «заграница» й рятує — можете кепкувати, але я собі оце днями «справила» підшивку Times Literary Supplement і London Review of Books за останні три роки, і тепер щаслива, як

повний баняк, — ще лишається придбати супутникову тарілку для європейського телебачення, і можна буде якось зимувати...).

Десь в осяжному майбутньому маю я начебто бути в Ваших краях — запрошує мене один ексцентричний коледж у Colorado, а ще буцім і якийсь із upstate New York має до того прилучитися, але коли достоту та ціла «тура» відбудеться, наразі не знаю¹⁴. Зате з місця (і з підстрибом) погодилася їхати навесні до Ірландії — розказати тамтешнім славістам за Ukrainian cultural identity (I wish I knew what it is!¹⁵), але задля Ірландії можна й це стерпіти — щось мене туди кортить! (НЕ через Джойса, Джойс ніколи не був мені симпатичний — радше вже Yeats доклався...). А от із Вашими японцями в мене, на превеликий жаль, сум і сором, досі якось не складалося — як не рахувати підліткової любови до Сей-Сьонагон (і ще, може, юнацької до Акутагави й Місіми, хоч останній потім сприкрився, — ну, й Куросаву ще сюди доплюсуємо...). Чи маю зробити з цього оптимістичний висновок, що в мене з ними ще «все попереду»?

Оце листище вийшов, нівроку! А за вікном уже глупезна ніч, і такий гарний лапатий сніжок сипле — примиряючий із дійсністю... По цій мові обіймаю Вас, цілую і дуже-дуже гаряче здоровлю з днем народження — аби-сте були нам дужі, й веселі, й не занепадали духом, а наоборіт, ще не одного «мемуара» подарували!..

Завжди Ваша,

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

¹ Популярний у США антидепресант.

² Пародійна алюзія до т. зв. «датської» риторики радянських часів, коли всі головніші культурні, господарчі й навіть спортивні здобутки в країні анонсувалися під личкою «назустріч» якій-небудь «всенародній» даті — черговому з'їзду КПРС, річниці Жовтневої революції або ювілеєві Леніна.

³ «Слово до читача».

⁴ Вкладаю, долучаю (англ.).

⁵ Маяк (англ.).

⁶ Йдеться про «Сестро, сестро», яка тоді ще планувалася «романом», див. прим. 17 до мого листа від 20.12.1998 р.

⁷ Bronze Age — Бронзовий Вік (англ.). З тої доби на Готланді збереглися сліди невідомого релігійного культу — рештки кам'яних поховань у формі велетенських човнів (див. фото 26 навклеїці).

⁸ «Ностальгія» ЮП за Швецією, з якою пов'язано і найбезхмарніший розділ його життя, і, водночас, дійсний початок наукової кар'єри (саме в Люндські роки було написано «Проблеми формування білоруської мови», що започаткували шевельовський переворот у слов'янському мовознавстві), насправді мала в собі чималу домішку почуття вини: ЮП часто згадував (а в ЯММ відверто каюся!), що в Люндський період (1950–1952) не зумів ні поцінувати, ні навіть належно розгледіти країну довкола себе і по-справжньому відкрив її щойно згодом, наїжджаючи з візитами вже зі США: «Я не був приготований на *іншу* дійсність, не знану мені. Я був десь між барокковістю української культури і вимріяною Америкою, про яку я, щиро кажучи, поняття не мав. <...> Так я опинявся ніде: минуле було безповоротно минуле, майбутнє непевне, а теперішнє закрите мені моїми комплексами. „Провина“ Швеції була та, що вона не була ні барокковою Україною, ні — в моїй уяві — грандіозною, безмежною, всьому відкритою Америкою. Але чому вона мусіла бути?» (ЯММ-2. С. 275). З роками, в міру того як усе видніше ставало, чим він завдячує Швеції, разом із почуттям вдячності росло й почуття вини за свою тодішню до неї «нелюбов», — звідси й уклони в бік цієї країни при кожній нагоді, і «їдьте до Люнду» — ціла та «перечуленість на шведському ґрунті», яку я в ньому відчувала, ще не розуміючи її причин.

⁹ Форе — сусідний із Готландом острів, відомий унікальним природним ландшафтом. Міжнародну славу острову принесло те, що там в останні роки жив Інґмар Берґман.

¹⁰ Якщо ви не в курсі, в разі якщо не знаєте (*англ.*).

¹¹ Мова про виставу за п'єсою П. Когоута «Гра королів, або Пат» у Київському Молодому театрі (Молодіжним я називаю його тут за мовною інерцією з 1980-х), режисер Тарас Криворученко, в ролях Ярослав Гаврилюк, Галина Стефанова, Валерій Шептекіта. У 2000 р. цю виставу було знято з репертуару.

¹² Не пам'ятаю вже, з чого я зробила такий висновок, — пригадую тільки якесь інтерв'ю автора, з якого випливало, що він давно вважає себе класиком, який оце нарешті дочекався визнання, і я була розчарована тим прикріше, що його роман мені сподобався.

¹³ Ліна Костенко. *Берестечко*. — К.: Укр. письменник, 1999. Це видання вийшло накладом 10 тис. прим. і читацького успіху не мало (впродовж 5 років не було випродане). Докладніше (й аргументованіше!) про мої враження див. у «Notre Dame d'Ukraine» (С. 329–332).

¹⁴ «Ексцентричний коледж у Colorado» — Колорадо Коледж, один із найстаріших (засн. 1874 р.) вищих навчальних закладів США,

в якому свого часу викладав не взятий Якобсоном до Гарварду Набоков. «Тура» (за маршрутом Нью-Йорк — Нью-Гейвен — Бостон — Колорадо-Спрінгс — Нью-Йорк) відбулася аж у квітні 2005 р., після виходу в США «Дівчаток» (Oksana Zabuzhko. *Girls*/Transl. by Askold Melnyczuk. — Boston: Attowsmith, 2009).

¹⁵ Культурну ідентичність (хотіла б я знати, що це таке!) (англ.).

[46]

28 грудня '99

Дорога Оксано,

дякую за листи ще й СЛОВО¹. Книжка, як і передбачалося, ще робиться або перепливає окіяни. Тому мої завваги тільки пропедевтичні. І хаотичні.

Послідовним можна бути, думаю, тільки в двох випадках. Або все прощаючи і не роблячи, випадок Ісуса і Толстого — або все нищачи, все — випадок Торквемади і Єжова. Друге — нормальне людське, перше — нормальне в запереченні людського. Імен, звичайно, можна підставити безліч.

Усе інше — еклектика й борсання в суперечностях. Варіантів і можливостей без кінця, усі однаково безглузді. Фортінбрас — одна з них. Мабуть, не найгірша. Не мусимо тут іти в часи стародансько-норвезько-шекспірівські абощо. Маєте Фортінбраса в Іспанії — маємо там того — як там його звуть — Хуана чи Карлоса чи як ще². Куди легше людям жити, ніж було під Франко-Клавдієм³ і ко. І каталонцям легше. Але басків часом хапають (неслухняний народ). А тепер — подай їм Піношета⁴...

У моїй особистій історії — це правда, що я чіпався інколи Донцова, але було б украй сумно, якщо моя роля була ВИКРИТИ Донцова. Звичайно, я задирав трохи його, але була б це вкрай сумна історія. Хочу вірити, що був я і щось інше⁵. Але, коли вірити йому, то можна тут і крапку поставити. Я це не тому, що, мовляв, заїло, а тому що не цікаво. А поза тим і він не спас людство, і я ні. Крутимось. І це все не веде нікуди. Як усі шляхи, що поза Ісусом або Леніном-Єжовим.

Як бачите, подарунок приймаю з подякою, але в порятунок людства не вірю. А Донцов — не тільки невдале торквемаденятко, а й зелена нудьга.

Готланд добрий не лише птахопляжами, а своїми прастарими безверхими церквами. А ще й морським повітрям на суходолі.

Ірландія, мабуть, не зовсім те, що люди думають, і там вічний дощ (беріть цілий СЕТ⁶ парасольок).

До мене тепер щотижня приходять жінка прибирати. Вона родом з Івано-Франківська, і я згадую ідеологію Станіславівщини. Поза тим вона приносить ідею чистоти, яку я радо приймаю. За освітою вона лікарка, а це її американський приробіток.

Чекаю на Ваші підсумки — десятиліття Тисячоліття треба таки підсумувати.

В те, що фортінбраси врятують людство, не дуже вірю, але ануж...

Ваш Ю. Шевельов

Щойно витяг з машинки цей аркуш, як прийшла пошта з Вашою картинкою-свічкою⁷. Дякую.

І вибачте за друкохиби.

ЮШ.

ПРИМІТКИ

¹ «Слово до читача» — передмова до «Хронік від Фонтібраса», рукопис якої я вислала ЮШ в попередньому листі.

² Хуан Карлос I, король Іспанії (нар. 1938 р.), посів престол 1975 р., після смерти генерала Франко як його офіційно призначений наступник. Всупереч сподіванням фалангістів, швидко здійснив низку демократичних реформ, за три роки «розчистивши» рештки авторитарного режиму, — легалізував політичні партії, розпустив фалангу, розширив місцеве самоврядування, надавши провінціям більше самостійності і т. д., — а 1978 р. відновив конституційну монархію і юридично став спадкоємцем уже історичного трону іспанських королів, а не генерала Франко.

³ Мається на увазі Клавдій із «Гамлета» — Гамлетів дядько, той, кому на зміну, в фіналі, й приходять Фортінбрас правити Данією.

⁴ Екс-президент Чилі Августо Піночет (1915–2006) був заарештований у Лондоні в жовтні 1998 р. за поданням іспанського судді

Балтазара Гарзона зі звинуваченням у тортуруванні, в час свого президентства (1973–1990), іспанських громадян, що перебували в Чилі, а також у вбивстві іспанського дипломата. Верховний суд Іспанії вимагав екстрадиції Піночета, якого утримувано в Лондонській клініці під домашнім арештом до 2000 р., після чого колишній диктатор повернувся до Чилі.

⁵ Тут ЮШ делікатно противиться моїй спробі, у «Слові до читача», широкосердо об'єднати його з Донцовим, попри їхній програмовий антагонізм доби МУРу, в одну «трагічну династію української інтелігенції» (цит. за: *Хроніки від Фортінбраса*. 3-тє вид. — С. 20). Видно, йому трохи прикро було, що я задля красного слівця, тобто метафори про трагічну й посттрагічну («фортінбрасову») епоху, пожертвувала суттю й не стала заглиблюватися в їхню контрверсію, — тоді як він ще 1948 р. блискуче й вичерпно проаналізував і ту історичну роль, яку відіграла донцовщина в структуризації, за 20 міжвоєнних років, українського руху (в пору Визвольних змагань 1918–1921 рр. ще ідейно аморфного й політично несконсолідованого), і ті загрози, які ця суто реваншистська і, в істоті, необільшовицька («безґрунтянська» і «ментально російська», за ЮШ) ідеологія, уже вичерпавши свій конструктивний потенціал, може нести майбутньому, якщо мертвий хапатиме живого і український націоналізм надалі ототожнюватиметься з його донцовською версією (див. «Донцов ховає Донцова» у ВП-2). Але найголовніше («був я і щось інше»!) — ЮШ не раз і не двічі, і в МУРівський, і в після-МУРівський період, від «Над озером. Баварія» до «Трюїзмів...» 1997 р. (недарма ж названих «четвертою ланкою» того «давнього», баварського, триптиха!), формулював і обґрунтовував свої програмові засади нового, «післядонцовського» українського націоналізму — тільки що їх за ціле півстоліття ніхто не спромігся сконцептуалізувати, і те, що в наголовках усіх збірок своєї есеїстики після «Література. Мистецтво» (або «Література. Театр») ЮШ незмінно дописував «Ідеології», так і залишилось за його життя непоміченим. Властиво, щойно ЗІНВ, на сьомий рік після його смерті, став першою (!) спробою представити ЮШ як ідеолога й філософа історії (див. передмову до цього видання Лариси Масенко «Юрій Шевельов як політичний мислитель»).

⁶ Діаспорний англїцизм — від set, тобто набір.

⁷ Очевидно, новорічне вітання.

2000–2002

[47]

17 січня 2000 р.

Дорогий Юрію Володимировичу!

От і змінилися в даті фатальні «три дев'ятки» на, здається, незгурт симпатичніші «три нулі», і Ви, певно, вже знаєте, яке випало нам тут Новоріччя — що минулий рік забрав, на самому відході, Солю Павличко¹: глупо й жорстоко, тупим вихлопом чадного газу у ванні, і всяке-будь раціо тут безсиле, і жоден Фортінбрас — не порадить, бо нічим цієї вирви не залатати. Наносили землі та й додому пішли²... Ет, не можу про це писати, та й годі — хіба колись згодом. Зараз іще дуже тяжко — відчуття таке, наче зосталася я в цьому, з дозволу сказати, культурному просторі — аки вовк у степу: ні з ким і словом перекинутись, щоб тебе зрозуміли, плюс цілковитий обвал усіх критеріїв і стандартів — ніби крокви впали... Нормальний, як бачите (знов-таки!), людський егоїзм: не небіжчиком журишся, а собою. Хоч, може, воно й по-своєму (по-житейському) слушно: небіжчиком-бо — чого вже журитися?.. (She is not in pain³, як сказав її boyfriend, котрому тепер, либонь, таки найгірше⁴).

У вересні вона збиралася до Америки на Фулбрайт — писати нову книжку: «Дискурс насильства в українській літературі», — я читала цей проект десь за місяць абоощо до її смерті, й підстрибувала

од радощів⁵: головна теза була — що українська класична література, традиційно уважана за ідилічно-патріархально-сентиментальну, є в дійсності — література *помсти* (not bad⁶, що?). Ніхто тепер цього не напише — і нової «Історії української літератури» в найближчій чверть століття також уже не появиться: це Солоха мала написати, на те росла, до того йшла, ступінь по ступневі, чи то пак, книжка за книжкою — може навіть, зараз по тому заповідженому «Дискурсові насильства»... Ну та гаразд, облишу цей виснажливий умовний спосіб — нікому від нього не легше. Як сказала моя мама, мали-сьмо одну — та й тої нам пожаліли!..

Ото такі, прости Боже, виходять «підсумки» — і десятиліттю, і століттю... Чи воно індивідуальна «карма», чи колективна — піді второпай! У ці дні від десятків людей тільки й чую: «Бережи себе», — так, ніби в очах посполу тепер я опинилась «на черзі»... А жити, хай йому грець, хочеться довго — бодай на те, аби над твоїм гробом не стояли, за Галічем кажучи, «мародьори»⁷ — як стояли над Соліним, і щоб який-небудь гриць грабович (ім'я збірне), жовтий і прілий од задрости, за три дні перед твоєю смертю знявши з якої-небудь своєї жалюгідної «Критики» (це вже не збірне, випадок «імел место бить») рецензію на твою книжку під тим претекстом, що, мовляв, «надто апологетична, а в нас критичне видання» (sic!!!), потім не писав лицемірно-жалобного слова до «Літературної України» <...>. А тої рецензії (писаної Нілою Зборовською) наш Гриць тепер нічого сумняшеся домагається назад. І це також — «нормальне людське», як Ви кажете, і я це розумію — тільки моя печінка не хоче розуміти й душить мене приступами натуральної, непідробної нудоти. Так-от і триваю — в безупинному конфлікті печінки з розумом... Funny, huh?⁸

І ще одне спостереження я цими днями була зробила — що велика, замашна підлість (було й цього, але цур йому, про це не писатиму) ображає куди менше, ніж отаке-от дрібно-смердюче паскудство (перше все-таки в однині, друге — завжди в множині). Торквемади принаймні будять думку — а от невдахи-«торквемаденятка», справді, виключно «зелену нудьгу» (це по-Вашому, а по-моєму — печінкову нудоту). Ну та годі вже мені на всі ці веселенькі теми... «Кароче», жити треба довго, правда ж? (Це — чи не Герцен був сказав про життя в Росії? отже, й тут — нічого нового...)

От. А «Хроніки» Ви вже, мабуть, досі отримали. Але й вони, на жаль, — далеко не нові: все то «дела давно минувших дней», чи

то пак — безсонні ночі 90-х, каковіє (90-ті, а не ночі) уже — за шеломянем: щось у міжчасі в повітрі зсунулося, щось таки трісло — як крига під час льодоставу. І справа не в мені, не в якомусь там моєму maturing⁹, зміні світовідчування чи «прочих бздурах» — це якийсь «метаісторичний» вітер здіймається, я такі штуки чую шкірою, як звірина наближення землетрусу (взимку 84–85-го, пам'ятаю, вешталася вулицями й бурмотіла собі під носа:

У чергах по поребрину й окости,
де в сумках з булок осипався кмин,
ніхто не знав, як тоскно ламле кості
передчуття нагальних перемін, —

от і зараз назріває щось подібного...). Тому «Хроніки» як книжка вдалися б — коли б, якимось побитом, потрапили віддати бодай децицію цієї — *тривожної відкритості перед майбутнім* — точніше я цього стану не окреслю. Взагалі, мабуть, епоху визначають не ідеї (з-поміж ідей лиш ті щось і важать, котрі — «не нові», тобто ще Еклезіастові знані), а, головню й насамперед, темпоритм, і тому справжній «портрет доби», що він же їй і підсумок, годна дати тільки музика, НЕ слово. Але з музикою я, на превеликий жаль, розминулася, як кажуть у Києві, «по житні» — десть років із тридцять тому. А тепер уже пізно.

(Хто це був про Пікассо сказав — що він, звичайно, геній, але геній доби, весь смисл якої — у внутрішній порожнечі?)

Даруйте мені цього дурнуватого («дисконсертованого»^{10!}) листа: потішаю себе, як у Кочерги один комічний персонаж містечкову панночку, — «не журіться, мадмуазель, другим разом спечете лучче»¹¹.

Обіймаю — тримайтеся!

Ваша

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

¹ Соломія Павличко загинула 31 грудня 1999 р., за кілька годин до кінця року.

² Т. Шевченко, «За байраком байрак...».

³ Їй не боляче (англ.).

⁴ Соломїн «бойфренд» — Богдан Кравченко (нар. 1946 р.), політолог, історик, соціолог, автор книги «Голод в Україні. 1932–1933» (1986, у спів-авт.), директор Канадського Інституту українських студій (1986–1992), з 1992 р. в Україні, організатор (з 1995 р. проректор) Академії державного

управління при Президентів України, нині директор Міжнародного Університету Центральної Азії (UCA). Соломія познайомилася з ним 1989 р. в Канаді, коли викладала в Альбертському університеті, — її листи до нього, писані після повернення додому, в охоплений політичною лихоманкою й мітинговою «війною за незалежність» Київ, Богдан опублікував, зі своєю передмовою, одразу ж після розвалу СРСР, і вони стали першим «українським голосом» на Заході, що засвідчив невинуватість постановлення української держави (Solomea Pavlychko. *Letters from Kiev*/Trans. by Myrna Kostash. — New York: St. Martin's Press, 1992). Навесні 1994 р., коли ми з Соломією обидві перебували в Гарварді, Богдан приїздив її відвідати, і невдовзі після її повернення зі США вони оселилися в Києві разом.

⁵ Текст, про який іде мова, опубліковано в українській версії, див.: Насильство як метафора//Соломія Павличко. *Теорія літератури*. — С. 589–594.

⁶ Непогано, незле (англ.).

⁷ З вірша Александра Ґаліча «Пам'яті Б.Л. Пастернака»:

Вот и смолкли клевета и споры,
Словно взят у вечности оттул...
А над гробом встали мародеры
И несут почетный...
Ка-ра-ул!

⁸ Смішно, ні? (англ.)

⁹ Дорослішанні, дозріванні (англ.).

¹⁰ Від англ. «disconcerted» — розладнаний, сум'ятний, збаламучений.

¹¹ Репліка з п'єси І. Кочерги «Фея гіркого мигдалю».

[48]

5 лютого '000

Дорога Оксано,

я вже заплутався, чи Ви Стефанівна, чи просто Оксана. Вибираю коротше, в надії на помилування, коли збрехав. При цій нагоді згадую, як уперше я Вас покликав, мало-мало не як Петра на поклик Ісусів¹.

Як він звався, той хрищатицький готель? І чим нас годували? І чи Ви коли-небудь згадуєте, хто був технічним виконавцем мого наказу? І чи це якийсь ювілей?²

Співчуваю Вашим почуттям до Павличківни. Моє знайомство з нею було коротке і не без критичних моментів. Усі в Нйорку. Спершу було посередництво НТШ. Вона мала доповідь, і на афішці стояло ім'я Саломея. Я сказав, що такого українського імени нема. Вона сказала, що авторство було НТШ, а їй це приший кобилі хвіст. Мир був відновлений. Другий акт — був котрийсь з моїх прости Господи ювілеїв. Доповідачів вибирав не я. Було їх три — один літературний чоловік Павлишин³, другий — вона, а третій мовний, з американців⁴. Соломіїна доповідь була розумна й до діла. Павлишина теж розумна⁵, але пізніше він прислав мені проект статті про Дзюбу⁶, я сказав йому, що вона невдала, і він образився. Відтоді він перестав мене любити. Але що зробиш? Я стараюся менше брехати.

Після того прийшла її кулінарна праця⁷. Я їй нічого не казав, але як на мене праця була невдала. Вона, С., підійшла кавалерійською атакою, і від МК не лишилося мокрого місця. Кавалерійських атак у літературі я не люблю. Третьої книжки я вже не читав⁸. А сваритися я не сварився.

Тепер ризикую з Вами посваритися. Ви кажете — цитую — «жити треба довго». Я кажу, чим менше, тим краще. В Америці самогубство — кримінальний злочин. Вам би до Америки, а мене до якоїсь Голландії⁹. Хоч вона сильно нудна. Але що ж я зроблю — коли Ви Шопенгауера, видно, не читали, а шкода. Та Ваше покоління про нього, вважай, і не чуло. А поза тим — так я схильний думати — усе або майже все на земній кулі — вибухи взбесившейся материи, однаково — народження і смерть, і не бачу, чому одне одного краще¹⁰.

Ну от, маєте кілька виборів, — вичитати, розсваритися, прочитати патер ностер і т.д., але найкраще — як у Травіаті (яку знаю в ОБЩЕПОНЯТНОМ перекладі) — нальемте полнее бокалы и выпьем, друзья, за любовь.

А найкраще — змінімо тему. От, приміром, як там друк Вашої *juvenalia*¹¹.

Лист нікудишній. Але це постмодернізм. І мені вже можна. Дальші листи кращі не будуть.

Ваш ЮШ.

ПРИМІТКИ

- ¹ Про наше знайомство див. у передмові. Це — перше, по десяти роках, potwierдження з боку ЮШ, що знайомство було таки невинновдковим.
- ² Кажучи словами ЮШ, «тут починається Рапомон у нашій пам'яті». «Ювілей» — це 10 років, якщо рахувати від знайомства на I-му Конгресі МАУ. Але ніякого обіду в хрещатицькому готелі з того разу не пригадую (якщо такий і був, то хіба якийсь загальний бенкет для учасників Конгресу). Не виключено, ЮШ тут плутає нашу першу київську зустріч (у вересні 1990 р.) — з останньою, в травні 1995-го, коли він зупинявся в готелі «Хрещатик» і кілька разів запрошував мене там пообідати з ним і його тодішнім «мовознавчим ескортом».
- ³ Марко Павлишин (нар. 1955 р.) — літературознавець, фахівець з германістики та україністики, проф. університету Монаша (Австралія), автор збірки статей «Канон та іконостас» (1997) та інших праць з сучасної української мови й літератури.
- ⁴ ЮШ говорить про ювілейну конференцію до його 85-ліття в Колумбійському університеті в травні 1994 р. (див. прим. 3 до його листа від 11.04.1997 р. і фото 11 на вклейці). «Мовний», цебто лінгвіст, — проф. Майкл Флаєр, тодішній голова департаменту лінгвістики Гарвардського університету.
- ⁵ Укр. версія цієї доповіді: Марко Павлишин. За культуру «не для дітей»: літературна критика Юрія Шереха//*Сучасність*. — 1995. — Ч. 6. Доповідь Соломії («Юрій Шерех і теоретичний дискурс МУРу») була частиною її майбутньої книжки «Дискурс модернізму в українській літературі» (розд. V, п. 1).
- ⁶ Очевидно, мова про статтю: Марко Павлишин. Явище і норма: Іван Дзюба, критик//*Кур'єр Кривбасу*. — Квітень 1999. Стаття ця, більше схожа на студентський реферат — описова й просто-таки агіографічна і щодо І. Дзюби як критика (який в інтерпретації Павлишина постає істинним шкільнопідручковим лицарем «просвітництва й гуманізму»), і щодо «шістдесятництва як наративу» («битви Давида з Голіафом», за Павлишиноюю романтичною версією), цікава перш за все як ілюстрація того, в атмосфері яких міфів і культів зростала в діаспорі в 1960–70-ті рр. та молодь, котра не піддалась асиміляції й зберегла українську тожсамість (можна добачити тут певні аналогії з тодішнім «українським гетто» всередині України, про яке я писала в «Польових дослідженнях з українського сексу», і не тільки — див. прим. 2 до мого листа від 2.08.1998 р.). У поєднанні з критичним коментарем ЮШ ця

стаття могла б, імовірно, пролити світло не тільки на бачення самим ЮШ місця шістдесятництва в історії української думки (літературно, як відомо, він його поважно не трактував), але й на ширші духовно-культурні процеси як у діаспорі, так і в Україні, — але це вже залежить від того, чи схоче М. Павлишин оприлюднити своє з ЮШ листування з цього приводу.

⁷ ЮШ говорить про статтю Соломії «Пристрасть і їжа: Особиста драма Михайла Коцюбинського» (*Сучасність*. — 1994. — Ч. 12), яка свого часу мала серед літературознавців гучний і дещо скандальний розголос. Це було біографічне дослідження: Соломія вперше порівняла листи М. Коцюбинського до дружини (Віри Дейші) й коханки (Олександри Аплаксіної) — і виявила, що тексти в обох випадках майже тотожні, тільки з дещо зміщеною акцентуацією: в першому «харчовою», в другому — еротичною. Імпліцитно передбачалося, що цей безвихідний трикутник, у якому єдиним модусом вівенді для М. Коцюбинського стала втеча (на курорт на лікування), дає новий ключ до розуміння його творчості, однак в самій статті це питання не порушувалося, що й зробило її відкритою для численних нагінок.

⁸ Тут ЮШ зі мною не зовсім щирий: «Дискурс модернізму...» Соломія надіслала йому невдовзі по виході, і з цього приводу між ними було листування (див. про це в його листах Р. Корогодському за 24.11.1997 і 19.12.1997 [*Кур'єр Кривбасу*. — Листопад-грудень 2008. — С. 144]), — отже, таки мусив читати, бодай поверхово. Видно, книжка йому не сподобалась, і він, з огляду на обставини, вирішив про це промовчати, щоб зайвий раз мене не ранили (зрештою, й сказаного було досить, щоб показати, що мого захоплення Соломією як літературознавцем він не поділяє).

⁹ Офіційно евтаназію було легалізовано в Голландії 1.04.2002 р. (т. зв. «Акт про припинення життя на вимогу і про самогубство за допомогою»). ЮШ тут має на увазі попереднє громадське обговорення цього закону, яке тривало кілька років.

¹⁰ Варто зазначити, що це у ЮШ жодним чином не прояв старечої мізантропії (див. мій наступний лист), а тільки, сказати б, оголений каркас його філософського світогляду, до великої міри сформованого під впливом Шпенглера (що цей вплив він визнавав сам, див.: На берегах хроніки поточних подій//ЗІНВ. С. 331) — і Шопенгауером, чій ідеї Шпенглер розвинув у своїй філософії культури. Це справді прикмета покоління — інтелектуальне повітря доби «Розстріляного

Відродження» (трохи про тодішнє шпенглеріанство див. у статті ЮШ «Літ Ікара (Про памфлети Миколи Хвильового)» у ВП-2). Погляд на світ як на суму опалілих у своєму розпаношеному егоїзмі «воль до життя», викладений у праці Шопенгауера «Світ як воля і представлення» («Die Welt als Wille und Vorstellung»), виявився для ХХ ст. чи не єдиною формою раціоналізації безумства масових суспільств, а відтак і способом самозахисту секулярної свідомості (ЮШ був переконаний агностик).

- ¹¹ Останнє слово надруковане латинкою, на іншій машинці (з червоною стрічкою). Слід розуміти, ЮШ запитує про «Хроніки від Фортінбраса», яких усе ще не одержав (книжка вийшла друком в останній декаді грудня 1999 р., вислана йому була, очевидно, пізніше), а «ювеналія», з його точки зору, — це мої 1990-ті: вік від 30 до 40. Можна припустити, що тут далася взнаки не сама лише вікова аберація — коли 90-літній людині 35-літні можуть здаватися дітваками, — а й суб'єктивна пам'ять ЮШ про його власну молодість, «спізнену в часі» акурат на десятиліття. Свої-бо «від 20 до 30» у «четвертому Харкові» (кажучи назвою однойменної статті 1948 р., див. ЗІНВ) він провів, психологічно, «в утробній позі» («Молчи, скривайся и таи», як писав про добре зрозумілого йому під цим оглядом Потебню), в режимі своєрідної «соціальної каталепсії», взагалі притаманної епохам масового терору (коли «ідеалом людини стає слимак: кожної хвилини могли сховатися», див.: ЗІНВ. С. 167), а в його випадку ще й посиленої постійним страхом за приховане «вороже» походження («Тільки вже в останні роки перед початком війни 1941-го життя стало мене, мимо мого активного бажання, випихати на поверхню, і це в вересні того року привело мене під погляд НКВД, що могло б і мусіло б закінчитися дуже погано». — ЯММ-1. С. 42). В «Четвертому Харкові» ЮШ, поза сумнівом, виставляв діагноз не тільки героям повісті Л. Лимана, а й собі самому пори своєї біологічної молодості: «Це покоління виросло в політгодинах, комсомольських зборах, в засвоєнні захисного способу говорити й поводитися, воно виросло без дискусій, його філософія обмежувалася на гаслах партії, а його авторитетами могли бути тільки Маркс-Енгельс-Ленін-Сталін, бо ні до кого іншого воно не мало доступу (NB: це — про на 8–10 років молодших, хто вже не застав «Розстріляного Відродження» й не пам'ятав, бодай емоційно, «гальванізації» Визвольними змаганнями і їх культурною післядією в 1920-ті: про своїх студентів, ровесників Олеса Гончара, — але також і про всі наступні радянські

покоління по тому. — О.З.). ...Це була страшна школа. І першим наслідком її стало те, що ця молодь не була до кінця молодою. <...> Свого часу Хвильовий звертався з пристрасним одчаєм романтичного захвату до м о л о д о ї молоді. Це не була гра слів. Уже тоді він бачив своїм проникливим зором п о с т а р і н н я молоді (а оце вже — про своє покоління й про себе самого! — О.З.). Уже тоді він бачив, що молодь утрачає свою здатність перевертати світ. А чого варта молодь, що не хоче перевернути світ?» (ЗІНВ. С. 166). «Пробудження» з тої «слимакової», духовно анабіотичної «старої молодости» — з самопочуттям *повноцінною молодою* людини, яка повна сил і в якій «все попереду», — відбулося в ЮШ, за всіма ознаками, вже аж у 1943 р., у Львові (див. прим. 4 до його листа від 2.12.1997 р.), а роки МУРу (коли йому було під сорок!) — то й була його істинна «ювеналія», наскрізь заряджена завзятим прагненням «перевернути світ» (у його версії — «збудувати Україну» на еміграції). Парадоксальним чином, тут справді можна добачити певну аналогію з моїм поколінням: звісно, 1980-ті, на які припала наша молодість — то не 1930-ті, страху було непорівнянно менше, і він був підсвідоміший, «витіснений» (десь на рівні мого вірша 1985 р. «Голосом вісімдесятих»: «І коли ми крізь юність бряжчали словесним металом / І любов по копійці міняли бозна-де і з ким, — / Неприємною пам'яттю тіл, спраглих тіл ми весь час пам'ятали, / Що на київській крові десь родять афганські піски»), — проте «молодою молоддю» ми так само не були, це продовжував тривати, чи то пак догнивати, типологічно той самий «четвертий Харків» (Київ, Дніпропетровськ, Одеса...), — і вперше «м о л о д у молодь» побачили щойно на Майдані на студентському голодуванні 1990 р. (як записала була тоді, по свіжих слідах, Соломія Павличко — «потрапляюче враження. <...> покоління, що з нашим — втраченим і понівеченим відчуттям пустоти й безперспективності, з яким ми жили в наші студентські роки десять років тому, — має не так багато спільного», див. її: *Листи з Києва*. — К.: Основи, — 2000. С. 77). Тому кінець 1980-х і 1990-ті й стали для нас тим, чим для ЮШ були його 1940-ві — початок 1950-х: періодом бурхливого «надолужування» за вимушену «затримку» в соціальному розвитку. Простіше сказавши, ЮШ належав до *першого* радянського покоління «вкраденої молодости», я — до *останнього*, і цю історичну паралель він явно бачив (у тому числі — і з моїх віршів, і з «вісімнадцятилітніх» карнавальних ігор 35-літніх «бубів»...) куди краще, ніж я тоді.

25 березня 2000 р.

Юрію Володимировичу, дорогий мій!

Оце як собі хочете (впадаючи Вам у річ...), гнівайтесь чи розсварюйтесь, а Вашого «шопенгауеристого» листа з мізантропічним присудом «усьому прогресивному людству» рішуче трактую — як утомлено-вередливе бурчання, мовляв, що за неподобство, і коли ж нарешті погасять світло, і куди там завіялися сценограф із техрежем, невже знову п'ють у буфеті?.. (Ну правда ж, не без того?) А от щодо арії Травіати, то тут, конешно, да, тут нельзя не погодитися... Хоча інколи й бере нестерпуча хіть ужити того самого бокала не за призначенням — вилявши, наприклад, його вміст не в себе, а на писок свого візаві (я, щоправда, лиш один раз на віку таке вчинила, і то в діаспорі — з неким Марком Царинником¹, за що мене тоді тиждень трохи не носило на руках ціле українське Торонто, отже, в кінцевому підсумку виходить, все знов-таки обернулося «любов'ю», ще й, за діаспорним масштабом беручи, вважати, всенародною, що зайвий раз потверджує слушність цитованої Вами арії, от!).

Щоправда, щоб подати Вам оце тут-таки з родіни якихось аргументованих доказів нащот того, *how very wrong you are*², то з цим якось не дуже складається, бо в нас тепер (із новим урядом, але старим, цебто вже другий строк «мотающим» віце-прем'єром³) пішов «такий, блін, постмодернізм», що не до решти збожеволілі (до котрих продовжую зараховувати й себе, хоч, може, це й «самонадеянно» з мого боку) знай перепитують одне в одного телефонами, чи вже час емігрувати (куди?!), чи, мо', ще переждемо? Останнім потрясінням для мене стало — призначення Кабмінівським радником із питань культури (в цьому місці я сходила на кухню й випила склянку води, перш ніж продовжувати...) — що там Шопенгауер, пацан той Шопенгауер! — Володі Цибулька⁴. Уфф, от і написала. Серйозно, Юрію Володимировичу, це правда, я не жартую — жартує «взбесившаяся материя». Після цього залишається — хіба замовити цілому Кабміну ковпаки з бубонцями. Або ще раз перекласти по-українському «Гамлета», як це, кажуть, зробив Андрухович: з польської. Постмодернізм, ну не? Невже ж не цікаво?

(Я розумію, Ви й не такий «сюр» на своєму віку бачили, воно, звісно, й остогиднути може сеся п'еса, але ж декорації все-таки міняються!)

Ох, що з мене за нечема! — я й забула Вас привітати (?) з присудженням Шевченківської премії (!!!). Восторжествувала-таки, батче, історична справедливість... Слово честі, абсолютно негодна уявити собі, як Ви до цієї події ставитеся — просто якийсь параліч уяви, та й годі⁵. <...> Тож простіть, на Бога, і не сердьтеся, коли я щось не з тим і не туди, — мені цілий цей сюжет із Вашою премією теж дуже «постмодерністично» виглядає: «для небольшого рассказа», але ж такого «рассказу» навіть «Кур'єр Кривбасу» не видрукує, не то «заматерелая» старушка «Сучасність»!

Хотіло б ся, конешно, щоб існував який-небудь «український Пуліцер», — може, щось такого невдовзі й постане, я поки що притримаю язичка — доки, крім кипучих планів, нема чого більше сповістити (стільки вже тих планів пішло на відомий поміст⁶!). Так що давайте ліпше про щось справді приємного: чи Ви, наприклад, ходили дивитися на Світланчину-Олешчину «Енеїду»⁷, і що з того приводу думаєте?

Шкода мені дуже, що Ви не читали Соломіїного «Дискурсу модернізму...», — щиро шкода, це не пусті слова. Бог із ним, з Коцюбинським, книжка показує зовсім інший закрій — послуговуючись Вашою-таки метафорою, яку всюди, до речі й не до речі, наводить Вадим Скуратівський, маємо ще один макет незбудованого міста⁸. Боляче дуже.

А в готелі «Хрещатик», куди мене, на Ваш поклик, привів лапочка Гриценко (але про мовознавців наших я не хочу, цур їм, пек: вони, з Бурячком на чолі, саме уповили тут перший — прездоровенний! — том словника синонімів⁹, і це, на мій дилетантський погляд, такий «кошмар і ужас», що побиває навіть Цибулю в ампула культурного радника Кабінету міністрів: те бодай, як обрати правильний ракурс, може видатися смішним, а томище просто гнітить безпросвітністю — почавши від «ілюстративного матеріалу з картотеки Інституту», призбираної, відай, ще за товариша Сталіна: цитат із Самого, правда, немає, але з усіх «тодішніх» укрписів — є, імена такі, що я й половини не чула: who the heck is¹⁰ Я. Баш? а О. Полторацький? а Н. Рибак¹¹? etc. — ну, й гасла ж виставляються «соответственно»...), — так ось (знов звертаючи на приємне!), в тому славному готелі Ви — їли борщ! А Гриценко Вам його спершу був не дозволяв, а Ви боронилися й таки перемогли! А Бурячок сидів у фойє й чекав кінця борщевих

баталій. А потім випустив у світ отого словника, див. вище. (Як це в бароковій літературі називалося, такі вірші-безконечники, з кінця до початку і назад? якийсь мав бути спеціальний термін, якщо я нічого не плутаю...)

Зрештою, і про це вже писав Еклезіаст.

А жити все-таки хочеться. І щось зробити — хочеться: бодай щоб, як казала Ахматова, «сдать страну в другом виде, чем приняли»¹² (гарна формула, ні?).

Обіймаю Вас і дуже люблю — з «бокалом» чи без.

Ваша

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

¹ Мається на увазі інцидент під час Торонтського літературного фестивалю 1996 р. («весела подорож», як згадував потім ЮШ в листі від 11.03.1997 р., — про ту пригоду він чув од мене в Нью-Йорку).

² Як дуже Ви помиляєтесь (англ.).

³ Мова про уряд В. Ющенка, в якому віце-прем'єром з гуманітарних питань був М. Жулинський («перший строк» його на цій посаді — 1992–1994 рр.).

⁴ Цибулько в 1990-х рр. майже одноосібно — і загалом досить талановито — утримував в українській культурі нішу божественного революціонера — «хулігана-авангардиста» (див. прим. 4 до листа ЮШ від 14.03.1993 р.), — ту, яку в 2000-ні, хоч і в іншому жанрі, зайняв був блогер Анатолій Ульянов (щоправда, на відміну від Цибулька, російськомовний і, все-таки, освіченіший — втім, Цибулькові, поки він був «хлопець з-під Кулінарки з цибулею на грудях», відсутність вищої освіти тільки додавала до образу «анархіста-бунтівника»). В стосунку до політичного дискурсу 1990-х він виступав класичним блазнем-трикстером, передражнявачем (напр., тодішнє гасло «розбудова держави» переробив на «роздубову», і т. д.). Поява його на урядових об'їздах в амплу цієї самої держави офіційного «розбудовника» стала для культурної спільноти справжнім політичним шоком.

⁵ ЮШ висували на Шевченківську премію двічі — 1994 р., коли його кандидатуру провалив тодішній Голова комітету О. Гончар, і після 1996 р., коли О. Гончара заступив В. Яворівський. ЮШ, який зовсім не орієнтувався в українських підкилимних іграх, але якому той сюжет мусив бути небайдужий принаймні як показник, «під псом» він в Україні чи не «під псом», залишався в усій цій історії дистанційним спостерігачем і тільки цікавився

в Р.Корогодського, «чи заведено питати згоди в людини, яку висувають» (див.: ІДПДЖ. С. 179), — у 1990-ті такого заводу справді ще не було... Зі «зміною влади» в Шевченківському комітеті (після Яворівського його очолив І.Дзюба) у 2000 р. ЮІШ нарешті премійовано — за раніше номіновану «Третю сторожу» та нововидану «Поза книжками...». Це вже було «державне» визнання — друге після обрання в 1990 р. академіком, але символічно чи не важливіше: адже мовознавець George Y. Shevelov, як-не-як, уже належав світовій науці, і для української Академії відкинути його означало б тільки розписатись перед міжнародною науковою спільнотою у власній безнадійній загумінковості, тоді як літературний критик Юрій Шерех — явище виключно «для домашнього вжитку» (і таким і приречений липатися, доки в міжнародний культурний обіг повноцінно не ввійде література, про яку він писав), тож «відповідати за нього» українська держава мала вже тільки перед українською аудиторією. Тому цим разом рішення Комітету мало більший, ніж звичайно, громадський розголос, і навіть ті, хто, як я, критично ставився до самого інституту Шевченківської премії, сприйняли новину позитивно. Як сприйняв її сам ЮІШ, я так ніколи й не довідалась. Грошову частину своєї винагороди він віддав на добродійність — українській гімназії № 6 рідного Харкова. У серпні 2001 р., коли вже зовсім негоден був друкувати на машинці (див. про це далі), він ще якимсь дивом зібрався на силі й надіслав харківським гімназістам відповідь на їхнього подячного листа, уривок з якої подаю тут за: *Березіль*. — 2003. № 9–10. С. 150:

«Сердечно дякую за обрання мене почесним членом Піклувальної Ради, вітаю ваш намір створити краєзнавчий музей, вартісний для колективу вашої школи, але й для сторонньої публіки. Історія живе на вулицях і пагорбах Харкова. За короткий квартал від вашої школи колись були bastiони козацької надлопанської фортеці, ще крок до церковного центру — Покровського собору — колегіум церковної освіти, де ступала нога Гр.Сковороди. В дев'ятнадцятому сторіччі повз сусідні вулиці тут верстав свій шлях до університету Олександр Потебня, науковець, перед яким відкривали свої таємниці українська мова й народна творчість. Уже в наші роки зірка й гордість українського театру Лесь Курбас проходив щодня від Жаткінського проїзду до театру „Березіль“ навпроти вашої школи. Та інші й ще інші вулиці й майдани Харкова ведуть до історичної традиції, до чесноти в житті і можуть вести до величчя». Лист закінчується словами: «Усім добром вітаю вас і ваше покоління».

- ⁶ Моїм планом тоді було заснувати приватну літературну премію імені Соломії Павличко як український аналог Гонкурівської (чи Пулице-

рівської) — вільну від корупції, з авторитетним журі і належним інформаційним висвітленням (я й досі вважаю, що це було б найліпше вшанування Соломїної пам'яті!). На жаль, із незалежних від мене причин, з цього плану нічого не вийшло.

⁷ Харківський театр «Арабески» (реж. Світлана Олешко) гастроллював у Нью-Йорку в березні-квітні 2000 р. з двома виставами — «Енеїда» і «Мої улюблені вірші».

⁸ Цитата походить зі статті ЮШ «Інший романтик, інший романтизм»: «Сьогоднішній історик української літератури повинен виконувати працю археолога, та ще й археолога, що викопує не колишні міста, а макети міст, що ніколи не були збудовані» (див.: ВП-2. С. 57). Ця тема обрубаних альтернативних можливостей розвитку, «знищеного в зародку» («Є діти, що вмирають (що їх убивають) народжені, а є ті, кого знищено ще перед народженням, в аборті». — ВП-2. С. 108–109) — ширше, популярна в сучасних теоріях хаосу тема «метелика Бредбері», тільки спроектована на духовну історію, є в ЮШ одною з наскрізних — і в есеїстиці, і в мовознавчих студіях, і, без перебільшення, в цілому його світопогляді. За тим був потужний моральний імператив: ЮШ ніколи не забував, що належить до 10% зацілілих із покоління, котре зазнало «до дев'яности відсотків утрат» (див. прим. 5 до листа ЮШ від 11.03.1997 р.), і «попіл Клааса» все життя стукав йому в серце, — крізь всі його «Літературу. Театр. Ідеології» виразно прочитується потреба не то сказати, а прокричати на цілий світ, яку потенційно багатющу новими для людства смислами, тільки-тільки прокльонуту зі сповиточку модерну культуру було знищено на Україні на рубежі 1920–30-х рр. Звідси й його, сказати б, любовно-трепетний підхід до всіх явищ людського духа, кожне з яких він незмінно розглядав у розвитку, стараючись означити його перспективи на майбутнє, і постійний інтерес до віднайдення слідів «роздушених метеликів» у дальшому ході історії, та гострота культурологічного зору, що дала йому змогу розгледіти в повоєнних французьких екзистенціалістах світоглядний скептицизм М. Куліша й В. Підмогильного (див., напр., «Зустрічі з Заходом» та «Білок і його забування» у ВП-2), а в театральних експериментах Роберта Стуруа в 1970-ті рр. — пряме, через Ахметелі, продовження театральної революції Курбаса (див. «Зустрічі з Березолем» у ЗІНВ; Світлана Олешко в листі до мене за 11.08.2010 р. згадує, що після перегляду 1996 р. її вистави «Арабески» ЮШ і в неї настійно допитувався, «хто її навчив», — явно сподіваючись натрапити на харківський слід «обірваної нитки» від Курбаса). Невипадково й для свого останнього мовознавчого виступу — своєрідного наукового заповіту — ЮШ теж обрав тему «знищеного в зародку»:

того «метелика Бредбері», якого ще можна врятувати, якщо зупинити «абортмахерів» («Up or Out?», див. у Додатках).

⁹ Словник синонімів української мови: В 2 т./А.А.Бурячок, Г.М.Гнатюк, С.І.Головащук та інші. — К.: Наук. думка, 1999–2000.

¹⁰ Хто в біса такий (англ.)

¹¹ Яків Баш (1908–1986) — автор романів «про будівників Дніпрогесу» (за довідником СПУ, «працював у апараті Раднаркому»). Олекса Полторацький (1905–1977) — один із лідерів партійної критики 1930–1950-х, автор кількох біографічних романів, згодом редактор журналу «Всесвіт», за багатьма джерелами — позаштатний співробітник органів безпеки (ЮІШ знав його з Інституту журналістики, де обоє викладали, й зафіксував у спогадах його тодішню репутацію: «його напади в пресі на Аркадія Любченка і Остапа Вишню, звісно, були всім відомі, але припускалося, що більше речей такого жанру й стилю йшли не до друку, а до справ радянських жандармів. <...> Його повоенна кар'єра наче підтверджує підозри, що навколо нього снувалися. Він став редактором важливих журналів, де провадив невхильно тверду партійну лінію, був „міні-амбасадором“ української культури на Заході». — ЯММ-1. С. 187). Натан Рибак (1913–1977) — автор роману «Переяславська рада», лауреат Сталінської премії 1950 р.

¹² Цитата з книги Л. Чуковської «Записки про Анну Ахматову»: «...Модернисты великое дело сделали для России. <...> Они сдали страну совсем в другом виде, чем приняли» (запис за 19 серпня 1940 р.).

[50]

26 серпня 2000 р.

Розсердився, розгнівився мій милий на мене... (???)

Юрію Володимировичу, дорогий Ви мій!

Зовсім-зовсім Ви мене одцуралися — «не любите, не жалеєте» («или я немножко не красив?»¹), і геть чисті знати не хочете, і застається мені хіба навмання журитися — чи то я Вас у своєму останньому (весняному ще!) листі чимось нехотячи скривдила (тоді простіть дурну!), а чи Ви просто махнули рукою на наш «епістолярний роман»

і вирішили шадити сили в боротьбі з машинкою на щось вартнішого (а від руки черконути бодай кілька слів — слабб? прецінь мусите знати, що, як висловлювалася одна непопулярна героїня української класики, «пам'ятка від любої Йоганни, хоч би яка, для мене завжди мила»²)? А може, крий Господи, розхорувалися? Вісті про Вас за ці місяці збираю, по одробинці, від заморських гостей — то від Віталія Чернецького³, який за літо аж двічі був у Києві, то від Світланки Олешко, яка спеціально з'явилася до мене оповісти про вашу з нею нью-йоркську зустріч на «Енеїді» й похвалитися «листом на підтримку»⁴ (а я впізнала знайомий поштовий папір — і замалим сльозу не пустила, їй-Богу!), — ну й, нарешті, Ваші спогади (розкішні!) про Самчука з Маланюком на сторінках «Сучасности»⁵ теж сприйняла як вістку од Вас: спасибі за них! (А коли буде ще?..)

Весь цей час продовжую Вас любити (прошу не забувати!).

Ох, Юрію Володимировичу, голубчику, будьте, будьте, не минайте, не вимикайтеся! — сумно без Вас, безлюдно...

А наколи як-небудь увечері нудно Вам зробиться дивитися з вікна на Бродвей і Колумбію⁶, то нате Вам од мене «дуже-народницьку» казочку на сон грядущий⁷, — властиво, це розділ з того р-р-романища, котре я відклала в довгий ящик і вже не знаю, коли скінчу, бо перебила себе зовсім іншим, тож не лишалось нічого іншого, як видрукувати тимчасом казочку окремо, бо їй того хотілось (я не жартую!). В оригінальній своїй версії (Кулішевій, у запису А. Жемчужникова) вона починається, як усякій порядній казочці й пристало: «Був собі дід та баба...». От і уявіть собі, що це я Вам розказую...

Обіймаю Вас міцно — так міцно, як хочеться наворожити Вам сил і здоров'я!

Ваша

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

¹ Неточна цитата з С. Єсеніна:

Ты меня не любишь, не жалеешь,
Разве я немного не красив?

² У драмі Лесі Українки «Йоганна, жінка Хусова» ця репліка належить Марції, римлянки з впливових придворних кіл, яка подорожує з чоловіком провінцією, при кожній нагоді здираючи з місцевих еліт хабарі, в тому числі з Йоганни — коштовні фамільні перли:

Й о г а н н а

(здіймає намисто з шиї й подає з поклоном Марції)

Прощу, прийми на спомин про гостину.

М а р ц і я

(ледве гамує жадібну втіху, беручи перли.

До Йоганни, значно привітніше, ніж досі)

Хоч я й не дуже в сих речах кохаюсь,

Та пам'ятка від любої Йоганни,

хоч би яка, для мене завжди мила!

³ Віталій Чернецький (нар. 1970 р.) — літературознавець, славіст, викладач з російської й української, викладач університету Майямі (Огайо), автор книжки «Картографуючи посткомуністичні культури: Росія й Україна в контексті глобалізації» (2007). На той час був викладачем Колумбійського університету.

⁴ ЮШ на той час театрів уже не відвідував, але на виставу «Енеїди» в березні 2000 р. таки потрапив — заходом самих акторів. На прохання С. Олешко він написав потім «Арабескам» рекомендацію для Міжнародного Фонду «Відродження», про яку тут мова.

⁵ Юрій Шерех. Спроби дружніх портретів//*Сучасність*. — 2000. — Ч. 5. Ці два спогади — про У. Самчука і Є. Маланюка (див. Додатки) — витяги з «Я—мене—мені...», децю перероблені для журнальної публікації у вигляді окремих есе.

⁶ Вікнами помешкання ЮШ на Клермонт евеню виходило на Бродвей. Колумбійський університет розташований по той бік Бродвею.

⁷ Очевидно, цей лист був укладений у конверт разом із першим виданням «Казки про калинову сопілку» (К.: Факт, 2000) — тендітною брошуркою форматом 70 x 108 1/32 на 82 стор.

[51]

НІЙ, мартобря 7, року 00
місто Клінтоогоград¹

Дорога Оксано,

ні, «и любит и жалеет», але і припустити теоретично, що могло б щось таке приключитися, то воно б усе під чарами казки розтопилося, дарма

що чари ті трохи й зловісні, варіяції на тему страшної помсти, якої я боявся люто, світами — дорога до чортовиння й позасвіття. Але яка ж розкіш візерунка, що й дорога в нікуди веде як до раю. Воістину спасибі, таки й до Сталінки з суржилом не треба вдаватися². А воно ж хоч і з стилізацією, а до чудотворного воскресіння веде... І ні однісінького³ підробного й штучного, і не повторюється. Інакше кажучи, В ДЕТСКОМ ВОЗРАСТЕ НАЗИВАВ Я ТАКЕ⁴ національно-органічним стилем, потім того відцурався, чи можна таким стилем писати, приміром, війну з блатняками, — не певний, але душа радіє⁵... Хай навіть це тільки буде струмочок, але він живограйний і в концерті грає, і ще як грає. Хоч воно плекане й стилізоване, але воно не мертве і, звісно, не Кулішеве, а таки Ваше. І серце оживає (цитата)⁶. А чи воно живе, ще й від Вас залежить.

Радий, що Вам вподобалися мої бувальщини. Вони мали б уже книжкою *вийти*⁷ (ще в травні), але складач закохався, одружується, і я не певний, чи воно вийде повністю за мого життя, бо там того мало б бути чимало. А я можу тільки гризти свої нігті з одчаю й безнадії... Якщо воно за мого життя не вийде, доведеться Вам купляти тих двоєтомищ власним коштом⁸. Але надіймося в Бозі на краще.

Як кажуть поляки, *serdeczności*⁹

Вибачте за базгранину.

Ваш ЮШ.

ПРИМІТКИ

¹ За штампом на конверті, лист відіслано 7 жовтня. ЮШ тут пародіює Гоголеві «Записки божевільного» («год 2000», «мартобря 86 числа», «Чи 34 сло Мц гдао» і т.д. — треба сказати, що за числом друкарських помилок деякі місця в його листах таки не жартом наближалися до останньої цитати!).

² Натяк на роман О. Ульяненка «Сталінка», обговорюваний нами в 1997 р.

³ Пропущено, очевидно, «слова».

⁴ Тут, видно, ЮШ після «В ДЕТСКОМ ВОЗРАСТЕ» забув опустити каретку й перейти на звичайний рядок (про семантику виділеного великими літерами див. прим. 2 до листа ЮШ від 11 травня (червня) 1996 р.).

⁵ Виглядає, що тут ЮШ, неявно тоді для мене, полемізує з Б. Рубчаком, який двома роками раніше виступив у Нью-Йорку на урочистій конференції УВАН 13.12.1998 р., присвяченій 90-літтю ЮШ, з доповіддю про його теорію національно-органічного стилю. Доповідь була, Рубчаковим звичаєм, провокативна й ставила під сумнів весь дотеперішній літературознавчий

консенсус (на чолі з самим ЮШ!), за яким «теорія національно-органічного стилю» вважається не більше, ніж списаним в архів епізодом з історії українського модернізму. Рубчак, натомість, доводив, що МУРівські прогнози ЮШ (що їх сам ЮШ в 1964 р. назвав був «блискуче перекресленими» дальшим розвитком літератури, див.: Юрій Шерех. Матеріали до біографії//ЗІНВ. С. 41–42), в дійсності якраз навпаки, блискуче справдилися, тільки поколінням пізніше — не в дітях, а в онуках, — і вказував як на зразки «національно-органічного стилю» на прозу Є. Пашковського і В. Медвідя. Знаючи ставлення ЮШ до цих авторів (див. прим. 3 до його листа від 3.12.1992 р.), не думаю, щоб він був сильно підлещений такою інтерпретацією його ідей, хай і як завгодно «детского возраста», і тим більше мусив утішитися моєю «Казкою...», що добачив у ній прийнятну для себе альтернативу пропонованим «кандидатам на органістів» від Рубчака.

⁶ «Воно знову оживає / І сміється знову» (Т. Шевченко. «Кавказ»).

⁷ Слово дописано від руки в кінці рядка.

⁸ Так і сталося: ЯММ-1 і ЯММ-2, хоч і датовані 2001-м роком, з'явилися в Харкові щойно на початку 2002-го, і я прочитала їх уже по смерті ЮШ. Як згадує Оксана Радиш-Міяковська, він іще встиг потримати в руках сигнальний примірник цього видання.

⁹ Сердечні вітання (польськ.).

[52]

25 грудня 2000 р.

Юрію Володимировичу, дорогий мій!

От воно, хвалити Бога, й кінчається, наше веселеньке ХХ-те століттячко — і кого, як не Вас, що прожили (і витримали!) його, вважати, всеньке, з усіма його красотами (як це Вам вдалося — то вже таки справа майбутніх досліджень, і вже, нівроку, не польових, а лабораторних!), належить насамперед із цим вітати?! (Нинішній український кошмарчик із «tape-gate»-ом¹ — по-моєму, дуже достойна нота для фіналу столітньої «симфонії жаху», котра, в світлі такої стрункої композиційної логіки, аж ніяк не здається какофонічною — хіба що атональною, ну, так воно й не диво...)

Між іншим: із мене така свинюка, що навіть не знаю точного дня Вашого народження, знаю тільки, що в грудні, — а тому заразом вітаю і з ним також, навіть якщо «ретроспективою», зате щиро! — будьте нам (і «нижеподписавшейся лично»!) ще добрячий шмат грядущого століття (яке все ж мусить бути бодай трохи ліпше, бо гірше — куди ж іще?!) бадьорим і продуктивним — «тримайте планку», не відпускайте, дуже-дуже Вам (і «родіне»!) бажаю! («У ХХІ-ше століття — з Шевельовим!» — це ж таки, погодьтеся, не «з кока-колою»²⁾)

А Закоханий Складач — то сам собою цілком *fin-de-siècle*'івський персонаж, хіба ні? (Щось Метерлінківське мені в тому вчувається...) Що він одружується — воно, звісно, краще, ніж якби розлучався, але чи його не вчили в дитинстві, що «ojczyzna przede wszystkim»³⁾

Шалено Вам вдячна за проспівану величальну моїй «казочці» — я спершу розчулилася до сліз, а відтак збадьорила, мов та чапля між птахами (а то вже геть маркітно було, здавалося, ще трохи — й сама заквакаю, злившись з українським народним жаб'ячим хором, — та що маю Вам плакатися, Ви того хору не з моє на віку наслухалися, репертуар там міняється хіба на рівні текстів, але ніяк не інтонації...). Взагалі, тьху-тьху, щоб не зурочити, схоже на те, що збувається Ваше жартівливе «пророцтво 96-го року» — пам'ятаєте, як Ви мені тоді, на Claremont Av., вже на сходах гукнули: «Тримайтеся, бо на Вас дивиться світ!» — либонь, маючи на увазі — за поручень, а вийшло, що «світ» (*provided anyone but Hryc' Grabowicz knows what it means*⁴⁾) таки несподівано заозирався і в наш город: невідь-звідки вискочила, як Пилип з конопель, якась літературна агентка з Кьольну⁵, підхопила мене й кудись поволікла «по чужих країнах» — наступного року буцімто мають виходити «Польові дослідження...» в Німеччині, Франції, Англії, Італії⁶, а далі географія буцімто і ще розширятиметься, і весь цей захопливий сюжет виглядає мені таким «мильнооперовим» (казка про українську Попелюшку!), що навіть емоцій жодних не викликає, крім хіба насмішкуватої недовіри: ну-ну, подивимось... (Скепсис, зрештою, більш ніж підставний, бо перша проблема, яка вже вигулькнула, — то відсутність у природі такого біологічного виду, як фахові перекладачі з української: оце ж і він, багаж ХХ-го століттячка нашого, починає даватися взнаки...) Але — *hence*⁷ і привід для оптимізму: було ж то гірше, «всю дорогу» — гірше було!..

І так ото советский... тьху, *sortu*, український народ «с уверенностью смотрит в будущее»... А двох обіцяних томищ нетерпляче очікую

від Вас уже в новому році — і навіть в голові собі не покладайте, ніби можете отак-о безвідповідально, «на шару» взяти й померти, залишивши їх мені без свого автографа, — ще що вигадали!

Обіймаю Вас із цілого серця — дай Боже здоров'ячка і сил!
Завжди Ваша

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

¹ Таре-gate — «касетний скандал» (*англ.*). Почався 28.11.2000 р. виступом О. Мороза на засіданні Верховної Ради та наступною його прес-конференцією, на якій було оприлюднено те місце з аудіозаписів майора М. Мельниченка, де Президент Кучма говорить про журналіста Г. Гонгадзе («віддайте його чеченцям!»). Впродовж наступних тижнів «плівки Мельниченка» опинилися в центрі громадської уваги, роздруківки з них з'являлися в незалежних ЗМІ та інтернеті, обурення наростало, а 15.12.2000 р. почалася наймасовіша в Україні після 1991 р. акція протесту «Україна без Кучми». Зрозуміти тодішню реакцію українського суспільства можна тільки коли пам'ятати, що впродовж 1990-х років влада в Україні ще лишалась закритою, і на публіку політики старалися зберігати правила пристойності за стандартами радянської номенклатури — зрощення цієї останньої з криміналом ішло за закритими дверми, і саме «касетний скандал» уперше «вивалив двері» й продемонстрував шокованій країні її владу «без краваток»: тоді й народилася формула «бандити при владі».

² Обігрується популярне рекламне гасло того часу: «У 21-ше століття — з Кока-колою!».

³ Вітчизна передусім (*польськ.*).

⁴ Якщо тільки хто-небудь, крім Гриця Грабовича, знає, що це таке (*англ.*). Натяк на якусь із тогочасних публікацій Грабовича з критикою українських порядків засобом цілком неакадемічного аргументу — «ніде в світі так не робиться».

⁵ Мова про Галіну Дурстгофф (www.dursthoff.de), яка у вересні 2000 р. розшукала мене, прочитавши в журналі «Дружба народів» перший російський переклад «Польових досліджень...» і запропонувала свої агентські послуги — і з якою я працюю донині.

⁶ Насправді на реалізацію цього плану знадобилося рівно десять років.

⁷ Звідси впливає (*англ.*).

10 березня 2001 р.

Дорогий Юрію Володимировичу!

І все-то Ви мовчите, і не знати, чи ще згадуєте «свою Наталку, чи вже забули, що я живу і на світі»¹, — а я тимчасом оце щойно зі славного міста Харкова (звідки наша з Вами спільна видавчиня — директорка «Акти», тої, що готує до друку «Історичну фонологію», — післала Вам од мене чепурненький томик моїх стішків² — от як тепер в Україні стіхи видаються, не знаю тільки, кого з читацької публіки стане на те, щоби ту несамоовиту красу за десять долярів купляти! — втім, це вже проза, а прози наша, стероризована K-Gate'ом³ нація останніми місяцями й так наїлася донесходу, тож і не дивно, що Харків — головню молодий, студентський і — отсе була таки «новина для мене»! — переважно україномовний [sic!] — зустрів мене вибухом непомірно активного інтересу до літератури взагалі й поезії зокрема: щось у тих холодних, неопалюваних і перезалюднених університетських аудиторіях, куди набивалося по півтисячі душ і сиділо, кутаючись у пальта, по три з половиною години, слухаючи стіхи й сиплючи питаннями, було від «пореволюційних» 1920-х, як я собі їх уявляю, але чи така історична аналогія оптимістична, чи, мо', якраз наоборіт, судити не беруся — тьху-тьху, щоб не наврочити...). Вас там усі люблять і з вологим блиском в очу спогадують — від «Акти» до малих Олешко з Жаданом, а Ви знай собі заталися мовчати, й навіть на «Харьковчанина столетия» чомусь не номінуєтесь... (Я не жартую — саме проходила акція під таким титулом в Оперному театрі, — не знаю, хто її виграв, бо всі мої знайомі харків'яни відгуквалися про неї з одностайним здоровим гумором: гумор тепер узагалі чи не єдине, що тримає вкраїнську націю при купі й при сякому-такому глуздові, тож на тім і стоїмо — славно почалося століттячко, що?)

Як бачите, продовжую бомбардувати Вас своїми книжками — головню в надії, що Ви зрештою не втерпите й озоветесь (цим разом це суто хронікерська, «підробіткова» штучка⁴, котрою хвалитися, на добрий лад, не випадає, але якби Ви написали мені у відповідь, своїм давнішим звичаєм, довгого й гарного листочка, за якими я так скутила, то поява друком enclosed⁵ брошурки вже була б історично й культурно виправдана...). Між іншим, Ви мені минулої ночі снилися — чомусь молодим і з довгим артистичним волоссям (!): явню намічається з мого

боку вимушений (компенсаторний) перехід на трансфізичне з Вами спілкування, за браком усякого іншого, — бачите, до чого-сте довели бідолашну жінчину? І не гріх ото Вам?

КОЛИ ЧЕКАТИ НА ВАШ ДВОТОМНИК???

Дуже хочу вірити, що Ви є — reasonably — well⁶ (мимоволі на-вертається на гадку ще-радянський анекдот: «Доктор, — стогне хворий, — мне плохо!» — Лікар, похмуро: «А кому сейчас хорошо?!») — і що грядуща весна піддасть Вам сили, і що Ви мені невдовзі пришлете вісточку з свого гамериканського ирію...

Обіймаю Вас із цілого серця, Ваша

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

¹ «Н а т а л к а. Петре! Петре! Де ти тепер? Може де скитаєшся в нужді і горі і проклинаєш свою долю; проклинаєш Наталку, <...> а може (плачет) забув, що я живу і на світі» (І. Котляревський. «Наталка Полтавка», дія І).

² Оксана Забужко. *Новий закон Архімеда*. Вибрані вірші. — Харків: Акта, 2000. Це видання було задумане і зреалізоване як мистецький артефакт: крейдяний папір, суперобкладинка, кольорові ілюстрації Ільдана Яхіна, захмарна тоді для української книжки ціна (60 грн.) — і майже цілковита неприступність у книжковій мережі. В березні 2001 р. я їздила до Харкова на презентацію цієї книжки в Харківському університеті.

³ K-Gate — «Кучмагейт», «касетний скандал».

⁴ Мова про збірку моїх авторських колонок, друкованих упродовж 2000 р. в газеті «Столичные новости»: Оксана Забужко. *Репортаж із 2000-го року*. — К.: Факт, 2001.

⁵ Вкладеної (англ.).

⁶ Здоровий в розумних межах; добре чується, наскільки це можливо (англ.).

Одначе від ЮШ відповіді й далі не було — і я й собі замовкла, не вагаючись озиватись, ані турбувати його телефоном: не дзвонити ж, справді, до Нью-Йорка з запитанням «Алло, Ви там ще не вмерли?»... Залишалося чекати — зрозуміло, якої вістки.

А проте це ще не був кінець. І по піврічній паузі на кін знову, вдруге після 1992 р., вийшла Оксана Соловей — той «невидимий третій» у нашому

десятилітньому діалозі, кого, відай, таки належить уважати в ньому коли не режисером, то принаймні «продюсером»: хто стежить за перебігом процесу й забезпечує його безперебійне тривання. На початку вересня вона за- телефонувала мені до Києва з Міннесоти — так просто й звичайно, ніби ми передзвонювалися щодня й розсталися десь напередодні:

— Це друга Оксана...

(ЮШ називав її в листах до Корогодського — «надміссісіпська». Була ще третя — «УВАНівська»: Оксана Радиш-Міяковська. Жарт про «трьох Оксан» був старий, з 1992-го року. Можливо, колись я дізнаюсь, як вони в розмовах між собою титулували мене — найвіддаленішу, і не тільки географічно.)

І так само просто й звичайно, без тіні емоційної оцінки, як кажуть американи — *matter-of-factly*: з інтонацією, котра наперед виключає будь-яку можливість співчутливого охання у відповідь чи й взагалі розпитів про таку інтимну річ, як стан здоров'я (ціла та «уходящая раса» вміла говорити так, щоб сповістити тобі рівно стільки, скільки вважала за потрібне, і щоб ти при тому не чувся ображеним), — пані Оксана розповіла, що ЮШ вже не може писати листів, але дуже сумує за моїми, і тому велике до мене прохання (чиє — його чи її, вона й цим разом не сказала!) — продовжувати йому писати, вже в односторонньому порядку — «без надії на відповідь». Цю прикінцеву фразу, яку вона повторила двічі, з притиском, я запам'ятала дослівно, і файл, відкритий у комп'ютері 8.09.2001, так і назвала, англомовним її відлунням — «Shevelov-No Answer».

[54]

8 вересня 2001 р.

Дорогий Юрію Володимировичу!

У Києві глупа ніч (під кожним оглядом!), і вже повернуло на 2-гу, і завтра схоплюватися ні світ ні зоря — зранку має припертися з візитом мій білоруський аспірант¹, а тоді одна ексцентрична фільм-мейкерша із свіжозмонтованим, і якимось нібито дуж-ж-же авангардним фільмом за моїми «Хроніками...»² (sic!), а тоді ще якась біда на мою голову, всього й не згадати, — а я оце всілася при комп'ютері та й «к Вам пишу — чего же боле?...»³ А від Вас натомість і далі — «ні вітру, ні хвилі»⁴... Гай-гай...

Спасибі, хоч від добрих людей прочула, що то Ви не гніваєтеся на мене, а просто припинили (чи, мо', все-таки «завісили», як казали колись у Львові?) цілий свій машинковий «постмодернізм» altogether⁵, як жанр (як кажуть тепер у Києві — «по житні»; ну, але в Києві багато чого кажуть, а вже пишуть — то й геть не проти ночі згадуючи...). А одначе ніяк воно мені голови не йметься (не сердьтеся на таку тупість!) — ну як-таки, щоб у високотехнізованій Америці, та ще й на порозі нового (blah-blah-blah...) віку, коли ось туй-туй мають з'явитися комп'ютери, які вже навропростець самі писатимуть з голосу, як порядна секретарка (я сього літа — не втерплю похвалитися! — розжила на найновішу модель Macintosh, яка вже програмується на голос власника!), та отак залежати від зовсім старосвітської купки заліза, га?.. <...> Ви колись мені були написали, що Ви людина 19-го століття, — послідовність, гідна всілякого пошанівку, але може, таки варт би хоч у дециці пошанувати і — коли не 21-ше, то принаймні 20-те, мир/цур праху його?..

(Вибачайте, якщо всі ці розмузикування не до речі — я доволі кепсько уявляю собі Ваше теперішнє життя і побут, і не мені, звісно, лізти з якими-будь практичними порадами... Просто — сумно, що Ви так глухо замовкли: після того, як не стало Соломії, я й геть не маю з ким *обмінатися* своїми «вітчизняними» враженнями — в кращому разі «монологізую» перед вмовклою публікою, а від такого «режиму мовлення» самому мовцеві, звісно, не прибуває — та ще й коли «мовити» доводиться з постійними «виносками», бо інакше не второпають: маю враження, наче за минулий рік я просто-таки обвальюно подурнішала: думка йде вже не «сталим струмом», а безладними розрядами, «іскрить», — втім, тотальна ідіотизація — це, здається, стосується цілої нашої цивілізації навзагал, так що можу тут себе хіба вважати, by way of consolation⁶, «людиною 21-го століття» — предтечею грядущих біороботів... Гм, щось уже зовсім погребальний тон пішов — ну його к бісу, міняймо платівку!)

А тимчасом продовжую збирати про Вас доривчі вістки з третіх рук — зокрема й від нашої спільної харківської видавчині⁷: між іншим, на відміну від її земляків із «Фоліо», котрі Ваш три томник видати видали, а продавати не дуже-то хапаються <...>, ця харків'янка якраз вельми цікава й інтелігентна пані, з тим «культурмісіонерським» запалом, без якого нині серйозному українському видавцеві не обійтися, так що «Фонології» Вашій, гадаю, пощастило — тьху-тьху, щоб не зурочити... До речі, вона обіцяла надіслати

Вам і немилосердно «елеганцький» томисько моїх стішків — принаймні я власноруч його Вам підписала у неї в кабінеті, але чи дійшов він до Вас, не знаю й досі, бо з неї дама трошки з прибабахом, «із зигзагами» непередбачуваности, сказала — не конче значить зробила «вже», а — «в принципі», «колись», як воно й традиційно в отечестві робиться... Але книжки видає таки гонорово, що правда, то правда!

От. А більше про «родіну» писати не хочу — темна її путь і непрогресивна, як в Агапії Савчихи⁸, а я вже замучилася тут Народним Малахієм служити — все́дно «вотще»... Оптимізму мого історичного (отого, з якого Ви колись кепкували, але все-таки, як мені здавалося, з симпатією, тобто залишаючи за ним певну фору, певний «люз довіри»...) — зізнаюся щиросердо, не залишилося й на насіння, події нинішнього року витлумили його доценту⁹, — а от онтологічний ще, нівроку, є, і наводить на гадку давню цитату з когось із росіян: «що ти можеш зробити для своєї країни, коли для неї нічого не можна зробити? Рятуй себе!» — мудро, ні? тепер би ще якось цю мудрість «апплікнути»¹⁰ «к жізні», то, може, й «был бы менее несносен существования позор» (уявіть лишень, це — Nabokoff отак на старості літ під Тютчева «закосив»! — якраз у тих краях, де я в серпні теж на ту саму «давню синю тему»¹¹ медитувала й звідкіля Вам лозаннською листівочкою помахала: діло було на віллі покійного «паблішера» Ledig-Rowohlt'a¹², де й М-г Nabokoff порівняно недавнечко був тусувався серед усякої іншої, сказав би Лесь Подерв'янський, сволоти, а тепер — sic transit gloria mundi¹³, і бібліотеку розтягли, і картини, і тільки колекція порцелянових песиків Frau Rowohlt жалить серце нагадуванням про крихкість людського існування etc. — стилістично останню фразу може продовжити будь-який укр. «райтер»¹⁴, а я волю урвати на ферматі...). Зате серед Києва тепер височить — а краще б порцеляновий песик, їй-Бо! — вознісшись главою непокорной вище готелю «Москва» (сквапненько перейменованого в «Україну» — отак-во, аби-сте знали!), страшенний та прездоровенний «слуп моровий»¹⁵, ще й усенький у позолоті, як «єврованни» в наших «нових малоруських» — унікальний пам'ятник кричущій бездарності епохи... Все, більше про родіну — «мовчок, мовчок» (як казала, хоч і з іншого приводу, героїня «Польових досліджень»).

А проpros цих самих «Досліджень» — їх таки починають потрохи перекладати, попри третьо (чи — 4-5-го-?)рядність країни й

відповідну «комерчеську» безнадійність її краснописьменства — в зв'язку з чим я поступово й невідворотно пере kwalіфікуюсь (а що маю робити?!) на фахового консультанта для власних перекладачів — благо інших консультантів ті перекладачі «по житті» позбавлені, дарма що наш «гуманітарний» екс-віце-прем'єр (мовчок, мовчок! ненормативна лексика...) «разразілся» оце, кажуть, грубезним томищем тяжко-державномужніх виступів під скромним титулом «Заявити про себе культурою»¹⁶ (yes!!!): українсько-ненаших словників катма, стипендій перекладачам, звісно, жодних, «воркшопів»¹⁷ — «я вас умоляю», так що з якої роси-та-з-води ті юні партизани-україністи по «нез'юнізований» (головним чином) недоєвропі¹⁸ беруться — несповідима таїна, але звідкись же таки беруться, — і сидить горопашна Забужко годинами за електронною поштою, і сопе, віддуваючись «за того парня»¹⁹ (мовчок!): відповідаючи, напр., чеській перекладачці — десь на 400 запитань із гаком (правда, з Праги оце пишуть, що книжка дуже непогано розходить-ся — вийшла щойно в травні, а вже на складі жодного примірника не залишилося: ну, значить, не цілком «вотще» була марудилася...), а цілий липень обливалася потом — у 40-градусну спеку! — над редагуванням нового російського перекладу — «Досліджень...» і ще одної малесенької, на 30 стор., поза-позаторішньої повістинки, якої Ви, здається, не знаєте²⁰: все це москалі зараз готують до друку одним томиком²¹, і упріваючи ото над «великим і могучим», зробила я, на свій дилетантський подив, преінтересне спостереження, яким, уп'ять же таки, не маю з ким тямущим поділитися (всі наші лінгвісти знай мені на те глибокодумно помрукували, але до артикульованіших згуків діло не дійшло): namely²², відкрила я, що «могучій» в дійсності далеко менш лексично вироблений, порівняно з нашою мовою (дуже неповороткий!), — у «середньому», чи що, шарі (не знаю, як це «по-грамотньому» йменується?). Тобто, на рівні «горішньому» — суто книжної, абстрактної лексики (церковнослов'янщини?) — всі російські «мовні м'язи» цілком добре розвинені, на рівні зовсім простацького, розмовного «низу» (бахтінського!), того, де вже «ненорматив», татарщина-«матерок» etc пишню кушиться, також є де розвернутися, а от у «третьому стані» (котрого в Росії, нотабене, ніколи ж і не було — такого, щоб із своїм власним «соціолектом»!) — просто біда, та й годі: і синонімічно — «скудость» неймовірна, і синтаксично, коли перекладати з української, — громіздко до неоковирности: ну ніяк не виходить

при перекладі так, щоб і «літературно-нормативно», і емоційна експресія при тому зберігалася!.. Я на цю тему могла б тепер удерти цілого схвильованого есея, такі собі «заметки к переводам из Забужко» (матеріалу, нівроку, набралось донесхочу!), тільки — куди, кому? «Навіщо прясти, хто се буде ткати»?..²³ До того ж, може, воно з суто лінгвістичного punktu widzenia²⁴ й ніяка не інновація, а прелогічно собі впливає з історії обох мов, і кожному гарвардському Флаєрові²⁵ самоочевидне, а я тут перевинаходжу парову машину, як уральській робочій Іван Ползунов, про якого нас учили в школі?..²⁶ От би здалась мені Ваша порада — хай і не для есею (Бог уже з ними, з есеями, хоч і шкода змарнованого на ту російську «авторизацію» часу, як завжди мені буває шкода, коли не в своїй мові працювати доводиться...), а просто так, «для душі»...

Ну та гаразд, поради порадами, а тимчасом я оце, скориставшись Вашою «безвідмовністю», чи пак «безгласністю», вступнула таке, що боюся, коли б Ви мене вкінці не збанітували та не відлучили від двору «за моральное разложение»: за цей тиждень, у режимі вічно-совкового «авралу», версталось — щоб устигнути на Львівський ярмарок — нове видання багатостраждального мого Шевченка, і я, в тому самому «авральному» режимі, не спитавши Вашої згоди, взяла та й поставила на спинку обкладинки, де «блерби»²⁷, рядок із Вашого («ой дядечку, не бийте...»²⁸) листа (sic!!!) — «„Розтарасений“ Шевченко, і навіть не поет, а синтеза, що надається на дослідження...» У понеділок спинка їде до друкарні, так що це вже виходить повідомлення post factum — стайню замкнути, коли коні вкрадено. Ну але що ж було робити, коли — і дуже хотілося, і «для дела нада» (оскільки ніяк не випадало оминати тухлояєшно-сизоненківського скандалу, то тра' було виставить на очі народу якісь «альтернативні» «стовпи віри», а де їх, «стовпів», накажете в нашої славній Україні набрати?..), — словом, пояснення такому моему «ганебному безобразію»²⁹ хоч і є (а коли їх не буває, пояснень?), проте виправдань, ясна річ, нема, чого я цілком свідома, тож і благаю уклінно — якщо не про understanding, то бодай про comprehending³⁰... (Юрію Володимировичу, Ви ж уже стільки мені пробачали!..)

За два тижні, як книжка вийде з друкарні, пішлю Вам: побачите, що без Вас там таки не мож було обійтися! А поки що міцно обіймаю — здоров'ячка Вам і максимальної, для нашого «найліпшого із світів», душевної погідності! (До речі, вищецитована набоковська строфа в необтятому вигляді звучить так:

Средь этих лиственниц и сосен,
под горностаем этих гор
мне был бы менее несносен
существования позор,—

далі, як завжди в нього, вкрадається фальшиво-претензійна нота³¹, але «от посіль» — незле, правда ж? Ага, і ще: не виключено, що десь на весну може мене Бог занести в Ваші краї³², — не проженете, коли одного мокрого квітневого дня зателефоную з якого-небудь booth³³ на розі?..)

Ваша (занехаяна Вами!)

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

¹ У 2001–2003 рр. я, в рамках програми Міжнародного Фонду «Відродження» з допомоги Білорусі в підготовці інтелектуальних кадрів, керувала дисертацією редактора білоруського культурологічного часопису «ARCHE» Валера Булгакава «Проблема національної свідомості в білоруській філософській культурі кінця XIX — поч. XX ст. (на матеріалі художньої літератури)» (захищена в січні 2005 р.).

² Мається на увазі Оксана Чепелик (нар. 1961 р.) — художниця (контемпорері арт, мультимедіа), кінорежисерка (артхаузне кіно), перформансистка, засновниця Міжнародного фестивалю соціальної скульптури (IFSS), лауреат багатьох міжнародних нагород. За власним сценарієм зняла експериментальний фільм «Хроніки від Фортінбраса» (2001), використавши тексти з однойменної книжки.

³ З листа Татяни до Онегіна (Пушкін, «Євгеній Онегін», розд. III).

⁴ З «Гамалії» Шевченка: «Ой нема, нема ні вітру ні хвилі / Із нашої України! / Чи там раду радять, як на турка стати, / Не чуємо на чужині».

⁵ Взагалі, цілком (англ.).

⁶ Порядком потішання, на потіху (англ.).

⁷ Мова про директорку видавництва «Акта» Галину Федорець.

⁸ Алюзія до драми М. Куліша «Народний Малахій» (дія 3):

«М а л а х і й

...Це буде цікаве й повчаюче видовище: найкращий син народу, голова РНК, розбудить у себе в комендатурі найтемніший елемент з того ж народу <...> (Замріяно). Увійде голова, торкнеться її... <...> булавою й спита: хто ти, громадянко, що прийшла й заснула?

Б а б а
(прочулася)

- Агапія Савчиха я! Підбилося, голубе, — йду в Єрусалим!
— Куди? — перепита голова.
— В Єрусалим або на Ахон-гору.
— Темна ж ваша путь, громадянко, й непрогресивна! — скаже голова.
— А темна, голубе! Така вже темна, що йдеш і не знаєш, чи є туди путь, чи нема — і ніхто не зна».

⁹ 2001 рік був ознаменований відкритою зміною політичного курсу України на роосійський взірець: акція «Україна без Кучми» зазнала поразки, 9 березня почалися перші в історії незалежної України політичні репресії, а 26 квітня відправлено у відставку уряд Ющенка, з яким пов'язувалися головні надії на демократичні реформи в країні.

¹⁰ Від англ. to apply — прикласти, застосувати.

¹¹ «На давню синю тему / задумалась гора» (П. Тичина. «З кримсько-го циклу. Прорив»).

¹² Генріх Марія Ледіг-Ровольт (1908–1992) — легендарний німецький видавець («паблішер»!), якому належить заслуга відродження по-ві-йні німецького книговидавання й заповнення ринку дешевими та якісними перекладними книжками, насамперед з англійської (його винахід — романи на газетному папері, в СРСР потім знані як «роман-газета», — врятував німецьке книгарство в роки паперового дефіциту: такими «роман-газетами» виходили Гемінгвей, Фіцджеральд, Фолкнер та інші, неприступні німецьким читачам за нацизму, автори). По смерті Ледіг-Ровольта вдова заснувала фонд його імені й обернула родинні вілли у Швейцарії й США на письменницькі будинки творчості. В серпні 2001 р. я провела три тижні в швейцарському Домі Ледіг-Ровольта — в Лавіні на березі Лозаннського озера. Набоков в останні роки життя мешкав неподалік, у Монтре, і також «тусувався» в Ледіг-Ровольта (той був і його німецьким видавцем).

¹³ Так минає земна слава (лат.).

¹⁴ Від англ. writer — письменник.

¹⁵ Від чеськ. slup mогоvu — «чумовий стовп»: пам'ятник у вигляді колони зі статуєю Діви Марії, в XVII–XVIII ст. ставлений на майданах центральноєвропейських міст на подяку Богові за скінчення епідемії чуми. Тут мова про архітектурно подібний пам'ятник на Майдані Незалежності в Києві, споруджений до 10-ліття незалежності. «Вознесся выше он главою непокорной / Александрийского столпа» — цитата з вірша Пушкіна «Пам'ятник (Exegi monumentum)».

- ¹⁶ Микола Жулинський. *Заявити про себе культурою*. — К.: Генеза, 2001. На посту віце-прем'єра з гуманітарних питань в уряді Юценка М. Жулинський відзначився хіба спробою реформи правопису та міжнародним скандалом довкола участі України в Венеціанському Бієнале, тож на тлі явного розвалу культурної інфраструктури поява збірки його статей і виступів під таким визивним заголовком сприймалась доволі комічно.
- ¹⁷ Майстерень, шкіл, семінарів (англ.).
- ¹⁸ Тобто тій, котра на той час ще не ввійшла до складу ЄС («Європейської унії»).
- ¹⁹ Фраза з радянської пісні 1970-х рр., сл. Р.Рождественського, муз. М.Фрадкіна («И живу я на земле доброй / За себя и за того парня»). Була взята на озброєння офіційною пропагандою (соцзмагання «За того парня!» і т.д.), звідки перекочувала в міський фольклор, породивши безліч анекдотів.
- ²⁰ «Дівчатка».
- ²¹ Оксана Забужко. *Полевые исследования украинского секса*. Роман, рассказ/Пер. Е.Мариничевой. — Москва: Независимая газета, 2001.
- ²² А саме (англ.).
- ²³ Цитата з драми Лесі Українки «Осіння казка»: «П р и н ц е с а в білому убранні сидить і пряде золотий кужіль на срібній коловоротці, нитка хутко обривається. Принцеса зриває кужіль і кидає у куток.

П р и н ц е с а

Обридла ся робота непотрібна!
 Навіщо прясти? Хто се буде ткати?
 Та й нащо ткати? Он їх цілі стоси,
 тканин, мережанок та гаптування,
 а хто їх носить?..»

- ²⁴ Точки зору (польськ.).
- ²⁵ Майкл Флаєр (нар. 1941 р.) — лінгвіст, проф. Гарвардського університету, нині директор Гарвардського Інституту Українських студій, автор досліджень із східнослов'янських мов та семіотики культури східноєвропейського середньовіччя.
- ²⁶ Іван Ползунов (1728–1766) — російський заводський механік, який 1763 р. виготовив креслення першого в Росії парового двигуна. Двигун був збудований, але промислового вжитку не отримав. В добу сталінської «боротьби з космополітизмом», коли в навчальних програмах імена західних першовідкривачів в усіх галузях науки й культури по змозі замінювано на як завгодно неспівмірні за значенням, аби російські (звідти бере початок анекдот про «Россию — родину

слонов»), Ползунова було офіційно проголошено в СРСР «винахідником парової машини» — і таким залишено в шкільних підручниках навіть по тому, як концепцію «російської світової першости» переглянуто й підчищено від найбільш анекдотичних казусів. Проте, що батьківщиною парових двигунів є Англія (перший патент — Сейвері, 1698 р., другий — Ньюкомен, 1712 р.), і там-таки 1784 р. Джеймс Ватт винайшов і парову машину, моє покоління дізнавалося вже після школи.

- ²⁷ Від англ. blurb — короткий опис художнього твору (книжки, фільму, музичного альбому і т.д.) переважно рекламного характеру.

- ²⁸ З вірша Леоніда Кисельова 1968 р.:

Земля така гаряча,
Така руда земля.
Маленький хлопчик плаче:
Не бийте журавля!

Притне його до себе
Й руками затуля:
Ой дядечку, не треба,
Не бийте журавля!

- ²⁹ Цитата з тогочасного політичного лексикону: «Припиніть ганебне безобразіє!» — так звертався до народних депутатів Іван Плющ, двічі спікер українського паламенту (1991–1994, 2000–2002), в ході засідання Верховної Ради.

- ³⁰ По-українському to understand і to comprehend перекладаються одним словом — «розуміти», в англійській мові між ними є різниця: to comprehend — це зрозуміти щось/когось суто умислово, раціонально, to understand — емпатично, вжившись, отже, апріорі — пробачивши. Найближчими відповідниками тут були б «зрозуміння» й «виrozumіння» («благаю якщо не про виrozumіння, то бодай про зрозуміння»).

- ³¹ Мається на увазі друга строфа восьмивірша:

Однообразнее, быть может,
Но без сомнения честней
Здесь бедный век мой был бы прожит
Вдали от вечности моей.

- ³² На квітень-травень 2002 р. я подала заявку на резиденцію в американському Ledig House у штаті Нью-Йорк, але на час написання цього листа остаточної відповіді ще не мала.

- ³³ Будка (з телефонним автоматом) (англ.).

22 листопада 2001 р.

Дорогий Юрію Володимировичу!

«Драстуйте, мамо, оце ж і я», — як писав поет-комуніст Борис Олійник... Думалося раніше, а вийшло як завжди — щойно тепер нарешті «вдався» «мій Шевченко» в такому вигляді, щоб не сором було показатися з ним Вам на очі, отож і кланяюся Вам ним низенько¹, тим більше, що, за моїми підрахунками, він має встигнути акурат на Ваші роковини, і ото так я Вас з ними й вітаю, бо прецінь таки є з чим: все-таки встигнути, після двох, ще й на Третю світову війну² — то вже викликає (в мене принаймні!) якийсь сливе містичний трепет, щось у жанрі, в якому Забужко колись писала, хоч і з зовсім іншого приводу (і про зовсім іншого історичного персонажа!), про «богообраність»³... Але ну їх к бісу, всі ті «войни й військові свари», і всіх прищупуватих президентів і пранцюватих-на-голову трудящих (і ледащих!) всіх націй і рас, — а просто, аби-сте знали, що я Вас дуже люблю і через цілий Атла(Я?)нтик гаряче обіймаю — з днем народження!..

(Чи Ви дуже на мене гніваєтеся за блербову «самоволку»?)

Тут нарід нетерпляче чекає на два томи Ваших спогадів, які, подекуть, мають от-от вийти в Харкові (гов, сказала я собі, та чи це не те саме паскудне «Фоліо» нам Шевельова узурпувало?! А ще й «лучший друг українського книгарства», він же міністер неіснуючої інформації, Іванко Драч⁴ днями непомалу «всех удивил», — узявши та й сипонувши тому Хволію од власних государственных щедрот не-скажу-скільки мільйонів — <...> на 250-томову бібліотеку зарубіжної літератури на малоросійском языке⁵, ще й об'явивши їх при тому вголос, не кліпнувши воком, «найкращим українським видавництвом», — і лихі люди тепер гарячково клацають на калькуляторах, якій свашці та по якій ковбасці з тої «дарчої» перепаде, — і ото так ми тутечки, Юрію Володимировичу, гараздуємо, аби-смо здорові були... Ет, знов я на чорті-батька-зна-що збиваюся — а хотілося ж бо sub speciae aethernitatis⁶! Добре, ще тільки одне, на вже суто філологічний десерт: як Вам подобається такий цілком офіційний повний титул державної інституції — «Комітет по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю при Президентіві України»? Йй-бо, не вигадую, воно справді так називається!).

А тепер, для панорамности, дрібку контексту: позавтра лечу до Грацу — відкривати <...> якусь самашедчу виставку з хлібно-

водних інсталяцій (я не жартую!) pod tytułem⁷ «War and Communication»⁸ (sic!). Знайомий нардеп, почувши, куди лечу, відреагував схвально: «На Яворівському полігоні зараз випробувань немає — можна летіти»⁹. От усе це вкупі, либонь, і зветься — постмодернізм?..

Так чи інакше, а ХХІ-ше століття почалося — а ми ще є! Юрію Володимировичу, ну чи ж це не самодостатня підстава для оптимізму — попри все вищезгадане й незгадане?..

Цілую — навіть не чекаючи Вашої відповіді (знаю, знаю, що скептичної!),

Ваша

Оксана Забужко

ПРИМІТКИ

¹ Очевидно, цей лист було вкладено в посилку з книжкою: Оксана Забужко. *Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу*. Вид. 2-ге. — К.: Факт, 2001.

² Мого попереднього листа було написано за три дні до атак на вежі Нью-Йоркського Торгового Центру. В міжчасі Дж. Буш-молодший оголосив «війну світовому тероризму» — de facto нову версію світової війни, цим разом проти «невидимого» — і, зрештою, віртуального — ворога (хоч однозначної правової дефініції тероризму не вироблено й досі, завжди до того здавалося самозрозумілим, що тероризм — явище локальне і в кожному конкретному випадку переслідує свою осібну політичну мету, ірландська IRA одну, палестинський ХАМАС іншу, — міфологема «світового тероризму» стала своєрідним аналогом міфу «масонської змови», але, попри свою явну логічну суперечливість, виявилася зручною для заповнення ніші «ворога демократичних цінностей», спорожнілої з кінцем «холодної війни», і блискавично та без опору ввійшла в міжнародний обіг).

³ Мається на увазі те місце з мого «Прощання з імперією», де я писала про «вчасність» смерті Й. Бродського, емблематичного «поета двох імперій»: якраз на схилі епохи органічного йому «географічного» імперіалізму, — і завважувала, що «відходити вчасно — то теж, що не кажити, знак богообраности» (див.: *Хроніки від Фортінбраса*. — С. 296).

⁴ Тут неточність: І. Драч був тоді не міністром інформації (міністерство інформації було зліквідоване в 1999 р.), а головою одного з наступників цієї інституції — Держкомінформу, якому підпорядковувалося й книговидавництво.

⁵ Мова про серію «Бібліотека світової літератури», що анонсувалась як спільний проект «Фоліо» й Інституту літератури НАН України (на сьогодні

вийшло друком бл. 70 книжок із 250-ти). «Всех удивил» (натяк на Гоголівського «Ревізора»: «...и тут же в один вечер, кажется, все написал, всех изумил») — не зовсім риторична фігура: як-не-як, то був перший випадок такого грандіозного видавничого проекту, де спонсором приватного видавництва виступила держава, і це не могло не збудити сенсації в колах фахівців.

⁶ З погляду вічності (англ.).

⁷ Під назвою (польськ.).

⁸ «Війна й комунікація» (англ.).

⁹ Про якого саме «нардепа» мова, точно згадати вже не беруся, але дотеп типовий для того часу: 4.10.2001 р. над Чорним морем зазнав катастрофи ізраїльський пасажирський літак Тель-Авів—Новосибірськ — за офіційною версією, його було збито українською ракетою С-200 внаслідок помилки в ході випробувань. Це був другий, зразу за Кучмагейтом, скандал, який остаточно підірвав міжнародну репутацію України. З часом з'явилися фахівці, що поставили цю версію під сумнів, але українським суспільством вона навіть не дискутувалась, а була однозначно сприйнята з традиційно національним меншевартісним гумором і анекдотами на кшталт «Яка країна, такий і теракт».

[56]

3 січня 2002¹

Дорога Оксано,

Кілька сторінок перед Фортінбрасом був Йорик, тільки череп².

А під снігом Йорик зберігся б краще. Тепер у Києві сніг. Краще збереження. Як довго?

Ваш Ю. Ш.

ПРИМІТКИ

¹ Лист написано від руки, уже явно нетвердим письмом (див. вклейку, фото 24).

² Фортінбрас з'являється у 2-й сцені V-ї дії «Гамлета» (сцена в замку), череп Йорика фігурує в 1-й сцені цієї самої дії (сцена на цвинтарі).

2 березня 2002 р.

Милий-любий, дорогий-дорогесенький Юрію Володимировичу!

Навіть не уявляєте, як Ваша (дарма що непунктуальна!) кореспондентка втішилася скупю звіткою про бідного Йорика! — зразу, спасибі Вам, знялися з мене всі, місяцями нагромаджені страхита-комплекси, і ввімкнулося світло на серці, і зробилося так, наче в розвінчаному велебним гарвардянським літературознавством «Слові о полку»¹: страни раді, города веселі!.. Тільки в одному змилили-сте: зима в Києві сей рік куди більше подобала на зовсім-таки щиру весну, навіть травичка по парках зеленіти стала, і крокуси, кажуть, у підкиївських лісах із землі полізли, геть ігноруючи політичну ситуацію в країні, — зате з початком весни календарної, гульк! — прокидаємось, а у вікні все білим встелено! не інакше, як назустріч виборам²... (Тільки не хочеться продовжувати альязію до захованих під снігом Йориків, бо дуже вже реалістично [НЕ постмодерно!] може вийти, цур йому, — хоча, а ргoс postмодерности, анекдоти в нас циркулюють на ВСІ актуальні теми, з 11-м вересня включно, що, боюся, є свідченням не так нашої невхильної кудись-там-інтеграції [?], як обвального подурнішання нації в цілому, бо рівень гумору — десь на рівні мого покоління тінейджерів, або ж пересічного американця з якої-небудь gas station³, і я дедалі частіше згадую Ваші похмурі бурчання на адресу грядущого [тобто, котре «грянуло»!] століття й, хитаючи головою, бачу, що рація таки за Вами, — хоча, з огляду на Ваш гуманізм, не думаю, щоб таке моє визнання Вашої стратегічної далекоглядности Вас дуже потішило... [NB: Ото закрутила!])

Але нумо краще про гарне! Спогади Ваші, кажуть, уже ви-йшли, тільки ніхто їх у Києві ще не бачив — оце щойно днями по-хопився вщерть залкоголізований «бивший інтелігентний человек», харків'янин І. Бондар-Терещенко⁴ ознаймити про їх з'яву в одній та-кій (не знаю, чи чували?) «тоже-літературній» (новій!) газетці, котра гордо зветься «Книжник-review»⁵ (отако!) і являє собою досконалий взірець української журналістики епохи-«пост»: повна відсутність професіоналізму (навіть на рівні коректури!), а також <...> будь-яких стимулів того професіоналізму, бодай із часом, десь якось

настаратися. Відповідно до такої «платформи» видання, з бондар-терещенківського review (sic!) я жодного, хоч би найприблизнішого уявлення про Ваш 2-томник скласти так і не потрапила, — ото тільки й упевнилася, що не брешуть люди, вийшов! А вже докладніше на цю тему, маю надію, поговоримо у Вас, якщо, звісно, не виженете (от як тепер українські гречні панянки в гості напрошуються!), — бо я таки не на жарт збираюся в Ваші краї (як і обіцяла!), хоч наразі ще й «без паспортів, без виз», але офіційне запрошення маю — на квітень-травень, а решту якось сподіваюся до кінця місяця залагодити моїм звичайним «методом солоного зайця», сиріч засапаної біганини в останню хвилину... «Ничего, как-нибудь проживем», — як писав, здається, Бунін⁶, чи що?

От. А у Фортінбраса все, тьху-тьху, нівроку, — його, до речі, тут тиждень тому презентували — хоче вірте, хоче ні, — у вигляді кіна⁷ (30-хвилинного, страх авангардового, сценарій НЕ МІЙ, «прошу не винить», я обмежилася підписанням «права на використання текстів!»), — а тепер, у тому ж вигляді, повезуть на фестиваль до Парижа, а затим іще кудись, так що, коли дивитися збоку і здалека, то може навіть здатися, ніби «і ми, Химко, люди», тільки ж, по-перше, за Шевченком, «які з нас люди?»⁸, а по-друге (but not least⁹) — «а де ті люди є?» (Звучить трохи в режимі т. зв. «жіночої логіки», but I'm sure you'll know what I mean¹⁰, адже так?)

ПРИМІТКИ

¹ Натяк на жваво обговорювану тоді в славістиці теорію професора Гарвардського університету, історика Е. Л. Кінана, продовжувача лінії «скептиків» у питанні автентичности «Слова о полку Ігоревім» (його попередником був, серед інших, приятель та європейський наставник ЮШ Андре Мазон), який оголосив «Слово...» підробкою кінця XVII-го ст., а автором — чеського просвітителя Йозефа Добровського (див.: Edward L. Keenan. *Jozef Dobrovsky and the Origins of the Igor' Tale*/Harvard Ukrainian Series. — Cambridge: HURI, 2004). Цю версію підхопив Гр. Грабович і став ентузіастично її популяризувати (книжку Е. Кінана опубліковано в серії Гарвардського Інституту Українських Студій). Проти, натомість, виступив Омелян Пріцак — зі своїм датуванням «Слова» й своїм кандидатом на автора (Володиславом Кормильчичем із дружини галицького князя Романа Мстиславовича, див.: О. Пріцак.

Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». — К.: Обереги, 2008). ЮШ в «Я—мене—мені...» згадує, як свого часу був сперечався на тему автентичности «Слова...» з А. Мазоном (ЯММ-2. С. 288), — чи встиг він десь висловитися з приводу версії Е. Кінана, мені невідомо, але в усякому разі, як мовознавець, він також уважав «Слово...» за автентичну пам'ятку українського середньовіччя.

² Мова про парламентські вибори 31 березня 2002 р.

³ Бензозаправки (англ.).

⁴ Ігор Бондар-Терещенко, ІБТ (нар. 1964 р.) — літератор, канд. філолог. наук, автор низки книжок різних жанрів, об'єднаних незмінно скандальним характером (історико-літературознавчих праць без наукового апарату, збірок рецензій на дійсні твори, яким приписується вигаданий зміст, і т. п.). Питання, чи така послідовна праця над витворенням віртуальної реальности є свідомим містифікаторством, чи, як у випадку іншого подібного автора — О. Бузини, — симптомом серйозних психологічних проблем, скільки знаю, ніколи публічно не піднімалося, хоча як «феномен доби» (епохи «сну розуму») давно заслуговує на суспільну увагу.

⁵ «Книжник-Review» — двотижневик, виходив у 2000–2007 рр., гол. ред. Костянтин Родик. Видання мало на меті інформувати широкого читача про новинки на українському книжковому ринку і в цій функції було єдиним і незамінним за всі роки незалежности — лакуна, утворена з його закриттям, досі не заповнена. Тут у мене, однак, мова про іншу, історично, може, не менш важливу функцію «Книжника»: саме він уперше вивів на яв цілий букет системних хвороб української культури (відсутність єдиного інформаційного поля, національної книжкової дистрибуції, дефіцит професійної літературної критики і т. д.), які доти взагалі не завважувались, — і тим дав поштовх до їх громадського обговорення.

⁶ Помилка: це не Бунін, це Вертінскій — Харківський романс 1918 р.:

Это все, что от Вас осталось:
Пачка писем и прядь волос...
Только сердце немного сжалось, —
В нем уже не осталось слез.

Вот в субботу куплю собаку,
Буду петъ по ночам псалом,
Закажу себе туфли к фракку...
Ничего, как-нибудь проживем.

⁷ Прем'єра фільму «Хроніки від Фортінбраса» (режисер і сценарист Оксана Чепелик, оператори Володимир Піка, Богдан Підгірний, в гольолях Ірина Андросова, Геннадій Корженко, Георгій-Григорій Пилипенко та ін.) відбулася 21 лютого 2002 р. в Київському Будинку кіно.

⁸ З вірша «Доля»:

— Учися, серденько, колись
З нас будуть люде, — ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,
І вивчився. А ти збрехала.
Які з нас люде?

⁹ Але не менш важливе (англ.)

¹⁰ Але певна, Ви зрозумієте, про що я (англ.).

На цьому місці текст листа уривається — чи кінцівку було дописано від руки, чи вона випадково стерлася з файлу, вже не згадати. В радіокомунікаціях це називається — «кінець зв'язку». 1 квітня я вилетіла до США.

Ми розминулись, як з'ясувалося потім, на кілька тижнів: в лютому ЮШ потрапив до лікарні, звідки додому вже не повернувся. Нічого про це не знавши, я марно пробувала додзвонитися зі своєї, загубленої в полях за дві години їзди від Нью-Йорка, письменницької колонії імені небіжчика Ледіг-Ровольта (чийми «роман-газетами» живився молодий ЮШ в повоєнному Мюнхені — всі ми «нанизані на один мотузок», атож!) на знайомий номер: 212-666-94-11. Відповіді не було. Можна було, правда, ринутися тоді в розшук і по інших нью-йоркських номерах, підняти спільних знайомих, допитатися, приїхати, прийти в лікарню... Можна — якби я проявила в тому напрямку більше наполегливості. Я її не проявила. 7 квітня в моєму комп'ютері з'явився новий файл, який невдовзі отримав назву — «Музей покинутих секретів». Мені так захоплено тоді працювалося, серед тих підньюйоркських полів...

Звістка прийшла 13 квітня — потелефонував хтось із друзів (Аскольд Мельничук? чи Вірляна Ткач?.. міг бути й хтось випадковіший — новина полетіла по українській громаді, як по бікфордовому шнуру). В щоденнику я, пригнічена почуттям вини (перед мертвими ми завжди винуваті — вже тим одним, що живі), того дня записала: «„Дєдушка“ вмер, так і не дочекавшись мого дзвінка».

І далі: «Не попрощалася. Не встигла сказати „на дорогу“ доброго слова — а яким би воно мало бути, коли „по щирості“? Ким він для мене був — чи справді „дєдушкою“, людиною, особою? Та ні — культурою: „тим народом, якого нема“, за всю нашу, впродовж століття винищувану, інтелігенцію

одиноким відпоручником. Цього досить для біжучого (синхронного будням) діалогу — але явно недосить, аби підставити плече в смертну годину».

І ще: «Може, за останні роки — вже без листів, віч-на-віч із наближенням смерти, — він змінився, і навіть напевно так, судячи з тої обмовки — „завдання“ мені — про смерть ув одному з останніх листів, — може, нам знайшлось би з ним тепер — не тепер, учора, позавчора! — про що і на „людському“, не лише „общекультурному“ рівні поговорити, — але двері зачинилися, все, „допуск к телу прекращается“, і що з ним „в последнюю осень“ відбувалося, то вже — між ним і Богом...»

Дещо з того, що з ним відбувалося, розповіла мені потім Оксана Радиш-Міяковська («УВАНівська») — найсумлінніший, за звичкою професійного архівіста, свідок тих тижнів (її щоденник, у якому вона щодня, прийшовши з лікарні, занотувувала побачене й почуте, ще чекає на оприлюднення). Розповіла, між іншим, що мого листа ЮШ ще встиг одержати — в лікарні тримав його на столику коло ліжка, і пані Оксана в останній день перечитувала йому того листа, на його прохання, вголос: сам він і читав, і говорив уже насилу, «поговорити» нам би вже не вдалося... Тільки одну просьбу, звертаючись до друзів, вимовляв він наостанці цілком виразно:

— *Підіть, купіть квиток... Поїдемо до Харкова...*

(Який Харків йому в ті хвилини марився? Харків його хлоп'ячих літ, де він, неважаючи на руїну й голод, був щасливий, як всяка дитина, оточена любов'ю? Чи той Харків, де він у 1996-му закликав «видатних мужів науки і культури» не вбивати української мови — й лишився непочутим і замовчаним? А чи може, той, неіснуючий у жодному з земних вимірів, сліпучо прекрасний Харків нероздушених «метеликів Бредбері», в якому нерозстріляний Курбас ставить свою п'яту (шосту, сьому, соту...) виставу, осяяний блиском «загірніх озер» Хвильовий читає щось нове й натхненне перед молодістю молоддю, Йогансен знімає кіно за власним геніальним сценарієм, бойчукісти розписують інтер'єри небачених театрів неймовірними фресками, «і все те грає, шумить і говорить»?.. А там десь за ними й Потебня... і Сковорода... і ще якісь невіразні, але страшенно рідні силуети... Вітчизна духа, «дім за зорею», упокій, Господи, душу раба Твого Георгія, 12 квітня о 9 годині 14 хвилин ранку відійшов у вічність, науковий світ і українська громадськість сумують, продовжують надходити відгуки співчуття, про заходи буде повідомлено окремо...)

Про все це я довідалася вже в червні, коли приїхала на три тижні до Нью-Йорка — продовжити працю над «Музеєм...» в УВАНівських архівах. То був перший мій «Нью-Йорк без Шевельова» — а проте й далі повний його присутністю: так само, як в останню його осінь (у голові крутилося з «ДДТ»: «в последнюю осень — ни строчки, ни вздоха»...) я писала йому листи «без надії на відповідь»,

так тепер, висиджуючи годинами в «його» УВАНі, у вистражданому й «вибіганому» ним у 1961 р. «по 25 доларів на складку» затишному бібліотечному особняку на 100-й Вест⁷, тиняючись «його» Манхеттенем (Бродвеєм — повз ті ресторанчики, де ми обідали, по Клермонт евеню — повз його під'їзд, через Сентрал-парк — до часто відвідуваного ним Музею Гугенгайма...), а вечорами жадібно читаючи щойно тоді вперше запопале до рук «двоєстомище» й відкриваючи незнаного мені доти ЮШ («ну конспіратор!» — ахала раз у раз, вражаючись його вмінню «тримати язика за зубами»), я продовжувала з ним подумки розмовляти й навіть сперечатися — «без надії на відповідь». Не був це, повторюю, той, інерційно докручуваний свідомістю «діалог із небіжчиком», який завжди буває по втраті близької людини. Було інше: майже дотикальна присутність у повітрі того нью-йоркського червня його невидимого, але живого й незглибимого «я», — подібне відчуття виникає при «спілкуванні» з класиками минулих епох, зі старими майстрами в світових музеях — з усіма, кого звично звать «великими». І, дивним чином, була в цьому й відповідь на питання, поставлене ЮШ на початку його спогадів: що є «я»? («...Ми кажемо *моя рука*, *моя нога* так, як кажемо *моя книга*. Займенник виразно каже про приналежність мені, але не тотожність. Гаразд, але мова йде далі. Ми кажемо *моя голова*, *моє серце* і узагальнено — *моє тіло*. Значить усе це теж не я. Що ж тоді я? Душа? Але і тут мова наказує нам казати *моя душа*. Значить і душа — не я. І так оте кляте я прослизає між пальців, і ми не можемо його ні з чим асоціювати». — ЯММ-1. С. 9-10). Тепер експеримент було доведено до кінця: вічно-пошукуване ним «я» остаточно звільнилось від тіла, пішло в «ніде» — а проте, цілком очевидно, й далі лишалось «тут» — скоро змушувало мене (коли послуговуватись тою самою, «найнезаперечнішою» для ЮШ лінгвістичною аргументацією!) звертатись до себе в другій особі...

І ще сім років мусило минути, перш ніж я зібралась перечитати ціле наше листування — і вразилася з того, як фатально мало розуміла тоді ЮШ, скільки мені просвистіло повз вуха, — і як, усе те бачачи, він, проте, послідовно і вперто, з істинно вчительською терпливістю з року в рік продовжував «завантажувати» в мене оте своє таємниче «я» — мов комп'ютерну програму. І — найдивніше! — як йому це, попри весь «опір матеріалу», таки в д а л о с я: перечитуючи його листи, беручи слід і заглиблюючись у хід його думки далі й далі «за лінком», як у нетрі інтернету, я впізнавала

*В листах тої пори до Людмили Коваленко-Івченко, з яких можна скласти деяке уявлення про ту розпачливу кампанію (будинок ішов з торгів усього за 50 тис дол., кошти треба було вносити негайно, а за рівнем культури тодішні українські скоробагатоки на еміграції ще не надто різнилися від нинішніх в Україні й на потреби науки жертвувати не спішили), ЮШ подає зведення з поля битви, і серед них наступне: «У Ньюарку збирання грошей серед галичан — власників крамниць і лікарів дало загальну суму... 25 доларів» (лист від 24.01.1961 р., цит. за: УВАН. *Новини з Академії*. — Ч. 32. 2008 р. — С. 18).

приховані, наче водяні знаки, відбитки його «копірайту» на сотнях дрібних порухів уже мого власного «я» — і в писаннях своїх так само: а я ж і справи собі не здавала, як багато, виявляється, йому завдячую...

Так із ними й буває, з великими: думаючи, що залишили їх у минулому, ми озираємось на них — і виявляємо, що насправді вони не позаду, а далеко попереду нас. Щоб наблизитись до них, треба їх наздоганяти.

«І вітчизна в мені ще колись упізнає себе»...

Тут маленький відступ: я писала це на зорі нашого «епістолярного роману», в березні 1993 р. в Ялті, куди втекла страждати від недосконалости своєї «срамотної вітчизни» й обдумувати «топологію українського аду», готуючись до нової — цілорічної — поїздки в США («можна жити і так — все життя утікаючи з зони!»). ЮШ тоді в Нью-Йорку збирався в подорож на Україну й дописував для виступу на Харківській конференції своє есе «Лесь Курбас і Харків» («Курбас був, може, найвідважніший і найпослідовніший з усіх діячів тих трагічних років. <...> Йому, людині Заходу, причетній до культури німецькомовних країн, Австрії й Німеччини, було ясно, яка порожнеча, яка пустеля, яка трясовина його оточувала <...>, як усе треба було починати майже спочатку»), — і Тичинине «Ой, яка пустеля!» ставив епіграфом до трагедії цілого покоління: «...Уся ця поезія — „Плач Ярославни“ — це як реквієм Курбасові і всім тим, геніям і просто людям, хто зарано прийшов у світ, в Україну» (ВП-2. С. 271-272).

Не змовляючись, ми писали про те саме, в той самий час (навіть із тими самими ключовими образами: в нього — «усесоюзні Соловки», в мене — вулична скрипалька з «блатним» фольклором). Коли через кілька тижнів, уже знову в Нью-Йорку, ЮШ читав мою «Ялту» («Крим. Ялта. Прощання з імперією»), він мусив упізнати в ній і своє, тисячі разів перевистраждане-передумане, — і передмову до «Автостопу» писав, коли перефразувати його власні слова, «прямо про Забужко, побічно — про себе». В ньому-бо дуже жива була тоді ця надія — що вітчизна, вийшовши з «зони», от-от «упізнає себе»: в ньому, в Курбасові, в Кулішеві, в Хвильовому, — в усіх, хто був «зарано прийшов»... Наздожене їх, випростається на їхню мірку — і, дивлячись на них, усвідомить свою велич. Бо, як твердив його улюблений Шопенгауер, нація складається не з живих обивателів — а з мертвих героїв. Не з низин, а з вершин...

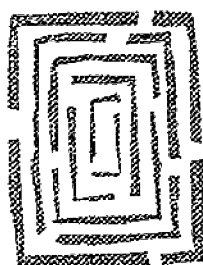
За життя ЮШ цього не сталося. Шлях сходження нації до них — тих, хто попереду, — виявився значно довшим і стрімкішим, ніж йому тоді здавалось. Україна так і не усвідомила себе нацією Курбаса й Куліша. Ані, поготів, — нацією Шевельова.

Але це станеться. Обов'язково станеться. Я йому обіцяла.

Спасибі Вам, Юрію Володимировичу.

Простіть нас, Юрію Володимировичу.

ДОДАТКИ

28 ДНІВ ОСОБЛИВОЇ СЛУЖБИ СОЦІЯЛІСТИЧНІЙ БАТЬКІВЩИНІ І ПО ТОМУ*

Бувальщина і небувальщина

Я постановив удатися до безпрецедентної спроби. Якщо вона вдасться, вона не матиме наслідувачів. Я маю намір створити портрет, вірний натурі, а людина, яку я спортретую, буду я сам.

Жан-Жак Руссо

Je suis Jean, je suis Jaques, je suis roux, je suis sot, mais je suis pas Jean-Jacque Rousseau.

Шарж на імітаторів Руссо

Можна було б почати від народження героя, і тоді це виглядало б, наприклад, так: Н., офіційно — громадянин Н., народився в селі Пришійкобиліхівіст над ставком Вишневим коло хати. Було це чи то на Коняччині, чи то на Кобилетопщині, котре з двох — сказати важко, бо в обох райцентрах собори давно пішли на службу культурі, а пам'ятники Великому Вождеві були стандартні. Зрештою, розрізнення таке й не має істотного значення, бо початок цієї історії застав Н. не в місці народження, а в славному першопрестольному місті Харкові, і то після того, як перейшов той престол із наказу Постишева до тепер уже, виходить, другопрестольного міста Києва. Рік був сорок перший, і війна вже почала перекидати людей з місця на місце включно з по тойбіччям. Не так давно Леонід Плющ на сторінках «Сучасности» написав про тридцять чорний рік, а нам припадає докинути тут слівце про сорок чорний.. Колір цей на сході Європи довго був модний.

Розв'язування світових проблем мало залежало від Н., але йому здалося, що, скільки можливо, треба було зважити на тривожні сигнали. Війни ще не було, і ніхто не казав Н., чи вона буде. Але залізничний

* Друкується за: *Сучасність*. 1998. №10. С. 97–116.

рух... Від квітня і далі чимраз ясніше проймала тривога. Нестримним потоком котили військові ешелони на захід, на захід, на захід. Пасажирські поїзди відводилися на запасні колії, часто стояли там годинами. Пізніше була створена легенда про хижу Німеччину, яка зненацька напала на безборонну овечку — Росію. Але овечка активно готувалася проковтнути свого агресивного вовка. Німці випередили росіян — не знаємо, наскільки, але знаємо, що не набагато. Н. вирішив не купувати путівку на літо. Він, бач, любив Крим. Але голову на плечах треба було теж мати.

Несусвітненне скупчення війська, не готового до бою ні ідейно, ні технічно — як загально відомо і як здогадувався кожний, із Н. включно, — мусило кінчитися і кінчилося масовим полоном і втечею. Навіть у геть східному Харкові далася взнаки катастрофа на заході. Тисячі й тисячі здавалися в полон і гинули. Спримітивізовано, але показав уламки цих процесів Олесь Гончар у своєму «Циклоні», який він назвав романом. До Харкова поранених не везли, вони гинули далі на захід, тільки хвилі цивільних утікачів, особливо євреїв, безглуздих у своїх хутрах у липневій спеці, приносили до нібито мирного міста воєнну тривогу й приреченість живих.

Початок Другої світової війни був дуже відмінний від початку Першої. Тоді радісно-тріумфальні маніфестантні юрби великих міст обіцяли собі тріумфальний і близький вступ свого війська до ворожої столиці і, кажучи словами російського класика (зовсім з іншої нагоди і в іншу добу сказаними), «в воздух чепчики бросали». Друга світова війна в її початках 1939 і 1941 років у Франції, й Англії, і Польщі, а за два роки — Росії, виростала з приречености, болю й відчаю. Гітлерівська Німеччина намагалася відродити настрої 1914 року, але це їй не дуже вдавалося. На теренах Росії і з-під Росії все, починаючи від ануляції міжнародної конвенції про полонених і заміни її законом про кару смерті за полон, віщувало еру безвартісности людського життя і здобутків людських культурних цінностей. Безглуздість усього людського і людиною створеного, що стала основою філософії ленінізму й сталінської метастази його в їхній квінтесенції червоного терору, тепер поширилася з ув'язнень, арештів і розстрілів (а тепер і шибениць), що запанувала на численних ґулагах, поширилася на всі сотні мільйонів населення Імперії без обмежень і порятунку. Чим різнилося приречення Ленінграда чи Сталінграда від убивчих мерзлот Заполяр'я?

Рішення Н. — де бути у війні та як не бути — може, не було б таке виразне, як воно стало 1941 року, якби іншою була хронологія його

народження. Певна річ, він знав би, що ця війна не була його. Росія благала про порятунок батьківщини, Німеччина горлала про порятунок Європи. Н. знав, що яка б не була фразеологія, не буває воєн, щонайменше між великими державами, без грабунку майна і території, і пусті слова про право. І про чиєсь визволення. А поза тим не був же він ні німець, ні росіянин, а отже... Важить у формуванні поглядів школа. Школа навчає, але вона й прищеплює брехні. Часом менше, часом більше. Навчання Н. припало на період, коли старо-імперська школа розхиталася. Нова, комуністична, ще була в сповитку, і вплив її був ще обмежений. Ні в піонерах, ні в комсомолах Н. не маршував. Свободи вибору власної думки було більше, ніж будь-коли протягом щонайменше цілого століття. Можна було б ще мислити про вплив кінтальсько-ціммервальської програми Леніна, але на ідеологічні програми швейцарського миролюбця Н. мав вироблену свою протитотуту. Так і сталося, що Н. мав сприятливі обставини на власне мислення. Більші, ніж міг би мати, якби народився на десять років раніше або на десять років пізніше.

Тут час закінчити передмови і пора почати нашу історію.

Запишемо собі дату. 17 вересня 1941 року, близько десятої години ранку. У доброму традиційному романі тут має бути сказано: пролунав дзвінок. Соцреалізм є соцреалізм. Він пише все, як було. І завбачає події. Дзвінок пролунав. У мешканні жило дві родини, одна Сербиних, друга, як уже знаємо, Н. Цей дзвінок був до Н. (Попередження телефоном не було і не могло бути, бо не було телефона. На соціальній драбині Н. був не на найнижчому, але далеко не на найвищому щаблі. У ті роки таких громадян записували в чергу на телефон, але телефона не ставили.) Гість, що оце дзвонив, мав вибір піти ліворуч до Н. або до Сербиних праворуч. Він, не питавши, пройшов до Н. Тут мало відбутися те, що й досі відбувається в таких обставинах: Н. мав вирішити, якою мовою говорити із незнайомцем — українською чи російською. (Гість першим не заговорив.) Щось підказало Н. — російською. Відчуття було правильне, від цього вибору розмовці вже не відходили. Гість роззирнувся, помітив — так потім з'ясувалося, — на полицях кімнати многотомник «Історії України» Грушевського, назвав своє прізвище: Галицький, блимнув своєю посвідкою і запросив піти з ним на розмову — чи дружню? — на розмову до КГБ на Раднаркомівській, зовсім близько. Громадянки Н. не було вдома, від початку війни всі жінки з самого ранку вирушали по харчових крамницях — ану ж десть щось «дають», черги там треба було

вистояти. Н. запитав, чи треба лишити записку громадянці Н., і йому сказано, що робити цього не слід. Бажання гостя, — звісно, наказ.

Дорога була коротка, від Пушкінської по Раднаркомівській до Сумської, і розмова не зав'язалася. Та й як списувати протокол посеред вулиці? Коли вони були близько Чернишевської, заревли сирени повітряної тривоги. Н. автоматично вповільнив ходу, щоб звернути до сховища, — так його вчили, але Галицький кинув: «Чекістів бомби не беруть». І далі до призначення.

Бюрократичних перешкод у вступі до будинку КГБ не було, окремої перепустки на Н. не було. Вартовий поводився, як зі старими знайомими, з обома. Трохи згодом до кімнати Галицького ввійшов ще колега чи помічник Галицького. Він назвав себе Гончарем. Галицький був єврей, Гончар — українець. Розмова, якщо назвати це розмовою, тривала близько дев'яти годин, два «службовці» явно потребували чергування, мабуть, теж підкріплень. На гостя цей привілей не ширився, наскільки добра кухня КГБ — він так і не дізнався. Які думки снувалися під час цілоденної відсутності чоловіка в голові його дружини, — це його гостителів не турбувало.

Питання, ставлені двома допитувачами, не були імпровізацією. Ставлено їх, напевне, сотні або й тисячі разів. Були розподілені ролі між ними двома. Те, що питав один, не повторювалося другим. Спочатку йшла — досить коротко — група запитань про походження й родину. Друга серія, куди докладніша й довша, була про старших колег Н. Хотіли вони, щоб Н. оповів про «контрреволюційні погляди» Булаховського й Білецького, Олександра Івановича. Але Н. наполягав, що ці погляди були достеменно такі, як належало чесним радянським людям, і слідчі не наполягали на своїх запитаннях-припущеннях. Питали більше для годиться. Справжні контри були виловлені давно до того.

Дальша серія була про дрібнішу рибку, про колег нижчого рангу — доцентів, аспірантів тощо. Окремою серією були запитання про сексотів. У цих питаннях Галицький і Гончар навіть не дбали про те, щоб приховати від Н., свіжої жертви, хто саме був у них на обліку і на послугах. Так, за місцем у списку незаперечно виявилось між іншим, що заслуженим серед них був Мусій Абрамович Файбишенко, Муся, сусіда Н. через вулицю. Муся був собі таким звичайним газетярем, а потім загорівся бажанням зробитися науковцем і то саме мовознавцем. Годі було оселитися коло Булаховського, бо там не аспірантів селили. Натомість «випадково» оселити Мусю проти Н. (чи

Н. проти Мусі) — не було нічого легшого. Так Муся завжди знатиме, що робить Н. або що робить Муся від Н., а там і Булаховський не був бездоглядний. Знатиме Мусю, то знатиме й Галицький, і ті, більші, що стояли за ним.

Натрапити на Мусин слід для Н. не становило труднощі. Галицькому треба було лиш закинути якісь прогріхи Н., людей без прогріхів до кабінету Галицького не приводили. Як сказав тоді Галицький своєму свіжому підопічному: «Ви не ворог, але у вас є помилки». Конкретно, як виявилось, тих «помилоч» було дві. Одну послав йому Бог аж того дня 17 вересня: Грушевський на книжковій полиці. Але другу Галицький приніс уже з собою: була тоді нова постанова уряду про стипендії студентам. І Н., було відомо Галицькому, сказав, що ця постанова перегороджувала дітям колгоспників доступ до навчання у вищих школах. Відомості Галицького були правдиві. Н. справді таке сказав, і тепер був час покаятися. Він це й зробив, як належало. Діагноза Галицького була саме в точку... Це була «помилка», і груба. Але це не був злочин, Н. покався, і Н. став на шлях виправлення.

Але тут блиснув у свідомості Н. переважливий висновок, про який Галицький не подумав. Н. справді сказав цю єресь, але він сказав про це вчора і сказав Мусі Файбишенкові: ergo, на послугах Галицького був не хто інший, а саме Муся з його лискучою лисою головою, і круглим черепом, і викоченими на стало очицями.

І зв'язок між двома, Галицьким і Мусею, був активним. Із Файбишенком треба було бути обережним. А другим висновком було, що Галицький не мав завдання зліпити справу проти Н. Його цікавило щось інше.

Раніше чи пізніше, все на світі має свій кінець. Так і дружня розмова втрюх — Н., Галицький, раднаркомівський Гончар. Якоюсь мірою Н. склав свій іспит. Треба перейти до справи. Вона проста. Соціалістична батьківщина переживає важкий час. Н. повинен стати їй на допомогу, допомогти викрити її ворогів. Тільки інформація про прихованих і небезпечних ворогів. Не робити щось, а тільки сигналізувати. І тільки правду. Органи мусять знати правду і лише правду. Записувати ворожі розмови й оперативно подавати записи Галицькому. Двічі на тиждень Н. зустрічатиме Галицького на лавочці під пам'ятником Шевченкові й передаватиме записи. Можна стимулювати ворожі вислови, батьківщина подарує, але приписувати іншому те, чого він не казав, не треба, «все по закону». Н. повинен підписувати псевдонімом, який він обере сам. Н. розуміє важливість і потребу

таких дій. Н. розуміє потребу такої діяльності. Псевдонім... Нехай буде Шевченко.

Тут Галицький мало не ошелешений. «Нет, зачем же так?!», не наводячи доказів. Але Н. обстоює. Це буде під пам'ятником Шевченкові, — тому Галицький поступається. Сумління є і в охоронців закону. Сцена — ніби пародія з якоїсь п'єси Корнійчука, той стиль. Перша зустріч буде за три дні. Сьогодні ми прощаємося, і додому Н. доходить без сирен тривоги. Тепер треба виробити норми поведінки.

Вони прості. Не треба ні з ким зустрічатися. Це просто, у колофронтівому місті люди не ходять один до одного в гості. Школи закриті, нема потреби туди йти. Ходити можна тільки до найближчого сусіда, Мусі Файбишенка. Він, звичайно, напише донос на Н. А Н. напише донос на Мусю. Муся не знає, що Н. доносить. Галицький не знає, що Н. знає, яку функцію виконує Муся. Суцільний водевіль.

Водевіль, але не такий уже веселий. Сьогодні Галицький жартує про зустріч чекістів із бомбами і боронить Шевченка від зазіхання Н., а хто знає, чи пару років тому він не був причетний до вимордування 134 українських націоналістів, серед них Леся Курбаса, Валер'яна Підмогильного й Миколи Куліша у хащах Медвежої Гори? Не забув Н. і про відвідини харківського табору смерті на Чайківській. Н. був дев'ятирічним, денікінці захопили місто і другого дня той табір відкрили для оглядин, і батьки хлопчиків його туди взяли, ішли туди тисячі харківців, як на прощу, на вікопомну згадку про керівника катівні Саєнка. І він, хлопчисько, пам'ятав гори, такі гори трупів, сморід, уже сморід, ще недавно живих, ледь присипаних землею. Ще день чи два тому це були комерсанти, офіцери, поміщики, фабриканти, священики, усі класові вороги, а тепер це називалося боротьба кляс. Від того часу до 1941 року минуло зо двоє десятиріч, а над водевілем у свідомості Н. так і не розвіювався сморід недбалого і водночас систематичного і озвіріло-п'яного масового вбивства, що звалося боротьбою кляс. Як ридма ридав над тими гекатомбами смерті поетів тремтячий голос — Звір поїдає Звіра... А тепер щось із того вчувалося, ввижалося над лавкою біля постишевського пам'ятника Шевченкові, й водевіля авторства товаришочка Галицького — краще було триматися далі, далі, далі...

Так от, водевіль товариша Галицького. Назву можна було дати, приміром, «Покута яничара». Роки вже дев'яності. Сонце світить чи не світить, але поза тим усе в порядку постійно, макдоналди й

публічні вбиральні працюють справно, і симпатичний дідусь екс-Галицький лагідно колихає онучка, облудну надію третього тисячоліття. (Песимізму наша конституція не забороняє.) А може бути й те, що самого Галицького розстріляно, нехай буде йому світла пам'ять.

На двадцять сьомий день від першої візити Галицького Н. сказав собі годі. Він попередив Галицького, що хоче їхати на схід. Усе робилося по закону. Галицький не перечив. Мабуть, секретний діалог водевілю на дві дійові особи, Муся й Н., не приносив Галицькому цікавого матеріалу. Урожай був би багатший десь у Кзил-Орді чи якомусь там Актау. Туди вже з'їхалося досить людського матеріалу з-над, скажімо, Дніпра й допливів. Бадьоро він благословив Н.:

— Їдьте, ми вас знайдемо.

Йому був властивий, як перед тим у репліці про німецькі бомби, оптимізм. Н. більше ніколи не бачив Галицького, Галицький не бачив Н. Це було 6 жовтня, останнє спіткання Н. із його ментором з Раднаркомівської. Можна було б святкувати визволення й перемогу. Хоч і мікроскопічну перемогу над Сталіновою Росією. Але Н. теж помилився. Запах крові й смерти не хотів лишати Н. Тим часом Н. узявся за здійснення того, що він назвав стратегією Сергія Левченка.

Але, забігаючи наперед, попрощаємося з тим, хто спрямував Галицького на слід Н. Мусю Файбишенка, либонь, вивезли в евакуаційних транспортах КГБ. Він мав незмірно більше «заслуг», ніж Н. Уже багато часу по війні Н. довідався з якоїсь газети, що Мусій Абрамович редагує харківську обласну газету «Соціалістична Харківщина». Булаховського перевели до Києва, Муся втратив інтерес до мовознавства й повернувся до журналістики. Як довго він це робив, коли помер, де похований, не знати. Часом думається — закономірно все-таки, що люди вмирають.

З перспективи геть пізнішого часу вся авантюра виглядає (як і сказано) поганим водевілем. Але в радянських тодішніх обставинах таких водевілів було багато. Одні так і лишалися сміховинками. Але мільйони дійових осіб, мобілізовані й наймані, як Галицький, «добровільні», як Н., держава в державі, усі в машкарах, з поміняними прізвищами, усі під щоденною загрозою, все облуда — Галицький, який зовсім не Галицький, Н., який не Н. Тихцем і оглядаючися, вони прокрадаються під теж облудний, постишевський монументальний пам'ятник Шевченкові, усе олжа і страх. Тільки справжній Шевченко — Шевченко.

Красний Лиман

Сказати про втечу з Харкова було легше, ніж утекти. Більшість залізничних ліній уже не працювали. Евакуаційні поїзди далеких маршрутів були завантажені вщерть, дощенту. Не було де навіть одну ногу поставити. Така спроба, якби сталася, кінчилася б нічим або смертовбивством. І як із такого вагона вилізти! А Н. хотів виїхати з Харкова, але зовсім не мав бажання заїхати бозна-куди, звідки не буде вороття. Ішлося, власне, не про куди, а про звідки. Найгірше було липшитися на своєму місці, де він був «у списках». Хто не хотів виїхати або не міг, мав бути знищений. Евакуація або смерть «за зраду». Ось кілька прикладів із практики його найближчого оточення. На фронті злочином і вироком був полон, у запаллі злочином була не-втеча. Ніхто вартісний не смів дістатися в німецькі лапи, постав задум розхарковлення, знехарковлення, у-Харкові-не-буття.

Після того, як Н. потрапив під одвертий нагляд Галицького і компанії, одверті контакти з іншими людьми, крім сексотів, стали неможливими. Так мусили бути перервані зустрічі зі справжніми приятелями, а вони були. Двоє входять тут у список дійових осіб, і вони тієї довіри не зрадили. Автором головної стратагеми був Сергій Левченко, викладач Харківського університету, допоміжну, але важливу пораду подав Володимир Цебенко, з педінституту. Обоє вони тоді не далися бути перемеленими між жорнами війни. Сергій Пилипович прибився по війні до київського берега і закінчив своє життя в Києві, працюючи в університеті, хоча ціною його рятунку були розвідки про Корнійчука і непевної вартости словники. Він прожив і пропрацював до 1969 року, і то в Києві. Володимир Григорович волів еміграцію і дістався до Каліфорнії, де його слід губиться, але не в обіймах якого-небудь іншого Галицького.

Стратагема їхнього авторства в той Сорок чорний рік була така. Н. виїде «дачним» поїздом до Шебелинки або далі по краснолиманській лінії, потім повернеться якнайнепомітніше до Харкова і вже не піде додому. Добра приятелька Левченкова, за фахом лікар-окуліст, візьме Н. до своєї палати, а там Бог дасть безпечне повернення до світу живих і цілих людей, уже під новою владою. Це не була політична організація, не було політичної програми. Це було взаєморозуміння і взаємодопомога ЛЮДЕЙ, те — в підсвідомому зародку, — що пишномовно можна було назвати НАРОД. Не змова проти влади, але якоюсь

мірою і змова. Н. не був навіть знайомий з лікаркою, знайомства не підтримувано і пізніше. Н. навіть не знав її прізвища. Єдине, що лишилося з цього епізоду, в якому вона ризикувала навіть життям, це посвідка, яка збереглася й досі. Ось її текст, не минаючи ні титла, ні коми:

Справка

Гр. Н. находилсЯ с 14/Х по 25/Х в Хирургич. клинике I (глазное отделение) по поводу Myopia et staphyloma post Nfr.
25/Х — 41 г. Вр. (Підпис нерозбірливий.)

З цією посвідкою Н. вийшов того ж таки дня на вулицю, це була Сумська. Після 12 днів темряви, задухи, тривоги, небезпеки. Безперервним плином тяглися валки німецького війська. На піпходах була народна гулянка, зустріч нового життя. Якась жінка кинула квіти. На будинку обкому партії вже був повішений німецький прапор з його хижою свастикою. На балконі обкому відчинилися двері. Витягли якогось чоловіка, зімпровізували шибеницю, чоловіка повішено, на грудях чимала таблиця з написом великими літерами «ПАРТИЗАН». Квітка зразу стала недоречною, гуляння не тривало довго. Чемного Галицького з колегами вже не було, нова влада дуже чемною не була. Треба було лаштуватися на контакти — чи не контакти — з новим хазяїном.

Чи були хоч би дні волі між двома неволями? «Хоча й волі, сказати по правді, не було». Красного Лиману Н. не знав, ніколи про нього й не думав. І це було добре. Треба було саме бути ніде. Але великого вибору, вважай, і не було. Красний Лиман був однією з дуже небагатьох можливостей. На поїзди далекого перебігу нічого було й сунутися. Зрештою, чим був поганий Красний Лиман? Та ж їхалося не кудись. Їхалося звідки. На Красний Лиман поїзди ще йшли за розкладом, продавалися квитки. Пасажирів було обмаль, але були. Поїзд ішов більш-менш за розкладом, подорож таки була авантюрою, але вона була. Поїзд рухався майже за розкладом, і Н. приїхав до кінцевої станції без пригод.

Перше, що Н. хотів зробити й зробив, було написати листівку до родини в Харкові. Листівку Н. написав по-російськи — щоб легше було читати цензоріві, Галицькому в широкому значенні слова. Вона, як потім з'ясувалося, дійшла й збереглася досі. Наводжу її тут, із купюрами місць інтимного характеру:

«7. X. 41. Милая [...], едем пока хорошо и совершенно спокойно. Сидим — стоятъ не приходится. Здесь, правда, приходится сидеть

почти сутки. Идет снег, но на вокзале тепло. ...Дядя Вова [Цебенко] ехал в одном поезде, но в другом вагоне и сошел на Шебелинке... Все пока идет неплохо, единственно, что меня гнетет, это то, что ты так плохо переживаешь это. Было не раз побуждение бросить все, поехать назад и взять с собой свою [...] Но С. Ф. [Левченко] доказывает, что это тебе не по силам. Все таки и толкотня, и бессонные ночи, и плохая погода. Но я крепко уверен, что скоро удастся вернуться и я крепко поцелую свою [...] Пожалуйста, береги себя, закажи порошки, чтобы ты не кашляла, и не мучь себя всякими выдумками, ходи в убежище и не спи в сырости, поменьше там сиди [...]. Ну, пока крепко, крепко целую, обнимаю и утешаю [...].».

У Красному Лимані Н. провів тиждень, але в містечку він не був. Це не було місце і не був час для туризму. Коло самого вокзалу височів чималий, кількоповерховий барак для робітників, привезених із Галичини працювати на Донбасі в шахтах і на заводах. З наближенням фронту робітники повтікали до своїх домівок і родин. Н. знайшов там тільки одного такого мешканця — молодого єврея. Молодик занудився в порожньому бараці, і радо прийняв ще одного мешканця. З харчами проблеми не було. У нормальні часи в бараці була їдальня, а в ній такий-сякий запас харчів, голод не загрожував. До порожнього бараку ніхто не показувався. Одного разу забрів міліціонер. Молодик, звичайно, був прописаний. Н., звичайно, ні, але представник закону цим не поцікавився. Н. пробував застерегти юнака про перспективи для єврея під німецькою владою, але це не насторожило й не налякало господаря.

Ірраціонально, всупереч невеселим виглядам на майбутнє, непевне для Н. і безнадійне для гостителя, це був ідилічний тиждень, краснолиманська свобода. Ілюзія сковородинського «світ ловив мене, але не впіймав».

Але ідилії довго не тривають. Н. мав зустріти нову владу в Харкові. Шпитальна койка вже чекала на нього, сторінка з історією хвороби, фіктивної, але історія все-таки була вже відкрита. 14 жовтня Н. виїхав — знову тим самим поїздом, але тепер у напрямі до Харкова. Поїзд і далі йшов за розкладом, каса й тут продавала квитки. Але цього разу пасажирів не було, ніхто не лагодився до приреченого Харкова. Був тільки машиніст у паротязі і Н. у вагонах. Коло Ізюма німецький винишувач збривальним летом атакував поїзд. Це не було приємно, але і машиніст, і пасажир уціліли. Ні один вагон не вибув з ладу. Поранених не було, бо не було пасажирів.

Історія зустрічі Н. з німецькими вояками (майстром шибеничної справи) тут уже розказана. Яка доля спіткала краснолиманського гостителя, лишається невідомим, хоч здогадатися не важко.

Уже перший крок на харківському ґрунті нагадав Галицького і продаж душі дияволі. Це було його місто. Звичайно, свої Галицькі були і в Красному Лимані. Але Н. їх там не бачив і міг забути. Тут? Що, коли Галицький ще не евакуювався? Коли вони зустрінуться на Сумській? Так близько від Раднаркомівської? Звідти — до пам'ятника Шевченкові? Звідти — до лікарні поруч обкому?

Одного служника юстиції Н. знав особисто. Це був уже викритий Олекса Полторацький (vulgo Полтораврацький). Кожного новака попереджали: з цим обережно. Він... Ну, ви знаєте. Згадувався гострий віршик Василя Курочкіна:

Осторожность, осторожность,
Осторожность, господа,
Патриот из патриотов,
Господин Искаритов
Приближается сюда.

(Цитую з пам'яті.)

Якби цей куплет згадався скоріше, можна було б узяти це ім'я як *nom de plume* для Галицького чи Файбишенка.

Шаркоф

Не шкодило б розписати тут історію Харкова й українців Харкова за майже півтора року німецької окупації. Але те, що тут пропонується читачеві, — не історія загальна, а тільки міркування на тему нейтральності або опору зайдам. Н., герой цього сумного роману, не воював із росіянами у роки окупантів і зайд. Він годився на якийсь — кількадекний (?) ніби компроміс із німцями. Він перейшов на німецький бік фронту. Але тепер, від жовтня 1941 року, як зберегти свою гідність? Здатися — не було б неможливо. Найпростіший спосіб — і німцями заохочуваний — був би записатися до так званої німецької народності (Volksdeutsche). Німці радо брали до свого складу людей, які казали, що вони німецького роду. Досить було мінімальних «свідків». Цим «німцям із народності» обіцяли в майбутньому порядні маєтки і блискучі перспективи в майбутній колонії на теренах Росії та

України. А тепер їх підкуповували харчовим утриманням, що у голоднілому й бездомному Харкові важило дуже і дуже багато.

Н. не робив спроб стати німцем. Отим легальним шляхом. Тут треба було починати з усвідомлення ситуації і свого становища в ній. Харків лежав у прифронтовій смузі. Своїх громадян він не мав. Людиність міста складалася з військових німців і з місцевих людей. (Цивільні німці, які пробували осісти далі на захід, до Харкова не заїздили.) Німці тут не жили, вони їхали далі на фронт, найчастіше — ще далі, в небуття. У самому Харкові утворився невеликий німецький цвинтар, коло педагогічного інституту (де тепер Опера). Невеличка українська громада спромоглася відвоювати будинок для «Просвіти» трохи на схід від Пушкінської. Але просвітяни чи не-просвітяни, з погляду адміністрації, звісно німецької, — вони не існували. Як не існували пацюки чи таргани. Армія могла вжити проти них, коли ті двоногі паразити ставали чимось загрозливим, дезінфекційних заходів, але ніхто не збирався надавати їм якихось прав або якимось за них дбати. Ніхто не мав наміру відновити електрику, водогін, міський транспорт, ніхто не уявляв навіть, щоб хтось із «місцевих» міг скористатися поїздом. Дикою фантазією було б сподіватися медичної допомоги.

Приватні контакти між місцевими цивільними й німецькими солдатами не були тотально заборонені, але не заохочувані, і ширших розмірів вони набирали лише у випадку тих, кого місцеві зневажливо називали «німецькі вівчарки», жриці еросу, за шмат гнилої ковбаси. Вони, мабуть, були б поширеніші, якби не цілковите або майже цілковите незнання чужих мов, — бар'єр, споруджуваний десятиріччями. Нащо місцевим дівчатам контакти (інакші від сексу)? Та навіть у сексі на сторожі німецьких чоловіків стояли німецькі закони про чистоту [німецької] раси.

Місцеві були потрібні німцям — адміністрації й солдатам — для відплатних акцій. (Більш-менш за пропорцією десять за одного.) Н. оповідає з власного досвіду. Він ішов Пушкінською вулицею вгору від пам'ятника Пушкінові. Він ішов східним боком, з рогу бачив жвавий рух, незвичайний у порожньому, зальодоватілому Харкові, і перейшов на лівий бік вулиці. Це був його порятунок. Усіх чоловіків, що показувалися на правому пішході, німецькі солдати хапали й підтягали до найближчого вуличного стовпа. За кілька хвилин квартал перетворився на колонний зал, на анфіладу шибеників у передсмертних корчах. Ніхто з них не був ні в чому винний, ніхто їх не судив. Жваво діяли виконавці. Чи вони слухняно виконували наказ начальників, чи вони відчували зловісну насолоду нищення людських життів,

яку так страхотливо відтворив Ігор Стравинський у своєму «Sacre de printemps», де, правда, жертва тільки одна, але оргія жорстокости від того не менша. Твір Стравинського — 1913 року, гітлерівці Харкова — 1941 року. Людство прогресує. Канібалістично-садистичний ефект у своїй істоті ідентичний. Підґрунтя ритуалу таке саме. А чи не було так само в дії тих червоних партизанів, які висаджували Хрещатик у Києві чи Палац піонерів у Харкові?

Так чи так, усіма забута насолода убивством на Пушкінській у Харкові не сприяла «дружбі народів», німецького й українського. А воля до неї була, хоча здебільшого виявлялася в малому. Н. пригадує розмову з незнайомим німецьким офіцером у тому ж таки Харкові. Н. говорив про сталінський режим, офіцер розумів, що це говорилося про гітлерівський. Під секретом згадувалося про гітлерівську «Mein Kampf». Вона була заборонена для місцевих. «Тільки для німців». Нелегально позичивши книжку, Н. законспектував її. Можна було зрозуміти, чому книжка була не для місцевих. Їх за людей не вважали. Це була дрібниця, майже ніщо, але психологічно ця позика книжки була спробою подолати бар'єр між народами.

Н. восени 1941 вибився з обложеного міста до плантацій цукрових буряків у районі тракторного заводу, звідки він повернувся додому з тими буряками до міста — замороженими, засніженими, підгнилими, але вони втримали його кілька днів. А він же міг бути і партизаном, і ворогом.

Уже напровесні 1942 року, коли в місті остаточно вичерпалося все їстівне, а нового врожаю ще не було, Н. із санчатами вирушив пішки, у хурделицю, аж під Богодухів засніженими рівнинами, щоб виміняти вишивки роботи його сестри на щось поживне, і тріумфально привіз до Харкова аж цілу конячу ногу. Нічого не було б легшого вартувим на роздоріжжях, як затримати Н., відібрати візок, а то й жартома підстрелити. Адже місцеві люди були ніщо. Якщо не ворог, то непотріб, плазма. І Харків був не місто, не Харків навіть, а якийсь покруч, Шаркоф звали його німці, хоч і німецьким місто це не було.

Близько півтора року провів Н. у цьому місті-привиді, де нічого не було, тільки намагання вижити. Коли він виїжджав із Красного Лиману, був намір протиставити божевілля війни свою волю людяности. Але на цьому проклятому місці ніщо не було можливе, навіть саме ніщо як таке, le néant, як казали французькі екзистенціалісти, ніщота — називав це Юрій Косач.

Покиньмо, отже, обложений, зачумлений Харків-Шаркоф. Місто-фантом, спогад про місто.

Анахорети Львова

Дата прибуття до Львова — 6 березня 1943 року. На тендері з вугіллям, ніч під дощем, чорні струмки на одежі, на обличчі, — як сажотруси. Львів був як Львів, дуже свій і порядно інакший. Шевченка в халаті клепарівського крою ще не було, а в бібліотеці НТШ рухливий Володимир Вікторович Дорошенко саме кінчав повертати на свої місця небезпечні книжки, видалені було через небезпечність у місяці зайд зі Сходу і своїх місцевих ентузіастів, а коло ратуші пильнував довкілля геральдичний лев, бажаючи чемно піднести лапу. Крім надміру німецьких мундирів, ніщо не зраджувало вояків-окупантів з-поза Одеру/Одри та ще певних себе «золотих фазанів» націонал-соціалізму. Війну ще тримали на ланцюжках офіційної пропаганди, в якій тільки проникливий здогадувався про розміри сталінградської остаточної катастрофи.

Але війна була вже на підступах, чорні патьоки її спливали скрізь, як тендерне спорошковане вугілля на обличчі Н., як воно виглядало на в'їзді — нарешті — до загибеного війною львівського австротурського вокзалу. І хто не хотів стати іграшкою в її руках, повинен був убезпечитися. Папірчики про працю з німецької або замаскованої під німецьку установи (а деякі були українські складом і суттю, афірмовані під німецьку і прикрашені тим-таки орлом непевної породи зі свастикою в пазурях) вимагалися й надавалися. Незабаром дядя Вася сповістив Н., що Н. уже «влаштований». Василь Сімович, любовно називаний дядя Вася, мав широкі впливи в українських колах Львова, у демократичних обставинах міг би, може, кандидувати на президента, але був занадто порядний для такої посади. А надто тогочасна Німеччина вже мала одного фюрера, і цього вистачало. В демократах не було потреби. Сімович ніколи не мав і не хотів мати організаційної праці, вищої від — перед війною — ректора Українського педагогічного інституту в Празі в кінці двадцятих років. Інститут той, до речі буде нагадати, носив ім'я Михайла Драгоманова.

Тут на арену життєпису Н. виступає адвокат, або, як називали в старій Галичині, меценас Голубовський (назвімо його так). Це з ним тоді перекинувся кількома фразами дядя Вася. Саме про Н.

Поза всяким сумнівом, Голубовський був українським патріотом, але це не стало йому на заваді прийняти німецьку державну приналежність (Reichsdeutsche). Членом нацистської партії він, скільки мені

відомо, не був, хоч і таке сполучення в тих обставинах не виключалося.

Голубовський дістав урядове (себто німецьке окупаційне) доручення скласти при обласній адміністрації Львова комісію для виготовлення німецько-українського словника правничої термінології. На фронті над Волгою, де в Сталінграді кипіло люте змагання за кожний будинок і вибоїну, зазяяла порожнечою велика діра. Не могло бути й мови про німецький рух уперед. Непевним був навіть рух назад. Але німецька бюрократична машина дуже поволі усвідомлювала ці гіркі істини і далі плекала ідею розподілу Росії між Німеччиною і Японією, не знати — по Обі чи Єнісею, але десь там. Місцевій людиності на захід від цих вододілів Німеччина мала принести німецький закон, німецьке право. Для початку — в Україні. Так, німецьке право, але все-таки право. Порядок.

На центр юрисдикційної діяльності обирається Лемберг-Львів. Українське місто, але з певними німецькими традиціями. Відповідно призначається українська людина, але формально, а певною мірою й культурно — німець, райхсдойче Голубовський. Вулицями Москви Сталін переганяє сотні тисяч німецьких полонених — дорогою до заповярних таборів смерті, а у Львові німецько-український юрист дістає наказ опрацювати німецький кодекс права для місцевої людиності, а власне для німецьких суддів, щоб вони правно й правильно керували своїми підвладними. «По закону», казав Шевченко, хоч і з іншого приводу, «по закону».

Тепер у комісії четверо. Вони мають створити передумови для кодексу. Тимчасом — словник правничої термінології. Прескриптивний. Сам Голубовський — голова і знавець німецького права; Паше-Озерський, експерт з радянського права, до якого українці, мовляв, звикли і люблять; пані Соня, львів'янка, яка секретарює й друкує; а оце відтепер — ще Н.

Вибір людей у теорії доцільний, охоплює все головне, що знають або повинні знати майбутні судді й правники в такому собі Луганську, на Поліссі, Гуцульщині й де там ще. Пані Соня типова львів'янка. Паше-Озерський чи не з Києва, право знає «общесоветское», говорити по-українському вміє, але, де можна й не можна, скакає в гречку московщини і не приховує того, що нетерпляче чекає на повернення братів з-поза фронту. Пані Соня принципово україномовна, але її українська мова така, як може бути після сорока років перебування в польському мовному казані. Н. поняття не має про судовий жаргон

з російськомовним судом і законами, а що вже казати про суд німецький, чи російський, чи будь-який ще. Голубовський-адвокат думає, підшкірно переконаний, що Теміда, а з нею, мабуть, і весь Олімп, природно мислять і промовляють — ви гадали б — по-грецьки? — ні, по-німецьки...

Відмінність не тільки в словах. Сама структура права радянська й німецька настільки різняться, що навіть, здавалося б, однозначні слова і однозвучні виключають будь-яке порозуміння. Обговорення однієї львівської картки могло тривати годинами, переходило у свого роду наукові виклади, і поки пані Соня заповнить якусь картку, сперечання розтягалося на години, а то й дні. А скільки тут випаровувалося темпераменту, звинувачень у невігластві й браку культури! Як у Глібова:

Хто винен з них, хто ні, судить не нам,
Та тільки хура й досі там,—

була б там, якби обговорення згодом не припинилося наближенням фронту і початком евакуації.

В одежі львівські правничі законодавці, крім Голубовського, не різнилися від звичайного стилю радянського службовця. Це були попри все «костюми», стандартні (маспошив) і щодня ношені. Може, вдома пані Соня мала щось краще, з часів перед «визволенням» 1939 року, але на роботу вона того кращого не носила.

Інакше виглядав Голубовський. Його гетри, його бриджі, самé добротне, німецьке, а може, колись англійське, вбрання цегляного кольору явно не були «визвалені» на схід від Сяну. Євген Тимченко оповідає про німецького власника в Асканії-Новій. Його звали Hohenlohe-Schillingfürst. Селяни перехрестили його в Голі-Ноги-Шилом-Хвіст. Голубовський не ходив з голими ногами, але кожна зустріч із ним нагадувала влучну селянську папшпортизацію. Перед нами був джентльмен.

Незвичайним було місце, кімната, де комісія працювала. Це було в будинку, де перед 1939 роком містилося польське воевідство, тепер, здається, чи не вулиця Винниченка, масивний адміністративний негостинний гмах габсбурзької епохи. Тоді, за часів Н., він був суцільно німецький (Gauleitung), і, виглядає, весь, аж до прибиральниць, партійний, націонал-соціалістичний. Заповнений брунатними мундирами з золотими нашивками (та ж goldene Fasane), обтяжними галіфе, чобітьми в повному блиску. Комітет Голубовського з советчиком, львівською панянкою й «східняком» із Харкова не надавався на сцену з Вагнерової «Валькірії». Відповідно, представники «вищої раси» не вчащали до чужорідного покою. Коли, вкрай рідко,

це все-таки ставалося, неминучим був несмачний ритуал. У цьому будинку не говорилося ні *добридень*, ні *добрий вечір*. На всі пори дня віталось ідеологізованим *гайль Гітлер*. Між собою комітетники ім'ям Гітлера, звичайно, не перекидалися. Але коли відвідувач із породи «золотих фазанів» помилкою або навмисне забрідав до «ненормальної» території і так вітався, виходу не було. Та це єдиний обов'язок цих ненормальних, недоречних зайд. Купити цією ціною право на те, щоб не робити нічого корисного для німців, здавалося не надто високою ціною. Німецькі войовники більше скористалися б із чужинецької праці на якійсь фабриці або сільській економії. З *гайль Гітлер* або без того, те, що комітет робив, скидалося радше на іронічний, глушливо болючий саботаж, хоч саботажем воно не було. Комітет чесно опрацьовував свої картки. Була не його провина, що зникав той, для кого картки готувалися. Остмарк (східна територія) не потребував німецьких суддів і німецького судочинства.

Не знаю, чи Голубовський повіз на захід матеріали, що потрапили до комітетської картотеки. Доля його була сумна. Він виїхав до Хемніцу. Там його спіткала вістка про смерть сина в Санкт-Пельтені від альянтської бомби. Незабаром розбомбований мало не доценту був і Хемніц. Під руїнами загинув і сам старий Голубовський. Мабуть, така була доля й словникових матеріалів і карток.

Пані Соня вирішила, що яка б не була доля Львова і її, вона нікуди зі свого міста не рушить. Коли вона дізналася, що Н. вирушає на Захід, до Лемківщини й далі, вона подарувала йому на дорогу валізку. Ця валізка зазнала чимало пригод, але доїхала аж до Америки. Дарунок і його мандри по-своєму символізували єдність України в тарапатах тих гірких і небезпечних років. Було це як благословення батьківщини на мандри поза батьківщину.

Чи соціалістична РОДІНА подарувала Паше-Озерському, незважаючи на його словесний патріотизм, колябрацію з ФАШИСТАМИ, не знаю.

Коли Н. їхав на захід, він думав про свої місяці у Львові. Були вони нелегкі, але попри все солодкі. Під чужою владою, але була це все-таки, коли можна створити таке слово, своїна. Робота? Вона була безглузда і кінчилася нічим, порожнечею. Вона не дала нічого ні росіянам, ні німцям. Як і в Красному Лимані, обом ворогам вона не принесла користи. Але ж саме цього Н. хотів. В обох випадках. Хоч у першому це було кілька днів, а в другому — майже півтора року. Сковороду знову згадував Н.: світ ловив мене, але не впіймав.

Анахорети в Берліні (Змарнована спроба)

Львівський правничий словник був не єдиним лексикографічним заходом німецьких урядових кіл на окупованому терені. Другим був сільськогосподарський, який був доручений Українському науковому інституту в Берліні, а персонально — економістові Романові Димінському. Праця над цим словником почалася вже не один рік тому, словник не мав колегії, все робив і за все відповідав сам Димінський. Без дискусій. Тож темпи роботи були незмірно швидші, ніж у Голубовського. Вже проходили коректи, пригадую Димінського за довгими шпалерами, що систематично прибували з друкарні.

Проте, коли пройшла поголоска, що Львів припиняє працю над своїм словником (не має значення, що зовсім іншого профілю) і що Н. стає безробітним, Іван Мірчук, директор берлінців, вирішив скористатися з цього й перехопити Н. до свого інституту.

Мірчук не був великим ученим, але він геніяльно вмів маневрувати між берлінськими партійними й колопартійними урядовцями, знав у цих бюрократичних фортецях усі ходи й виходи, досконало уявляв, як, коли, де і з ким треба перемовитися (німецький патріотизм не перешкоджав йому бути й справжнім українським патріотом), ставало в нагоді й те, що дружина його була німкеня, а дочка була німецькою фройляйн без догани. Чи треба додавати, що Мірчук був і членом націонал-соціалістичної партії?

Негайно полетіли депеші до Львова і його золотомундирних фазанів. Ще день, і Н. їхав поїздом (а це не завжди було просто) на оглядини й переслухи.

З його зв'язками і впливами, Мірчук зумів розбудувати науковий колектив, а також і солідну наукову бібліотеку, — кажуть, близько 35 тисяч назв. Тут були історик Борис Крупницький, етнограф Зенон Кузеля, якийсь час історик Михайло Антонович і мовознавець Ярослав Рудницький. Про Димінського вже була згадка. І в критичні для Німеччини часи Мірчук старався залучати науковців зі сходу. Найціннішим надбанням був Віктор Петров, науковець справді надрядний, отже, черга доходила тепер до Н. З інститутом і його книгозбірнею був зв'язаний ще Василь Масютин, гравер і німецькомовний письменник. Усе це, як на закордоння, були солідні досягнення. Але Мірчук не міг створити і не створив цілісного колективу, бо сам він

не був науковцем і не був ідеалістом, він був ділком коло науки і не багато більше. Та й німецький партійний провід хотів не чистої науки, а довідкової прибудови при урядових інституціях. Так і вийшло, що чи не найобсяжнішою книгою став «Довідник про Україну» («Handbuch der Ukraine»). Того ж стилю був і готований словник Димінського.

От до цього не дуже колективного колективу, не цілком наукового осередку науки тепер їхав Н. День запам'ятався тим, що саме тоді уряд заборонив усі театри. В опері Унтер-ден-Лінден мав іти останнім Вагнерів «Трістан і Ізольда», не знаю, чи ще пройшов, але надалі вже музи мали замовкнути. Занадто непросто і небезпечно стало ходити до театрів. Німецькі міста відтепер мали слухати музику алярмових сирен і какофонію вибухів бомб і мін, милуватися вогненними ріками, які ще недавно були вулицями. Десь годину тому. Неронова загибель Риму у вогні, помножена на можливості новітньої техніки.

Але Мірчук із його непохитною вірою у вічність Німеччини й Пруссії не хотів уявити собі присмерковості довкілля. І не завданням Н. було переконувати його в неминучості Мен Текл Фарес... Н. і Мірчук домовилися про працю Н. над словником. Прибулець зі сходу погоджувався взяти відповідальність над коректами інститутського сільськогосподарського словника. Але з однією умовою: Н. буде приїздити до Берліна, але житиме в Пляуені (чому саме там — про це пізніше), забиратиме туди гранки, а потім привозитиме їх до інституту.

Берлін бо, як на Н., став дещо неспокійним містом, а неухильно перетворювався на купу руїн. Щодня половина доби приносила англійську ескадрилью, друга — американську. Слідом за кожною спалахували квартали, злітали в повітря брили, що недавно ще були будинками, на вулицях засівалися міни негайної й повільної дії.

Зрештою, сама подорож залізницею до і з Берліну, навіть не під бомбами, була іспитом на витривалість. Вагони на станціях треба було штурмувати, кожне вікно вагона було амбразурою фортеці, яку треба було взяти з боєм. Ні, одного разу Н. зробив таку подорож, але не вдруге, англо-американці заповзялися не допустити до видання словника Димінського. Умова між Мірчуком і Н. лишилася на папері. Спершу ніби заходило на створення другого, після Львова, притулку анахоретів. Коректа словника — це було знаменито своєю безглуздістю. Але піротехнічні ефекти і балет кам'яних брил, — ні, ці розваги не вабили.

Минуло кілька днів, і стало відомо, що бомбової атаки зазнали квартали, де містився Український інститут. Інституту не стало фізично. Був це затишний двоповерховий будинок у затишному Біржевому

провулку, в центрі міста. Що діялося з книгозбірнею, і досі невідомо. За однією версією, вона загинула, цілком і безповоротно. За другою — вона цілісінька, під вагою зрушених мурів і даху. Треба тільки легендарного колоса, щоб він ту вагу зрушив. Або грошей, щоб зробити розкопи. Де ж їх узяти, того колоса, тих грошей? Збірка інститутська, всі свідчать, була першорядна.

Попри все, одне з останніх вражень з Берліну було добре. Одного вечора Віктор Петров запропонував Н. повечеряти в ресторані, але таки справді доброму. Чи є такі ще в Берліні? Так, він знає, десь у районі Курфюрстендаму. У гурманських здібностях Петрова ми ніколи не сумнівалися. Н. вагається, але спробувати можна. На адресі саме розвалене каміння. Н. готовий іти назад. Він такий обурений, що навіть не треба казати: «А я ж казав!». Але Петров не здається — перелізьмо через звалища. Справді, за верхів'ям тих звалищ щось непрезентабельне, але щось. Петров веде туди. «Бомби ніколи не вціляють двічі у те саме місце», — каже він.

А всередині — столики під білими скатертинами, порцеляна сервізу, добірне меню, зразкова обслуга, талони з продовольчих карток вистригають, але все інше — ніби не було війни, альянтських гостей, навали руйновиння.

Не знаю, чи те берлінське чудо вистояло хоч би до завтрашнього дня. Але того вечора то був не сон.

Берлін був занадто пошарпаний, щоб спромогтися стати сковородинським затишком, як були Красний Лиман і Львів. І Український інститут був занадто німецьким, занадто несвоїм. Світ намірявся впіймати Н., і тут мало-мало не спромігся.

Чудо в Штрасгофі

Перед Пляуеном треба було ще пройти випробування Штрасгофу. У програму входило повернутися до Львова, сховатися на якихось півтора чи два місяці на засніженій Лемківщині, перекрочити Словаччину і опинитися в Австрії. Усе це було занадто короточасне, щоб тут містечка й села випробувати на доктрину Сковороди. Першим містечком в Австрії був Штрасгоф, другим і останнім Трайсмауер. Про миготіння людей і краєвидів іншим разом. Але один епізод у Штрасгофі мусить бути згаданий, бо там і тоді антисковородинський світ зробив другу спробу захопити до своїх мацалець Н. Першою, нагадаємо, була зустріч

із громадянином Галицьким у Харкові. Цього можна було сподіватися, і воно тоді сталося, і на це Н. тоді відповів утечею й своєю правдою.

Натомість тепер, в Австрії, напад стався зненацька, і, якби не чудо, ледве чи врятувався б Н. із загрози. Найкраще переповісти епізод без надмірних коментарів.

Штрасгоф уважався перехідним табором для привезених зі сходу. Тут їх мили, чистили, реєстрували і звідси посиляли їх на працю. Власне, розтрошена Німеччина чужинецьких робітників уже не потребувала, фабрики їх не жадали, і Штрасгоф мав труднощі з розміщенням нових робітників. У чеканні в бараці тривали години, а іноді й день-два на спочин і на роздуми.

Такого бездіяльного ранку Н. вийшов на прогулянку. Чого б він краще не чинив. Але він учинив.

Не ступнув він і ста кроків, як до нього підскочили два молодики в цивільному. Вони були в дощовиках, як колись був громадянин Галицький у Харкові. Але їхні плащі були кращі, ніж у Галицького. Все-таки захід.

Молодики зупинили Н., і один сказав (по-німецьки, як Галицький говорив колись по-російськи):

— Ваш пашпорт (Ihren Pass!).

Н. показав. Не було сумніву, це були представники влади. Владі треба коритися. Крім того, все-таки це була Австрія, а Н. тут був чужинцем у приймах.

Молодик поклав пашпорт у свою кишеню, бічну, в піджаку, і сказав:

— За дві години в бараку Х з речами. Ви зголосилися до дивізії СС — Галичина. Виїзд за дві години тридцять хвилин.

Вони повернулися певними кроками і зникли за рогом будинку.

Потім Н. оповідав, що він був розгублений і безпорадний. Без пашпорта людина — не людина, податися нікуди не можна. Утекти — годі й думати. Колючі дроти, вартові вежі, сторожі. Скаржитися — кому? Н. пішов до свого барака й сів на лавку коло вікна. У голові майоріло — нізачо не піду до того клятого барака Х з тими клятими молодиками. Невже потягнуть силоміць? Н. зажурився. До дивізії він не піде, хай там що.

Так тривали хвилини за хвилинами.

Тут і сталося чудо.

До барака, його «власного», «рідного» (ну, майже рідного) барака зайшла не така вже дуже молода, але й не стара жінка:

- У вас забрали паспорт?
- Забрали.
- Сказали прийти до адміністраційного барака?
- Сказали.
- Нікуди не йдіть. Чекайте тут на мене.

Ця чудасія чекання тривала понад півгодини. Н. не знав нічого про жінку, ані її прізвища. Він твердо вирішив нікуди не йти, а більше не знав нічого.

Десь за півгодини жінка знову з'явилася. З паспортом у руці... Н. подякував якнайщиріше. Бути в німецькому війську під будь-якими прапорами і в будь-якій стадії розгрому — ні. Жінки-рятівниці Н. не знав, — ні прізвища, ні адреси, таборових поліцаїв теж ні, — виявилось, що молодики в плащах були поліцаями, мабуть, таборовими, а може, й вищого щабля людоловами. Виявилось також, що вони були українці й говорили українською мовою. Німецька була в них мовою влади.

Хто була та жінка, так і не з'ясувалося. Видно, вона знала поліційне начальство і знала Н. Може, вона була присутня на якійсь доповіді Н., на якомусь його виступі. Таємниці жіночого серця? Не всю дивізію Галичина так створено. Але який відсоток?

Н. назвав усю подію чудом у Штраасгофі. І це було чудом. Усупереч усякій логіці, загально людській і воєнно-адміністраційній, світ знову не впіймав Н. А в суті речі все було дуже просто. Зрідка нормальність перемагає. І світ стає простий. Гітлер крокує до самогубства, а Н. — до життя.

Анахорети в Пляуені

Назва Пляуен — слов'янського походження і означала плавні. Тепер плавнів нема, а місто таке наскрізь німецьке, як Макс і Моріц у гумористичних книжках для німецьких дітлахів. Але в роки війни всіх німців чоловіків, крім калік і начальників, погнали на фронт. Натомість місто заповнилося поляками, чехами, французами, європейцями найрізніших ґатунків. І його довго не бомбили. Доля привела туди й українців.

Історія українських початків у Пляуені, коротко, ведеться приблизно від кінця 1944 року, а переємністю вони з Берліну. Точніше — зі сконання Берліну. Коли небо над Берліном стало суцільно англо-

американським, життя почало з міста відпливати деінде, хоч офіційно евакуації не було. Серед усього іншого, Берлін був до того часу центром чужинецького життя — дипломатичного, культурного, студентського... На мільйони примусово завезених до Німеччини робітників-рабів зверталось якнайменше уваги, а все ж щось доводилося для них робити — ну, хоч би пустити в рух таку-сяку пресу під німецьким невиспущим оком, але роблену українськими руками.

Історію української або україномовної преси в Німеччині ще не написано, а слід було б. Серед німецьких видань для українських робітників, видань, народжених у Берліні, але тепер звідти вивезених, був ілюстрований двотижневик «Дозвілля», аполітично-розваговий, без злободенности, без фронтів і без повчань, хай робітники на кілька годин забудуть свою невеселу долю і свою не милу серцю примусову псевдобатьківщину, посміються над карикатурами й потішаться або зажуряться над віршами й оповіданнями. Усе в цілому не надто high brow, але і не якась гопакерія.

Нелегко сказати, як редактором журналу став Свирид Микитович Довгаль. Був він чернігівсько-селянського роду, але переконання його й партійна приналежність були есерівські, бойові заслуги — і київські, і хустські, — перші 1917–1918, а другі 1940, в обох випадках в українському війську, а це не надто в'яжеться з працею в німецькій наскрізь нацистській — хоч і деполітизованій — пропаганді. Можливо, угода між Довгалем і його наймачами стала можливою завдяки суто розваговому спрямуванню журналу.

Редакція «Дозвілля» формувалася поступово. Журнал доходив до читачів — українських робітників на німецьких фабриках, літературно зацікавлені робітники знаходили шлях до редакції. Довгаль літературно здібніших висував до німецької пропаганди, пропаганда зверталася до рабовласницького центру, це не відбувалося швидко, але кінець-кінцем, як колись молодого Шевченка, рабів випускали на волю, а це означало в зверхність Свирида Микитовича. Вони відключалися від праці на заводах, переходили з гуртожитків-бараків до приватних кімнат у німецьких помешканнях, діставали продуктові картки, такі ж як німецькі, вельми ощадливі, але не до стадії голоду, могли користатися публічним транспортом... Це був уже статус інтелігента на державній службі.

Коли берлінське небо стало занадто розжареним і працювати під ним стало неможливо, керівні органи німецької пропаганди вивезли редакцію «Дозвілля» (як і газети «Земля», видаваної для українських

сільськогосподарських робітників) до Пляуену, де zorganizували й друкарню з українськими шрифтами.

До такого Пляуену, до такої редакції на Адольф-Гітлер-штрасе, головній вулиці міста (так звалися головні вулиці всіх міст Німеччини), приїхав Н. із Штрасгофу.

Місто — безнадійно нудне, промислово-лютеранське місто, але чисте і цивілізоване, посеред розкішних зелених, бомбами не торканих мальовничих узвиш так званої Саксонської Швайцарії. З нагоди і на честь прибуття Н. до Пляуену Довгаль узяв Н. поїздом до тих узгір'їв. І поїзд тут, на бічній лінії, ішов за розкладом, і до вагонів не треба було прокладати шлях через голови співгромадян. Н. міг не шкодувати, що не найнявся до чорторіїв берлінських вирв і згарищ.

Бо Свирид Микитович запрошував Н. ще зі Львова, ще з Штрасгофу. Але той мало не спокусився був закликм від Мірчука. Столиця, культура. Щоправда, тоді небо над Берліном ще не було таке погрозове, а поїзди з Берліна такі неутульні.

Редакція «Дозвілля» складалася з більш-менш семи осіб, але стосунки між ними не були прості. Головне завогнення було навколо Ігоря Костецького, одного з тих, кого Довгаль витяг був із нетрів оstarбайтерського поневолення. Довгаль був родовим селяком, потім, умовно кажучи, фельдфебелем. Ліричні тонкощі були йому далекі. З чужих мов він і німецьку майже не знав, а всю решту — Бог дасть. Костецького звали, звичайно ж, не Свирид Микитович — у якомусь варіанті, бо так під охрестив, — а Ігор В'ячеславович, ім'я князівське, не з опери ж (якщо він не сам це вигадав, а він любив фантазувати). Так, був князь Ігор, але не було й не могло бути князя Свирида. Був ще поет Ігор Северянин, що громокипів на всю з-перед великого жовтня велику Росію. Було без значення, чи все це вигадував сам Костецький, чи його батько. Але вже незаперечно його фантазією було, що латинкою його ім'я треба було писати Eaghog.

У журналі вимагалось, щоб друкувалися матеріяли, зрозумілі людині з — ну, хіба з чотирикласною освітою. Костецький приносив запахущі літературні експерименти і вимагав, так, вимагав, щоб їх пускали в друк.

Фанатиком він був не лише в літературі. Для прикладу, його апетит був у рівень з Гаргантюа. Задовольнити його в межах карткової норми виголоднілої Німеччини годі було й думати. Єдиною можливістю дістати щось їсти без карток було вихопити в якомусь ресторані

так званий штамгеріхт. Цю юшку сумнівного складу (одним із складників було картопляне лушпиння, головним був кормовий буряк) давали в їдальнях півгодини від полудня і тільки тоді. Треба було встигнути до однієї, швидко цю щербу там проковтнути і встигнути до ще однієї, іншої їдальні. Костецький у цих перегонах осяг рівня чемпіонату. Змітаючи перешкоди на своїй дорозі, він поглинав два штамгеріхти.

Не знаю, чи так це справді було, але поговір твердив, що Ігор був не менше пристрасний у тому, що тепер звуть сексом (тоді такого слова не було). У редакції була друкарка, назв'їм її Діна, прізвище забулося, і воно, може, й краще. З породи пробивних совбарішень. Вони вважалися подружжям, і між ними раз у раз відбувалися галасливі сцени, а часом і бійки. Не знати, хто був винен і хто чого домагався, але сумирними, погашеними ці родинні чвари не були. Якщо він був із породи Отелло, то вона не склала б іспит на лагідну Дездемону.

При бажанні знайти в Костецькому сміховинне — не важко. Усе, що тут сказано й показане, має в собі риси смішності. Від полювання на помийні юшки до приборкування гострухи Діни. Але все йому можна подарувати, бо за тим бив кастальський ключ надхнення. Жерцям дарується дивацтво всіх гатунків. Костецький мав своє боже-ство, і це було мистецтво і ніщо інше. Побутові дрібниці? Надголодь і штамгеріхти? Бомби над містом? Фронти довкола? Усе це було безвартісне. Як дон Кіхот бачив богиню у вульгарній дівці, так за всіма ніцотами світу Ігор шукав і вірив, що знаходить, ось-ось, високе мистецтво. Якщо говорити про мистецтво як святиню, в редакції «Дозвілля» Ігор, може краще Eaghog, був єдиним письменником. Тут коріння його конфлікту з Довгалем. Усі інші в редакції були корисними працівниками, але вони не були спроможні піднятися ad astra, до рівня особистостей, не кажучи вже про буття символами.

У контрасті Костецький — Довгаль ідеться не про протиставлення кількісне, хто кращий, хто великий. Правдоподібно, Костецький не може претендувати на ампліа великого письменника, що б це практично не означало, мабуть, мало або нічого. (Якщо вже наважитися на такі кондуїти, треба було б спершу видати його твори.) Тим менше витримає подібний іспит Довгаль. Відмінність тут типологічна. З одного боку, ослопас, з другого хідальго й дон. Першого можна зробити губернатором, другого віддати під психотичний нагляд. Але не можна першого зробити другим і навпаки. Манери Довгалья

не були завжди вишукані, але, коли хотів, стримувати себе він міг, хоч у глибині душі він не плекав аристократизму. Так у відмінності законоювалася така-сяка єдність.

До цього додавалися відмінності в національному (коли хочете, стилістично-національному) підґрунті. Костецький був українцем не лише, за Остапом Вишнею, з маминої цицьки, а й програмовим і то дуже послідовним. Може навіть запеклим. Він у ті роки не написав і не видав нічого по-російськи. Але він дістав вищу освіту в Росії, працював якийсь час у російському театрі, більшою чи меншою мірою (часом уявно) він був дома в стихіях німецькій, англійській і далі по європах (Америку він не приймав). Щодо Довгаля, він почував себе в російському оточенні не набагато певніше, ніж у німецькому, а в німецькому — зжалься, Боже.

Довгаль запровадив у редакції двоподіл. Ні панівна тоді в Німеччині авторитарність, ні — тим більше — фактичний стан справ і рівень культури працівників журналу не дозволяли рівності всіх. Але можна було зробити і зроблено так, що зі старшими Довгаль звичайно радився у важливих справах. Це були він сам, Іван Майстренко — багатолітній боротьбіст — лівий антинацист, після його приїзду — Н. Молодші, звичайно, поети-початківці (і, мабуть, екс-комсомольці, яких Довгаль витяг із рабства — Василь Онуфрієнко з жінкою Марусею, Всеволод Біленко), таких прав не дістали, їхня праця була технічна. Костецький за віком і за культурою був ближчий до старших, але його статус був непевний, то серед сеньйорів, то з «плебсом». Природно, це не сприяло мирові й тишині в цьому чудернацькому ніби-сімействі.

І все-таки на чужині це було сімейство. Це була ніби своя родина. Це була Україна в усій її єдності й незгоді.

Н. почував: він не тільки не дав себе зловити ворожому й чужому — він зберіг себе і себесвоє, хоч воно було повне гіркоти і звад, і розбрату. Своїх і свого. Від Дінця і до межі Саксонії з Баварією.

Тепер, на весні 1945 року, на руїнах Європи, цей проростень, перещеплений з-над Дніпра, утримувався і харчово, і грошово, і житлово німецьким нацизмом. І, врешті, хто ж використовував кого?

В останні дні війни і німецької пропаганди в «Дозвілля» прийшла нова директива з пропагандивного центру (чи ще в Берліні? чи ніде? Останні оберти маховика, коли рушій уже мертвий?), директива змінити характер журналу. Мовляв, розваговий його характер не пасував до напруженої ситуації, відкріймо журнал для політики, для пропаганди. Це було проти попередньої договореності Довгаля

з німцями, і старші в редакції зібралися на нараду — що робити? Страйк і виклик — чи послух? Мучеництво (гестапо ще функціонувало) чи зрада? Питання було розпачливо болюче, але практичного значення воно, либонь, не мало: все йшло шкереберть, Берлін не існував, Гітлер і його ближче коло лаштувалося на смерть. «Дозвілля» ще друкувалося, але вже фактично не розповсюджувалося, що саме там друкується — не мало вже ніякого значення, оберти всіх машин розхитувалися, уповільнювалися і завмирили. Не було потреби воювати — навіть словами — за те, що не існувало більше. «Політизованих» чисел «Дозвілля» вийшло одне чи, може, два, не читав їх майже ніхто. У квітні американці ввійшли до Пляуену, і всі стали безробітними, машини перестали крутитися, пошта і транспорт більше не рухалися. Актуальними ставали інші проблеми, насамперед виживання і спротиву примусовій репатріації.

Світ і далі ловив заїжджих зі сходу, світ в інших уніформах і з зовсім відмінною фразеологією. Вічне кружляння життя і смерти, вічний поспіх не знати куди.

Але в Красному Лимані, в Харкові, у Львові, в Берліні, Пляуені пронесено щось із сковородинської мудрости і навіть — чесности. Витримано позицію, кажучи словами Ромена Роллана з часів ще початку століття — *au-dessus de la mêlée* (понад колотнечю). Ми вибрали позицію невоювання в чужих війнах. Ніколи й ніде. Світ від цього не змінився, чи він може змінитися, але наші руки чисті. Майже зовсім чисті. Абсолютного нічого нема, тільки смерть.

Гашкіяна-Швейкіяна

Від народження Гашка (так по-чеськи, у нас звичайно Гапека, бо так росіяни!) минуло 115 років, а від смерти 75. Його — їх ми не забули — «Пригоди молодецького вояченька Швейка» побачили світ 1921–23. Чех в австро-угорській армії, найменше в світі дбав він за велич Австро-Угорщини та її не завжди героїчних збройних сил. Але Швейк, боронь Боже, не бунтував. Він старанно виконував усі накази своїх недомудрих офіцерів, так гіпер-старанно, що це дорівнювало бунтові. Він був — чи вдавав, що не сповна розуму (у чехів є на це убивчо-гарне слово *blbý*). Гумор полягав у тому, що годі було розрізнити, що було занадто старання, а що зідютіле. І чи роман був

антимілітаристичний, а чи просто пасквіль на вайлуватого чеха, що його недоречно вбгали в неоковирний мундир.

Відповідну долю мав роман і в Україні. Спочатку його популяризовано — ще б пак, сатира на імперіялістичний мілітаризм. У ті дні інсценізацію твору поставив Гнат Юра в Київському театрі ім. Франка. Сам Юра в титульній ролі викликав бурі оплесків і в Києві, і під час гастролів у Харкові. (Зрештою, український побутовий театр мав уже майже сторічну традицію виконавців ролі Стецька в «Сватанні на Гончарівці»). Автор цих спогадів мав приємність бачити франківську виставу «Швейка» 24 травня 1929 року. Сімдесят років пізніше деталі вистави ще в пам'ятку.

Але тріумф Гната Юри й цілої вистави не тривав довго. Цензура здогадалася, що пригоди молодецького вояка стосувалися не тільки габсбурзьких двоєдиних збройних сил. Вистава зникла з афіш, згадки про неї викреслювалися, навіть про колишню приналежність автора до комуністичної партії згадували не радо. Як мені оповідають, твір і вистава були поновно дозволені 1955 року (Хрущов! У Хрущова були риси швейкіянства!), але автор не мав змоги перевірити ці відомості.

Повертаючися до двадцятих років, варт підкреслити, що виставу грав не театр Леся Курбаса, а Гната Юри. Є в цьому своя закономірність. Не тільки в ставленні до Гашкової буфонади. Курбас — це була мужність і пробоевість, виклик і необережність, Юру найчастіше характеризувала пер-гюнтівська тактика — обминути озію боком-боком. Спрощуючи, лев і лис.

Леву гинуть, зрідка їм ставлять посмертно пам'ятник, хоч і це далеко не всім, не завжди. Лиси виживають, навіки або на час, незрідка їх навіть потім звеличують так, ніби то саме вони були герої. Юру поховано в Києві з належною пошаною, але й по всьому. Могила Курбаса в Харкові привертає відвідувачів, але тіла Курбасового там нема. На Сандермосі, на Ведмежій Горі, Пантеону поки що не заплановано, тільки сосни гудуть, як слобожанські, за Хвильовим. Азіатський мій край!

Від загальних міркувань тут уже слід повернутися до історії Н., від Красного Лимана до Гофу. Але ще не зразу, а поступово. Стисло і, хоч-не-хоч, більш або менш аподиктично.

Із чотирьох можливих шляхів суспільного розвитку два прямо ведуть до катастрофи: нищення інших і нищення себе. Із зовсім свіжих і загальновідомих прикладів перше можна проілюструвати експериментом Леніна-Сталіна-ЧК, друге — вже згаданим Хвильовим

(поєднання обох — Скрипником). Ні один не веде до загального щастя (але що веде?). Третій нас тут цікавить, це шлях втечі від світу. Ідеально і по-різному, це — і тут ми в безпосередній нашій темі — Сковорода і..., та таки Швейк — тут ці два сходяться. Четвертий — про нього можна б і не казати, бо на Україні він ніколи своїм і опереним не був, пробував його прищепити Петербург у XVIII — XIX сторіччі, а тепер пропонує прищепити Київ, про наслідки говорити тут рано, суть цього шляху — пересічність і добробут.

Тут уже говорилося про Швейка й менше про Сковороду. Приходить пора сказати про підстави для такого зближення наче зовсім відмінних постатей. Насамперед, треба скинути з рахунку ту індивідуальну рису, якою щедро наділив його Гапшек — тупоумність, blbost, риса не істотна, а маскувальна. Найлегше знайти його сутність, цього героя, мінус неістотне — в літературі. У житті риса ця останніми роками малозадокументована. Вона або ховалася, або носія свого вела під час війни на шибеницю або, за миру, до далеких і неосвоєних країв. А в літературі, в журналістиці таких героїв, здебільшого простакуватих, хоч греблю гати, від кльовнів до святих юродивих. Ось лише кілька навмання імен, згадуються Гаргантюа та його синок, ненажери й ненасекси, численні декамеронники, Шекспірові блазні та й сам Фалстаф, Казанзакісів Зорба, Ролланів Кола Брюньйон, а надто череватенький Санчо Панса. На своєму вірному віслючкові він тюпає слідом за господарем по ідеологічному центру Мадриду, праворуч дорога веде до університету, ліворуч до королівського палацу, але не належить ні туди, ні сюди. Так від 1927, дата відкриття пам'ятника авторства Мугуруси й Валери.

У самих чехів, народу, що породив Швейка, хто знає, може, той факт, що Прага майже неторкана лишилася й у Світовій війні, і в брежнєвській окупації, коли димом пішли Варшава і Берлін, якоюсь мірою зобов'язаний наявності Швейків. Чим аніяк не говорить, що серед чехів не було героїки всерйоз, від хоч би спаленого Яна Гуса, від походів Яна Жижки до самоспаленого вже майже за нас Яна Палаха, чие місце самострати пражани дбайливо й зворушливо відзначають покладанням квітів і незгасним вогнем. У дорозі до Національного дівадла (театру), від 1881 року одного з провідних осередків національного відродження над Влтавою.

На *via dolorosa* від Красного Лимана до Пляуену і до баварського вже, себто відкордоненого від російських окупаційних кордонів на захід від Пляуену (який американці передали росіянам) Гофу, де

й закінчилася епопея, почата з Красного Лимана. Ці останні тридцять кілометрів переходилося з малими й старими пішки, з не дуже чесно здобутим ручним візочком, переходилося тяжко, сумно й сварно, але перейдено. Кожний з пляуенської малої групи перебрідав цей новостворений кордон самотужки, в обставинах американської бай-дужости (за гаслом, сказати б, ільфо-і-петровим гаслом — Спасение утопающих — дело рук самих утопающих), російської готовости до людоловного стрибка.

І перейшли його всі. Майже. З колишньої редакційної групи «Дозвілля» не дораховуємося тільки одного — Всеволода Біленка, поета тільки-тільки. Нема його на Заході, не знайдено в офіційних списках «радянських» письменників. Новітнього потенційного поета десь не стало. Не знаємо, чи він лишився з інерції, чи з доброї своєї волі подався на РОДІНУ, ясно, що чекали на нього присуд і кара в далеких таборах. Прощай, Всеволоде.

Напевно, загинув краснолиманський галицько-єврейський юнак із привокзальних спорожнілих бараків, хіба що він передістався на за-донецький схід ще перед приходом німців.

На запитання до Н., уже по війні, чи він шкодує, що взяв на себе вимушене зобов'язання супроти громадянина Галицького і що не дотримався свого зобов'язання, відповідь була, що ні. Зобов'язання було силуване, і Н. не шкодував. Він нікому не заподіяв зла і більше прислужився своїй батьківщині, себто не Росії і не Німеччині, а своїй, поводячися так, як поводився.

Сковородинство — не тільки філософська система, якої Н. учився від батьківщини до Гофу, а й *savoir vivre*. Перед тим, як його виклав у своїх повчаннях Сковорода, і після того воно було вписаністю в поведінку. Зовсім недавно, в нашому столітті, як кодекс поведінки воно виявилось, наприклад, у Гапка. Правда, Швейк смішний, Сковорода — ні. Але правомірно будувати місток від Швейка до Сковороди і зворотньо. Кажуть французи: *Du superbe au ridicule il n'y a qu'un pas* (від високого до смішного — крок). Правда, Сковорода не часто сміявся (цю функцію він передав Гоголеві), але до сміху й жартів він ставився з відкритим серцем. У «Благодарному Еродієві» він виписав своє «Забава есть врачество и оживотворение сердца».

У Харкові є два пам'ятники Сковороді, обидва серйозні — один на місці фортеці козацьких часів, другий у Салтові — прикраса педагогічного інституту (чи то пак університету). Нема пам'ятників

Сковороді у Львові, Одесі. Якщо львів'яни, одесити думають, що Сковорода — автор регіональний, вони помиляються.

Що думав би про тут оповіджене Швейк, не знаємо. Але якби йому довелося зустрітися з громадянином Галицьким з Раднаркомівської вулиці, він, напевно, викрутився б з недобровільного зобов'язання. Він і не з таких халеп видобувався.

А погляньте-но, як убивався в колодочки марш Н. почерез Дантові кола Європи, по розтросуванні Україні, по на попіл перетворюваній Німеччині. Сам і самотній був Н. у Красному Лимані, вчотирьох у Львові, всімох у Пляуені, а вже коли змовкли гармати й мінні поля, навколо Н. твориться цілий колектив, самоназваний муром/МУРом, не боячися претендувати на якесь, хай мале місце в історії України, української культури, в брунькуванні, в динаміці, в потужнінні.

Так, увесь цей шлях був шляхом утечі, але може, якоюсь мірою і тріумфальним походом. Пам'ятаючи, звичайно, що Перемоги великою літерою навіки бувають тільки в назвах вулиць. А вже щоб була вулиця Щастя — такого, здається, не буває навіть у назвах вулиць.

Ну, а коли б стало несила, можна повернутися до рідного села Пришийкобиліхвоста (за найновішим правописом Пришийкобиліхвіста). Там тепер відновляють церкву — Володимира, Іллі, трьох святих. Під тихими вербами.

*Січень-березень 1998.
Нью-Йорк*

МОЇ ЗУСТРІЧІ З РОМАНОМ ЯКОБСОНОМ

Audi et alteram partem.

Одна з засад
греко-римського судівництва

*Vsi prav dobro vedo, kakšna
strasna brozga se lahko
vzdigne iz spominov.*

Andrej Hieng. Čarodej

Я вже казав при описі першої зустрічі з Фальком, що вірю в правдивість першого враження від людини. В моєму житті воно дуже рідко обманювало. Інша річ, що я йшов до розуму й казав собі: не може цього бути, зовнішність людини не може бути ключем до її вдачі, це забобон, не піддавайся, не покладайся, дій так, ніби такого враження не було. І завжди розум обдурював, і я гірко каявся, що послухався його, а не голосу підсвідомости.

Перше враження від зустрічі з Романом Якобсоном — віщування було незмірно гірше. Воно було тим сильніше, що — коли до кого іншого перед зустріччю моя настанова була тільки — неутраальности й невідомости, тут я був під чаром попередньої позитивної уяви. Не знавши його, я вважав себе за його учня, його писання були для мене зразком того, чим повинні бути сучасне мовознавство, сучасне розуміння літератури й, зокрема, вірша. Він — і Трубецкой — були для мене втіленням двох шкіль, від яких я хотів числити себе як науковця — російських формалістів і празького мовознавчого гуртка. Зі Швеції я привіз уже майже зовсім готовий до друку рукопис своїх «Проблем походження білоруської мови». Мені було ясно, що концепція цієї книжки не узгоджувалася з поглядами Якобсона в його праці 1929 року про фонологічний розвиток російської мови в порівнянні з іншими слов'янськими. Концепція Якобсона виходила з традиційного погляду про довготривалу єдність східнослов'янської мови, порушену тільки татарською навалюю XIII століття, — і йшла ще далі,

* Друкується за: ЗІНВ. С. 255–320.

заперечуючи самостійний розвиток усіх слов'янських мов у давнину, крім російської й сербсько-хорватської. Усі інші давні мови слов'ян розглядалися як пасивні сприймачі або російських, або сербських інновацій. Сам вибір білоруської проблематики для моєї праці пояснювався тим, що більшість досліджень ранньої історії слов'янських мов на сході Європи, спрямована на силкування довести праєдність росіян і українців, мало звертала уваги на білоруську мову, взагалі, це була слабка ланка в цих дослідженнях, факти ранньої білоруської мови були в кричущій суперечності з традиційною концепцією, і, на них спираючися, найлегше було цю традицію повалити. Я знав, отже, що мої погляди на ці справи різко різнилися від Jakobsonових. Але, думав я, то були погляди двадцятип'ятилітньої давності, напевне, сам Jakobson уже переконався в їх застарілості й неслухності, і тепер, у п'ятдесятих роках, я зможу його остаточно в цьому переконати. Тим більше, що в усьому іншому — так мені здавалося — ми були одностайні, як буває одностайним із своїм учителем його відданий учень. Я не знав тоді, як багато зі своїх попередніх, праяснених поглядів Jakobson зрев'ював в Америці і що він був на шляху до цілковитого їх перегляду й заперечення.

І він, це мені було ясно, чекав на мене. Це було ясно з його активної участі в запрошенні мене до Гарварду. Історія цього коротко була така. 1949 року, ще з Німеччини, я мріяв про переїзд до Америки, але такий, щоб обминути звичайний етап іммігранта-початківця — етап фізичної праці. Дмитро Іванович Чижевський, якого я знав з Німеччини, саме тоді був запрошений до Гарварду, і я запитав його листом, які могли б бути мої перспективи в академічній Америці, зокрема беручи до уваги, що англійською мовою я міг тільки читати, але не вмів ні говорити, ні розуміти, що люди говорять. Чижевський відповів листом 10 жовтня 1949 року. Він писав про труднощі для «без'язиких» в Америці (я тоді не знав, що це було з власного досвіду, він не опанував англійської мови для розмов і викладів до самого кінця американського періоду свого життя), але відзначав і позитивні фактори: Гарвард фактично не мав іншого кандидата на лектора російської мови, Гарвард у ті роки волів не брати на працю жінок, Гарвард дістав величезну пожертву на розбудову слов'янських студій. Коротко кажучи, він якоюсь мірою заохочував мене не кидати думки про переїзд і фахову працю. Його лист починався «Я і Jakobson». (Обидва вони були новачками в Гарварді, і тільки згодом між ними пробігла чорна кішка — та про це далі.)

Справа посувалася поволі, але посувалася, і в травні — червні 1951 року я дістав офіційне призначення-запрошення на посаду лектора російської мови. Але тепер зволікати почав я. Причин було дві, одна залежала від мене, друга — ні. У цей час я був уже в Швеції, в Люндському університеті. Було б не дуже етично, якби я покинув працю за яких два місяці перед початком навчального року. А з другого боку — і це вже було не в моїх руках — почалася тяганина з моїм прізвиськом. У Німеччині, боячись примусової репатріяції, я став Юрієм, але Ткачуком. Від американських інституцій я не ховав ані цього факту, ані свого справжнього прізвища. Але американський консул у Гетеборгу жадав, щоб я дістав паспорт на моє справжнє ім'я ще в Швеції. А шведи посилали мене до американсько-німецьких органів. Тим часом тих органів у Німеччині вже не було, бо свій паспорт там я дістав від американської військової влади, що вже не існувала. Шведам справа якогось чужинця, який, до того ж, хотів покинути країну, зовсім не боліла. І так справа тяглася далі. Не діставши мене на початок 1951–1952 академічного року, Гарвард тепер хотів мене на другий його семестр. Ішли листи й телеграми до мене, до американського консула в Гетеборгу, здається, також до відповідних шведських державних органів. А що я сам і тепер не поспішав, то мій стрибок через океан не стався й зимою.

Аж у квітні 1952 року я міг сповістити Гарвард, що поважних перешкод для мого прибуття більше не було. Прийшло офіційне нове призначення, тепер уже на 1952–1953 академічний рік, я повідомив про це люндців, себто Фалька, й почав лаштуватися в путь. 5 липня мати й я навантажилися на невеличкий, як на океанські пароплави, але дуже приємний «Гріпсгольм» (пізніше шведи продали його німцям, і він став «Берлін»), десять днів пройшли на поверхні спокійного й рівного, як дзеркало, океану, ми минули Галіфакс, не зупиняючися, перше бачене мною місто Нового Світу, пропливли повз ЛонгАйленд і 15 липня опинилися, в несамоовиту нью-йоркську спеку, в місті, що за кілька років мало стати моїм рідним. Після короткого перебування тут поїзд узяв нас до Бостону, а таксі до Кембріджу. Якобсон був тоді десь поза містом, і перша зустріч наша відбулася аж десь у вересні.

Та перед тим, як про неї оповідати, словечко про одну з тих телеграм, якими бомбардовано мене в Люнді. Вона була від Якобсона. Це була категорична вимога їхати не зволікаючи. Ось її текст: «Наполегливо раджу не відкладати прибуття, але візьміть метричне свідоцтво і вживайте того самого або подвійного прізвища для подорожі. Якщо бажано,

прізвище може бути поміняне, коли беруться перші папери. Кратка. Телеграфуйте прибуття. Якобсон». У телеграмі виявилися виразно деякі риси Якобсоного характеру — намогливість, настирливість, командування, ультимативність, безоглядність, всезнання — він, мовляв, знає американські закони краще від Карповича (тоді керівника слов'янського відділу) і краще від консула, не кажучи вже про бідолашного мене. Пізніше, коли я вже був у Гарварді, я побачив стан речей у слов'янському відділі. Хоч керівником відділу ніби був Карпович, усім командував Якобсон. Він наймав і звільняв людей, не питавши Карповича, він утручався до всього. Людина тактовна й стримана, джентлмен староросійського виховання, Карпович тяжко переживав таке становище, але був безсилий перед безоглядністю й поглядом згори вниз. Але наші упередження засліплюють нас. Якобсон був моїм ідеалом, і його телеграму я пояснив собі як вияв його доброї настанови супроти мене й турботи за мене. Після льодової атмосфери Фалькового Слов'янського інституту я сподівався знайти тепло й приязнь у Гарвардському відділі. Стару як світ максимум, що добре буває там, де нас нема, ми радо прикладаємо до минулого, але майбутнє малюємо собі в рожевих барвах.

Півтора місяця між моїм приїздом до американського Кембріджу й поверненням Якобсона були витрачені великою мірою на шукання мешкання. Тут сталося перше розчарування. Виявилось, що з обіцяної мені платні — 3500 доларів на рік — годі було знайти порядне мешкання. Моїм провідником і перекладачем у пошуках квартири — бо моя англійська мова тоді була зовсім недостатня для такої ніби не надто складної справи — була Ася Кардиналовська. Про родину Кардиналовських — далі, тут зосередьмося на мешканнях. Те, що нам показували, не йшло в жадне порівняння з моїм європейським досвідом — мої житла в Львові, потім у Німеччині, у Швеції були всі дуже скромні, але вони були людські житла. Те, що нам пропонували тут, було винятково несмачне й негідне. Кімнати без дверей, прохідні кімнати, кімнати, що виходили без передпокою просто на сходи, лінолеумові підлоги з дірками і, що гірше, з огидно-солодкими малюнками на лінолеумі... Я не уявляв собі, як можна в такому жити. Я доходив відчаю. Але щось краще переходило за межі моїх грошових можливостей. Нарешті знайшлося мешкання — не мешкання, кімната з коморою, що могла з біди правити за другу кімнату, але в пристойному будинку і недалеко університету, на розі вулиць Гарвардської й Трабріджської.

Я досі не знаю, чи розмір моєї річної платні визначався неписаними нормами університету — платити недосвідченим «зеленим»,

які не мали ні досвіду, ні можливостей маневрувати, мінімум, мовляв, щоб оцінити «американську мрію», кожен мусить почати з мінімуму, — чи це був вплив Якобсона, який хотів, щоб я був матеріально залежний від допоміжних заробітків, які він мав мені запропонувати (про що далі). Імовірніше перше, але не можу виключити й другого. Фактом лишається, що Слов'янський відділ ще в вересні, перед початком навчального року, запропонував мені маленький додаток до платні — чотири тисячі на рік, замість обіцяних 3500. З властивою йому делікатністю російського інтелігента старої доби Михайло Михайлович Карпович покликав мене до свого кабінету:

— Знаєте, ваша платня не досить висока. Будемо платити вам чотири тисячі.

Сума липалася мізерною, але все-таки це був вияв доброї волі і — моє перше підвищення платні в Америці. Перший вияв довір'я до мене і перший крок на шляху до здійснення американської мрії-сну.

Серпень і більша частина вересня минули в пригляданні. Ася показала мені будинок, де мали відбуватися мої виклади. Я знайомився з книгозбірнею. Студентів було мало, вони ще не поз'їздилися. Я приглядався й до них. Які вони? Чи такі, як в Європі? Поступово я знайомився зі своїми старшими — не віком, посадою, — я був лектор, вони мали «справжні» курси. Мовознавцем був Л., фолкльором цікавився Алберт Лорд. Він уважався й за фахівця сербо-хорватських справ. Рангом він був вищий від Л., бо з трьох рангів професури в американських університетах він був у середньому, що мав дожиттєве призначення, тоді як Л. був ще під загрозою звільнення після закінчення трьох років праці, — якщо не дістане підвищення. У подібному стані був і Віктор Вайнтрауб, що репрезентував польські студії. Але він був європеець, вихований у Польщі, до Америки прибулий з Англії. Моє прибуття не викликало великого зацікавлення. Я ж був тільки лектор, мої курси навіть не входили до списку курсів відділу, вони були формально на рівні переддокторантських. Ближче зацікавився мною тільки Вайнтрауб. Я був його «сусід» — Україна межує з Польщею, і він разом з жінкою Анною Семенівною навіть трохи понюхали України, коли, тікавши від гітлерівців 1939 року, опинилися на короткий час на Волині, де вона працювала лікарем, поки він не дістав покликання до польського представництва в Самарі-Куйбишеві. Наше знайомство почалося з того, що одного дня неспрошена-некликана в нас з'явилася Анна Семенівна, відрекомендувалася, завела розмову з моєю матір'ю і

мною, закликала мене до себе. Вона була легша на соціальні контакти, ніж він, менше професіоналізована. Вона була його добрим генієм, і це через неї виросла моя довголітня приязнь з цією бездітною родиною. Вона була винятково інтелігентна, з доброю здатністю судити людей, речі й явища культури, з добрим смаком. Поза цими людьми був ще, звичайно, Чижевський, мій старий знайомий з Німеччини й мій перший рекомендувач.

Але Чижевський не був ані цікавим співрозмовцем, ані впливовою особою. Занурений у деталі філології, він звик до того, що його знайомі не знали й не розуміли тих проблем, яким він присвятив своє життя. Раптом від згадки про якусь таку проблему він переходив до розмови про котів або псів, — це була його данина недорозвиненості тих, з ким його звела доля. В Америці зацікавлення філологією і впливом Орігена або Якоба Беме на Сковороду чи когось там на Яна Коменського дорівнювало нулеві, і він звик до того, що розмови на такі теми зустрічали глухонімого співрозмовця. Тут корінь і його неприйняття Америки, його небажання опанувати усну англійську мову і через це — брак зв'язків і впливу. Звідси й коти як тема діалогу. Крім того, в розмовах він повторювався. У нього була добра пам'ять, він легко згадував цитати й любив несподівані зіставлення різноджерельних цитат, але пам'ятати, чи він уже сказав щось колись у діалозі з даною особою, чи ні, — все це мало занадто мало значення для його пам'яті. Поза тим він не дуже й умів слухати кого-небудь іншого, він був занурений у себе й свій світ. Так він ходив по масачузетській землі, цілком їй чужий, з зачісаним назад волоссям, з скептичною посмішкою, наче Хома Брут, що оточив себе захисним колом серед Віїв ультрасучасної і такої старопуританської цивілізації Нової Англії. Як тільки трапилася нагода, за кілька років, він повернувся до Німеччини. Здалека виглядало, що він там почувався краще, але зблизька я того не бачив і тому не можу судити.

Із земляків був ще Ігор III. Він був у надриві своєї кар'єри й репутації. Тодішня Америка, перед сексуальною революцією шістдесятих років, була дуже чеснотлива й не терпіла таких речей, як перелюбство, викрите публічно *in flagrante*. Його кар'єра починалася була дуже успішно — він був добрий учений, не гірший у суспільно-товариському житті, зі своєчасним дотепом, з умінням вставити словечко в тому, що зветься *small talk* — і завжди до речі, не без дози цинізму в життєвій практиці і в розмові. Це був його образ — і не тільки такий, яким він був, а й такий, яким він хотів, щоб його

бачили. А за тим була крихітка наївності, якої не помічав сам і був би здивований, якби інші помітили. Тоді, отже, скинений з академічного Олімпу, у потребі заробітку і з надміром вільного часу, він стояв до розпорядження тим, хто міг причинитися до латання його фінансових дірок або навіть коли він просто міг допомогти. Супроти мене він охоче взяв поставу трохи Вергілія по американському світі, а трохи товариша в нещасті. Він їздив зі мною купувати меблі для мого новонабутого мешкання, він — я вже згадував це — переклав мій перший нарис про Америку. Ледве чи він робив би якусь товариську послугу, якби це могло перешкодити його кар'єрі, що так різко була обірвалася в Каліфорнії й мусіла починатися від нуля в Массачузетсі, на протилежному кінці Америки, але коли такої загрози не було, він радо стояв до послуг. Зрештою, навіть у тодішньому проваллі своєї висхідної лінії, що вела до життєвих успіхів, він зберігав своє вміння дивитися на людей згори, але не цуратися їх, бо в господарстві й мотузочок може придатися.

Таке було моє професійне оточення в ті перші тижні мого кембріджського життя. Але все це здавалося мені тоді маловажливе. Усе це були тільки епізоди перед тим, що мало бути вирішальним: я чекав на зустріч з Романом Якобсоном. Навколо мене були сірі будні, мало прийти об'явлення іншого світу. Навколо мене все було стало й рутинне, мав прийти великий іспит. Нарешті наблизився день сподівань, і, на моє запитання, в телефоні озався ЙОГО голос:

— Так, це я. О, дуже добре. Слухайте, в мене дома ще не все впорядковане. Зустріньмося перед готелем Амбасадор, це близько від мене і від вас, і ми можемо піти на розмову в барі.

Тепер уже відстань до зустрічі мірялася не днями, а годинами. Ще перед призначеним моментом я вже чекаю перед готелем. Теплий вересневий вечір. Я чекаю. І ось — він.

Враження шоку. Бажання відсахнутися. Мені казали, що перед тим він був поранений в автомобілі і перейшов важку операцію. Це могло бути причиною нерівності його плечей, одне вище другого. Але чи могло це спричинити якусь неправдоподібну кубічність його грудної клітки? Короткість шиї і втисненість голови в груди? І вже потім не малість і якусь слимакову м'якість його ручки, що не стискала вашу, а втискалася, вкладалася в неї? І подібні риси квазімодности в обличчі: під коротко обстриженим рудим волоссям сторчкака неймовірно й непропорційно високий лоб, — втиснений посередині, він випинався агресивно вперед над бровами, які не були горизонтальні,

а якось бігли вгору і не простягалися від краю ока до другого краю, а йшли від перенісся і обривалися посередині свого бігу. Ніс гачком, схилений до підборіддя, незвичайно короткого — так малюють ніс у дитячих книжках про бабу-ягу. Несподівано блакитні очі і презирливо стиснені вуста.

Моя реакція була: це страшна людина. Відсторонися від неї. Але я заспокоював себе — не може бути, зовнішність обманює, все буде гаразд, ми будемо друзями. І справді, в розмові все було гаразд. Він буде для мене не пан професор, а Роман Осипович. Я можу дзвонити до нього в кожній потребі, найкраще вранці до дев'ятої години, тоді він завжди дома. Дуже добре, що я вже влаштований з житлом. Чи я маю щось до друку? Книжку про походження білоруської мови? По-українськи писану? Треба її перекласти по-англійськи й видати. Він за це подбає, перекладача знайдемо. Чи мені вистачатиме моєї платні на прожиток? Вона мала, але й на це буде рада. Я візьму участь у проєкті вичерпного опису сучасної російської мови. Він має на це гроші від однієї фундації, багато осіб співпрацює, я буду одним з них. Як мені виглядає тема про складні слова? Гаразд, я беру її, про подобиці пізніше, телефоном або при зустрічі.

Розмова не була довга, Якбсон, як завжди, поспішав. Я повертався додому з розщепленим враженням: таке страшливе зорове враження і така надійна розмова! За кілька днів або тижнів зорове враження першої зустрічі було potwierdжене й посилене першою запискою від Якбсона. Він рідко писав рукою. Звичайно він диктував секретарці-американці, і це ставало півформальним повідомленням, відгородженим від речей людських. Але зрідка траплялися винятки. Один, правда, пізніший, 1962 року, лежить переді мною. Це письмо таке ж своєрідне, як зовнішність. Враження таке, ніби автор хотів писати друкованими літерами, але потік думки не дозволяв йому, і він зливав кілька літер в одну, які насакували одна на одну, в цьому процесі деформувалися, спрощувалися, зливалися. Потім він ніби згадував про свою засаду, і короткий час знову писав окремо поставленими літерами. Були літери, що рішуче не годилися бути з'єднаними з наступною. Таке було *у*, що стреміло донизу простою лінією і там уривалося. Таке було *б*, що вихоплювалося вгору і раптом спускалося дугою до споду, як вогні фajerверку в погасанні. От приклад поділу на слова й слів на групи літер: «Д о р о гой д р у г, вот м ой отве т ... н а ошиб оч ный ш аг». Це було письмо людини нестримного темпераменту, безоглядної, жорстокої, егоїстичної, самоствердної людини,

для якої поняття добра й зла, уявлення про релятивність не існували. Мала приємність бути другом такої людини і біда — ворогом. Та друзів для нього й не було, були тільки послідовники й слухняні виконавці волі. Зате вороги — це була категорія аж надто реальна. І рокована на знищення.

Я знаю клясичне правило Станіславського, вироблене для акторів, але воно стосується й до людських контактів: Коли граєш злого, шукай у ньому рис доброго. Коли змальовуєш злого, шукай, де він добрий. І я стараюся знайти те добре в Якобсонові. Але не знаходжу. Я бачу його злим Квазімодо зовні і внутрішньо. Полонила в ньому бистрота мислення. Він легко бачив проблеми там, де люди найчастіше проходять повз них, не помічаючи. Він підносив ці проблеми й доводив їх до логічного кінця, дуже часто парадоксального. Він радо йшов за модою, але перевертав її на свій копил. За всяку ціну він хотів бути оригінальним і дуже часто ним був. Його виступи, його писання — це були, як правило, бенгальські вогні, що спалахували блискучим, сліпучим світлом. Доля поставила його в Америці, точніше в американській славістиці, в дуже вигідне становище. Коли він приїхав, славістичних катедр було кіт наплакав, а те, що існувало, було, як правило, в руках білогвардійських дам, рідше кавалерів, без професійного вишколу, але сповнених патріотизму і обожнення всього російського. Дуже нечисленні американці типу Самюеля Кросса не відходили далеко від цього ж таки типу. Методологічно вони були примітивні. На цьому тлі Якобсон з його професійним вишколом, з його бистрим розумом і чудовою пам'яттю і ерудитією видавався богом або принаймні провісником бога. Гірше було з загальним мовознавством. До самого кінця він не завоював осередок механістичного американського мовознавства — Мовознавче товариство Америки. Пізніше він створив собі бічний багіон у Массачузетському інституті технології, але не це було метою його прагнень. В осередку американського загального мовознавства його терпіли, але він лишився чужаком, і хто знає, чи з нього потай не глузували.

Бистрота розуму — і в ставленні проблем, і в їх розв'язанні — становила його головний чар. Діяння цього чару було особливо непереможне на безнадійному тлі доякобсонівської американської славістики. Він виступав як фокусник-чарівник, здатний вести своїх слухачів чи читачів до незнаних країн, здатний перетворювати бруд на золото. Кожна його лекція, кожний виступ починалися з пригадки про щось загальноприйняте і його спростування в дальшому перебігу виступу. Метою виступу було ошелешити аудиторію, загіпнотизувати її.

Як правило, це вдавалося, за ним ішли, йому вірили. Тільки згодом і тільки небагатьом розкривалося, що це новоздобуте золото аж надто часто було фальшиве і безвартісне.

Від багатьох мені доводилося чути, що Якобсон як особа був нечесний, але на це не слід уважати, бо він був великий відкривач нових шляхів у науці. Але чи можна бути чесним в одній ділянці і нечесним в іншій? І чи можна зокрема бути чесним у науці, коли наука стала тільки засобом самозвеличення? Тут не місце входити в наукові дискусії, але можна заторкнути бодай поверхово дві-три проблеми. Десятками років граматика російської мови вчила, що російська мова має дієслова з двома основами: однією — теперішнього часу, другою — інфінітиву: пишу — пишати. Якобсон кинув теорію про одноосновність російського дієслова. Для багатьох дієслів ця універсальна основа була абстрактна, яка не виступала в жадній реальній формі. Через низку трансформацій із складними правилами з цієї ідеальної форми виводилися всі форми дієслова. Це проголошено геніальним відкриттям, і послідовники моди застосували цей винахід до всіх слов'янських мов, одна по одній. Написано дюжину дисертацій, надано дюжину докторських ступенів. А дієслівних основ усе-таки лишилося дві, і було далеко легше, вивчаючи російську мову чи яку там іншу слов'янську, запам'ятати ті дві основи, ніж запам'ятати ту ідеальну одну, що ніде не існувала, і кожного разу прикладати до неї складні правила трансформації.

Трубецкой і Чижевський, ідучи слідами Соболевського, помітили, що деякі кирило-методіївські тексти включають невеличкі фрагменти ритмізації, що їх можна розглядати як наслідування грецького вірша. Якобсон довів цю гіпотезу до твердження мало не про масову продукцію віршів у ті роки. Це було ефектно, і чому ні? Особливо, якщо не ставити питання про те, чому і для кого це віршування відбувалося. У свій пражський період, у співпраці з Трубецким та іншими, Якобсон розробив поняття фонем. Але ось у його американські роки фізики розщепили атом, в якому сама назва первісно означала неподільність. Мода на розщеплення привабила Якобсона. Він розщепив фонему на диференційні ознаки. Поняття фонем фактично стало непотрібним. Якось я сказав йому:

— Романе Осиповичу, ви руйнуєте самі те, що ви створили.

Він не знайшов іншої відповіді, як сказати:

— Ні, чому ж?

Як завжди, його наслідувачі були численні. *Magister dixit* і наслідувачі перетворили кожную пропозицію на стоси дисертацій і

монографій. В одній з п'єс Максима Горького герой, фабрикант, коли стається в Росії лютнева революція, поспішає «приєднатися до неї». Сталася жовтнева — він знову квапиться:

— Піти приєднатися!

Доля фабрикантів після жовтневої революції відома. Але приклад Достигаєва не зупинив Якобсона. Він усе своє американське життя «приєднувався» — до атомових фізиків, до новітніх акустиків, до афазіологів, до відкривачів візантійської музики, до філософії Чарлза Пірса, до теорії комунікації... Його апетит у освоєванні нових сфер науки був подиву гідний. Часом він робив у цих наскоках на різні ділянки цінні відкриття. Але чи це було відкриття, чи промах, завжди головним стимулом було бажання самозвеличення, бажання знайти свій образ у захоплених очах інших.

Ця жадова успіху, жадова дивувати й вести за собою інших, перетворювати їх на ентузіастів, на послідовників, на попихачів набувала рис трагічності. Якобсон справді ставав *mirror-man*. Він не міг жити інакше, як бачачи себе віддзеркаленим в інших. Це була його хвороба, його патологія. Вона робила його нещасним — кожна «зрада» його одним з послідовників ставала трагедією й породжувала прагнення помсти. І зрештою вона виключала можливість чесності в науці, як не конче практикував він цю чесноту і в житті.

Було в цій жазі успіху, віддзеркалення себе в інших щось садистичне. Він мав удачу завойовника, Наполеона або Гітлера. Він дбав не так про нащадків, як про сучасників. Він творив свою імперію тут, на землі, і тепер, у другій половині двадцятого сторіччя. Його імперія мала простягатися на всі ті численні ділянки, за які він хапався, але передусім імперія будувалася в славістиці, спершу американській, потім світовій. Це була експансія ірраціональна, експансія заради експансії. Він мав стати імператором славістики. У тих обставинах Америки, як він її застав, це не було надзвичайно важке завдання. Але він кинувся в бій з пристрастю, яка зовсім не виправдовувалася метою.

Року, здається, 1959 відбувалося якесь чергове збіговисько американських славістів у Сан-Франсіско. Одного дня випадково зустрілися троє — він, я і Франсіс В., що викладав у Каліфорнійському університеті в Берклі (частина Сан-Франсіско). Якобсон був порядно напідпитку й казав дещо таке, чого він, може, не говорив би тверезий. Ні сіло ні впало він завів мову про стан славістики в Америці. Це був час, коли панування білогвардійських дам поступово сходило нанівець, але справжніх науковців серед славістів було ще небагато. Бажаючи,

видно, трохи похвалитися, а трохи — сподобатися нам, двом присутнім, він раптом проголосив:

— Ми — велика трійка. Поза нами є тільки наші учні.

Це говорилося по-англійськи. Фраза *big three* була в широкому вжитку в пресі й радіо. Вона застосовувалася до Рузвелта, Черчіла й Сталіна, що володіли світом. Поки вони ділили Європу й Азію, Якобсон ділив Америку. Славистичну Америку. *Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas*, кажуть французи. Але Якобсон цієї різниці не схоплював. Він казав про велику трійку не жартома. У таких випадках почуття гумору його зраджувало, а до самого себе, скільки знаю, він його не застосовував ніколи. Зате історію він знав добре і знав, що тріумвірати ніколи не тривають. Двох знищують, третій стає монопольним володарем. На те й імперії, щоб у них був імператор. Але цього він не сказав, може тому, що був сильно напідпитку, так що дуже скоро заснув тут-таки на канапі, забувши про присутність двох інших гаданих тріумвіратів. Та про цей сон і про поведінку двох інших гаданих тріумвіратів далі.

Усерйоз розбудовувати свою імперію наочно він почав тоді, коли його студенти стали здобувати докторати. Ті роки були часом прищеплення славістики на американському ґрунті й фантастичного розросту її. Один за одним університети відкривали в себе славистичні відділи. Їх треба було заповнити людьми. Кадри наготові мав тоді майже виключно Гарвард, себто майже виключно Якобсон. Так він опановував катедру за катедрою, університет за університетом. Злі язики казали, що в себе вдома в якомусь потаємному місці Якобсон мав мапу Америки з її університетськими містами. Як тільки його кандидат діставав призначення до одного з них, Якобсон утикав у відповідне місце на мапі свій прапорець. Славистична імперія росла як на дріжджах, і за кілька років мало лишилося незавойованих осередків.

Як правило, ці люди зберігали свою вірність Якобсонові. Причин на це було багато. Без рекомендації Якобсона вони ніколи не дістали б праці. Якщо людина хотіла щось надрукувати, здебільша це теж залежало від нього. Коли в Америці виходив славистичний журнал, він був майже завжди в його руках. Від його рекомендацій великою мірою залежали стипендії й нагороди. Декого відплачувано безпосередньо через проекти, очолювані Якобсоном, про один з яких тут буде мова невдовзі. Але найбільше значення все-таки, либонь, мав особистий чар Якобсона, його бистроумність, його ерудиція; як уже сказано, вони творили особливий блиск на доякобсонівському

ультрамізерному тлі. До цього додавалася широка рекламна Якобсона в Гарварді. Я оповім далі дещо про те, як вона діяла. Вона сприяла творенню справжнього культу особистості. Престиж Якобсона ще посилювався престижем самого Гарварду. А Америка живе престижами й рекламами.

За своєю імперією Якобсон стежив пильно, караючи відступства й винагороджуючи заслуги. Подібно великий бос керує армією своїх гангстерів. Італійці створили свою мафію, але чи здогадалися вони, що принципи мафії можна застосувати й до університетського життя?

Пізніше, коли Америка вже була опанована й прапорці стриміли скрізь, де тільки можна було їх застромити, Якобсон почав розбудову нової імперії: світову імперію почесних докторатів. І вона, скільки знаю, проходила успішно. Та в ті роки я вже втратив усякі контакти з ним і не можу говорити про це з власного досвіду.

Але час від цих загальних спостережень і міркувань повернутися до першого — нібито медового? — місяця мого знайомства з Якобсоном. Отже, ми знову в вересні — жовтні 1952 року. Нагадую, я мав готову до друку працю про походження білоруської мови, і Якобсон узявся просунути її в друк. Серед своїх студентів він знайшов одного, що потребував заробітку, і знайшов десь невелику суму, щоб йому заплатити. Це був Ефраїм Левін. Вихований в Америці, він добре знав англійську мову, знав він також російську; української на томість, — якою був написаний мій текст, — він не знав. Але він дістав словник Грінченка і так зробив свій переклад. Правда, примірник Грінченка, що він мав, був гортаний так часто і так енергійно, що при кінці Левінової праці він увесь розсипався на поодинокі листочки з дуже потерпілими берегами. Коротше кажучи, це була героїчна праця, вона забрала Левінові добрий рік часу, до осені 1953.

Тільки тоді Якобсон прочитав текст, хоч здавалося б, що перше, ніж витрачати гроші на переклад, треба було б той текст проглянути. Геть пізніше я довідався, що він гребував українськими речами, аж до читання текстів своїх підшефних авторів. Як паралелю згадаю, що в час мого перебування в Гарварді Чижевський умовився з тодішнім Президентом Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку, а з другого боку, із слов'янським відділом Гарварду про невеличку виїзну сесію Академії в Кембріджі в стінах університету. Якобсонові було передане спеціальне запрошення, головним ініціатором був його близький колега Чижевський, але Якобсон волів зігнорувати запрошення і демонструвати свою відсутність

і своєю відсутністю показати колегам і студентам, як у таких випадках поводитися. Отже, він прочитав уже переклад моєї праці, і мене покликане на розмову.

Він мав багато зауважень. Крім кількох про дрібні недогляди, вони були виразно двох типів. Одні сходили на те, щоб додавати посилання на його, Якобсона, публікації. В мене були посилання на нього, — адже й писалося цю розвідку в період мого захоплення ним, — але він хотів більше й більше. Воно, звичайно, не шкодило б, але й великої потреби в тому не було. Складніше було з другою групою зауваг. Оминаючи деталі, цікаві тільки для фахівців, скажу, що для мене суть моєї праці полягала в тому, щоб показати, що східньослов'янські племена раннього історичного періоду говорили не цілком одноформною мовою, а діалектами, які групувалися в чотири великі групи. З цих груп, у процесі історично зумовлених схрещень і розламів, зформувалися сучасні три східньослов'янські мови. Ця концепція різко розбігалася з панівним у російському мовознавстві поглядом на «прасхідньослов'янську» чи «праруську» мову як більш-менш абсолютну єдність. Поради Якобсона стосувалися до поодиноких місць, вони не порушували загальноконцепційних основ праці, але, коли їх скласти до одного (в усій своїй науковій діяльності Якобсон шукав «спільного знаменника» — його власний улюблений вислів, тоді як патос моєї діяльності був у піднесенні індивідуального), вони всі вели до розхитання моєї концепції.

Прийняти заувагу першого типу було б гидко, як гидкі всякі компроміси з комплексами самозвеличення. Але прийняти завваги другого типу означало б зректися того головного, заради чого я свою працю писав, ба більше, — того, що було провідним у всій моїй науковій діяльності. На це піти я не міг, хоч розумів, що коли цього не зроблю, це приведе до конфлікту з Якобсоном. Це означало багато — не тільки особистий конфлікт, а й падіння мого ідеалу. Я не знав ще тоді, як далеко може йти Якобсон у нищенні своїх супротивників або й просто неслухняних. Але було ясно: найменше, що може статися, — це втрата потенційного друга й дуже впливового ласкавця.

Тоді в Нью-Йорку, в Колумбійському університеті катедра загального мовознавства була в руках Андре Мартіне. Він видавав також журнал *Word*, бастион європейського структуралізму на американському ґрунті, протиставленого традиційному американському структуралізму, згуртованому навколо Мовознавчого товариства та його органу — *Language*. Доля хотіла, що Мартіне був у конфлікті

з Якобсоном. Як до того дійшло, які особисті моменти грали в тому ролі, я не знав і не знаю, але сам факт був загальновідомий. Вислухавши зауваги Якобсона про милих моему серцю «білорусів» і не сперечаючися з ним — це було б марним ділом, — я сів на поїзд, приїхав до Нью-Йорку, познайомився з Мартіне, був прийнятий ним дуже дружньо, і лишив йому рукопис своєї праці. Вона вийшла в серії монографій журналу — і дуже швидко. Не знаю, чи це пояснювалося невеликим розміром книжки (яких 114 сторінок), а чи діяло тут і бажання дозволити Якобсонові. Дивним дивом книжка не тільки вийшла скоро, а й розійшлася дуже прудко, факт незвичайний для видань із слов'янського історичного мовознавства.

Це був початок війни. Якобсон, мстивий, як старозавітний Бог, ніколи не забував і не дарував непослуху, бунту, надміру самостійності. Але довгий час, понад десять років, це була прихована, холодна війна. Якобсонові було потрібне тільки повне знищення ворога, на менше він не йшов. А для цього йому були потрібні сильні козири, і він чекав на них. Я теж утримувався від будь-яких виступів проти Якобсона. Один тільки раз я порушив правила гри. Це було саме того дня, коли в Сан-Франсіско підпилив Якобсон белькотів про «велику трійку», а потім заснув на канапі. Ми тоді обмінялися з В. кількома критичними зауваженнями про нашого сп'янілого колегу, що лежав непритомний перед нами. (В. дуже неприхильно ставився до Якобсона й висхідної його кар'єри.) Мабуть, він їх не чув, але хто знає? Якщо чув, то записав до списку моїх зухвальств, але записав на майбутнє, на час остаточного страшного суду й карі.

Так, отже, на поверхні все лишалося тихим і мирним, і життя в гарвардському невеличкому славистичному колі йшло заведеним порядком. Один до одного ми, правда, не вчащали, але поза тим зустрічалися як звичайні колеги. Після першого семестру, коли я, не знаючи англійської мови, міг давати тільки курси російської мови для тих студентів, що вже пройшли всі елементарні курси, викладаючи, отже, російською мовою, тепер, «англізувавшись», я дістав більше курсів, а від другого року також два українські й білоруські курси, так що другого року моє ім'я вже з'явилося в списку курсів, призначених для докторантів (graduate students). Мене кликано на зустрічі з європейськими вченими, які один за одним їхали на прощу до Гарварду, й конкретно — до Якобсона. Так мене познайомлено тоді з Єльмсловом з данського академічного світу, з Альфом Sommerfeltom з Норвегії,

знайомства мені не дуже потрібні, а ще менше їм, бо ж славістами вони ні з якого боку не були.

На одному прийнятті трапився комічний епізод. Воно було на честь Райзінгера, ніякого не науковця, а власника чи співвласника броварень, якщо не помиляюся, багатого капіталіста. Він давав великі пожертви для слов'янських студій у Гарварді, а сподівалися від нього ще більших. Під час звичайних у таких випадках перед обідом коктейлів мене з ним познайомили, але він мене мало цікавив, грошей вижебрувати в нього я не збирався (та й не знав, що це в американських звичаях), так що я не звернув на нього великої уваги. Під час коктейлів знайомишся звичайно з десятками людей, знайомишся для того, щоб їх так само легко забути. Яке ж було моє здивування, коли за довжелезним обіднім столом, де кожному було призначене спеціальною карткою його місце, я знайшов себе сусідом Райзінгера. Це не справило мені приємності. Про що я буду з ним говорити? Що я маю з ним спільного? Краще було б сидіти поруч когось із моїх колег.

Так думав я, але не так Якобсон. Він помітив, де я мав бути, коли Райзінгер і я вже сиділи. Витримати цього він не міг. Він налетів шулікою, схопив картку з моїм ім'ям, побіг до розпорядників:

— Хто посадовив Шевельова поруч Райзінгера?

Сконфужений і зляканий розпорядник у смокінгу й з метеликом на шиї примчався до мене. Він просив тисячу разів вибачити йому, сталася прикра помилка, моє місце мало бути не гірше анітрохи, але не тут. І мене забрано з «капіталістичного оточення» й відправлено десь далі. Я не був ані трохи ображений, навіть був радий. Але треба було бачити переляк Якобсона: пожертви, що на них розраховував він, могли перейти до Шевельова! Небезпека! Биймо тривогу! Як мало він знав людей, як безнадійно він не розумів мене, як усіх він бачив у подобі себе самого! О, ніщо не загрожувало йому. Але коло грошей мав бути він і тільки він. А було це все ще до моєї схизми, тоді він ще не прочитав мого рукопису, я ще не їздив до Мартіне.

До рутини належало також відвідування викладів Якобсона. Тих, що призначалися для студентів. Почалося це тим, що ще в першому вересні мого приїзду, більш-менш одночасно з першою зустріччю з Якобсоном, до мене підійшов А.

— Ви ж будете ходити на виклади Якобсона? Ми всі ходимо!

Так у СРСР комсорг заганяв на комсомольські збори молодь. І спробуй не піти. Не міг і я не зрозуміти належно заохочення А. Якщо

«всі», то не можу ж я бути винятком. І два роки я сидів на лекціях Якобсона. Зрештою, я був не від того, принаймні на початку. Адже я був тоді закоханий у нього позаочі, чому ж не причаститися благодати зблизька? Справді, на викладах було більше нестудентів, ніж студентів. Сиділи лектори, сиділи молоді адепти науки, сиділи люди з вулиці. Був це великою мірою організований успіх, але, мабуть, були й щиро захоплені. Були й героїні романів Якобсона. Хоч Якобсон був одружений із пані П., чешкою, яку всі називали її першим іменем Свєтя, хоч ні його вік, ні його зовнішність не нагадували Ромео, весь університет тільки й говорив про його романтичні «зальоти» з іншою жінкою, яка мала й іншого претендента, кавказького гарячого роду. Тривало це довго, мало багато перипетій і правило за тему розмов між мало не всіма членами викладацького колективу Гарварду. Взагалі університети — добрий ґрунт для пліток, а Гарвард спеціально, з його презирством до позаакадемічного оточення й замкненістю в собі. На викладах Якобсона, отже, були не тільки справжні героїні його романів, а й кандидатки до того. Один роман породжує бажання інших. Зауважу тут, до речі, чому ці романи не кінчалися так драматично, як перелюбство в Берклі. З одного боку, Гарвард у ті роки був, мабуть, ліберальніший у цих справах, з другого боку, тут не дійшло до явного скандалу, влаштованого першою жінкою, і то скандалу в стінах університету.

Та твердження Л., що ходять на виклади «всі», було перебільшення. Не пригадую там ані Чижевського, ані Алберта Лорда, ані, звісно, Карповича. Ходила переважно менша братія, залежна він Якобсона. Як у багатьох інших випадках, не можна було провести виразної межі між ентузіазмом і міркуваннями кар'єри.

Самі виклади, як на мене, не були дуже цікаві. Бракувало їм систематичності. Він вихоплював тему і імпровізував на неї. То це була філософія Пірса, то спроба аналізу рецепції мови в діалозі, то якийсь деталь фонетики, — усе диктоване бажанням оригінальності, наміром здивувати. Часом він забував, що далі, і тоді вихоплював з кишені шпаргалку, зраджуючи тим, що ця імпровізація була не зовсім імпровізована. Манера раптом звертатися по потвердження сказаного до когось з аудиторії дратувала мене й здавалася недобрим тоном. Англійська мова викладів лишала бажати ліпшого. Серед студентів ходив дотеп:

— Якобсонова англійська мова — блискучий і унікальний вияв старомосковської вимови.

Дотеп полягав у тому, що в лекціях з російської мови Якобсон раз-по-раз апелював до старомосковської вимови її, втраченої тепер, але носієм якої був він сам.

Але для мене Якобсон був серед моїх перших учителів саме англійської мови. Я погано розумів американських мовців, Якобсонова мова, і фонетично і синтаксично наближена до російської, була мені майже цілком зрозуміла, а запас слів і термінологія були незмірно багатші від моїх. Правда, на другому році це вже не мало значення, я наздогнав його в опануванні англійської мови. Але я сумлінно відвідував його виклади і в другому році. Це був майже обов'язок, і порушення його було б переходом від озброєного неутралітету холодної війни до війни гарячої. Це було зовсім непотрібне й небажане.

Якобсон ще міг собі час від часу дозволити в ніби дружній розмові зі мною випад проти мене ніби рикошетом, я мусів утримуватися й від цього. Моя поведінка з виданням книжки про походження білоруської мови — це було так багато, що далі кожний натяк чи жарт міг переповнити вінця. З Якобсонових випадів, які були не стільки проти-Шевельовські просто, як протиукраїнські і тим проти-Шевельовські посередньо, пригадую два:

— Ах, що там слов'янські мови. Скоро на світі буде тільки дві мови — англійська і російська.

Або, тоном дружньої широти:

— Ну, скажіть по правді — хіба ви не чуєтеся більше дома з росіянином, як от хоч би я, ніж з галичанином?

Взагалі стосунки Якобсона з українцями були складні, внутрішньо суперечливі і по-своєму навіть — для нього — трагічні. У глибині душі існування українців і української мови він уважав за непотрібне історичне ускладнення й непорозуміння. На початку тридцятих років він у статті підтримав сталінський терор проти українських мовознавців, що «відривали українську мову від російської». Але українці й українська мова існували, і з цим треба було знайти якийсь *modus vivendi*. Бувши людиною дзеркального типу, що хоче бачити себе в захоплених очах інших — *mirror-man*, він прагнув знайти «свого» чи «своїх» українців. Це могло бути одним зі стимулів до запрошення Чижевського, це напевне спонукало його запросити мене. А трагедія тут була в тому, що коли такий ніби патронований ним українець піддавався на його пісню сирени й ставав на «общеруські» позиції, такий українець негайно втрачав для нього всякий інтерес. А коли він не піддавався, драмі бракувало щасливої розв'язки, і це

його мучило. Так ішла ця гра в ката й миші, і кінця їй не було. Вона теж належала до рутини слов'янського відділу Гарварду. Геть пізніше, 1963 року, Якобсон знайшов «свого українця», хоч і не в Гарварді. Але це був Білодід (про це пізніше).

Нарешті, до моєї гарвардської рутини належала ще праця над моєю темою з так званого «російського проекту». Я вже згадував про нього, тут слід сказати трохи більше. Його метою був «вичерпний опис» сучасної російської мови. Це був абсурдний плян. Не можна вичерпно описати живу мову. Поки виконується проект, уже в ній одні елементи відмирають, а інші, нові, народжуються. Практично завдання сходило на опис мови за чотиритомним словником Ушакова. На той час це був найсучасніший і найповніший словник. Але про його далеко не вичерпний характер свідчить хоч би те, що за кілька років словник російської мови інших упорядників вийшов у сімнадцяти томах, хоч і це далеко не вичерпувало фактів мови. Проект, отже, був нездійснений. Але американські фундації часто бувають ласі на грандіозні проекти. Поважний і скромний їх не спокусить, великомаштабний і дорогий — так. Не пригадую, яка це була фундація, і не знаю, скільки вона дала грошей, але дала багато. Вивчення російської мови виграло від того помірно, Якобсон — безмежно. Він став великим працедавцем. Він міг тепер купувати людей серед студентів і з-поза їхнього колективу. Вони залежали від нього не тільки в академічній програмі, але й у своєму щоденному існуванні. Я був один з тих «куплених». Дарма що не став одним із тих свійських, дресованих.

Практично це робилося так, що два примірники словника Ушакова були розтігнуті на поодинокі гасла. Кожне гасло було наліплене на окрему картку. Кожний автор вибирав з такої картотеки матеріал, що належав до його теми. Можливо, що перші автори справді могли вибрати повний матеріал для своєї теми. Коли я приїхав, картотека була в жалюгідному стані. Про абетковий порядок не могло бути й мови. Але багатьох карток просто бракувало. Кожний автор дбав про свої картки, поки працював над своєю темою. Закінчивши її, він повертав картки в такому хаосі, до якого він їх призвів. Я сказав про це Якобсонові. Він не звернув уваги. Кінець кінцем він мав голову на плечах, хоч і сливе без шиї. Хто-хто, а він знав, що весь цей проект був, як кажуть поляки, *bujda na resorach*. Моя тема була — складені слова. Я вибрав усі картки, що мали такі слова. Над тим матеріалом, що я дістав, я працював сумлінно й довго. Цікавою ця праця

не була. Я закінчив її перед кінцем свого другого року в Гарварді і передав Якобсонові. Гроші я одержав повністю, вони були істотним додатком до моєї скупой (хоч у другому році й збільшеної) платні. Це вже був час нашої холодної війни, і я не наполягав на публікації. Це правда, що я присвятив проєктові багато часу. Але я не вірив у доцільність проєкту, і я дуже сумнівався в повноті свого матеріалу, навіть у межах самого словника Ушакова. Я не знаю, чи Якобсон коли-небудь прочитав мій витвір, і я маю великий сумнів, чи він збирався його публікувати.

Проєкт у цілому вийшов — з великої хмари малий дощ. Працювали над ним і грілися коло нього десятки людей. Із задуманої серії книжок вийшло яких, може, чотири або п'ять. Вони вихопили поодинокі теми без зв'язку одна з однією, роблячи проєкт далеким від вичерпності і в цьому сенсі. Але я не чув, щоб та щедра фундація правила з Якобсона процвиндрені гроші.

З подій тих двох років, хоч, власне, це були не так події, як, сказати б, по-мови, бо йшлося тут не про дії, а про мови, — але такого слова нема, — слід згадати дві. Обидві зв'язані з Л. Він був тоді професором-асистентом. Він не належав до дуже привітних або просто чемних людей. Просто кажучи, був він людиною брутальною й свідомо неотесаною. Він узяв право виконувати роль клясної дами, роблячи колегам, тим більше молодшим, свої зауваження про те, як поводитися і як не поводитися. Не думаю, щоб він мав таке доручення, радше це був спонтанний вияв його вдачі.

Один епізод стосувався до книги сербського мовознавця Івана Поповіча. Він видав німецькою мовою книжку «Історія сербохорватської мови», а Л. зрецензував її в журналі *Language*. Рецензія була брутальна поза всякі межі пристойності; від початку до кінця погромна, вона не залишала живого місця від книжки Поповіча. Я був здивований і вражений, тим більше, що книжка зовсім не була така погана. При зустрічі я запитав Л. про це. Відповідь була:

— Може, книжка й не така погана, але автор погана людина. Він негідно поводить супроти добрих науковців.

Мушу сказати, що тут я був ще більше здивований і вражений. Щоб писати нищівні рецензії через незгоду з біографією автора, — таке практикувалося в Радянському Союзі сталінських часів, але мені не вкладалося в голову, що таке може трапитися, що такий підхід застосовується в Америці. А треба було мені добре взяти це до уваги, бо кілька років пізніше, коли Якобсон проголосив мене *persona non*

grata, Л. мав застосувати такий підхід до мене самого. Епізод цей тут я вирвав з хронологічного контексту, бо сталося це року Божого 1961, коли я вже давно не був гарвардцем. Але в моєї пам'яті є власна хронологія, і ця розмова поєдналася в одну цілість з другою розмовою, що таки припала на перший рік мого гарвардського життя, кінець першого семестру.

Серед тих курсів російської мови, що я вів для вищих рівнів студентів, одна група була найвища. Вона була зовсім маленька — всього чотири особи. Для кінцевого іспиту я дав їм переклад з англійського газетного тексту російською мовою. Переклад не вийшов у них добре. Були деякі помилки проти граматики і багато проти стилістики. Я почував себе відповідальним за — фактично кінцеву — оцінку їхніх знань. Одному найкращому я поставив добре, решті задовільно, відмінно не дістав ніхто. Правда, я не знав, що така оцінка може забрати в них стипендію.

Скоро по тому в університетському садку я зустрів Л. Не привітавшись, він накинувся на мене:

— Так ви робите. Приїжджаєте з Європи й думаєте, що ви все знаєте, а ми, американці, суцільні невіглахи!..

Мова йшла не про мене, особу, а про мене, неамериканця. Цілий складний психологічний комплекс утілювався в цей вибух нервів і нестримного роздратування. Ставлення американського інтелектуала до Європи здебільшого визначається цим комплексом — людина визнає багато в чому вищість європейської культури, але тим більше підносить американську, навіть її найгірші боки, її найпримітивніші вияви. У більшості американських інтелігентів це приховане поверхнею демократизму й рівності рас і народів. Для Л. таких гальм не існувало.

Зізнаюся, я робив з цього опортуністичний висновок: ти живеш в Америці, ти залежиш від американців, ти в приймах, застосовуй їхні критерії, а не свої. Так я повадився в дальшому, але навіть тоді мене вважали за одного з найвимогливіших викладачів поміж моїми колегами. Що ж до Л., думаю, що він також цього епізоду не забув. Дочекавшись слушного часу, він обрушив на мене всю свою ненависть до зухвалих приходнів, що псують кар'єру американським хлопцям. Понад десять років, які минули від цієї сутички зимою 1951 року, тільки роз'ятрили рану.

Найцікавіше в усій цій історії те, що в кінці року, прощаючися зі мною дуже дружньо, чотири скривджені студенти зробили мені подарунок: платівку однієї симфонії Шостаковича з їхніми підписами

на футлярі. Це не могло бути голосування проти А. Вони не могли знати про його монолог обурення. І А. напевне не знав про цей подарунок.

На другому році мого перебування в Гарварді мені стало ясно, що лишитися там на дальші роки було неможливо. Як і в багатьох інших американських університетах, там діяло механічне правило: лектором не можна бути понад три роки. Або тебе підвищать до звання професора, або тебе викинуть. Це одне з тих механічних правил, якими Америка обороняється проти людяності. У жаргоні це правило звалось — вгору або геть. На підвищення, на рух угору я не міг розраховувати, бо якраз на цей час у подібному становищі були двоє моїх колег, які були довше зв'язані з університетом і повинні були мати пріоритет, — мій добрий приятель Віктор Вайнтрауб і мій не зовсім приятель А. Змагатися з ними було б не зовсім етично і, зрештою, безнадійно. А трьох професорів одразу Гарвард не міг узяти. Багато могло б залежати ще від Якобсона, але між нами вже був озброєний неутралітет. Треба було шукати іншого місця праці. Я шкодував, бо втомився від багаторічних мандрів і прагнув сталості і осідлості. Гарвард мав добру бібліотеку. І я боявся мертвотної нудьги американських малих міст. Та вибору не було.

У ті роки знайти нове місце не було важко. Форумом для цього були річні конвенції Асоціації новітніх мов. Часом їх був кінець грудня, а місцем того року був — дуже вигідно — Бостон. В університетському жаргоні ці конвенції мали назву — базар рабів. Туди з'їжджалися керівники відділів у пошуках викладачів, а шукачі посади виступали з доповідями. Мені навіть не довелося проситися в доповідачі, бо тогорічний провідник слов'янської секції, уже знайомий нам В., сам мене запросив. За тему я вибрав українські впливи на польську мову в X–XIV століттях. Як я бачу цю доповідь сьогодні, вона не належала до досягнень світової, ба навіть американської славістики. Тема була далека від історичної правди, крізь неї аж надто проглядало патріотичне *wishful thinking*. Моя англійська мова того часу вже надавалася до наукової доповіді на фахову тему, але часом мені бракувало якогось елементарного слова. Так було й тут. Слово мені підказали з аудиторії.

Незважаючи на це, мій дебют був дуже успішним. Правда, на тлі доякобсонівської славістики ця доповідь справді була науковою, навіть ультранауковою, а в моїй англійській мові можна було бачити бажання опанувати нову для мене мову, що, приміром, проти

Чижевського, який такого бажання ніколи не виявляв, викликало добрі надії. Незабаром я дістав запрошення від двох університетів — мічиганського в Анн-Арборі і Колумбійського в Нью-Йорку. Останнє походило від Ерні Сіммонса, який розумівся на слов'янському мовознавстві, як я на китайському. Він недавно втратив Якобсона, пробував дістати Стендер-Петерсена з Данії, але цього кандидата не пустили до Америки за нібито його «рожевість», яка справді виявлялася тільки в тому, що Стендер був головою данського товариства культурних зв'язків із Радянським Союзом. Але це були роки маккартизму, Ерні, отже, не мав багато вибору. У ситуації двох запрошень звичайна американська тактика — торгуватися з обома й дивитися, хто більше дасть. Але я був такий стомлений і так не хотів малого й закапелкового Анн-Арбору, що сказав Сіммонсові, що приймаю запрошення при одній-єдиній умові, що це буде стала посада. Так я знову потрапив на розмірно мізерну платню, — якщо не помиляюся, щось 6500 доларів на рік, але я був забезпечений працею до кінця життя, і я був у великому місті.

Усе-таки мені було шкода кидати Гарвард, і, пригадую, Якобсон потішав мене:

— Не журіться. Правда, в Гарварді всі студенти добрі, а в Колумбії нерівні, але й там є добрі.

Формально призначення вимагало двох рекомендацій. Хто був перший автор, я не знаю. Другим був Якобсон. Знаю про це тому, що він надіслав мені копію свого листа. Ось повний текст у перекладі з англійської:

«Дорогий Професоре Сіммонс,

у відповідь на Ваш лист, пересланий мені сюди, я подам свою думку коротко про д-ра Шевельова. Я можу назвати тільки трьох визначних слов'янських філологів по цей бік залізної завіси: Шевельов, Стендер-Петерсен і Станг. Усі троє однаково видатні, але оскільки двом останнім в'їзд до цієї країни був по-дурному заборонений, розгляньмо лише першого.

Шевельов, учень такого видатного славіста як Булаховський, дістав ґрунтовний вишкіл у всіх галузях слов'янської філології. Він опанував бездоганно російську, українську, білоруську й польську мови і добре обізнаний на інших слов'янських мовах. Він у своїй стихії в порівняльній слов'янській філології і в церковнослов'янській і іншослов'янській літературній спадщині середньовіччя. Його невтомна дослідницька діяльність і публікації дали йому заслужену репутацію найкращого

знавця української й білоруської мов у їхньому теперішньому стані та історії. Ці праці виявили справжню вмілість в описовій і історичній методології. Цілком нові і важливі також його дослідження польської мови в її стосунках із східнослов'янськими сусідами. Його нова монографія, що друкується в Мовознавчому гуртку Нью-Йорку, — оригінальний і цінний внесок у заплутані проблеми генетичних взаємин усіх трьох східнослов'янських мов. Його недавня доповідь про історію всіх слов'янських літературних мов, тепер друкована, так само сильна в своїй критичній частині і відкриває нові шляхи в дослідженні й збуджує думку також для історичного вивчення літературної англійської мови, як підкреслив професор Курат в обговоренні цієї доповіді, коли Шевельов виголосив її на мічіганській конференції славістів. У цій праці, як і взагалі, він показує себе вченим з глибоким розумінням зв'язків між мовою й літературою і компетентним дослідником також літератури. Він має солідну ерудицію в усіх трьох східнослов'янських літературах усіх трьох східнослов'янських народів і поляків. Особливо цікаві його розвідки щодо українського романтизму і новітньої поезії. Усі філологічні й літературні питання він розглядає на широкому культурно-історичному й соціально-політичному тлі. У Гарвардському університеті Шевельов виявив себе як прекрасний викладач, дуже уважний до своїх студентів та їхніх потреб, дружній у стосунках з колегами, безвідмовно відданий інтересам відділу, і як особа об'єктивного судження й чарівної особистості. Відданий Вам Роман Якобсон».

У цей час мої стосунки з Якобсоном були напружені (так само, як його стосунки з Сіммонсом, з яким він мав дуже гострий конфлікт, унаслідок якого він залишив Колумбію і перейшов до Гарварду). Чому він написав такий дитирамб мені, — можна пояснювати по-різному. Може, він хотів якнайскоріше позбутися мене, а його ідея «великої трійки» припускала моє перебування в одному з провідних університетів. А може — і певніше, — це був загальний стиль його рекомендацій. Він писав їх усі в суперлятивних формулах, не гребуючи ніякими гіперболами. До таких перебільшень належало прирівняння мене до Стендер-Петерсена й Станга. Проти них я був ще початківцем, вони мали вже капітальні свої книжки, з якими мої тогочасні публікації ніяк не рівнялися. Але така рекомендація означала, що це він пустив мене «в люди», започаткував мою кар'єру. Може, того дня він навіть поставив свій прапорець у Нью-Йорку на мапі американських центрів. Хоч він і знав — у глибині душі я не був його людиною,

а моя кар'єра тоді мало залежала від його рекомендації. Усе вже було домовлене між Сіммонсом і мною. Негативна характеристика загострила б його стосунки з Сіммонсом, і так напружені.

Після того настав період миру і відчуження. Він тривав вісім років. Усе було позірно в порядку. Ми обмінювалися відбитками своїх статтів. Ми робили на них дарчі написи, ніби дружні, але які ж холодні, без особистого дотику, навіть без дати, ніби підкреслюючи їх формальний характер: «На добру згадку від автора», «З привітом від автора», «З Новим роком! З новим щастям! Р.Я.». Коли він приїздив до Нью-Йорку, він мене не відвідував. У Бостоні я спинявся в Вайнтраубів і не йшов до нього. Власне, я не мав жадної зачіпки воювати з ним. Він мені нічого злого не зробив. Хіба те, що він не вклався в мій ідеал, яким я його колись бачив. Але це вина моя. Нащо робити ідеали, не познайомившись? Натомість у його очах я був зрадник і перекинчик до ворожого табору, — яким був Мартіне. Я порушив субординацію, не став ЙОГО людиною, виявив недозволену самостійність. При першій нагоді я мав бути покараний. І я знав: Якобсон нікому не дарує огріхів і виявив незалежності. Мир був неспокійний. При першому приводі він мав перетворитися на війну. На жорстоку війну на знищення.

Нагода трапилася 1962 року. І я сам спровокував війну. Я вирішив зголоситися на черговий міжнародний конгрес славістів. Міжнародні конгреси славістів були започатковані 1929 року в Празі. Вони мали відбуватися кожних п'ять років, кожного разу в іншій слов'янській країні. У перших двох з'їздах Радянський Союз участі не брав. Третій, що припадав на 1939 рік, не відбувся, бо перешкодила війна. По війні всі віжки конгресів перебрав СРСР. Усі країни, де плекало славістичні студії, мали своїх представників у комітеті, що формально керував конгресами. Американська делегація складалася з Романа Якобсона, Вільяма Е. з Індіанського університету і Діна В. з Каліфорнійського. Тепер йшлося про п'ятий конгрес, що мав відбутися в Софії у вересні 1963 року. Його програму повинен був розглянути й затвердити комітет на засіданнях, скликаних у Москві 2–5 жовтня 1962. Серед зголошених доповідей американська делегація повезла й мою тему. Тема моя була політично неутральна. Не неутральною була особа доповідача. Навіть його прізвище.

У перші повоєнні роки я друкувався під прізвищем Шерех, псевдонімом. У Києві й Харкові не знали, що сталося з Шевельовим. Коли 1951 року Інститут мовознавства видав двотомовий колективний

«Курс сучасної української літературної мови», там уміщено без усяких змін мій розділ про просте речення, що його я ще перед війною передав Булаховському. Правда, вміщено без прізвища автора, тільки з глухою приміткою — «Опрацював за матеріалами Інституту мовознавства Академії наук УРСР Л. А. Булаховський». Але можна не сумніватися, що, коли б там знали про моє місце перебування й діяльність від 1941 року й далі, друкування цього тексту було б неможливе. Я повернувся до свого справжнього прізвища, коли переїхав до Америки. Трохи пізніше я розкрив історію свого псевдоніму в передмові до книжки «Не для дітей». Моє прізвище було добре відоме в мовознавчих колах України, але тільки з передвоєнних часів. Уже тоді, коли я відновив публікації під своїм прізвищем і коли це стало, без сумніву, відоме радянським органам нагляду, дехто з СРСР волів не розголошувати його. Одна з провідних комуністичних постатей радянського мовознавства Ольга Ахманова в гострому нападі на мій огляд українського й білоруського мовознавства не назвала мого імени (*Word*, 1965, 1, с. 180. До цієї рецензії я ще повернуся). Найкращим і властиво єдиним способом подати відомість, що я існую і працюю за фахом — теза радянської пропаганди була, що діячі культури на еміграції в Америці позбавлені такої можливості, — було з'явитися офіційним учасником конгресу славістів. Чи їхати на конгрес фізично, чи ні — наявність мого прізвища в складі американської делегації не могла б бути прихована і промовляла б до колишніх моїх учнів і колег. Це була скромна мета мого вчинку.

Від цього часу історія моїх зустрічей з Якобсоном — тема цього писання — набирає іншого характеру, ніж перед тим. Ці зустрічі перестають бути особистими. Власне, остання моя особиста зустріч з ним мала місце в грудні 1962 року. Тепер вони стають листовними — позаочними й міжконтинентальними, здебільша діючи через різних посередників. У персональних архівах Якобсона, Е., В. відкриваються папки під назвою «Випадок Шевельова». Поза всяким сумнівом, подібні папки відкрилися і в справах Івана Білодіда в Києві, і в інших радянських, менш приватних архівах.

Та перед тим, як перейти до цих понадособових вимірів моєї «справи», варт згадати про одну таки особисту зустріч, хоч зовсім не з Якобсоном і тому формально ніби поза рамками цих споми-нів. У попередньому уступі вже була згадка про Білодіда, і це саме зустріч із ним, що заслуговує тут на невеличке місце. Та вона не така й стороння, бо від 1962 року мова взагалі мусить іти не про

двоособові контакти — мої з Якобсоном, а про трикутник Якобсон — Білодід — я.

Ця зустріч з Білодідом відбулася 30 серпня 1962 року. Місцем дії був американський Кембрідж, точніше — кулюари аудиторій університету, де тоді відбувся Дев'ятий міжнародний конгрес мовознавців. Білодід був у складі радянської делегації, я — американської. Я головував там також на одній із секцій.

Це була моя перша і остання особиста зустріч з Іваном Костянтиновичем Білодідом. Перед тим я тільки чув про нього і чув від слідчого НКВД. Допитуючи мене про різних моїх знайомих, він запитав між іншим, що я знаю про цю особу. Цілком правдиво, я відповів, що не знаю нічого. Але слідчий згадав Білодіда в такому контексті, що наводило на припущення, що той був сексотом на службі НКВД. Пізніші відомості, що доходили до мене, потвердили це припущення. Його головокрутна кар'єра не була в жадній пропорції з його здібностями чи науковими працями. Блискучість і блискавичність цієї кар'єри підказували, що він мав свої заслуги. Згадую при цьому польський жарт: Що потрібне для того, щоб стати членом спілки письменників? — Wydanie jednej książki i dwóch kolegów. Для Академії наук, либонь, кількість колег мала б бути більша. У той час, одначе, Білодід був ще на відносно скромній посаді заступника директора Інституту мовознавства, себто заступником Булаховського і партійним оком над ним. Коли я згадую дворічну «співпрацю» Булаховського з Білодідом, коли я дивлюся на посмертно опубліковані фотографії Білодіда з Булаховським або Виноградовим (який, одначе, знав ціну Білодідові й не пускав його навіть на поріг ним редагованого журналу «Вопросы языкознания»), мимоволі згадую рядки Василя Курочкіна про цей тип людей:

Осторожность, осторожность, господа!
Патриот из патриотов,
Господин Искарियों
Приближается сюда!

А починав Білодід із захоплення виставами Курбаса й творами Тичини й Яновського! На цьому, мабуть, і почалося зацікавлення ним в органах НКВД.

Про те, що Білодід буде на конгресі, я наперед не знав (він був малоймовірний учасник, не мав він ані праць із загального мовознавства,

ані не розумів і трохи англійської мови), його репутація була мені відома, а все-таки мені було цікаво з ним поговорити. Припускаю, що і він цікавився можливістю такої розмови. Адже для подібних речей він і був на конгресі. Щось зо два дні ми зустрічалися в аудиторіях чи в кулюарах і поглядали один на одного. Але просто підійти один до одного ми не зважувалися. Політична, та й наукова, прірва була занадто відчутна. Аж, нарешті, третього дня один з колег сказав мені, що Білодід розпитував про мене, і поцікавився, чи не хотів би я познайомитися з гостем. Так нас познайомлено, ми потиснули один одному руки, і я мав нагоду ближче придивитися в очі нашого гостя, оспівані пізніше в неофіційному київському гумористичному фолкльорі як «Білодідові риб'ячі очі». (Це було в сімдесятих роках, але очі, напевно, були такі самі і в шістдесятих.)

Білодід ні про що мене не питав. Він став проти мене в величну позу радянського вельможі і прорік:

— Ну, розпитуйте!

Але без павзи почав казати, що Булаховський у них у великій пошані і його портрет висить у Білодідовому кабінеті, а його твори незабаром будуть видані (Булаховський помер незадовго перед тим, 1961 року). Дещо він оповів про інші видавничі проекти Інституту мовознавства, я сказав, що Інституту потрібний журнал. (Журнал «Мовознавство» почав виходити 1967 року, але Білодід спромігся зробити його, правда, українськомовним, але суцільно політизованим загальнопартійним і позбавленим наукової вартості.) Я й собі оповів йому про деякі свої праці і передав йому кілька своїх відбиток, які він ласкаво прийняв, крім однієї. Він відкинув мою рецензію на «Varangica» Стендер-Петерсена, не кажучи чому, обмежившись на скупому:

— Цього не треба!

Може, він думав, що писати про варягів на Русі — непристойно й недозволено. А певніше, він просто не знав, що таке Varangica, і вирішив, що це мусить бути щось антирадянське.

Ми розпрощалися, знов потиснувши руки. Ніхто не запрошував другого приїздити до себе, ані обмінюватися листами чи навіть відбитками. Авдієнція була дана, і другої не передбачалося. Але Білодід про мене не забув, як буде, зрештою, аж надто очевидно з подальшої оповіді. Зрештою, в самій нашій розмові був один момент, коли Білодід вийшов з рівноваги та пози зверхности. Це було, коли я згадав, що в друку був перший том серії «Нові течії в мовознавстві» (*Current*

Trends in Linguistics), присвячений східноєвропейському мовознавству, і що для цього тому я написав огляд мовознавства на Україні й Білорусі. Його наче пересмикнуло, і сухим, начальницьким тоном він кинув запитання:

— З ким це узгоджено?

Запитання, в якому відбився весь його досвід радянського бюрократа. Я пробував заперечити, що в Америці для друку узгодження не потрібне. Це було, звичайно, так і, як показали майбутні події, не зовсім так.

Пізніше, як мені оповідали, Курилович, що бачив нашу розмову переказував, що вона була дружня. Це правда, що ми не билися й не ображали один одного. Але від дружності це все було далеко. Тепер Білодід наочно знав, що я існую, що маю якесь становище в американському мовознавстві, що не думаю мовчати про стан мови й мовознавства на Україні і що, відтак, мене треба знищити. Це було в серпні, — активні ж воєнні дії почалися на початку жовтня. Фронт був перенесений з американського Кембріджу до Москви. Відтепер усі ці дії відбувалися далеко від мене, і я довідувався про них тільки з листів. Першим з них був лист Стендер-Петерсена, датований 10 жовтня 1962 року.

Стендер-Петерсен писав мені про події на московському засіданні Міжнародного комітету славістів. Поскільки його лист для мене започаткував усю справу і поскільки він був найоб'єктивніший і написаний негайно після подій, а не з відстані кількох місяців, я дозволю собі навести з нього довгу цитату:

«Присутній без права вирішального голосу професор Білодід, колишній міністер народної освіти України, попросив дозволу висловитися і в дуже темпераментній, майже агітаційній промові запропонував виключити Вас із списку учасників з'їзду. Мотивував він свою пропозицію тим, що Ви зрадник, що Ви співпрацювали з німцями під час окупації України, зокрема Харкова, що Ви були доцентом університету, що Ви в своїх (газетних) статтях, "обливали покійного Булаховського брудом", що Ви далі відійшли з німцями, які відступали з України, і що Ви тепер в Америці співпрацюєте в заперечення сепаратистській українській академії. Коли він закінчив свою промову, з усіх боків почулися голоси, що вимагали Вашого виключення. Через те, що ніхто з присутніх американських делегатів (Роман Якобсон, Е.) не забрали голосу, я вважав за потрібне виступити з заявою, в якій я, не входячи в деталі Вашого відходу з України, повідомив,

що знаю Вас особисто, що в мене склалося враження, що відходили Ви з України зовсім не так добровільно, як казав Білодід, і що я Вас уважаю за видатного мовознавця. Я також підкреслив, що я в Вас не зауважив жадної ультранаціоналістичної настанови і що я Вас уважаю за цілком симпатичну і серйозну людину. Я запропонував замислитися над питанням, чи не слід у даному випадку покласти центр ваги на наукову, а не на політичну сферу, причому вказав і на те, що Ви тепер американський громадянин і стоїте під обороною американських законів. Мою промову вислухали спокійно.

Після того виступив Роман Якобсон (який дякував мені після засідання за мій виступ, без якого йому, колишньому емігрантові, або неповоротцеві, було б важко виступати). Він приєднався до моїх висловлень, причому дуже сильно підкреслив, що без документальних доказів не можна виключати нікого. Він не вважав це питання політичним, але радше етичним, себто, якщо документи покажуть, що зведені на Вас обвинувачення слушні, присутність або неприсутність Ваша на з'їзді буде моральним питанням. Він натякав і на те, що обвинувачення такі поважні, що коли виявиться їхня слушність, може постати питання й про Ваше становище в Америці...

У Вашій обороні виступили ще деякі особи... Кінець кінцем вирішено запропонувати Білодідові зібрати документальні дані про Вашу нібито "зраду" й переслати їх президії майбутнього з'їзду, на чолі якої стоїть надзвичайно симпатичний і врівноважений академік Владімір Георгієв... У цілому в мене склалося враження, що багато хто були задоволені моїм сміливим виступом проти Білодіда».

Місяць пізніше я одержав два листи від учасників московського засідання, цього разу від американців — від В. і від Е. Між трьома джерелами мого знання про факти є дрібні розбіжності, але вони легко пояснюються різницею суб'єктивних сприймань і зберігання деталей у пам'яті, почасти інтерпретації. Приміром, вигук «Исключить» після виступу Білодіда, за Стендер-Петерсеном, почулися «з усіх боків», за В., це був «малий, але голосний хор голосів», за Е., «малий дзюркіт (ripple)». Є розбіжності в поданні порядку виступів. Усі, крім Е., твердять, що Якобсон виступив після Стендер-Петерсена, себто другим, тоді як, за Е., другим був він, а Якобсон дав кінцевий підсумок. Важливіші розбіжності в оцінці павзи після виступу Білодіда. В. не згадує про таку павзу; Стендер-Петерсен, не кажучи просто, дає зрозуміти, що вона була затяжна; Е. характеризує її як «довга мертва тиша». Можна думати, що це

відповідає істині і свідчить про первісну дезорієнтацію американців і непевність, як діяти.

З листів В. й Е. імена промовців, що забирали слово після Якобсона в моїй обороні, були Станг з Норвегії, Рудольф Ягодіч з Австрії і С. Коновалов з Англії, а також, звичайно, Е. З усіх них Стендер-Петерсен виділив і переказав тільки промову Якобсона, після своєї власної. Сталося це, напевне, не випадково. Між виступами Стендер-Петерсена і Якобсона була істотна і глибока різниця. Перший виступав справді в моїй обороні і проти втручання політики. Промова Якобсона була наскрізь типовий doubletalk. На перший погляд він ніби теж боронив мене. Справді ж це було заохочення Білодіда до дії. Твердячи, що вимоги Білодіда мають розглядатися як етичні, а не політичні, Якобсон відкривав шлях до засудження мене, адже етика ніколи ніким не виключалася з академічних критеріїв. А далі він досить виразно натякав, що матеріал Білодіда поведе до мого виключення не лише з софійського конгресу, а з цілого американського наукового життя. Якобсон недвозначно пропонував свою співдію в цьому напрямі, а бажанням Білодіда це відповідало якнайкраще. Тут закладено основи бльоку Якобсон–Білодід (а отже, й ті, хто стояв за спиною Білодіда), що справді став реальністю в наступні роки.

Білодід мав зібрати матеріали, що мали б компромітувати мене, й переслати їх Болгарському комітетові на чолі з Георгієвим. Але минув майже рік, поки він це зробив. Замість передати матеріали Георгієву, який мав би передати їх американській делегації, він привіз їх безпосередньо на софійський конгрес. Можливо, він розраховував на те, що заохочений річною тишею, я вирішу, що він доказів не має, і поїду до Софії на конгрес. Можливо, що плянувалося там, після того, як американська делегація зречеться мене, дати волю дії політичній поліції, яка передала б мене в руки радянських господарів Білодідових. Якщо такі пляни були, то їхньому здійсненню перешкодив тільки мій неприїзд до Софії. Колись мій радянський слідчий з НКВД, відпускаючи мене, сказав:

— Ідьте, куди можете й хочете. Ми вас знайдемо.

Може, він, на здійснення своєї обіцянки, — «він» у збірному сенсі, звичайно, — вже чекав на щасливе побачення в Софії. Болгарська політична поліція, напевне, радо надала йому потрібне приміщення і все те інше, чого він міг потребувати. Але він не спромігся знати, що цей час я розмірено, щасливо і спокійно провів у Атенах.

Повертаючися до подій осені 1962 і літа 1963 років, спокій року був порушений виступом голляндських славістів. Вони довідалися про інцидент на московській нараді, сприйняли американську позицію як нерішучу або й опортуністичну і вирішили протестувати спершу перед американською делегацією, а далі, коли буде треба, й перед усіма західними славістами, не зупиняючися навіть перед можливістю розколу перед конгресом. Особисто я нікого з них не знав, за винятком хіба Ерта Кайперса, та й і з ним знайомство було тільки короткочасне (він викладав якийсь час у Колюмбійському університеті, але в відділі мовознавства, а не славістики) і давно перервалося. Наприкінці жовтня прийшов до мене лист від Кайперса про початок справи, а за тим пішли листи до американської делегації, один категоричніший від одного. Ішлося, звісно, не так про мою особу, як про втручання політики до науки. Мені ця акція, зовсім не залежна від мене, не була бажаною, хоч я не міг заперечити шляхетних намірів. Якобсон і його товариші в делегації могли думати, що я під'юджував усе це. Американці з делегації реагували блискавично швидко і так різко, що з приводу одного з листів, сланих до Голляндії, я мусів послати свої пробачення за тон і поведінку своїх, так чи так, земляків.

Позиція американців була за всяку ціну зберегти мир з радянцями, і вони доводили голляндським ворохобникам, що Білодідів виступ був його особистою справою, що його засуджували інші радянські славісти і що вся справа розв'язана позитивно, так що голляндські протести недоречні і повинні бути анульовані. Після цілої хурделиці листів і телефонів справа була притишена до кінця листопада 1962 року. Вона знову спалахнула в червні 1963 року й знову була пригашена. Практичних наслідків вона не мала жадних. Можна згадати, що вона зустріла співчуття третього члена Якобсонової «великої трійки» — В. Але це співчуття виявилось тільки в листах до мене, і ніякого резонансу воно не мало. В. не втручався до жадних славістичних справ, його участь у плянах «розподілу американської славістики» була ви плодом уяви Якобсона. В. не змінив цієї позиції й пізніше.

Сцена дії перенеслася до Софії, вересень 1963, коли Білодід привіз і передав американській делегації мої статті (очевидно, фотостати), друковані в харківській «Новій Україні» часу німецької окупації. Як саме вони були передані і чи всі — чи безпосередньо, чи через Георгієва — я не знаю. Не було при цьому стороннього спостерігача типу Стендер-Петерсена, а члени американського комітету ніколи не оповідали мені про обставини події. Єдине, що я знаю, — з листа

Е., — що вони були «шоковані», але нічого про конкретні обставини. Може, коли-небудь згадають про це ще живі учасники події.

Тут буде, либонь, до речі згадати про той фактичний матеріал, на якому будувалися Білодідові обвинувачення. По-перше, сам факт друкування в «Новій Україні» — газеті, що виходила в Харкові в час німецької окупації, робилася українськими руками, але під пильним доглядом німецького цензора. За приблизно два роки її існування я вмістив коло десятка статтів. Членом чи працівником редакції я не був. Друкуючися там, я виходив із погляду, що в підцензурній пресі, чи то радянській, чи нацистській, не можна висловити всієї правди, можна висловити тільки півправди: в радянській про вади нацистської системи, в нацистській про вади радянської. Можна також порушити деякі, хоч і обмежені аспекти української культури, заборонені в другій системі. Справа читача, що роками мав тільки радянські газети, — порівнювати і так доходити дещо повнішої правди.

Установити бібліографію моїх статтів, що побачили світ на шпальтах «Нової України» (деякі були заборонені цензурою, приміром моя стаття про Петлюру, хоч там не говорилося про його політичну діяльність, а тільки про літературно-критичну), — це була тоді справа важка. Я бібліографії не провадив, бо не надавав великого значення цим статтям, та в голодному й холодному місті не було ні можливости, ні сенсу робити бібліографічні записи. Поза Україною, скільки мені відомо, «Нова Україна» не тільки бібліографічна рідкість, а не репрезентована ніде в комплекті. Думаю все-таки, що за останні двадцять років мені пощастило відновити бодай назви моїх статтів. Ось вони (читач, що не цікавиться такими сухими матеріалами і не має мисливських нахилів Білодіда, звичайно, омине цей перелік):

1. «Уярмлена мова» (спільно з Нечаєм-Цебенком). Ч. 3, 11 грудня 1941.
2. «Визначний український діяч. До роковин смерті О.Потебні». Ч. 13, 25–26 грудня 1941.
3. «Перша ластівка». Ч. 20, 4 лютого 1942 (Про альманах «Ластівка» 1841 р.).
4. «Брудні наміри большевиків». Ч. 34, 21 лютого 1942 (Про санітарний стан міста).
5. «Тарас Шевченко». Ч. 181, 1942.
6. «Високе завдання». Ч. 181, 1942.

7. «Спиридон Черкасенко (1876–1940)». Ч. 247, 1 листопада 1942.
8. «Замість рецензії (Міркування в театральній залі)». Ч. 259, 25 листопада 1942.
9. «Олександр Олесь». Ч. 275, 1942.
10. «Ідучи з концерту». Ч. 320, 10 січня 1943.

Була ще стаття про Василя Мову (1842–1891), 1942, але не знаю, коли.

Скільки бідний Білодід мусів намучитися, щоб серед цих згадок про письменників і науковців переважно ХІХ сторіччя й хроніки концертів знайти докази моєї співпраці з німцями! Він знайшов, роблячи добру міну при поганій грі, два. Не статті — фрази. Одна була в «Замість рецензії», друга — в статті «Брудні наміри большевиків». Ось ці фрази:

1. «Для вояка німецького Вагнер — цілий світ. Бо вояк цей ідейний і культурний, пізнав світ, його принаду і його суворість, вигартував у собі мужність і виховав змістовність».
2. «Боротьба за санітарний стан міст і селищ — це воєнний фронт, це боротьба, якою ми допоможемо героїчному німецькому військові добити большевизм — ворога усього людства».

Про мої ілюзії перших місяців війни я виразно написав у вступі до книжки Юрія Шереха «Не для дітей», що вийшла 1964, а складалася 1963 року і перед тим, ще до викриттів Білодідових, і нема потреби це тут повторювати. З цього вступу, власне, й почалася марна Білодідова спроба детективного розсліду моїх помилок і «злочинів».

За гаслом зберігати українську добру посмішку варт тільки звернути увагу на те, що в обох випадках моєї «коляборації» на шпальтах «Нової України» практично йшлося про дуже елементарні і далекі від політики речі: щоб публіка не робила бешкетів у театрі і щоб місто було чистим, а не вогнищем бруду й хвороб.

Але до яких би фактів чи міркувань ми не вдавалися, — чи до моїх, чи якихось ще інших, — усе це не грало жадної ролі 1963 року в Софії і після повернення славістів звідти. Матеріяли Білодідові були прийняті під таким соусом, як він їх сервував. Ніхто навіть не подумав про те, що комплекти «Нової України» в радянських бібліотеках не лежали на читальняних столах і що треба було дуже спеціального дозволу або й заохоти від дуже спеціальних органів, щоб до тих

комплектів дістатися, а отже, Білодідові розвідки в ділянці шевельовознавства мусіли ті органи цікавити. Факти моєї «співпраці» з німцями були такі незначні й незначущі, що робити з них ті організаційні висновки, про які в Москві згадував і які Білодідові обіцяв Якобсон — усунення мене з американського наукового життя, не здавалося можливим. Я далі викладав і брав участь у наукових конференціях Заходу. Зміна зайшла в моїх стосунках з Якобсоном.

Про це тут і буде далі мова. Але спершу ще один відступ загальнішого характеру. Є речі в моїх писаннях тоді, під час і по війні, які потребують критичного перегляду в деталях. Але — дивлячися по змозі об'єктивно, зосторонь, я бачу в них, серед затоптаного в порох історії, і якусь свою заслугу, якою не можу не пишатися.

Радянська пропаганда воєнних років і дотепер, говорячи про трагедію війни, ішла під гаслами калібанізму і канібалізму. Якщо й були мудрі Просперо, їхній маршрут пролягав звичайно до каторги або шибениці в житті, до очорнювання в громадській думці. Калібанізм і канібалізм і досі отруюють на Україні спогад про воєнні роки. Звідси, приміром, нехіль або побоювання сказати щось добре про УПА або Дивізію «Галичина», звідси цілковите спотворення перспективи на воєнні й повоєнні роки. Якоюсь малою мірою, не завжди це усвідомлюючи і далеко не досконало, я вже тоді, попри заблуди й збочення, працював на розбудження голосу Просперо. Це не могло і далі не може не обурювати багатьох і багатьох, а надто тих, що волею-неволею оспівували і готові далі оспівувати людину в зореноснім Кремлі, транскавказького сизокрилого орла тощо. Але десь, у потаємній пам'яті історії, нитки аналогій до Просперо в моїй свідомості вичітковувалися, і цим я не можу не величатися...

Повернімося до Якобсона, не випадково співника Білодідового (а з ним і інших калібанів).

Озброєний невтралітет недавніх років змінився на неприховану ворожість. Відбитки його праць перестали приходити. Перед тим мене прошено давати рецензії до новозаснованого Якобсоном *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* (правда, не статті!). Тепер цього заклику не поновлено, та я й не пробував з нього скористатися. Ближчі соратники й послідовники Якобсона, як-от Моріс Галле, Едвард Станкевич, Кирил Тарановський, що колись так дружньо водив мене по Белґраду й допомагав мені купити сербський килим, який і досі висить у мене в спальні над моїм ліжком, дивилися на мене недобрим оком або й зовсім не хотіли дивитися.

Явно я був у неласці. Наближався час нападу. Треба було тільки нагоди.

Нагода в таких передгрозових ситуаціях завжди знаходиться. Нею став вихід моєї досить довгої книжки «Передісторія слов'янських мов. Історична фонологія праслов'янської мови». В Європі це сталося в кінці 1964, в Америці 1965 року. У рекордово короткий час, у першому випуску 1966 року журналу *Slavic and East European Journal* з'явилася рецензія. Тут я вже писав про те, як Л. розгромив книгу Поповіча з історії сербо-хорватської мови і виправдовував далеко не академічний тон своєї рецензії тим, що Поповіч мав недобру біографію. Тепер я теж мав погану біографію. До того ж Л., — про це теж тут згадано, — мав зі мною розрахунки за мою нібито зневагу до американських науковців і студентів. Тепер час розплати настав. Брутальністю тону ця рецензія перевищувала все, що він перед тим писав. Борис Унбегаун, справжній джентлмен і зразок витриманості в поведінці й писаннях, так обурився цією рецензією, що вислав листи в цій справі до Кирила Тарановського, що тоді викладав у Гарварді, і до Томаса Шова, редактора журналу, де рецензія з'явилася. Наведу уривки з обох листів. До Тарановського він писав:

«Ті, хто знає автора, казали мені, що не були здивовані ні хамським тоном рецензії, ні її некомпетентністю, ні навіть доволі низьким доносом щодо допомоги, яку Шевельов дістав на видання книжки (між іншим, Л. не міг не знати, що ці 2000 доларів були дані як позика, що вже майже виплачена, бо книжка добре розходиться). Щось подібне мені траплялося читати в радянській пресі, але вперше в пристойному журналі, який надрукував цей пасквіль, як видно, не розглянувши в ньому. (Якби ж це було так! Тут виявляється надмір Унбегаунового джентлменства! — Ю.Ш.) Те, що Л. показав свою некомпетентність і незнайомство з рецензованою книжкою, як і те, що він цією рецензією виключив себе з кола славистів-джентлменів, звісно, його особиста справа... Погано те, що ім'я Л. міцно асоціюється з гарвардською славістикою... Ще гірше, на мою думку, те, що ця рецензія в Європі кине тінь на всю американську славистику, до якої я тепер більш або менш належу. В Європі принаймні добре знають різницю між Шевельовим і Л.».

І до Шова:

«Я прочитав Ваш багатий на факти й жвавий огляд радянських публікацій про Пушкіна з великою приємністю і тільки шкодував, що Ви були там безпосереднім сусідом в'їдливої, нечесної і, що

мене особливо обурює, суцільно неджентлменської рецензії на книжку Шевельова. Я ніколи не думав, що така низькість можлива в тому, що вважається за наукову полеміку. Крім, звичайно, радянської Росії, але й там вона, здається, зменшується».

Я не просив його писати ці листи, але він написав і прислав мені копії. Якби він, однак, перечитав полеміку Jakobsona з Мазоном про «Слово о полку Ігоревім», він побачив би джерела Л.-ого стилю. А якби він довше жив, то побачив би такий самий стиль і рівень у багатьох інших його писаннях.

Говорячи про Л., згадаю депо пізніший епізод. Роком чи, може, двома пізніше я був у Кембріджі і разом з Віктором Вайнтраубом ми йшли гарвардським парком. Біля виходу ми спіткали Л. Він привітався з моїм супутником і простягнув руку мені.

Він сказав:

— Гаразд, Джордже, потиснемо руки один одному після всього цього?

Я відповів:

— Краще ні.

Його рука на якусь секунду зависла в повітрі. Потім відсмикнулася. Рецензія Л. була тільки початком. Трохи пізніше з'явилися ще дві в тому ж стилі. Одна належала Т. Л.-ові, друга — Дж. Ван-К.-нові. Під першою підписано «Іллінойський університет», під другою — «Станфордський університет». Це було не зовсім так. Воно відповідало дійсності, коли рецензії вийшли друком. Але не тоді, коли їх писано. Тоді обидва автори закінчували свої студії в Гарварді. Свої перші посади вони дістали на рекомендацію Jakobsona. Усі три рецензії мали спільне географічне походження. Разом вони знаменито охопили Америку. Одна з'явилася в журналі об'єднання викладачів слов'янських мов, друга — в журналі Асоціації славістів, третя — в журналі міжнародного характеру. Осторонь лишався тільки *Language*. Там, як уже тут говорилося, Jakobson не мав сили; але цей журнал ніколи не виявляв великого зацікавлення слов'янськими проблемами. Так для всіх кіл, зацікавлених слов'янським мовознавством, автор «Передісторії» був представлений невдахою, невігласом, мало не ненауковцем взагалі. Глузливо-зневажливий тон усіх трьох додавав емоції до «інтелектуальних» аргументів. Хто не орієнтувався в проблематиці праслов'янської мови (а таких була більшість), не міг не сприйняти тону рецензій.

Про вміщення рецензії в *Slavic Review* мені оповідали невеличку історію. Цей журнал звичайно не рецензував мовознавчих праць.

Його головні зацікавлення були політологія, історія, економіка, література. Одного прекрасного дня до редактора журналу Робертса з'явився (так мені оповідали) Якобсон. Серед інших тем розмови зайшла мова про мою книжку. Якобсон запитав:

— Чи маєте рецензента? Це важлива книжка, було б недобре, коли б журнал не відгукнувся.

Коли Робертс визнав, що ні, Якобсон сказав, що може допомогти, він може порекомендувати дуже доброго рецензента. Це був Л-р. За звичаєм американських журналів, рецензія — вияв думки автора, редактор не повинен втручатися і, замовивши, мусить друкувати. Вірний засадам редакційної етики, Робертс мусів умістити рецензію, хоч, мабуть, такої рецензії він не сподівався.

Не знаю, чи ця історія правдива. Але, якщо й ні або не зовсім, вона цілком відповідає духові Якобсонової «операції знищення».

Рецензія Ольги Ахманової на мій огляд української й білоруської мовознавчої продукції, яку я вже згадував, теж скористалася з правил етикету американських редакцій. Редакція *Word* уважала це за fair play дати слово для оцінки видання про радянське мовознавство радянському авторові. Ахманова виявила своє знеохочення до мене й мого огляду, заявивши, що сторінки наукових видань не треба бруднити моїм прізвищем і що такі оцінки треба вилучити з наукових видань. Ця рецензія не була інспірована з Гарварду, її інспірація йшла від Білодіда і моєї з ним розмови в американському Кембріджі з його обуренням:

— З ким це узгоджено?

Але рецензія Ахманової, яка випередила приблизно на рік виступи Л., Л-ра і Ван-К., добре вписалася в цю «дискусію» про мою книжку як її увертюра, і, напевне, несподівано для редактора *Word* став четвертим американським журналом у кампанії проти мене. І хіба, здавалося б, протиприродній бльок Якобсон–Білодід не знайшов тут ще одного вияву? Кампанія проти мене живилася з радянських джерел, але всі засоби були добрі в знищенні моєї скромної особи. І, кінець кінцем, вони всі координувалися або й плянувалися в американському Кембріджі з диявольською винахідливістю й продуманістю, якій дорівнювала б хіба інтрига Яго проти Отелло. Недурно один з моїх приятелів створив калямбурну форму прізвища інженера всього цього механізму — не Якобсон, а Ягобсон.

З-поміж людей не з табору Якобсона в Америці знайшовся тільки один славіст, що наважився дати позитивну — високо позитивну — оцінку моїй «Передісторії слов'янських мов» і почасти іншим

моїм працям. Це був Генрик Бірнбавм з Каліфорнійського університету в Лос-Анжелесі. Але він зробив це не в журналі, а в своїй книзі «Праслов'янська мова». Та й сталося це тільки 1973, сім років пізніше. І скільки читачів могла мати така книжка — особливо в Америці, де проблематика праслов'янської мови налічує хіба пару десятків фахівців, — у порівнянні з колом читачів трьох провідних журналів? Праця Бірнбавма не завершила, отже, течії.

Що міг зробити я? Американські наукові журнали мають засаду відповідей автора на рецензії не містити. Виходить це з віри в демократію: рецензент має останнє слово, якщо він зловжив своєю привілеєм, це врівноважиться іншими рецензіями. Випадків завоювання всіх журналів, можливих тільки за допомогою методи мафії, тут не передбачено. Велика інновація Якобсона була перенести гангстерські методи в славистику. Але на поверхні все було гаразд, у найкращих демократичних традиціях, як завжди в таких випадках. Протестувати й противитися було неможливо й недоречно.

Я написав — для себе — аналіз усіх закидів, що їх висунули проти моєї книжки рецензенти. Я зробив це в суто науковому тоні й стилі, без полемічних і демагогічних трюків, що характеризували моїх американських рецензентів, удаючи, що це була з обох боків суто наукова полеміка. У наукових прилюдних виступах належить до доброго тону посміхатися чемно й привітно, коли тебе б'ють в обличчя. Я посміхався. Моя шухляда зберігала цю чемну відповідь п'ять років. Нарешті, 1971 року, я вмістив цю відповідь у збірці своїх статтів, що з'явилася — не в Америці — в Німеччині. Вона звалася «Teasers and Appeasers. Essays and Studies on Themes of Slavic Philology» і вийшла в Мюнхені. Але це було тільки для власного заспокоєння. Хто буде читати книжку проскрибованого автора? Хто поєднає одну із статтів з рецензіями, що з'явилися п'ять років тому? Скільки мені відомо, книжка була замовчена в Америці й рецензій не дочекалася. Я не ходив по редакціях і не пропонував редакторам своїх рецензентів.

Маленьке додаткове ускладнення внесло готування мого ювілейного збірника. Він був присвячений моєму шістдесятиріччю (1968). Ідея вийшла від двох моїх колишніх учнів — Олекси Горбача і Якова Гурського. Мене поставлено перед фактом, коли вже вислали запрошення до співучасті славістам різних країн. Я тільки звернув увагу редакторів на те, що не випадає видавати збірку на пошану, що б там не казати, американського науковця без жадного «справжнього» американця в редакції. Тоді мій колега з Колумбійського університету,

дарма що не мовознавець, погодився ввійти бодай символічно до складу редакції. «Робочі редактори» Горбач і Гурський виходили з найкращих намірів, але, далекі від провідних славістичних центрів Америки, вони не уявляли собі, в якій складній ситуації вони опинялися і як їм при тому поводитися. Запрошення вони висилали всім людям з іменами, не виключаючи найзапекліших «якобсоністів», так що з самого початку ідея стала відомою самому Якобсону, і він, напевне, вжив чимало заходів, щоб вплинути на багатьох потенційних учасників, переконуючи їх, щоб вони своїх статтів до збірки не давали. Не лише прихильники й послідовники Якобсона нічого не відповідали на запрошення або присилали свої відмови, але й просто люди обережні, що не хотіли втручатися до конфлікту. Збірник, який вийшов аж 1971 року накладом Українського університету в Мюнхені, відбиває через ці обставини американську славистику дуже обмежено і почасти випадковими іменами.

Наукова вага збірника, отже, менша, ніж могла б бути за сприятливіших обставин. Тут він нас цікавить як один з документів кампанії очорнювання, провадженої Якобсоном, про що тут уже була почасти мова. *Urbi et orbi* невтомно й неугавно повторював він, згідно з його обіцянкою Білодідові на московській нараді 1962 року, що я належу до найчорніших нацистських колаборантів і заслуговую на послідовний бойкот кожним чесним науковцем. Іноді це робилося в листах, але обережніше було робити це усно, принагідно, при особистих зустрічах. Я міг спостерігати, як один за одним науковці приходили до висновку, що найрозумніше — відсахнутися від мене. Приклади можна б наводити десятками, енергія Якобсона в цій кампанії була справді подиву гідна. Я обмежуся тут на кількох більш-менш випадкових прикладах.

Моше Альтбауер з Єрусалимського університету надіслав був статтю до збірника на мою пошану, а потім забрав її назад. Мотивувалося це тим, що я антисеміт. Для Якобсона це був, зрештою, логічний висновок із тези, якою він переконував інших і, либонь, переконав себе, що я був нацистський колаборант. А в намаганні переконати жидівського науковця цей аргумент був найсильніший. Дарма що за все життя я не написав жадного протижидівського рядка, а жиди були завжди серед моїх найближчих приятелів.

З Антоном-Емілем Тахіаосом з Університету Салонік я познайомився під час візиту до цього міста. Він прийняв мене дуже дружньо, і ми провели приємно час. Він сказав мені, що за кілька місяців вирушає до Америки, я запросив його відвідати мене. Приїхавши, він

подзвонив з аеропорту. Він їхав до Гарварду і повідомив, що заїде до мене, повертаючися звідти. У Гарварді його поінформували, що я «чорна вівця». Я ніколи не дочекався від нього другого телефону.

Кеннет Нейлор з Університету Огайо, приїжджаючи до Нью-Йорку, зголошувався до мене, і ми вирушали на полуденок. Це урвалося, коли розгорілася Якобсонова кампанія проти мене. Не знаю, чи при цьому говорилося, що я расист (Нейлор був чи не єдиний славіст-негр.)... У сенсі мого «антисемітизму» це було б зовсім нормальним аргументом.

Не конче в кожному випадку Якобсон виступав сам. Очорнення людини — в дусі арії Дон-Базіліо про наклеп — шириться як лісова пожежа в посуху. Одним із моїх добрих студентів був Джеррі Лістон. Ми зустрічалися не тільки на лекціях і семінарах, а й приватно. Здобувши докторат, він одержав призначення в Техаському університеті. Там він дістав відповідну інформацію, і наші стосунки перервалися.

Колега з Відня і хорватський патріот Йосіп Хамм звернувся до мене листовно, прохаючи моїх біографічних даних: група віденських славістів висувала мою кандидатуру до Австрійської Академії наук. Більше я ніколи нічого про це не чув. Не знаю, чи Якобсон переконав Хамма не робити цього, чи він заблокував цю справу пізніше, коли до нього звернулися по мою характеристику.

Я міг би наводити подібні приклади без кінця. Якобсон неугавно діяв двома лініями: очорнювання мене як особи — в розмовах, компромітація як науковця — в пресі. Комбінація була добре продумана, в дусі Яго, і вона діяла. Не в усіх випадках, але в багатьох. Не знаю, скільки серед моїх новоявлених і новотворених супротивників було переконаних, а скільки опортуністів: не сваритися з Якобсоном, він славіст число один, і він мстивий, як біблійний Бог.

Були й дуже комічні випадки, без них ніколи не обходиться. Геннінг, данець, що вчився в Гарварді, а потім викладав у Копенгагенському університеті, прийшов на мій там виклад, коли я вже почав, і вийшов з аудиторії моментально при моїх останніх словах. Він боявся бути скомпрометованим приватною зустріччю з негідною людиною.

Ван-К., той самий, що був у трійці рецензентів-нищівників, коли я мав виклад у Станфордському університеті в Каліфорнії, прийшов на полуденок, що я мав з головою слов'янського відділу Тоддом, але вибачився, що не може бути присутнім на моїй лекції. Полуденок був

приватний, виклад — публічний. А ну ж чутка про його присутність дійшла б до Кембріджу! Тактика, протилежна Андерсеновій, але однаково смішна.

Серед тих, хто не піддався заходам Якобсона, ніхто, за винятком Унбегауна, що пробував апелювати до шляхетності інших колег (він не був американцем, а до того ж, як він сам любив підкреслювати, належав до людей, народжених ще в ХІХ сторіччі), дехто надсилав мені листи співчуття, обережно зформульовані, щоб, Боже борони, я не використав їх у полеміці або судових заходах, якби до таких дійшло, приміром В. Більшість мовчала. Зрештою, найчастіша поведінка в Америці, коли на когось нападуть на вулиці чи в метро, — нащо втручатися, —

Суд наедет, отвечай-ка,
С ним я век не разберусь.

Ніхто не питав мене ні про що, не застосовував старого правила — *audiat et altera pars*, правда, може, з делікатности, — чи хтось має право скликати суд над колегою й виносити вирок?

Посередньо війна проти мене позначилася й на моїх студентах. Якобсон з ними приватно, певна річ, не говорив. Чи вони знали виступи проти моїх праць у пресі, не знаю. Але в Америці існує неписане правило, що професор своїх студентів, коли вони закінчують навчання, приміщує на працю. Коли більшість університетів Америки була «окупована» Якобсоном і його прапорці майоріли над чимраз більшою кількістю американських університетських міст, приміщувати студентів на праці ставало чимраз труднішим. А це, звичайно, студентам було відомо аж надто добре і надто боляче. Число моїх студентів в останні роки мого викладання різко зменшилося.

Якобсонова мрія про те, щоб мене зовсім виключити з американського академічного життя, не здійснилася. Але з його «великої трійки» я випав, так само, як і В. Тепер Якобсон височів самотньо в американській славістиці як повний володар і пан. Мене подолано і кинено в порох приниження й безсилости.

Але дивним дивом стався ще один спалах воєнних дій. Було це року Божого 1966, три роки після софійського конгресу. І провина тут була моя, хоч я не мав ілюзій щодо можливості подолати Якобсона. А все-таки наївно-дитяча мрія про тріумф справедливості ще жила

в моїй душі. Саме починалося готування до наступного, шостого з'їзду славистів, що мав зійтися в Празі восени 1968 року. Я дістав тоді запрошення взяти участь у цьому конгресі. Тепер я розумію, що це не було виявом будь-яких змін у настанові Американського комітету славистів. Це був звичайний в Америці акт механічного діяння канцелярій. Якесь секретарка, що не знала нічого про мене і про мій «випадок», механічно розсилала запрошення всім учасникам софійського конгресу. Я був один з них, моя доповідь була видрукувана в матеріялах з'їзду. Секретарка не радилася з головою чи членами комітету, вона не знала нічого про бурі попередніх років. А керівники забули сказати їй про виключення.

Тоді я не знав цих законів канцелярійного механізму. Я подав свою тему Е., — не міг же я подавати її Якобсонові, чия ворожість була мені аж надто відома. Наслідком цього був новий вибух листування між нами в травні 1966 року.

Коли я дивлюся на ці довжелезні, часом десятисторінкові листи, дивлюся з перспективи свого вісімдесятиріччя, з якого друга половина пройшла в Америці, я дивом дивуюся витраті часу, енергії й нервів, якої це листування коштувало мені, а, мабуть, якоюсь, хоч і меншою, мірою, Е. Власне, справа моєї неучасті в з'їзді була вирішена наперед, і надія на зміну була ніяка. Не міг же Е. змінити погляд Якобсона, і не міг він виступити проти Якобсона. Діяв я в пошуку абстрактної справедливості, я намагався переконати Е. Нащо це було мені потрібне, не кажучи вже про недосягненність цього? Сьогодні мені здається, що Е. тоді був для мене свого роду втіленням Америки. А Америка мала бути — так я вірив — моєю новою батьківщиною, точніше — моєю першою батьківщиною, бо не міг я вважати за справжню батьківщину Радянську Україну. Досвід моїх 1962–1963 років учив мене того, що Америка — славистична Америка — воліла не втручатися в конфлікт і, за дуже малими винятками, аж ніяк не поспішала на мою оборону. Підсвідомо тепер спроба переконати Е., що не вела до жадних практичних наслідків, — була спробою знайти мою Америку, дружню й повну розуміння. Знані Кіплінгові слова

Oh, East is East, and West is West, and never
the twain shall meet

в моїй уяві могли стосуватися до Америки та Індії, але не до Америки і України, що лежала все-таки в Європі. Зрештою, моя

безмежна говорючість була нормальна для людини зі слов'янського світу, що якоюсь мірою рада вилити свою душу в обіймах дружнього всерозуміння і всепрощення. Майже таку саму говорючість Е. я прийняв за вияв такої самої настанови. Тут я жорстоко помилився, — і пренаївно, по-дитячому. Традиція, в якій діяв Е., була зовсім відмінна. Вона полягала в тактиці демократичного суспільства, побудованого на законі, а не на «серці», спрямованій на досягнення компромісу, поки це можливе. А компроміс робився в інтересах досягнення своєї мети. Метою в даному випадку було усунути мене від участі в з'їздах славистів. Краще було зробити це без конфлікту й скандалу. Засобом для цього була спроба переконати мене. Так був побудований перший лист Е., з 11 травня.

Головні пункти цього листа були:

Не можна повністю усунути політику з організації славистичних конгресів. Я мушу зрозуміти це.

Американці, не зголошуючи мене на конгрес, видрукують мою доповідь у своєму томі.

Участь у з'їзді загрожувала б мені особисто, бо чехи могли б видати мене радянцям. Е. навіть цитував відповідну статтю радянського кримінального кодексу.

Безнадійність спроб боронити мене від закидів радянської делегації.

І, нарешті, моя поведінка під час війни, хоч і хибна, може бути пояснена тим, що мені тоді бракувало повної інформації.

Усе це було по-своєму дуже розумно й викладено тактовно, без гострих виразів, хоч у суті речі дуже твердо. Але я сприйняв це на слов'янський кшталт, хоч це був чотирнадцятий рік мого життя в Америці. У владі почувань, я вирішив, що Е. можна переконати в моїй правоті, тільки треба докласти до цього зусилля. І на семисторінковий лист я відповів своїм новим, такої ж довжини. Я розкривав йому очі на стан України й свій, я жадав безкомпромісової перемоги правди і беззастережної поразки аморальних і підступних радянців. Вийшов такий собі дуже темпераментний міні-трактат, щось у стилі листа Белінського до Гоголя, такий же пристрасний і такий же недоречний. Можу собі уявити, яким безнадійно здитинілим і, в своїй запеклості, небезпечним видався Е. цей лист. Між «Заходом» і «Сходом» виростав непрохідний бар'єр.

Але американська система далеко не беззуба. Коли компроміс не вдається, вона може гостро кусатися, може перегризти горлянку.

Другий лист Е., з 26 травня, був агресивним до краю. Посилаючися на «сильну оборону» мене на московській нараді Якобсоном і Е. (що казав Е., я не знаю, а щодо Якобсона, то ми вже бачили тут, що це була «оборона», яка пропонувала Білодідові союз у діях проти мене), він далі формулював, що –

не хоче обороняти мене перед радянцями;

мої політичні погляди були нереалістичні і вели б до підриву демократії в її боротьбі проти тоталітаризму;

якщо я не здамся, він піде на публічний скандал, в якому будуть затерті всі нюанси і пануватиме брутальність.

Лист кінчався тим, що я «колишній коляборант з нацистами» і що він більше не боронитиме для мене права бачити мою доповідь друкованою в американському томі.

Зміст листа був у цілковитій протилежності до попереднього; тон його був гранично брутальний. Він звучав як окрик — замовни або тебе знищать. До програмованої брутальності додався дуже виразно й дуже щиро властивий американській інтелігенції комплекс мегаломанії-меншовартости, як у випадку, давніше, з Л.: ви приїжджаєте з Європи й починаєте нас учити, але не ви створили цю країну. Тон листа виключав можливість дальшого листування. Переді мною виріс комплекс, який колись, у першій класі гімназії, грубо закінчив моє дитинство й розвіяв його ілюзії. Було неможливе листування з Якобсоном, стало неможливим — з Е. Липався третій член Комітету американських славістів — Д. В. 12 червня я написав до нього:

«Які б не були мої почуття, я не збирався робити жадної “революції” і відмовляюся від претенсії брати участь у славистичному конгресі. Ви можете повідомити всіх, кого Ви схочете, про це моє рішення».

Це була повна й беззастережна капітуляція. Це було визнання тріумфу зла в світі, катастрофа моєї віри в засади добра. Це здавалося втратою щойно набутої нової батьківщини. Так я це бачив тоді. Моя боротьба скінчилася. Це було теж не по-американськи.

Кілька днів перед тим Борис Унбегаун, обурений брутальністю цієї акції знищення, відмовився від участі в славистичному з'їзді в складі американської делегації. Він писав про «принизливі вето», накидувані радянцями, і про те, що самий принцип національних комітетів, теж накинений радянцями, веде до таких вето. Я просив його припинити всякі виступи в моїй обороні. Куртуазія, успадкована від дев'ятнадцятого сторіччя, мусіла поступитися перед безоглядною брутальністю двадцятого.

Конфлікт добіг свого вичерпання, позиції визначилися на роки й роки, дитячі ілюзії капітулювали перед тверезістю дорослих, Схід перед Заходом, Україна перед Росією, моє добре ім'я було втоптане в бало, пошана до мене втрачена в багатьох колег, мій вплив на молоде покоління майбутніх славістів зведений до мінімуму. Навіть у ті двері, що для мене не закрилися, я не почував себе певним стукатися й заходити. Мій світ звузився й відгородився від решти світу. Я ні з чим не змагався і ні проти чого не протестував. Либонь, кожна людина переживає таку кризу. Але це буває десь коло сімнадцятих років. І на переломі від дитинства до дорослості. У моєму випадку це сталося десь на п'ятому десятку життя, справді сміховинна історія. Було це можливе тому, що я вперто й засліплено ототожнював зло в світі з радянською системою. Поза нею людина була добра, повинна була бути добра, не могла не бути добра. На п'ятому десятку років життя я відкрив — патологічно пізно, — що людина зла не тільки в СРСР чи в Кремлі, тільки форми зла відмінні. Не дуже оригінальні відкриття. Але від того не менш болючі.

Різно обмеживши, де можна було, свої зв'язки з зовнішнім світом, я віддався роботі над серією історичних фонологій слов'янських мов, складовою частиною яких мала бути моя історична фонологія української мови. Томи серії почали виходити від 1975 року, моя книжка вийшла 1979. Редакційна праця над томами інших авторів забирала мені багато часу, бо треба було не тільки перевіряти факти й забезпечити повноту охоплення, але й провести більш-менш однакову методологічну базу, щоб томи серії не становили випадкового й різномасного асортименту, а були справжньою єдністю. Це мала бути перша такого роду серія, створена на засадах «празької» фонології й на ідеї внутрішньої вмотивованості й взаємозв'язку мовних змін.

Для мене особисто особливу роль відігравала, природньо, моя власна книжка. Всеохопної й об'єктивної історії української мови не існувало. Виклад цієї історії був підпорядкований або наївно-романтично-патріотично-націоналістичним мріям, або втиснений у штучну схему общеруських казенних приписів. В обох концепціях панувала однакова неувага до дійсності. Треба було вперше показати єдність і тяглість мовно-історичного процесу на терені України від сьомого сторіччя до наших днів, охопити всі видані тексти, показати походження діалектів, забезпечити солідну фактичну базу, створити, одне слово, свого роду енциклопедію історії української мови, як висловився одного разу в розмові Пол Векслер, колишній мій учень,

тепер у Тель-Авівському університеті. Подібне завдання ставив собі колись у загальній історії Михайло Грушевський. Але історія оперує занадто багатьма фактами і тому ніколи не може досягти ні повноти, ні точності. Навпаки, історична фонологія, що має до діла з якими тридцять до сорок фонем, цілком надається до такого завдання і до найвищого ступеня переконливості.

Книжка вийшла 1979 року, але її ефект був подібний до сплеску води, коли до неї кинути камінь. Брижі розходяться, камінь поринув на дно, і знов бачимо рівну застоюну поверхню. Книжок з україністики слависти звичайно не читають, тим більше вісімсотсторінкових. Таку книжку вони читали б тільки, якби їх вабило прізвище автора. Але це прізвище було скомпромітоване якобсоніядою. Прибічники Якобсона, як і він сам, не потребували цього разу навіть організувати нищівних рецензій. Найкращою тактикою було замовчування. Книжка могла б мати резонанс у слов'янських країнах, передусім у СРСР, але звідтам вона була відгороджена політичними бар'єрами. Коли видавець переслав примірник на рецензію до «Вопросов языкознания», редактор відповів, що не може вмістити рецензії, бо книжка вийшла три роки тому. Україністів на Заході кіт наплакав. Численні русисти не читали книжки, бо пощо їм українські справи, хоча в дійсності книжка актуальна для русистів, бо, показуючи в зовсім новому світлі генезу і історію української мови, вона тим самим перевертає мало не догори дном питання генези та історії російської мови.

Книжка мала дуже малу кількість рецензій, мені відомо їх шість — по одній у Польщі, Англії і Америці і три в німецькомовних країнах — Німеччині і Австрії. До цього можна додати уступ у огляді праць з праслов'янського мовознавства 1971–1982 років Генрика Бірнбавма й Пітера Меррілла. Він може піднести кількість американських рецензій з однієї до, скажімо, півтори. Цього разу рецензенти дали позитивну оцінку моїй праці. Але, за малими винятками, рецензії обмежуються на викладі загального пляну книжки (що можна зробити за самими назвами розділів) плюс подеколи розгляд однієї чи двох проблем, мовчки проходячи повз інновації в розв'язанні цілої низки часткових і загальних проблем. Не знати, чи це пояснюється обмеженням розміром рецензій, чи, може, в декого з авторів маємо просто справу із знеохотою прочитати від початку до кінця книжку такого обсягу. До того дві рецензії були вміщені в таких періодичних виданнях, які рідко читаються славистами. (Для цікавих подаю в кінці цих спогадів бібліографію відомих мені рецензій.)

Колись Генрик Бірнбавм назвав «Предісторію слов'янських мов» моїм *magnum opus*. Це помилка. Я вважав і вважаю цю книжку лише підготовною й вступною до «Історичної фонології української мови» і тільки цю останню за мій *magnum opus*. Тому байдуже прийняття цієї праці фаховим читачем, хоч було воно позитивним, для мене було гірким розчаруванням, може, суб'єктивно, може, неслухно.

Проблематика книжки, а тим самим і сама книжка поза колами славистів мусіла б викликати зацікавлення в українського еміграційного читача-інтелектуала. Але книжка показалася занадто фаховою, і я не знаю читачів цього типу, що продерлися б крізь хащі термінології й часткових проблем до загальнень, почавши, може, не з початку книжки, а з її кінцевої, підсумкової частини.

Так склалося багато обставин на малий розголос цієї праці. Але можна думати, що вирішальним у створенні такої ситуації було знецінення автора як науковця, так блискуче і так організовано здійснене з вулиці Прескот в американському Кембріджі. Тому варт повернутися, на закінчення цих спогадів про зустрічі з Якобсоном, до 1966 року.

Дія почалася 3 червня 1966 року, себто тиждень після другого листа від Е. до мене і тиждень перед моїм остаточним зреченням. Цим днем датований лист, що його мій колега в слов'янському відділі Колюмбії вислав до Е. — вислав з власної ініціативи, не на моє прохання. Наводжу лист повністю, в перекладі.

«Дорогий Біле,

я шокований довільним способом, яким Ви відмовили Юрієві Шевельову права участі в наступному конгресі славистів у Празі. Цілком можливо, що Ваша перша пропозиція опублікувати його доповідь, але відмовити йому права їхати була правильна, і він помилився, відхиливши її. Але я не можу приєднатися до засади, що ми повинні в нашому виборі делегатів керуватися демонстраціями людей, подібних до Білодіда, і не можу схвалювати лайки, яку Ви спрямували до Шевельова в Вашому недавньому листі з 26 травня 1966 року. Я висловлююся як колега і приятель Шевельова і як член Американського комітету славистів. Як такий я мушу сказати, що вважаю Вашу акцію, яка ледве лишає місце для апеляції, щонайменше довільною.

Я не маю іншої можливості, як зняти моє прізвище із списку кандидатів на статус делегата до празького конгресу».

Копію цього листа він послав Якобсонові. Відповідь останнього датована 28 червня. Наводжу її також у повному перекладі:

«Дорогий Б.,

мушу по ширості сказати Вам, що я був дуже шокований копією Вашого листа до Е., яку Ви мені прислали. Я вважаю Е-ві листи тактовними й розумними. Я просто не можу уявити, як можна боронити і вважати за свого друга людину, що 1942 року, коли численні чехи, поляки, росіяни, жиди тощо були звірячо вбивані нацистами, могла публікувати в Німеччині статті, що кликали до підтримки Гітлерової переможної армії, яка боролася за культуру (!) проти варварства (!). Для мене і для моїх міжнародних друзів така людина просто негідник (villain), який не лише не заслуговує оборони й підтримки від чесних людей, але виключив себе з прогресивного культурного суспільства і праця якого в американському університеті становить ганьбу для цього університету. Я цілком (awfully) певний, що роками я був обдурений (bluffed) цією людиною, яку на підставі фальшивих відомостей, що він дав був мені, я підтримував у його запрошенні спершу до Гарварду, а потім до Колумбії. Коли я зустрів у Москві великого вченого й чудову людину, покійного Булаховського, він казав мені з огидою про гітлерівські статті Шевельова, а я, спираючися на брехливі запевнення Шевельова, що він ніколи не писав таких статтів, намагався переконати Булаховського, що його відомості мусять бути хибні. Я повторив такі самі сильні сумніви про правдивість таких відомостей, коли в Москві відбивав напад Білодіда. Але в Софії докази були подані. Я читав з найбільшою відразою відповідні брудні статті. Потім Шевельов у листі до Е. potwierдив своє авторство і заявив, що він “забув” існування цих документів. Нарешті, в його недавньому листі до Е. він зізнався в зрадницькій програмі, яку він висував у цих статтях. У Софії нас повідомлено, що скандальні документи, показані нам, — ще не найгірші між тими, що зберігаються в архівах. І я вірю цьому. Мені дуже шкода, але я морально зобов'язаний написати цього листа моєму найстаршому американському учневі й другу, до якого я відчуваю найбільшу прив'язаність і приязнь».

Багато чого в цьому повному зненависти листі читач легко оцінить правильно в світлі попереднього тексту цих спогадів. Але в кількох точках, мабуть, варт поставити крапки над і.

Іду за порядком листа.

Якби я навіть хотів, я не міг би друкувати якихось статтів у Німеччині. Між вимираючим Харковом і Німеччиною лежали непрохідні кордони.

Я не міг обдурювати Якобсона щодо моєї біографії в 1941–1943, навіть якби хотів, бо він мене ніколи про це не питав, ані коли кликав мене з Швеції, ані тоді, коли я вже був у Кембріджі.

Я ніколи не казав, що «забув» про те, що писав статті в свої харківські піднімецькі роки для місцевої газети. Я тільки казав, що не маю їх списку, а тим більше тексту. Тільки геть пізніше мені пощастило відновити цей список і дістати малу частину текстів. Про це я тут уже писав.

Усе це чиста маячня або свідоме фальсифікування фактів. Це маячня або фальсифікування фактів досягають свого апогею в згадці про ставлення Булаховського до мене і моє до нього. Тут варт — і вистачає — зіставити кілька цитат із писань самого Якобсона і інших американських колег. Їх треба порівняти з тим, що написано в шойно наведеному листі Якобсоновому

Стендер-Петерсен, 10 жовтня 1962: «Він (Якобсон. — Ю.Ш.) був спроможний повідомити, що під час його останньої розмови з Булаховським останній дуже тепло покликався на Ваппі (Шевельова. — Ю.Ш.) наукові здібності».

Е., 13 листопада 1962: Якобсон «вів далі, кажучи, що коли він бачив Булаховського на московському з'їзді останній раз перед його смертю, Булаховський сказав йому, що чув деякі обвинувачення проти Вас (Шевельова. — Ю. Ш.), але ніколи не бачив жадного доказу і не вірив їм».

Е., 11 травня 1966: «Свідчення Булаховського вирішально промовляє проти закидів Білодіда».

В., 7 листопада 1962: «Якобсон відповідав, що він розмовляв з Булаховським на московському конгресі і що Булаховський відповів, що і він чув такі **чутки** (про Вас), але ніколи не бачив нічого, що підтримало б їх, і що він, Булаховський, при цій нагоді передав Вам свої добрі побажання».

І, нарешті, сам Якобсон, 14 листопада 1962: «1958 року в Москві Булаховський говорив мені про Шевельова як про свого визначного і улюбленого учня і нарікав на чутки, що намагалися скомпромітувати Шевельова, що на них Булаховський, незважаючи на всі його намагання, ніколи не міг знайти найменшого доказу».

Булаховський переслав мені свій привіт тоді ж таки іншим американським делегатом — Генриком Бірнбавмом. Передано мені тоді ж від нього одну книжку з його підписом.

Усі ці свідчення одностайно стверджують, що в Москві Якобсон розпитував Булаховського про мене (можна думати, в надії почути

компромітуюче свідчення), але зустрів тільки якнайкраще ставлення до мене. Це не перешкодило Jakobsonові вісім років пізніше подати цю сцену так, що Булаховський шукав Jakobsonа, щоб висунути неймовірні обвинувачення проти мене, а Jakobson пробував мене боронити. Важко уявити собі зухваліше перекидання дійсності. Джерело цих наклепів — не Булаховський, а Білодід, хоч навіть у розпалі цих фантастичних закидів Jakobson не наважився повторити твердження Білодіда, ніби я виступав із статтями проти Булаховського, де «бруднив його ім'я». Бо таких статтів не було, і ніяка сила в світі не могла б їх продемонструвати. Поза тим, однак, стиль виступів проти політичного супротивника тут у Jakobsonа й Білодіда однаковий. Це брутальний і підступний стиль радянської пропаганди сталінських (та й пізніших) років, коли Єфремов ставав шкідником, Бухарін — ворогом комунізму, і мільйони людей гинули за подібними фальшивими обвинуваченнями. Це метода виправдання будь-яких засобів метою (в даному випадку метою знищення Шевельова, що аж надто явно визирає в закиді Колумбійському університетові, що він ганьбить себе, не звільнивши мене з праці).

Лист Jakobsonа з 28 червня 1966 року — типовий приклад свідомого і систематичного перекидання фактів з метою обмови супротивника. Він був би цілком достатній для судового позову. Це було унеможливлене тим, що адресат листа, передаючи мені його копію, зобов'язав мене ніде не розголошувати цього листа. Ця заборона впала тільки зі смертю Jakobsonа, що сталася 1982 року. Але нехай карою буде те, що він не погребував спілкою з Білодідом, а через нього, посередньо, з КГБ, чийм агентом Білодід був.

Так моя остання зустріч з Jakobsonом, — як і кілька попередніх, позаочна, на папері, — *volens nolens* перетворилася на зустріч із ним не самим, а в супроводі Білодіда. І, як у моїй уяві вони йшли поруч один одного, було навіть щось спільне в їхніх поглядах — риб'ячих очей Білодіда і вузьких, під волохатими стріхами брів — Jakobsonа. З Білодідових обіймів він ніколи не вирветься і так увійде до історії. Білодід і Jakobson померли майже одночасно (Білодід на яких дев'ять місяців раніше — 1981). Якщо пекло влаштоване Дантовими колами, вони напевне опинилися в тому самому колі. Миких і приємних розмов!

У моєму випадку передчуття з часу першої нашої зустрічі коло «Амбасадора» не обдурило мене. День цієї зустрічі був найчорнішим днем мого життя. Чорнішим навіть від дня мого допиту в НКВД. А над американською славістикою Jakobsonова (а тим самим посередньо

й Білодідова) тінь височить і по сьогоднішній день. Хоч поволі цей «культ особи» втрачає на своїй актуальності й потузі.

Може, дещо запатетично буде закінчити цей спогад про зустрічі з Яковсоном, але для тих, хто вірить у справедливість історії, — слушно словами Пушкінового героя:

И не уйдешь ты от суда мирского,
Как не уйдешь от Божьего суда.

Сьогодні, коли Яковсона й Білодіда нема серед живих, а авторів цих спогадів у його вісімдесятиріччі не лишається багато, поки він муситиме переступити той же поріг, автор цей не має ніяких практичних бажань і вимог у контексті спогаданого тут. В СРСР спеціальна комісія судить мертвих і, кого вважає за потрібне, «реабітує», — абсурдний і потворно кафкіянський процес. На Заході комісії царя Міноса нема. Є і лишаються прихильники й противники Яковсона, аж поки не забудуться імена сучасників і учасників цих подій, включно з його власним. Бо всі імперії, як і люди, розпадаються й забуваються, тим більше такі примарні, як славистична. Якби навіть тепер панівним став погляд автора цих споминів, напевне, одного дня з'явиться заповідливий журналіст або юний запальний дисертант і намагатиметься «реабітувати» Яковсона, а то й Білодіда. Історія не знає ні назавжди встановлених оцінок, ні справедливості.

А втім, сьогодні хрестовий похід проти альбігойців, себто проти Шевельова, ще аж ніяк не історія. І як воно може бути історією, коли Альбі ще не здобуте і еретики ще не всі спалені й винищені до ноги, коли ще живе Шевельов і навіть має однодумців і послідовників... Пігмеям завжди певніше в тіні більших від них. А вигадувати чи міняти методи потреби нема, вони ті самі — не дискутувати по суті, вихоплювати слушно чи неслухно другорядні деталі, які нібито перекручено, а головне — невпинно діяти в кулюарах, ширячи зловмисний поговор. Ось дві-три ілюстрації свіжісінької дати, 1988. Конгрес тисячоліття християнства в Равенні, квітень. А. читає доповідь, яка нічого спільного з тематикою або ідеями Яковсона не має. Але доповідь відкривається орацією-похвалою Яковсонові. Розумійте язиці: Яковсон і далі живий, тільки в іншому втіленні. З доповіддю виступаю я. Після доповіді підбігає до мене Вавржінек, захоплений, очі блищать:

— Мушу поговорити з вами, доповідь дуже близька моїй душі, ви сказали те, що я думав.

Я відкладаю розмову на завтра. Завтра Вавржінек тікає від мене як від чуми, а коли ми все-таки опиняємося поруч, дивиться в підлогу. Ну, ще б пак, недосвідченого чеського колегу ввечері просвітили. Тепер він знає, хто тут гітлерівець і ворог чехів і Чехії. Див. вище історії Тахиаоса, А-на й багатьох інших. Як давніше Якобсон і А., так тепер А. радо ділиться своїм «знанням» з кожним, хто його ще не має.

У Голляндії виходить книжка молодого англійського славіста, де він нібито йде за ідеями Шевельова. З неприспаною пильністю накидається на неї в спеціальній рецензії той самий А. Догана голляндцям — як вони наважилися видати таку книжку. Відро помиїв на бідного англійського початківця. Звісно, ані натяку на зміст книжки, жадної полеміки з її загальною ідеєю. (Зрештою, вміння вилущувати загальні ідеї взагалі не належить до сильних боків більшості американських критиків.) Пара вихоплених деталей, дрібних і неістотних, хуліганське висміювання всіх нібито причетних до «школи» Шевельова... Точнісінько цими методами А. нападав на Шевельова двадцять років тому. На честь Якобсона треба сказати, що сам він таких рецензій не писав. На брудну роботу в нього були А., ван-К., А-р. Він був тільки їхньою музою, їхнім Аполлоном, перевтіленим у Квазімодо. Йому належав ідейний провід, вишкіл, ідеологічні вказівки.

Так робиться історія. І так пишеться історія. Треба було б бути великим оптимістом, щоб сподіватися на зміну в цьому.

Тож розглядаймо все це моє писання як вияв старечої балакучості або як захооту до гри в Рошамон. Одне можу сказати з певністю: тут подано історію моїх зустрічей з Якобсоном якнайчесніше, як я її бачу сьогодні, не ховаючи фактів, що аж ніяк не підносять мене на п'єдестал чеснот і непомильності. Живи я ще п'ятдесят років, може б, цей погляд змінився. Але жити цих п'ятдесят років мені не судилося. Тож для мене це бачення остаточне. Бо його припечатує близький кінець. Бо, зрештою, єдиний незаперечний факт, з яким історики не можуть не рахуватися і не можуть гратися, — це смерть.

Якби ці спогади мали кінчатися на патетичній ноті, тут би й поставити крапку. Але тут мені приходить на пам'ять ще один епізод з першого року, з перших місяців мого знайомства з Якобсоном. Ми знов у Кембріджі, і це останній день року, 31 грудня. Ще від часів передвоєння я маю забобонний страх перед зустрічанням нового року. Обіцянка нового щастя видається мені викликом долі. Краще тихенько лежати в своєму ліжку й прислухатися до чужих радощів на вулицях. Може, тоді доля не помітить мене й не скине на мене лихо й

біду... І так я сидів дома сам. Десь об одинадцятій годині до мене стукають. За дверима студент:

— Мене послав Якобсон. Він не намірявся скликати гостей, але так склалося, що дехто прийшов. Він запрошує Вас до себе й тому прислав мене.

Я складаю свої вибачення. Ні, мені було б трудно зробити це. Я не можу. Дякую, але не можу.

Студент відходить. Годинники йдуть. Уже за яких чверть години північ. І знову стукіт у двері. Я мовчу й не відчиняю. Я гашу світло. З-за дверей голос Якобсона. Він дуже хоче, щоб я прийшов. Він просить. Ходімо разом. Я мовчу. У вікнах темно. Якобсон повертається додому. Мабуть, він ще встигнув на перший удар годинника, але без мене. Пізніше між нами ніколи не було розмови про це. Але я не міг не знати: це було проголошення війни.

Чи я мусів це робити? Ні, тисячу разів ні. Звичайно, на цей час мої «Білоруси» були вже в Мартіне, і в моїй свідомості Якобсон був уже скинений з п'єдестала. Але можна було зберегти декорум приятні й чемности. Люди різних поглядів не мусять особисто сваритися і ображати партнера. Рукопис забрати в Якобсона я мусів, це була справа наукової совісти. Але я не мусів глузувати з п'яних монологів про «великих трьох». І поготів я не мусів відкидати новорічне запрошення, яке, без сумніву, було актом доброї волі й бажання підтримувати добрі — бодай на позір добрі стосунки. Моя відмова була актом приниження. А все-таки я був тоді проти нього хлопчисько, а він був видатний учений.

Надмірна задерикуватість — не прикмета змужнілости. І просто-лінійна принциповість, застосована не до істотних речей, а до побутових дрібниць, теж не характеризує зрілого мужа. Якобсон тоді був мені вже гидкий, бо я в ньому розчарувався. З мого боку, моя поведінка не була навмисним викликом, хоч я розумів, що об'єктивно це був виклик. Головним спричинником її були мої емоції. Але знову ж, зрілий муж не керується емоціями, він їх загнуждує.

Так, отже, війну між мною й Якобсоном перший оголосив я. Якобсон потім чекав роки на активізацію воєнних дій, щоб почати їх із вигідних позицій. Але він знав, як і я, — це була війна. День, певніше — ніч початку її — 31 грудня 1952 року.

Слова Ісусові: Взавши меч, від меча загинеш (Матвія 26:52).

Нью-Йорк, січень — лютий — серпень 1988

СПИСОК РЕЦЕНЗІЙ НА «ІСТОРИЧНУ ФОНОЛОГІЮ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА:

1. *Joachim Goschel*. «Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik». II, 3, 1982 (Wiesbaden).
2. *Gerta Huttl-Folter*. «Wiener slavistisches Jahrbuch», 26, 1980.
3. *Leeming H.* «The Slavonic and East European Review», 60, 3, 1982 (London).
4. *George A. Perfecky*. «Slavic and East European Journal», 25, 1, 1981.
5. *Zdzislaw Stieber*. *Rocznik slawistyczny*, XLII, 1, 1981 (Kraków).
Див. також у «*Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*», 21, 1983, S. 268–270.
6. *Jurgen Udolph*. «Indogermanische Forschungen», 88, 1983 (Berlin).

ПАН ЄВГЕН

В історії МУРу і в цих моїх спогадах про МУРівські роки мого життя друге місце після Самчука мусить належати Маланюкові, дарма що і його перебування в МУРі було короткотривале, і мої контакти з ним були часово і духово обмежені. Маланюк ніколи не був активним МУРівцем, він ніколи не належав до управи. Він не писав статей чи есеїв до органів МУРу; коли в нього просили поезію, він давав її, але сам не пропонував. У дискусіях, що хвилювали МУРівців і поділяли їх на ворожі табори, участі він не брав. В особистих стосунках, теоретично беручи, я міг зустрічатися з ним у три періоди. По-перше, в роки війни, коли я вже був у Львові. Він тоді жив у Варшаві, але Львів не був зовсім виключений із його життєвих маршрутів. Але ми не зустрілися там ні разу. Так само, геть пізніше, в п'ятдесятих роках, коли він був мешканцем Нью-Йорка, а я там згодом, від 1954 року, з'явився, ми не зустрілися ні разу як люди й друзі, тільки принагідно, за офіційними обов'язками. Приміром, одного разу він робив доповідь у тутешній Українській академії, а я вів збори. Він настоював, щоб доповідь почалася своєчасно, що ніколи не траплялося на емігрантських сходинах. Саму доповідь він мав дуже коротку, на яких, може, 15 або 20 хвилин, отож багато слухачів, звиклих до запізнь, прийшло тоді, коли він уже свій виступ закінчив, і тяжко вболівало. Можна було б, скориставшись з несподіваного вільного часу після доповіді, запросити доповідача до голови, або навпаки. Але цього не сталося. Крім географії й системи публічного транспорту, нас не єднало ніщо.

Власне, тільки в Німеччині, в роки МУРу, ми були в трохи щільнішому контакті. Але і тут контакт не став ні приязню, ні потребою. У листі до Самчука він міг передати привіт Юрієві, але при зустрічах я був пан Юрій, а для нього — пан Євген. У наїзди з Регенсбургу, де він жив, він ніколи не ночував у мене, ані я в нього, коли справи МУРу приводили мене до його міста. Було кілька фотографій, де поруч він і я, але ніколи не самі ми двоє, різні люди, але завжди з Самчуком, що був містком між Маланюком і мною. Ми обоє думали

*Із диптиха «Спроби дружніх портретів». Друкується за: *Сучасність*. 2000. № 5. С. 131–136.

досить критично один про одного, але це не була ворожнеча. Радше, це була чужість, відстань, далекість.

Недавно я проглянув листування між Маланюком і мною. (Воно зберігається в архіві УВАНу.) Воно добре відбиває цю чужість, відстань, короткі дні відносного наближення й нове розходження. За три роки — 35 листів, деś по сімнадцять від кожного, кількість, що не свідчить про кореспонденційний ентузіазм. Більшість із них — про гонорари (Маланюк у ті роки був справді захланний на гроші: може, він їх і потребував), редакційні замовлення, повідомлення про висилку чи невисилку рукописів. Як правило, ми не знайдемо в тих листах живого й жвавого обговорення літературних новин, кололітературних пліток... Є Маланюкові листи з висловом обурення публікацією статей Юрія Косача, але це — для нього спеціальна тема, бо тут зважувалося вірність чи невірність Донцову. Лише яких два-три листи, де знайшли свій вияв почування, смаки, елементи живої дискусії. Листи були такі, як і наші зустрічі. Усе це було на мотив: ти не такий, як я, чи можу я довіряти тобі? Відштовхування і — парадоксально — притягання. Так дві собаки, що зустрілися на вулиці, спершу обнюхують одна одну: вкусить чи дружньо облизе? Тільки тут це тривало три роки. Початок цій настанові — чи невизначеності настанови? — поклала, мабуть, ще режимна пропаганда в мої довоєнні, підрадянські роки. Засадою радянської пропаганди в діянні з ворогами було не популяризувати їх. Для нападів вибиралося одно чи двоє імен, решту замовчувано. З-поміж закордонних діячів культури й політики такими «обраними» були саме Донцов і Маланюк. Ми нічого не знали про Ольжича, Ляпушинську, Стефановича, про того ж таки Самчука. Зате безнастанно стояв галас про тих двох, хоч, крім імен, і про них ми знали дуже мало. Звичайно, як їм належало, вони були запеклими ворогами радянської системи й «трудящих мас», буржуазно-націоналістичними запродавцями, ідеологами хрестового походу проти рідного народу, збанкрутованими гавкунами, спраглими крові й людських жертв. Образ цей ми, звісно, перевертали, знак мінуса ми заступали на знак плюса. Але що, попри нашу свідомість, лишалося, була надлюдськість. Вони ставали для нас героями й велетнями, понадособовими, грандіозними. Ми всі були проти них ліліпутами, карлами, гномами. І ось тепер, коли ми опинилися в одному таборі, виявилось, що вони були такі ж люди, як ми. Звідси розчарування й брак довіри.

Із Донцовим мені так і не довелося особисто зустрітися ні в період, коли я був готовий на нього молитися, ні після мого розчарування,

а далі й потреби рішуче розмежуватися й відмежуватися. На його знімках, які трапили мені до рук геть пізніше, — він мені не здавався ані Гераклом, ані Прометеем, радше якимсь вірменином із тих, що сиділи, чекаючи на клієнтів, у Харкові на Миколаївському майдані, постукували щітками об свої дерев'яні скриньки й закликали громадян чистити в них черевики. Я ніяк не міг збагнути, як він міг мати успіх у жінок (а він його, за всіма свідченнями, мав). Можливо, враження змінилося б, якби я спіткав його особисто.

Розчарування в Маланюкові ніколи не було таким гострим. Він не був альфонсом із міщанських віталень, яким здавався Донцов. Але він не був і звияжним «імператором залізних строф», яким я його собі уявляв і яким, зрештою, він сам себе характеризував. Він був високим і ставним, а в ті роки ще й з легким нахилом до огрядности, але моє перше враження від нього, яке лишилося потім назавжди, було — плюшевий ведмедик. Чи причиною тому були завжди щільно затиснені вуста, ніби в боязкої дівки на виданні, чи кумедне, як на мене, вбрання, помірковано бриджового типу, що не становило, мабуть, нічого надзвичайного в міжвоєнній Польщі, чи та м'якість, із якою він стискав простягнену йому руку, — я не можу сказати, але це враження лишилося в мене до кінця.

Геть пізніше, коли це враження вже міцно вкоренилося в мені, випадково мені довелося бути свідком Маланюкової розмови з полковником армії УНР Куликовським. Було це в Корнтаді, в листопаді 1946 року. Маланюк і Куликовський колись були товаришами у війську УНР. Тут одразу забулися МУР, література, табори ДіПі. Пішли спогади про армійські школи й товаришів, летіли цифри й назви ще царських полків, прізвища й прикмети військових товаришів, згадки пригод у школі. І я побачив Маланюка зовсім не поетом і не літератором, а звичайним військовиком, правда, й далі не імператором залізних строф, але й не плюшевим ведмедиком. Тут розкрилися мені теж джерела його закорінености в російській літературі — символісти, акмеїсти, — і зв'язаної з цим його відрази до російщини. А був ще аспект інженерний, це була нормальна професія Маланюкова і, звичайно ж, якісь колеги. Але про це він ніколи з нами не говорив.

Із нами Маланюк був поетом, людиною високої культури, вдома не тільки в українському письменстві, а й у російському та польському, а трохи й західноєвропейському, яку єднало з Чижевським не тільки походження з тих самих околиць північної Херсонщини, а ще й людиною, яка могла бути сальоновим левом і автором точених

есеїв, людиною, яка прирекла себе на творення для тієї переважно сірої маси, котра аж ніяк не могла розуміти його і від якої він раз і назавжди відгородився тим, що ніколи не звертався ні до кого, навіть до Самчука, на «ти». Він не любив оповідати про конкретні обставини свого дитинства й родини. Але родовим аристократом він не був, аристократа з себе він виробляв і почасти виробив. Ми в МУРі називали один одного на ім'я й по батькові, але Маланюк рішуче цьому опирався. «Пан Євген», ніякого по батькові. З трудом я довідався, як звали його батька, і зрозумів, чому він не хотів, щоб так до нього зверталися. Він був Филімонович. Таких імен серед аристократів тих часів не було, від нього пахло чорноземом і гноєм.

Про свої молоді роки Маланюк говорив неохоче, а найчастіше взагалі волів не говорити. У другу частину своєї «Книги спостережень» він включив «Уривок із життєпису». Там говориться про дідів і прадідів, про книжки, що він дістав їх від батька, але годі довідатися будь-що про суспільно-становий статус його батьків, про джерела їхнього існування — були вони селяни? дрібні поміщики? Чи його «старий, мурований зі степового каменя дім», де «жилося на дві хати», був селянською хатою, а чи поміщицьким маєтком, — ці справи дуже вміло обійдено, щоб читач міг думати, як хоче, а певності ні в чому не мав би. Може, підозра, що таке завуальовування було навмисне, й безпідставна, але моє враження невідступне, що поет не хотів виразно з'ясовувати обставини свого походження й дитинства, що він волів недоговорювати й не ставити крапок над «і». Але вже саме те, що він, говорячи про рід і расу, не вронив ні словечка про приналежність своїх предків до козацької старшини, кидає певне світло на його походження. Зрештою, й прізвище не зраджувало аристократичності. Натомість ім'я було саме таке, як треба. Євген означає шляхетний, доброго роду, і таким він хотів бути.

Прикметою панськості були й завжди трохи накоплені тонкі губи, і часто опущений додолу погляд. На фотографіях, принаймні тих, що я знаю, він ніколи не посміхається... Було в усьому цьому трохи натуральної панськості, на яку він заслуговував своїм хистом і культурою, а чимало й навмисне плеканої. Маланюк любив бути безпорадною людиною і своєю безпорадністю змушувати — так, змушувати, слабших і справді безпорадніших людей. (Тут одна з причин, хоч і другорядна, моєї з ним відчуженості. Я не надавався ні на няньку, ні на денщика.) У Регенсбурзі на такого доглядача він перетворив Леоніда Лимана. Почасти з шани до авторитету й захоплення блиском

культури, а почасти з брутальности «володаря», Лиман став джурою залізно-плюшевого імператора строф і пана бодай одного підлеглого. Сам Лиман якось назвав Маланюка поза очі психологічним **барин**ом (достеменний Лиманів вислів). Лиманові не бракувало вміння спостерігати й формулювати висліди спостережень по-своєму й про-никливо. Але він у висловах був завжди тяжкодум, а в усному слові неоковирно-неповороткий. Маланюк із його causeur-ством, з його вмінням бути дотепним і парадоксальним, навіть із його психологічним (скільки знаю, не буквальним. А може?) почисть-мені-черевики або почешпи-мені-спину став для нього неосяжним ідеалом, і він був відданий цьому ідеалові безмежно. Пригадую, після появи вимріяного Костецьким «Хорса» Лиман несподівано написав критичну статтю про (і трохи проти) Барку. Коли я запитав Лимана, нащо і чому він це зробив, він відповів мені:

— А чому в «Хорсі» спершу Барка, потім Осьмачка, а вже потім Маланюк?

Одним із засобів, свідомих чи несвідомих, поставити себе в становище пана була безпорадність. Пригадую, в самому кінці 1946 року чи в січні 1947 року кілька літераторів випадково з'їхалися в Авґсбурзі — це було викликане приїздом студії Гірняка з Австрії, — говорили про літературу, про Юрія Липу — поета, оповідали анекдоти, з сальцем і без, зустрічали Новий рік, потім вляглися спати в приділений нам кімнаті. Було холодно, світла не було. Кожний ліг мовчки, натягши якомога більше ковдр. Маланюк починає бідкатися, вимагає, щоб хтось — хтось, не він, — запалив піч, підпалює пару папірців, охкає... Піч гасне, а він усе не може влягтися. Аж поки Костецький не зробив йому постелі. (Лимана не було.) Панськість легко може обернутися хамством, свіжонабута — майже завжди. У ті роки часом було сутужно з харчами, хоч ніхто не голодував. Упадало в око, як багато їв Маланюк. Чи не було в тому й Лиманової пайки? Може, й ні, але таке мимоволі спадало на думку, знаюши Маланюкову натуру й Лиманову. Такого можна набрати більше, але це не виключає ні справжньої панськості, ні своєрідної чесности (хіба не платив він своїм джурам блиском своєї культури й свого дотепу?), ні своєї відмінности від пересічного півінтелігентного ДіПі тих часів.

Маланюк увійшов до МУРу на перший поклик. Але за всяку ціну він хотів зберегти свою лояльність до Донцова і його «Вісника». Елітарна настанова МУРу йому імпонувала, відхилення від неї обурювали. Він гірко нарікав на прийняття до МУРу Бажанського.

За це він нападав навіть на Самчука, з яким підтримував приятельські і взаємодовір'я. Бажанський, — казав він, — ні на що не здатний, він, як і Янів, — типові львівські самозакохані позери-балакуни, друкувати їх не слід, вони ніколи нічого путящого не напишуть (він не дуже любив галичан). Він був не менш рішучий проти Юрія Косача — за його ідеологічну безхребетність. І викликали в нього підозру «советчики» в МУРі, хоч із кожним з нас зокрема він аж ніяк не ворогував — із Баркою, з Костецьким, з Петровим, зі мною. Йому здавалося не раз, що, як він казав, «чорні сили» опанують організацію. Тоді він казав, що МУР не потрібний, натомість треба мати добрий журнал, літературний клуб... Самчук раз по раз мусів доводити йому корисність МУРу. Часом це йому вдавалося, доходило навіть до того, що Маланюк починав обговорювати, як зберегти МУР, брався вербувати Чижевського. Але явною чи в свідомості зрозумілою умовою завжди було — не критикувати Донцова, не нападати на «Вісник». Маланюк у таких випадках починав переходити на протимУРівські позиції. Хоч сам він, звичайно, вже тоді донцовістом не був. Але коли Донцов, хоч і приховано, через інших людей, спробував відновити свою роль в літературі й політиці, відродити «Вісник» (який тепер не пішов далі одного числа) і звернувся до Маланюка з довгезелем листом, Маланюк із МУРу таки вийшов. Не формально, але фактично.

Осьмачка й Косач, які при кожній нагоді виходили з МУРу, розголошували факт свого виходу й пробували зробити його початком розпаду організації. Маланюк, навпаки, ніде про це не сурмив. Він повідомив про це Самчука. У ті роки навіть я про це нічого не знав. (Самчук теж шляхетно вирішив не чинити мені прикростей.) Я довідався про це тільки зі спогадів Самчука, опублікованих аж 1979 року, коли все це було вже стародавньою історією. Але ще 15 жовтня 1945 року Маланюк писав мені: «Не хотів би, поки що, бачити моїх речей у МУРі». Чому він підписував усі публікації тих років ініціалами Є.М.? Формально — це було з обережності, щоб радянці не знали його місця перебування. Але могло бути справжнім мотивом намагання зберегти своє повне ім'я для того часу, коли кермо літературного процесу знов перейде до рук Донцова. Звичайно, і радянська розвідка, а тим паче Донцов, знали, що це були публікації Маланюка. Ніхто інший не вмів і не міг так писати. Та, можливо, Маланюк сам потребував такої психологічної ширми, щоб виправдати для себе свою «зраду», що аж ніяк не була зрадою. Певної відповіді, чому Євген Маланюк став Є.М., ми, певно, ніколи не матимемо.

У підсумку, позиція пана Євгена супроти МУРу ніколи остаточно не визначилася. З одного боку, його розривали льюальність до Донцова і льюальність до Самчука, який твердо тримався ідеї й факту існування МУРу. З другого боку, в ньому жила суперечність між підозрою (відразою) до всього, що прийшло з-під советів, і розумінням потреби йти з тими літераторами з-під советів, які були проти режиму. Ця підозра й відраза, може, найкраще виявилися в одному з його листів до Самчука, що його, цей лист, опублікував Улас Олексійович. Ось кілька цитат із листа:

«Словом, є це (писання недавно ще підсоветчиків. — Ю.Ш.) екстракт із яду й жовчі, що має міцність 25 літ режиму, єдиного в світі... Люди, які дихали і жили там чверть століття атмосферою гною й крові, не можуть бути в нормальних обставинах нормальними. Принаймні — певен час... За наївний контакт із продуктами власне такого стану Лена (Теліга. — Ю.Ш.) затратила життя. Сов'яд із цих людей буде виходити довгими роками».

Що не заважало йому дружньо зустрічатися зі мною, бувати в мене. Але про отруєння радянськими випарами він говорив святу правду. Справді, мусів минути не один рік, поки я спромігся їх позбутися в собі. І, хоч я цього не усвідомлював, вони тривали в моїй свідомості в роки МУРу, дарма що тоді я цього аж ніяк не усвідомлював, дарма що політично я був цілком протирадянський. Але на яку майбутню Україну міг Маланюк сподіватися у відриві від цих людей (та ще й у відриві від галичан)? Чи не була це позиція дон-кіхотська: зберігати чистоту празької й варшавської еміграції і на цій мініатюрній основі сподіватися збудувати будучину? Звичайно, він про це знав. Звідси двоїстість його поведінки. Сьогодні з Самчуком, завтра за Донцовим, позавтра — з чим за ким?

Ідеологічний наступ Донцова набрав особливого розмаху десь на початку 1947 року, коли колодонцовські кола надумали відновити «Вісник». Про те, як цей наступ заторкнув Самчука, оповідає він у своїх споминах. Напевне, не меншого тиску зазнав тоді й Маланюк та інші колишні вісниківівці.

На похороні Маланюка я не був. Здається, я був тоді в якійсь далекій подорожі. А може, й ні, не пам'ятаю. Та й чого б я був, коли за роки одночасного життя в Нью-Йорку ми не зустрічалися поза офіційними нагодами?

Я не можу уявити Маланюка мертвим, я не можу уявити його вмирання. У вмиранні, в смерті не можна грати, вони справжні. Мій

Маланюк був суцільна гра. Він грав пана, він грав розбещене, безпорадне дитинча, він грав сальонового балакуна з тих, кого Блок називав «испытанные остряки», грав поета-трибуна, нового Шевченка, автора другого «Послання». Він був самозакоханий, він хотів мати якщо не рабів, то джур.

А був короткий час, коли я був у полоні його поезії. Це було ще перед тим, як я пізнав його особисто. Я тільки приїхав до Львова і вперше допався його поезії. Я читав її вголос матері, це був голос нечуваної музи, якій не сила було вчинити опір. Коли я сказав про це Симовичеві (це був 1943 рік), він поблажливо посміхнувся і сказав:

— Це не поезія. Це все штучне, картонне, на котурнах. Якщо хочете справжньої поезії, читайте Святослава Гординського.

Гординський як поет мені ніколи не відкривався, не став моїм. Але Симовичева оцінка Маланюка скоро стала моєю, і не під чийось впливом, а внаслідок якогось унутрішнього пропесу, об'явлення, тільки не позитивного, а негативного. Та ненависть, що була любов'ю і що становила суть Маланюкової національно-патріотичної поетичної концепції, скоро стала мені чужою й навіть трохи смішнливою.

Але в усьому цьому не можна недобачати іншого. Коли життя людини й творчість поета — суцільна гра, нічого, крім гри, то це вже життя й поезія, а не гра. Це Маланюків парадокс, і з ним він був розділом в історії української духовости, поезії, культури. Послідовників і учнів він не мав і не міг мати — вони б здавалися блазнями і кльовнами. Але особистістю він був. І як на український пересічний рівень на еміграції, — непересічного Маланюка ми ще не знаємо. Повинен прийти хтось, хто міг би показати людину й поета крізь гру й поза нею. За штучною позою й бляшаним патосом, мабуть, таки була жива душа, власний стиль і біль. Усе справжнє.

Вірність Маланюка Донцову подиву гідна. Мабуть, Маланюк був вищий і духово багатший із двох ще в довоєнні роки «Вісника». Напевне, переріс його в повоєнні роки. Звичайно ж, не міг поділяти донцовського скакання в гетьманську гречку купно з надміром новоявленої релігійности. Але, проти фактів дійсности й проти самого себе, він змушував себе вірити в позу Донцова й сахатися будь-якої критики. Донцов супроти багатьох (хоч далеко не всіх) мав цей гіпнотичний вплив на довкілля. Я не мав ні однієї нагоди зустрітися з ним особисто, та й не шукав такої нагоди навіть тоді, коли ще захоплювався комплексом його ідей і гасел, більш-менш 1943–1946. Тому не можу ставити діагнози на походження й природу цієї магії.

Але в червні 1948 доля звела мене з його формальною дружиною Марією Бачинською-Донцовою. Це сталося в канцелярії американського комітету допомоги емігрантам у Німеччині, куди я поїхав тоді на зустріч з американською українкою Юлією Коник у справі ліцензії на видання «Арки». Був я там із Людмилою Івченко. Міс Коник обіцяла клопотатися в справі «Арки». Несподівано вона сказала, що до неї має прийти в іншій справі пані Донцова. Чи я її знаю? Ні.

— То я вас познайомлю.

Це була сивава дама староємігрантського типу, щось середнє між Людмилою Старицькою-Черняхівською й дружиною Сергія Жука. Розмова пішла мирно, слизьких тем не зачіпано. Вона оповідала про свої враження з Праги, де довго прожила під більшовиками. Добрі во-яки, — казала вона (не знаю, як вона могла це встановити), але тому, що майже всі з Києва — армія Малиновського. Враження від радянських фільмів — найсильніше — неймовірна побутово-матеріальна вбогість підсоветського життя... З літературних тем говорилося тільки про Осьмаччиного «Старшого боярина». Вона сказала, що вона не проти книжки, хоч там страшно перекручено дійсність. Я — на це треба дивитися як на літературні умовності. Вона:

— Це може оцінити літературний критик, але звичайний читач зверне увагу передусім на подробиці справжнього життя.

Мені говорити з нею було важко, бо вона належить до тих, хто слухає саму себе, а не розмовника. Риса вісниківців? Правда, вона, здається, трохи й недочуває. (Теж риса вісниківців?)

Про Донцова ми не говорили, але кілька разів, не називаючи, вона сказала: «Мій чоловік». Свого часу вона фінансово підтримувала чи утримувала (інтерпретації існують різні) журнал. Із розмови — на зовсім далекі теми, з її поведінки, з її глухоти — духової — я виніс тверде враження, що вона належала далі до вірних.

Це був єдиний контакт із найближчим оточенням її чоловіка. Він обійшовся без брязкоту схрещених шабель і гуркоту пострілів.

КУДИ ПРОЛЯГАЄ ТРАСА*

Мовознавці кажуть, що в поезіях Шевченка слово **соловей** ужито дев'ятнадцять разів. У Шевченкових епігонів ще частіше. У нашому сторіччі через солов'їв пронеслися голод, винищення села, фронт на схід, фронт на захід, в житті вони, либонь, усе-таки ще є, але в новітній поезії знайти їх важко. В «Автостопі» Оксани Забужко соловейкового співу не чути, фактично і принципово. Ми на гудроновій трасі (з вибоїнами й ковбаннями), гуркотять вантажівки, шурхотять передбачені ще Хвильовим ахтанабілі сучасності, Миргород став не той, по хатах блимають лямпки Ільїча, а колгоспна Катерина (чи це сама Оксана Забужко?) з підведеним великим пальцем марно намагається перехопити один з тих ахтанабілів, хоча чи не хоча чи хоче, щоб він завіз її до пекла. Вона думає, що туди пролягла траса.

Чому до пекла, а не до раю? Туристи до пекла бували й раніше. От, приміром, Данте. Але він зробив добрий тур і до раю. Та покоління Забужко навчили, що траса, на якій написано: До Раю — справді приводить до пекла. Навчена гірким досвідом, вона, Забужко, і воно, покоління, вирішили, що простіше спрямуватися просто до пекла. А може, підсвідомо вони плекають потаємну надію, що маршрут до пекла приведе непомітно до раю? Так чи так, сьогодні вони хочуть лише до пекла.

Справа ускладнюється тим, що ця траса без написів. Як у перші тижні війни. Тоді на шляхах знищено дороговкази, станції стали безіменними, на рогах улиць зникли таблички з назвами. Німцям це не перешкодило дійти до Царського Села, Волги й Ельбрусу. Але без назв краєвид стає нідешнім і траса нікудишньою. Так і тепер, ахтанабілі сучасності мчать повз Катерину (Оксану Забужко), не зупиняючися, її рука замліла, але, якщо котрийсь нарешті зупиниться й підбере її, чи водій скаже їй правду, куди він їде цією трасою без написів? Чи в дорозі до пекла говорять правду, чи правда не знецінилася до нуля? Чи сам водій знає, куди його несе? Може, ахтанабіль сучасності, як колись гоголівська «тройка», несесться не знати куди, наосліп?

*Друкується за: Оксана Забужко. *Автостоп*. – К.: Укр. письменник, 1994. С. 3–10.

Можливо, до пекла взагалі не треба їхати. Можливо, воно тут і тепер, у цьому краєвиді без назв. Не збільшувати швидкість треба, а зупинити. Може, взагалі не треба зупиняти авт, не треба заходити до авта. Адже й саме слово «автостоп» має значення не тільки «зупинити авто, щоб їхати», а й «загальмувати авто».

Зазирнім у давніші часи, коли ще не народився Генрі Форд із своїм майбутнім ахтанабілем сучасності, коли тюпали кіньми чи волами і дороговказів не треба було збивати, бо їх ще і в тямку не було, а траса ще звалася не трасою, а старомодно — шляхом, у подібній ситуації бачив себе не хто інший, а ще Шевченко. (Тільки і це тоді ще не звалося екзистенціалізм чи сартризм.) Пам'ятаєте — «У всякого... свій шлях широкий, той мурує, той руйнує» — інакше кажучи, протилежно спрямовані активності, складаючися взаємно, перекреслюються і докрути безглуздя, безчас і безпростір. А тоді ж, ще недавно, перед «Сном», в українській літературі починалося все ніби весело, козаки-троянці шкварили гопака, припелепуватий Стецько намірявся відбути весілля, як ми тепер сказали б, у всегончарівському масштабі... Правда, танцюристі козаки були вже мертві, а Стецько дістав гарбуза, а Уляна ставала кріпачкою, але на кінець світу тоді ще ніби не заносилося...

І от минуло яких нещасних півтора століття. Козаки вже навіть посмертно не танцюють, кількість стецьків помножилася, сьогодні вони проголошують незалежність, завтра дають їй гарбуза, ми моторизувалися, хоч і Біг дасть бензину, Уляна-Катерина стають окрай траси, а екзистенціальна проблема височить перед нами все нагальніше, і ми далі проголошуємо в розпуці, що не здатні дістатися ні до раю, якого ми наче й не хочемо, ні до порядного пекла, — «а до того я не знаю Бога». Як тут не згадати похилого віком Бен Акібу з «Урієля Акости», призабутої трагедії призабутого тепер Карла Гуцкова: що б не траплялося, що б старий не бачив, на все він мав одну реакцію: «І це вже було!» Скептицизм, песимізм, багато років заборонений плід, — тепер модний товар. Не журімося тим. Сказано-бо, що тільки великі нації породжують великих песимістів. Ми породжуємо — значить, ми велика нація.

Тільки не плутаймо назовні подібних, але відмінних речей. Нехай живе перманентний екзистенціальний песимізм. Але не щоденне просторікувате ремствування, сьогодні пошесна хвороба. Нерозрізнення песимізму і гістерії в поезії, літературі, мистецтві — це, звичайно, не конче провина мистців, дзеркало не відповідає за те, що перед ним

миготить, і не будемо вкидати їх за це до (вдосконалених і вже суто національних, рідних) в'язниць. Але, може, можна уявити собі антологію українських ієреміад від Івана Вишенського, Шевченка, Куліша й Лесі Українки до наших днів, щоб роздавати її молодим поетам, наприклад, від Спілки письменників, щоб вони замислилися про продукти своїх друкарських машинок. І про прадідів великих.

Але повернімось від проблем подорожей у нікуди, вибоїстих трас, сенсу життя, песимізму й ремства до Оксани Забужко, у книжці поезій якої я тепер гостюю. Вона, книжка, поділяється на дві частини. Нівроку, назви частин не кажуть багато про суть кожної її відмінності від частини-напарника. Часом у інших своїх творах Забужко трошечки жартує з читачем, і то саме своїми заголовками. У її прозі «Книга буття» обіцяє твір філософський або релігійно-філософський, а стоїть за тим певна відміна кримінально-пригодницького гатунку. Навпаки, на іншу повість «Інопланетянку», читач певних уподобань накинеться, сподіваючися гості з далеких у космосі світів, а йдеться там про речі зовсім земні. Науково-філософська розумна «Філософія української ідеї та європейський контекст» на обкладинці нічого не каже про те, що мовиться тут насамперед про Івана Франка, надто про його «Мойсея». (Правда, титульна сторінка додає підзаголовок «Франківський період» — але ану ж там ідеться про Леонгарда Франка, німецького експресіоніста, або Волдо Франка, американця, щоб не згадувати проти ночі про еспанського кавдійо. Недурно і місто в Галичині переназвано не Франківськом, а Івано-Франківськом, щоб не пошитися в еспанські «фашисти».) Так от, в «Автостопі» частини позначені тільки цифрами, римськими I і II. А цифри не мають ні кольору, ні запаху. Вони показують тільки відрізненість (що 1, то не 2 і не 3) або порядковість (1 перед 2, 2 перед 3). Надто римське II — це ж тільки двічі I, комбінація I+I, двох однакових одиниць, якісно не відрізнених.

Але читач Забужко не схильний вірити простоті, і тут приходить на допомогу контекст, цим разом не європейський, а імперсько-советський. Пам'ятаємо, поділ поетичних збірок на дві частини, як добре відомо, був обов'язковий за всіх вождівських періодів — перша частина про або для вождя, друга від чистого серця. Кесареві кесарево, Богові — Боже, одне вимудруване, друге виболіле. Чи так і в «Автостопі»? Вождів тим часом нема, але політика є. Коли я читав, у рукописі, «Автостоп» і наближався до середини тексту, мені майнуло в голову: Господи, хоч би рядочок про кохання. Нехай без еротики,

без тілесности, нехай найплатонічніше, але хоч би словечко, натяк, посмішка. Ні, не личить таке частині І. Але я був щедро-щедро винагороджений частиною ІІ. Тут уже не якісь там рожеві чи блакитні солодкосяйні марева, а пах плоті і червінь густої крові.

Та це було б занадто просто — половина політики, половина еротики, і, мабуть, не була б це поезія і не був би «Автостоп». Політика тут — це кінець імперії. Ніхто за нею не плаче, а все-таки це явище драматичне, якщо волієте — трагікомічне. Це як землетрус. Розпадаються цеглинами споруди, туди їм і дорога, але мала приємність бути в осередку струсу. Це кінець епохи, втрата місця, де якимось жилось, девальвація вартостей, слів, понять, захитання раси, нації, культури. Це час, коли ніби, за Миколою Кулішем, «Народним Малахієм», розпадаються ф о р м и, а не знати, чи з того постануть р е ф о р м и. Оголоюється свинячий світ «Ордера» Юрія Косача, або ще точніше — усвідомлюється Гоголеве «кругом одни свинные рыла», протяті опудала, з яких сиплеться потеруха, розпад часу і втрата місця, Гамлетове «зірвався світ з завіс».

Якби ж на місце занепаłego й приреченого поставало нове, але нові структури ще не народилися, і довкілля не виявляє сили відбутися пологи. У зацілілих ще будинках зяють пустокою потрошені очниці вікон, у спустошеній свідомості ятряться «уже-не-написані романи». Навіть мова людська — напівмертва, і поет — наркоман цього напівтрупа. Людські стосунки вивернені сподом догори, як у тому оповіданні Мопассана («Le port» — «У порту»), де герой-матрос, шукаючи легкого кохання за малі гроші, мало не став клієнтом своєї ж таки — спершу невідомої — сестри, і, обоє в сльозах, проводять решту ночі в кімнаті борделю... Ми пишаємося, що революція наша відбулася безкровно. Але, коли ніхто не стріляє і не вбиває, кровоточать душі і споруди. Оркестра нової ери тільки різноголосо настроюється, але ноти її старі, а треба було б грати інакше, навпаки, задом наперед, а цього вона не вміє.

Непомітно «Автостоп» переслизає з я і він на ми. Але чи все це зветься політикою? При чому тут політика, — перепитають фахові люди. Політика, скажуть вони, — це редагування законів, призначення міністрів і урядників, зміни в адміністрації... Ні, — відповідає книжка. У роки перевороту політика — це перешарування геологічних шарів, це травми людських душ. З ким будеш ти, читачу? — питаємо. Якщо з тими, хто формально зветься політиком, кинь книжку Забужко, вона не для тебе. Політика поета — це психологічна

стратиграфія і сейсмологія. Так кінчається частина 1. Частина *ми*. Прочиняємо вузькі дверцята до поодинокі людської душі, до частини II, себто I+I, — може, точніше було б позначити її не знаком плюса, а знаком множення, хоч це і не дало б римського II. Приватний світ, світ *я*, починається прощанням з молодістю, звідки шлях веде на поріг задзеркалля, далі до молитви (хоч не ясно, чи відкритої правдам віри й релігії), а ще далі — до суто вже жіночих мотивів огиди-потягу до чоловіків, звіриного запаху і облямованих чорним нігтів, до захланної порожнечі жінок, жадібних чоловіка і жадібних його смерті, намірених побудувати світ «без Агамемнона», спроможних забити його, але неспроможних жити без нього... Ще крок — і можемо опинитися в оточенні еріній-месниць чи фурій.

(Тут *Zwischenrede* побічно про Забужко, прямо — про себе. В «Автостопі» багато прощань — і дуже мало зустрічей. Знаємо: останнє прощання — смерть. Виглядає, що так і в більшості української поезії. Колись я писав про еволюцію теми прощання в українській поезії від Левка Боровиковського й Олени Пчілки до Юрія Тарнавського («Третя сторожа», моя, 1993). Статтю цю можна б продовжити — і варт — «прощаннями» Оксани Забужко. Але не тут. Тут знов до Забужко, II.)

Між I і II в Забужко, мабуть, нема логічного зв'язку. Особистісні, жіночісні комплекси частини II могли б витворюватися і в стабільнішому світі. Але між ними є спорідненість настрою — zagrożеного, настороженого, уже трагічного або вагітного трагічністю. Персональний біль підсичує драму розхитаного, розхристаного світу à la Босх чи Бройгель, à la марення Шевченкового «сон же, сон напрочуд дивний», безглуздий хаос напівзбожеволілої країни підсичує метання поодинокі жінки. Дві частини «Автостопа» творять єдність, як творить її пара черевиків. Навіть у розпанаханому, кирзовому світі нема виробництва самих правих (скажімо, у Львові) чи самих лівих (скажімо, в Тюмені) черевиків, навіть у розцентрованій промисловості экс-СРСР.

(Є в збірці одна-дві, на перший погляд, погожі поезії, найбільше «Тост», але коли заглибитися — це ж хвала мистецтву в протиставленні життю. І її головна функція — вияскравити похмурість збірки білим білом.)

Читач сам оцінить майстерну плинність мови й ритмів, рідкісну в щойно другій збірці поезій. (Першою була «Диригент останньої свічки», 1990.) Подиву гідну легкість переходу в тій самій поезії від римованого вірша до неримованого, говірного і навпаки, як кольоровий фільм виливається в чорно-білий і навпаки в фільмах, приміром,

Едгара Райца. Є в Забужко відгомін Тичининих експериментів з його поєднанням поетичного і прозового, переборами й переплесками ритмів, зокрема в його «Сковороді», навіть у силоміць зіпленому й клейстером пропахлому виданні 1971 року (річ, розсаджена намаганням зробити з Сковороди другого Максима Залізняка або навіть приуральця Ємельяна Пугачова, але скарбниця мовних і композиційних експериментів — цієї проблеми Забужко не мала, її I і II міцно склепані і не розпадаються на гетерогенні клапти).

Якби в мене запитали, чи мені подобається більше частина I чи II, без вагань і застережень я віддав би перевагу II. Апокаліптична частина I майстерна, можливо, краще, ніж багато й багато найновіших творів мистецтва (а їх, особливо в поезії, багато), відбиває кінець-імперський стан непевності, тривоги й розгардіяшу в людських душах, тепер дуже популярний жанр і серед авторів, і серед читачів. Проникливо, драматично й плінно. Але такого настрою твори писалися й будуть писатися, відколи й доки існує література. «Еклезіяст» написано три тисячі років тому. Натомість II встановлює нову межу допущеності приватного в описі людської думки, сприймання й поведінки в найінтимнішому.

Ця межа відсувається чи, може, краще сказати, розсувається вже не одне століття, і межі тому не видно. Мабуть, свого часу таким революційним актом розсування від загального (приміром, у життях святих) до індивідуального був плач Ярославни на мурах Путивля в «Слові о полку Ігоревім», а потім інвективи-плачі «Треносу» Мелетія Смотрицького. Такою революцією був, геть пізніше, «Цвіт яблуні» Коцюбинського і Франкове (таки Івано-Франкове) «Сойчине крило», пізніше (і не надто вдало) еротика Валерія Поліщука... Це тільки поодинокі приклади, навмання вихоплені. Процес цей світовий, у всіх країнах, де не втручається цензура (чи треба згадувати, що, для прикладу, в індійських і китайських фільмах заборонено показувати поцілунок, а в іранських навіть непокрите жіноче волосся), — і в усіх мистецтвах.

У своїй II Оксана Забужко говорить про речі, про які досі в українському мистецтві так не говорилося, часто так одверто, в таких подробицях, що дух переймає, падають усі завіси, і солодко, і страшно стає, і мимоволі думається — Боже великий, чи можна так невимовлено, так просто про саму себе (бо в ліриці скрізь про себе), про своє тіло й душу прилюдно говорити, чи можна виносити такі речі на юрбу. Таж так не пишеться! Сама вона зве це «позиція відкритої

літературної свідомості». (А воно ж зовсім не обов'язково про себе і зовсім не обов'язково життєва правда — хоч незаперечно, літературна правда). І робиться це без пози і без вульгарности, навіть із певною делікатністю, що чимсь нагадує іноді навіть Миколу Зерова з його вмінням закувати свої зойки в залізні рамки поетичної дисципліни (поза тим поета, далекого від Забужко), навіть без «нецензурних» слів, як просто дихається чи сниться.

Не сама вона шукає в цьому напрямі, це робить сьогодні багато діячів різних мистецтв, може, особливо наполегливо — поезії. Але не знаю поки що нікого, хто б так стримано, так тактовно і так сміливо-вперто, до зухвалости, в українській поезії таке робив. Поки політики «мирно» (себто без крові) сперечаються про посади й закони, революція відбувається вже. Вона відбувається насамперед у письменстві, себто в людській душі. Не ухиляймося від правди, безкровних революцій таки не буває, про це тут уже сказано, і варт повторити: коли не лється кров на барикадах, кривавляться людські душі.

Забужко думає, що в самої неї. Колись з потоплюваного хвилями корабля кидали вістку людям, у закоркованій пляшці, в розбурхане море. Забужко бачить себе в такій загрозі саму і теж кидає в хлань — але що? — сторінку зі свого щоденника! Та ще й українською мовою писану (якою ніхто не читає). У паперовому конверті — жест безнадії. Але таких конвертів сьогодні кидають багато. А може, хтось спроможеться й на закорковану пляшку... Може...

Така заявка «Автостопу», зокрема «Автостопу» II, на нове слово в українській поезії. На порозі 21 (чи XXI) сторіччя. На переворот, і, може, не тільки в слові. Виглядає, що туди пролягла траса, де з підведенням великим пальцем ловить мимоїжджий ахтанабіль сучасности сучасна Катерина, чи то пак Оксана Забужко.

*Нью-Йорк,
липень 1993*

СКАРБИ, ЯКИМИ ВОЛОДІЄМО*

Українська Вільна Академія Наук у США. Джерела до новітньої історії України. — Т. 3. Матеріали до новітньої історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів 1857–1933. (Редактори Богдан Струмінський і Марта Скорупська у співпраці з Едвардом Касинцем і Наталею Лівницькою-Холодною.) — Нью-Йорк, 1992. — 813 с.

Історія української науки — тема майже не рушена, історія її в Америці — ніби ніколи й не існувала. А є в ній визначні сторінки. Експод наших науковців у воєнні роки, а потім переплив більшості до Америки й Канади приніс не один творчий розум, не одну криницю накопичених знань на захід від Атлантику; а в той час рівень знань про Україну й українські проблеми на американському континенті залишав бажати кращого. Доцільність творення українських наукових осередків у Заокеанні не викликали сумніву. Головних завдань, отже, вони мали двоє: далі плекати українську науку поза засягом сталінського, потім брежнєвського режимів і — пропагувати українську науку в англосаксонських колах. Перше могло робитися й українською мовою, друге — лише англійською. Так постали наукові заклади Заокеання, серед них — як один із провідних — Українська Вільна Академія у США з осередком головне в Нью-Йорку. Перекиданню мостів до американського світу серед її видань служили насамперед англомовні «Анали», розвиткові української науки — серії монографій і збірників різного характеру.

Я не пишу тут історії української науки поза межами України і не маю потреби перелічувати чи характеризувати ці видання. Скажу тільки, що вони добре вписувалися в історію нашої науки, а якимсь краєчком і в історію американської й канадської науки. Але десь на початок вісімдесятих років увиразнилися риси вичерпання цього етапу. Для Америки й Канади українська наука переставала

*Фрагмент («Вступні зауваги») з рецензії, писаної взимку 1992–93 рр. — Друкується за: *Сучасність*. 1993. № 6. С. 147–149.

вже бути синім птахом, що, хто знає, ніколи, може, й не існував; у місцевих університетах постали вже українознавчі центри, які готували свої нові, власні кадри. А, з другого боку, старше покоління подалу вимирало або втрачало свою творчу спроможність. Українські наукові осередки ще існували, але явно втрачали широту подиху, творчий запал і навіть здатність перебувати на рівні сучасного знання. Чи на добро, чи на шкоду, молоде покоління науковців горнулося до університетських центрів, до англomовности, до функціонування в іншому інтелектуальному підсонні. Мірою відходу старшого покоління чимраз більше до специфічно українських наукових інституцій тулилися невдахи, яких не приймав американський і канадський науковий світ. Творилася небезпека, що еміграційні інституції перетворюються на самопародію, а вони ж мали були добре ім'я.

Так на початку вісімдесятих років постала потреба переорієнтувати українську науку в Заокеанні. (Від кінця вісімдесятих років, коли став «прозорим» західний кордон України, переорієнтація ставала потрібна зовсім інакша, — але тут мова, підкреслю, про початок вісімдесятих років, коли кордони на сході Європи стояли, здавалося, непорушно на довгі роки.) Можливість проблемної науки, плідних наукових дискусій українською мовою курчилася й занепадала. Але наука живе не тільки проблемами, а й фактами, у ділянці історичних дисциплін — джерелами. На перший план висувалася потреба виявлення й публікації джерел, і то не старовинних (це завдання взяв на себе Гарвардський інститут українознавства, а ми, в еміграційних інституціях, не мали для цього ні фінансової бази, ні достатньо кваліфікованих фахівців), а новіших. Тут можливості невичерпні, а потреба пекуча, — бо в міру того, як іде час, недавно сучасне стає історією, — а історія потребує джерел. Скажімо, Друга світова війна для старшого покоління людей нашого часу — сучасність, а об'єктивно це вже історія.

Так виникла в нью-йоркській Академії ідея започаткувати серію «Джерел до новітньої історії України» — джерел, зосереджених у архіві Академії, але також і в американських та позаамериканських сховищах документів. Уже 1984 року вийшли перші два томи цієї серії. Першим томом ушановано засновника архіву Академії Володимира Міяковського, другий том містив дипломатичні й військові документи з останніх років Української Народної Республіки. Видання було заплановане так, щоб усі публіковані тексти подавалися мовою

оригіналу, а статті, коментарі, примітки — ввесь редакційний матеріал — англійською мовою. У нових обставинах, від 1988 року починаючи, можна було б передискутувати, чи така двомовність доцільна, але шкоди від неї не буде. Порода науковців, що не вміють хоч би читати по-англійськи, переводиться, мов зубри.

Тоді ж таки, 1984 року, почато працю над третім томом серії, але з причин, про які мова буде далі, праця над цим томом розтяглася на кілька років, і він побачив світ тільки тепер, після восьмирічної перерви. От про цей том тут і буде мова. Цей 813-сторінковий том вийшов під назвою «Матеріали до історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів 1857–1933». Том складається з двох частин. Перша охоплює листування з американських архівів — від Нью-Йорку до Каліфорнії, яке датується другою половиною 19-го сторіччя і першою чвертю 20-го і включає, поміж іншим, досі не видавані листи П. Куліша (дуже цікаві його міркування про звукові особливості української мови), Михайла Коцюбинського і Богдана Лепкого, а основне місце в ній посідає листування Михайла Драгоманова з родиною де-Гольштейнів, що належать до останніх років життя їхнього автора, від 1882-го до 1895 року. Цю частину, що охоплює сторінки до 211, зредагував Богдан Струмінський у співпраці з Едвардом Касинцем. Далеко обсяжніша друга частина (починаючи від с. 213) приносить листи до Наталі Лівницької-Холодної від Євгена Маланюка, Юрія Липи, Андрія Крижанівського, Дмитра Донцова й Олени Теліги.

Поеднання в одній книзі листів різного часу і поглядів, зокрема таких полюсних, як Драгоманова і Донцова, може здивувати. А справді, воно дуже дотепне. У нашому загальному уповільненому процесі розвитку й конфліктування різних ідеологій і Драгоманов, і, особливо, Донцов зберігають (у різних колах і середовищах) до сьогодні актуальність політичних провідників, які виключають один одного. Публікуючи їхні не призначені свого часу до друку листи поруч, у тій самій книзі, редакція ніби підкреслює, що все це вже не сучасна політика, а таки історія і мусить бути оцінювана в обох випадках як щось належне до інших (і різних) часів і епох. Цю частину, що обіймає три чверті видання, зредагувала Марта Скорупська при співпраці власниці архіву — Наталі Лівницької-Холодної.

ЛЮДИ АКАДЕМІЇ, МУРИ АКАДЕМІЇ, КНИГИ АКАДЕМІЇ*

*Спогади і міркування з нагоди п'ятдесятих роковин
Української Вільної Академії Наук у США*

Початки міст, країн, інституцій, річок дуже часто оповиває мла легенди. Чи справді Рим заснували Ромул і Рем і чи справді їх вигодувала своїм молоком вовчиця? У сорокових роках нашого століття мені забаглося побачити джерело Дунаю, ріки, що в'яже слов'ян між собою і їх із Заходом. Я знайшов гай, на Ульмщині, звідки тече Дунай, але котрий з численних струмочків, джерелець і просто калюж уважати за дійсний початок ріки Слов'ян і Європи? Вільна Українська Академія Наук, — далі зватиму її просто Академія — не сягає в далеч століть. Дату заснування ми знаємо — 16 листопада 1945 року, місце теж знаємо — Авгсбург у Баварії — теж певно. Але далі конкретних і певних деталей таки бракує, а з того, що є, не знаємо, де дійсність, а де уява. Нам кажуть: як і всі німецькі міста Авгсбург вийшов з війни майже суцільною руїною. Серед небагатьох зацілілих споруд були великі касарні, названі на спогад про бої Першої світової війни у Франції — Сомме-казерне. (Англо-американська авіація, як правило, не бомбувала військові касарні.) Американська окупаційна військова адміністрація влаштувала там табір для так званих діпі — *displaced persons* — переміщених осіб, — делікатна назва для осідків мільйонів ненімців — в'язнів гітлерівської Німеччини, примусових робітників, полонених і Бог знає кого ще, хто були чужорідні в Німеччині і підлягали тепер вивозові до своїх батьківщин. Щоб легше було виштовхати це горопашне шумовиння війни, табори будувалися за національним принципом. Не знаємо, як це сталося, але серед безмежної мережі таких таборів, що вкрили всю понівечену,

*Скоригований автором виступ на ювілейній конференції Академії 8 жовтня 1995 року в Нью-Йорку в залі Українського інституту Америки.— Друкується за: *Сучасність*. 1996. № 1. С. 118–124.

півголодну і принишклу Німеччину, авґсбурзькі касарні на честь французької річки стали осередком кількох тисяч українських безбатченків, і то саме тих, що не хотіли повертатися на свою поневолену батьківщину. Минуло добрих півроку, поки американська військова адміністрація усвідомила, що має справу з сотнями тисяч неповоротців, і поки викристалізувався статус, триб життя і рівновага в розкошаному шумуванні загнаної до кошар касарняного примусового співжиття безпритульної України, — бо це таки була в мініатюрі ціла батьківщина тих людей, дорослих і дітей, родин і самотників, високих інтелектуалів поруч із селянами й робітниками. Пізніше в своїх спогадах Улас Самчук назве кожний такий табір планетою діпі. Чи не найбільшою з тих планет, сказати б, Юпітером був авґсбурзький.

Розбурханим було перше півріччя усіх українських таборів у Німеччині, таке було і в діпівському Юпітері: комплектування складу мешканців, сяке-таке обживання непривітних солдатських заль, опір примусовій репатріації (на якій наполягав советський союзник і на яку розраховували західні союзники — трохи про це в романі Павла Загребельного «Тисячолітній Миколай», а повного літопису конфліктів з участю американських військових частин проти беззбройних діпі, як от у Герсфельді, Кавфбойрені, а було їх, напевне, ще немало, — такого літопису ще не написано), устійнення меж демскратії в внутрішньотаборовому житті — все це виформовувалося помалу і з боєм.

На осінь 1945 р. хвилювання починає вщухати і перспективи — принаймні найважливіші — починають окреслюватися. Люди знають: у таборі 4000 мешканців. Примусової репатріації не буде. Уконституюється таборова адміністрація. Починає виходити таборова газета (хоч і без друкарні), закільчується театр (Володимира Блавацького). У Німеччині починає відроджуватися, хоч ще дуже непевно й хаотично, залізничний транспорт, з'ясовується поволі, де є інші українські табори. Українська інтелігенція робить перші спроби зорганізуватися. Першими закладають ініціативу письменники — МУР задекларує себе 25 вересня в Фюрті. У листопаді в Ашаффенбурзі твориться Центральне представництво української еміграції в Німеччині (ЦПУЕН) — це вже перехід до свого роду федерації всенімецького масштабу і правного захисту всіх українських діпі.

На цьому тлі як одну з ланок загального процесу треба сприймати дію науковців, заснування Академії. Дата 16 листопада ідеально вписується в хронологію українського пробудження і вбивання в колодочки

цієї осені. Але далі починається легенда. Протокола перших, організаційних зборів не збереглося, або не знайдено, або й не було. Не знаємо, чи часом його нема в архіві ЦПUEH. Легенда оповідає про збори 12 науковців. Хто вони були? З певністю можемо назвати Петра Курінного, історика і археолога, і Володимира Міяковського, літературознавця і історика-архівіста, обидва з Києва. Дуже правдоподібно, що були там Вадим Щербаківський, археолог, з Праги, Віктор Дорошенко і Дам'ян Горняткевич зі Львова. Називають ще, але без певності, Віктора Петрова з Києва, а потім з Берліна. Президентом обрали Дмитра Дорошенка, але не знати, чи він був присутній, чи його вибрано заочно. (Він не належав до табору-Юпітера). Мимоволі постає підозра, чи цифра 12 учасників історична, чи апокрифічна, — як було дванадцять апостолів. 12 учасників не могли зустрітися випадково. Хто, власне, склав ті збори, хто був фактично починальником новозасновуваної Академії?

Збори 16 листопада відбулися в касарнях Сомме. Але де саме? Є дві можливості — вищі поверхи або підвал. Вищі поверхи — це були великі касарняні залі, де люди спали. У шуканні приватності родини попростягали драти чи линви, повісили на них ковдри і так творили ілюзію родинних спалень. Стільців було обмаль. На ліжках вночі спали, вдень сиділи. Більше вигід було в підвалі, між трубами водогону й каналізації, електричними дротами. Модерний варіант ранньохристиянських катакомб. Білоколонних мармурових заль там не було. Так мусимо уявити собі — у двох варіантах-можливостях, — де створилася Академія.

Ініціатори Академії уявляли її собі на зразок київської: відділи, комісії, кабінети, секції, складна ієрархія адміністративних функцій і підпорядкувань. В обставинах листопада 1945 мало було шансів на таке розгортання. А в перспективі майбутнього, без живущого національного ґрунту, такі шанси були ще менше ймовірні.

Що конкретно могла робити Академія? Лябораторій Академія не мала і не могла розраховувати їх мати в майбутньому. Друкованих видань в тогочасній Німеччині, де книгозбірні були знищені або поховані в сховищах, щоб уберегти книжки від бомб, а друкарні були здебільшого збомбовані, бути не могло. З тих самих причин можливості творити нові наукові праці були вельми сумнівні. Можна було тільки сходитися на читання привезених з батьківщини старих наукових праць і обговорення.

Ми неспроможні сьогодні сказати, як засновники Академії уявляли собі майбутні стосунки новозасновуваної еміграційної Академії

з Академією в Києві. Раніше чи пізніше впадуть перепони на кордоні, і яким буде тоді взаємозв'язок двох інституцій? Чи вони зіллються? Чи еміграційна інституція самозліквідується? Чи вона заступить київську?

Історія Академії ще не написана. Документи до неї не знайдені й не видані. Що засновникам Академії присвічувала віра в майбутнє української науки — а віра, як відомо — гору зрушує, — це ясно. Що була в їх діяльності частка наївності, це теж, мабуть, правда. Але твердо можна сказати, що і сам факт існування Академії, і її (пізніші) видання відіграли величезну позитивну роль своїм впливом на Академію в Києві. Багато разів видання Академії примушували Київ видавати те, чого Київ сам, мабуть, ніколи не видав би. Безпосередньо і посередньо еміграційна Академія в українознавстві диктувала Києву, що треба видати. Київ боявся Академії і змушений був змагатися з нею. Перед вела в таких випадках малá еміграційна Академія. Але восени 1945 року віра і непрактичність авґсбурзьких піонерів могли здаватися виявом незрілості.

І це невдовзі викликало реакцію.

До червня 1947 р. Академія була єдиною науковою інституцією на еміграції. Тоді, теж в американській зоні, відновлено Наукове товариство ім. Шевченка. Тим самим відновлено і традиційну дихотомію Київ — Львів. Вона в суті речі була в історії України і її культури доповнююча й корисна. Примхливо це змагання-співправця відбилося навіть у назвах двох провідних наукових установ. Нагадаю коротко про їхню етимологію. Слово академія веде свій початок від Платона, від клясичної Греції, від Атен. Академією спершу названо ділянку Атен, від особового імені Академ, — одна з дійових осіб міту про Тесея. Там, у священному гаю, прогулювався свого часу, двадцять чотири століття тому, Платон зі своїми учнями, викладаючи їм свої філософські погляди. Епоха гуманізму в Західній Європі принесла культ Платона, і тоді одна по одній в Італії поставали Академії — Платоніка у Фльоренції, 1474, Понтаніяна в Неаполі, 1433, Мануцієва в Венеції, 1495, Антікварія в Римі, 1498... Коло 1626 р. постала академія Франції в Парижі (а на Україні, в Києві слово академія вже було включене в словник Памви Беринди, 1627!).

Слово товариство має зовсім іншу генеалогію, і то східну, козацько-чумацьку; турецько-чагатайське **тавар** (майно, худоба, крам); суфікс -ець/-иш має значення «торговельний спільник». У козаків воно вживалося, в Беринди його нема, — мабуть, видавалося воно надто простацьким. Так слово справді академічне, шляхетне дійшло

до нас у східному Києві, простацько-комерційне, торговельне, степове на заході у Львові!

Промотором віднови НТШ був Володимир Кубійович. Коли я довідався про віднову, я мав розмову з ним. «Чи треба мати дві наукові установи на еміграції?» — спитав я. Кубійович послався на правні мотиви. Львівське НТШ, сказав він, радянська влада припинила, розігнала. Але це був акт безправний, легально НТШ далі існує. Натомість Академія в Києві зберігає правну тяглість існування, еміграційна Академія правно незаконна. Тут Кубійович помилявся. Правного конфлікту між двома академіями не постало після створення незалежної України в 1991 р., дві академії визнають одна одну і де в чому співпрацюють. Кубійович теж послався на те, що останній перед тим голова НТШ живий, і його головування стверджує тяглість двох НТШ. Справді, Івана Раковського знайшли в одному баварському селі і формально він якийсь час головував. (Справді він був тяжкохворий, і його головування було більше номінальне.)

Думаю, однак, що головним чинником у постанові другої наукової інституції були не правні міркування і навіть не територіально-культурні відмінності. Радше це були різниці в психологічній настанові. Та повною мірою вони виявилися вже в Америці. Тож спершу про цей переїзд.

Він не належить до найславніших сторінок історії еміграції. Його провадила американська військова влада. Проварила в дуже короткі строки, бо вона йшла до самоліквідації, і новій Німеччині, відчищений від нацистів і зміцнілий унаслідок фінансової реформи, треба було передати врядування в країні без діпи. Усе відбувалося дуже швидко, і на підготовку до переїзду давали день, найбільше два. Сьогодні — академік, завтра корабельний вантаж, а далі, після переїзду — на бруку американських міст. (У цьому поспіху, до речі, мабуть, і причина втрати архівів і Академії, і, може, ЦПУЕН.) Військова влада ніде й ніколи не відзначалася делікатністю в трактуванні людей.

Академія, що постала кілька років тому в Авгсбурзі, в Америці легально не існувала, назовні все треба було починати спочатку. Професор Філіп Мозлі, що дуже допоміг Академії в її становленні в Америці, в своєму огляді її початків на новому ґрунті ані натяком не згадує про її створення й діяльність у Німеччині! Першим Президентом Академії в США став Михайло Ветухів. Мозлі делікатно пише про це: Ветухів «був обраний першим президентом Української Академії Наук у США», без будь-якої згадки про те, що Ветухів не був

першим, якщо рахувати німецькі роки. (Здається, що він і не був учасником перших зборів в Авгсбурзі.)

Ветухів був людиною доброго українського (козацького) кореня. Його батько був учнем і ентузіастичним послідовником Потебні. Уже десь на початку тридцятих років я мав нагоду відвідати його. Він мав домочок на Лермонтовській вулиці в Харкові, на самому краю міста. Я був — тоді ще молодий студент — здивований і вражений тим, наскільки цей будиночок зберігав архітектуру і начиння старокозацької хати, а надто величезним, на цілу стіну, божником, що було в ті роки ризиковане, особливо ж зважаючи на студента, якого він не знав. Ветухів-син, Михайло Олексійович, поєднав козацьку традиційність із ультра-новочасною адміністративно-діловою енергією. Він завжди вмів знайти найважливішу точку прикладення своєї сили. В голодному прифронтовому Харкові, де люди вмирали від голоду тисячами, він створив обласну земельну управу і налагодив хоч мінімальне постачання харчів. У повоєнній Німеччині, де центральною проблемою став адміністративний захист українців від репатріації, він працював у ЦПУЕН. В Америці він віддав свої сили українській науці. Це був порятунок безпорадній у нових обставинах інтелігенції і запорука майбутнього впливу на американську політику. Через посередництво науки. Геть пізніше, вражений невилгоюною хворобою і знаючи про це, він сам вишукав собі наступника.

Практичний, цілеспрямований і дієвий, Кубійович у НТШ поставив майже все на карту практично потрібних і економічно доцільних проєктів, що приносили б гроші, а не розтринькували б їх — гандбук (підручна книга) України, а потім Енциклопедія України, проєкти грошово рентабельні, але не розвідкового, а компілятивного характеру. Його мислення було ділове і європоцентричне. Тут, гадаю, були глибші причини віднови НТШ. Авгсбурзька Академія була для нього тільки купкою непрактичних диваків. Ветухів тоді ще не очолював Академію. Як пізніше з'ясувалося, Ветухів вибрав програму синтези українських традицій і американських зацікавлень. Діловою його програма була, мабуть, не менше від Кубійовичевої. В основу праці Академії він узяв видання англомовного річника — «Аналіз». Звернення до англійської мови в виданнях Академії випередило НТШ на дванадцять років (1951–1963). Програмою Ветухова зацікавилися американські фундації, і це забезпечило фінансово початки видавничої програми.

«Анали» здобули собі добре ім'я. Характер їх мінявся залежно, насамперед, від становища на Україні і в Америці. Перші томи, у співпраці з Юрієм Луцьким, одним з нечисленних тоді двомовних українсько-англійських українців, мали переважно інформаційний характер. За кілька років «Анали» спромоглися на томи монографічного характеру, такі, як Повстенкова монографія про київську Св. Софію (що стимулювала аналогічне видання в Києві), монографія Н.Полонської-Василенко про заселення Південної України (яка вже тоді збрала великий матеріал, що зробився актуальним особливо в недавні роки, коли постало питання про склад населення цих територій), монографічне опрацювання історіографії України Дм. Дорошенка — Ол. Оглоблина, яка і досі не знайшла собі рівновартісного двійника на Україні.

Примноження українознавчої науки в Північній Америці зробило можливою нову зміну в характері видання — замість збірника статей з різних ділянок «Анали» перейшли до публікації кожного тому з окремої дисципліни (література, мовознавство, політологія, економіка тощо). Але на всіх етапах своєї публікації вони уникали спрощень і публіцистики під прикриттям науки.

Коли десь 1989 р. впала заборона довозити закордонні видання на Україну, Академія вирішила зовсім припинити видання «Аналів» і зосередитися на виданнях україномовних, на впровадженні в загальний обіг архівних матеріалів, назбираних у багатючих архівах Америки. На зміну «Аналам» прийшла серія «Джерела до новітньої історії України». Три томи вже на наукових верстатах, дальші готуються.

Тут, як обіцяно, кілька слів про книги Академії. Видання наукової інституції оцінюються не за кількістю. У нас виходить багато видань, які є, власне, тільки задрукованим папером. Академія шукає книжок, що приносять матеріяли, які посувають уперед науку, приносять нові проблеми і нові розв'язання. З яких можна бути гордими. Вибрати з видань Академії особливо вартісні — завдання нелегке. Ось кілька. Повстенкова монографія про київську Св. Софію для свого часу — 1954 — була вагомим словом прозирання в задуми мазепинських років і продирання в Ярославіві. Двотомник С.Петлюри — ключ до автора і до доби Національної революції 1917–1920 років. Праця Ольги Косач-Кривинюк започаткувала наукове життєзнавство Лесі Українки. Багато чим піонерські винниченкознавчі праці Гр. Костюка. Третій том «Джерел» поглибив наше знання про Мих. Драгоманова

і започаткував наукове вивчення (не журналістичну полеміку) Дмитра Донцова і його доби...

Серед видань Академії важко знайти меншевартісні. Грізною сторожею височать вони в обороні українського політичного руху і української культури. Не журналістичними вискоками, а правдою фактів і глибиною аналізу.

За книгами Академії стоять люди Академії. Аналізи персонального складу Академії ще нема. Майже нема неказенних біографій, у багатьох нема повних бібліографій, оцінки центральних праць. Тут нема місця для характеристики кожного зосібна. Можна тільки спробувати накреслити кілька групових портретів, синтетичну типологію поколінь, — чого теж ніколи ще не роблено. Ось перша спроба такого синтетичного «родоводу».

Хто були засновники-авгсбуржани Академії, оті напівмітичні дванадцять і їхні бойові товариші й послідовники? Віком переважно тоді на п'ятому десятку, люди, що зазнали переслідувань від комуністичного режиму, але з трудом, правдою і неправдою зацілилися. Їхні вчителі майже всі загинули — фізично або духово, але зерно, посіяне тими вчителями, не було заглушене. Більшість із них були перелякані, але ідеалістичні первні, навіть свята наївність праведних, лишили слід у їхніх душах і поведінці. Українську віру і ідеологію вони ще зберегли, це була спадщина буремних років, дехто з-поміж них був твердий у своїх переконаннях, а дехто сполохано обережний, — в різних пропорціях. Свою наукову позицію вони ще твердо знали, а от зв'язки з Заходом у них були послаблені або ніякі. До цієї групи я відніс би й Михайла Ветухова, хоч він різнився браком наївності, умінням добирати людей, — справжня людина на справжньому місці, — безжальністю й твердістю характеру й своїх рішень. Тверезістю в поведінці, умінням добирати людей — він був, сказати б, східняцьким Кубійовичем; але він добре розумівся на своїх колегах і вмів ними керувати — це тут потрібне слово. Своєю вольовістю він різнився від своїх людей, які були більшою чи меншою мірою вражені пер-гюнтівським комплексом — обійди по кривій; збережи святий вогник, — але в душі.

Щасливо для Академії кадри її засновників склалися не тільки з людей, що два десятки років мусіли прожити в радянщині. Була ще група людей з іншою біографією. Напівжартома, для себе, я називав їхлюбомудрами. Вони походили з Галичини або зі старої, «петлюрівської», еміграції. Ще перед війною або в перебігу її вони вирвалися на Захід,

пройшли там добру школу в університетах Німеччини, Австрії, Бельгії. Їхня освіта була ґрунтовна, розум критичний і аналітичний, а водночас спрямований на синтезування, що було нечастим явищем серед первісного ядра Академії. Назву імена академічних любомудрів: Іван Лисяк-Рудницький, Василь Рудко, Омелян Пріцак, Євген Пизюр, Ігор Шевченко... Не всі вони лишили фундаментальні праці, наукове життя їх не було легке, але всі вони цуралися дешевинки і знали цінність об'єктивного наукового мислення. Не було їх багато, але в Академії вони відігравали роль закваски, що робить можливим перетворення тіста на хліб. До них я прилучив би ще Дмитра Чижевського, людину старшого покоління, але з тим самим щепленням наукою Заходу.

Пізніше вже, десь за 15–20 років, на обрії Академії почали з'являтися люди третього покоління, виховані вже в американській школі. Американська школа ексклюзивна. Вона переконана, що вона найкраща і що всі мають рівнятися на неї. Часом це так, часом — не зовсім. Що найважливіше — сама концепція наукової інституції тут відмінна. Концепція Академії — від Платона і до сучасної Європи — елітарна. В Америці концепція наукової інституції — позірно егалітарна, з прихованими механізмами влади. Десь на 1990 рік ця відмінність переросла в справжній конфлікт, свого роду «боротьбу за владу». Постали дві «партії», що загрожувало самому існуванню Академії. Поки що це полагоджено в «традиційному» напрямі, але майбутнє передбачити важко.

Остання група, після змін на Сході Європи, — новоприбульці з України. Знов інша традиція, від дрібниць до істотного. Тут майбутнє залежатиме від подій над Дніпром і Дністром.

Відмінності між членами були не тільки групові, тут схематично окреслені, а й індивідуальні. Так у кожній людській громаді, починаючи від найменшої — родини. Франсуа Моріак назвав родину *le pœud des vipères* (кубло гадюк), може, перебільшено. Тим більше конфлікти неминучі в наукових інституціях, куди обирають на ціле життя і де рамки етикету ховають конфлікти тільки для очей сторонніх. Не можна зрозуміти внутрішнього життя старого НТШ, якщо забути про антагонізм Грушевського і Франка, життя старої, київської Академії — Грушевського і Єфремова. Острівний характер нашої Академії — в чужинецькому морі — запобіг гострим конфліктам. Ні для кого діяльність в Академії не стає основою життя. Це завжди діяльність побічна. Гостріші конфлікти можуть поставати радше в зустрічах зі сторонніми. Таких конфліктів Академія не цілком уникнула.

Тут велика роля належить секретареві Академії. На них Академія мала щастя. Їх було три, і кожний з них, хоч які різні вони були психологічно і інтелектуально — вони всі любили свою Академію і дбали від щирого серця за її мирне існування і успіхи. Імена першого секретаря Івана Зампі, що спочиває на українському цвинтарі в штаті Нью-Джерзі, Олени Несіної, родом з Дніпропетровщини, і — тепер — Оксани Радиш, киянки, належать до історії Академії і заслуговують на тепле слово згадки й подяки.

Серед інших функцій секретарів Академії, — а ці функції численні, від щоденного діловодства й обліку до фактичного контролю Президента й президії — є і охорона тих скарбів, що ними справедливо пишається Академія, — найбагатший на всю Америку архів, коли йдеться про україніку, музейні експонати — до функцій секретаря, кажу, належить і пильнувати цих набутків. Сьогодні Академія має свій репрезентативний осередок — власний дім і до того ж, як на Америку, далеко не безстилевий. Не завжди так було, і будинок має свою історію. Ми говорили тут про людей Академії, про книги Академії, черга надходить до мови про мури Академії. Тим більше, що історія ця зв'язана з проблемою конфліктів, щойно тут порушеною.

У Німеччині Академія була фактично екстериторіяльна. Земля німецька, охорона і нагляд американські. Українського — юридично — нічого. Згодом, в Америці, в Нью-Йорку, Академія починала з круглого нуля. Більшість людей працювали прибиральниками в установах і чистіями публічних відходків. Перші організаційні збори Академії в Нью-Йорку й відбулися в якійсь американській фірмі, «нелегально», мабуть, у післяробочі години, без відома власника. Адреса не збереглася. Знову — проблема витоків Дунаю... Згодом громада академіків стяглася на те, щоб винайняти кімнатку в нью-йоркській дільниці дрібних промислових підприємств, вулиця Іст 23. Це була маленька кімнатка, архів і бібліотека, запаковані в скринях, були узяті на збереження до крамниці «Сурма» на 7-й вулиці. Святком була поява, нарешті, телефона. Ще кілька місяців, грошей-пожертв трохи більше — і — це квітень 1952 — Академія вже має дві кімнати, але в подібній ділянці, на 26-й вулиці Вест. Коли не помиляюся, тоді вже пачки з архівом і книгозбірнею покидають гостинну «Сурму» і «возз'єднуються» з «центром». Відомості ці беру з корисних записів багатолітнього літописця Академії — Любови Дражевської.

У новому приміщенні ставало тісно, неprestижно, а вже виходили книжки, і не одна, напливали й гроші — з жертв, з фондаций,

творюлася репутація. Треба було свого будинка і в дещо академічнішій дільниці. Володимир Міяковський відкрив, що Публічна бібліотека мала намір продати один із своїх будинків, не надто далеко від Колумбійського університету. Сума грошей потрібна була, як на наші уявлення, майже астрономічна. Мені це все виглядало на божевільну авантюру, і я — тоді я був Президентом Академії, — боявся ризиків. Мене переконав і майже змусив діяти Олександр Платонович Семененко, якого я знав як бургомістра міста Харків у часи німецької окупації України. Почалася гарячкова позичкова і жертводавча акція, опір у самій Академії — а він був досить сильний і не завжди джентльменський — зламано, і в січні 1961 року Академія дістала ключі від елегантного чотириповерхового будинку з колонами (нечасте явище в старому Нью-Йорку) і покинула індустріальні нетрі міста. Гроші незабаром виплачено сповна, а Семененкові навіть не подяковано. У стилі Моріяка.

Новий будинок став одним з провідних центрів українського Нью-Йорку. Що не менше важливо, він став місцем збереження надзвичайно багатой українознавчої бібліотеки, однієї — нагадую — з провідних в Америці, — і величезної ваги архіву, сказати б — архіву архівів. Як і в випадку придбання будинку, для опису архіву були потрібні варяги. Ними стали двоє молодих людей з Канади — Роман Ващук і Андрій Винницький. Вони працювали в не надто сприятливих обставинах і, думаю, їм Академія теж винна подяку. (Опис цей пізніше видав Юрій Божик.)

Майбутнє Академії залежить від подій на Україні. Можливості є тут різні. Можливо, вона збережеться в своїй теперішній формі. Можливо, вона перетвориться на архівно-бібліотечний комплекс, з принагідними лекційно-конференційними функціями. Менше ймовірно, але не виключено, що буде визнане за доцільне перетворити її на український культурний і дослідний центр Америки, більш-менш на зразок американського центру в Римі. Коли Україна ствердиться і забагатіє. Сьогодні Академію треба зберегти в її теперішньому стані, але з новочасним технічним устаткуванням — системою кондиціонерів і з електронічною перебудовою книгозбірні.

Аби тільки Україна забагатіла, а її провідники зрозуміли, що таке культура і культурна спадщина.

UP OR OUT? З ПРОБЛЕМАТИКИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЧИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ*

Року Божого 1952, без малого півсторіччя тому, вийшла моя книжка про український числівник на загальнослов'янському тлі. Числівник потрактовано морфологічно, стилістично, а насамперед синтаксично. Особливу увагу приділено порівняно недавній міні-революції в синтаксі українського числівника — появи конструкцій типу *двоє речень* і витісненню старіших конструкцій типу *два речення*. Хоч мова ніколи не застигає в непорушності і зміни ніколи не припиняються, але те, що спостерігаємо, найчастіше — зміни лексичного і семантичного характеру. Менше помітні зміни фонетико-фонологічного характеру. Рідше трапляються в полі спостережень однієї особи радикальні зсуви в поширених і поточних синтаксичних конструкціях, коли одна раптом «виходить з моди», занепадає і на її місце приходить інша, нова, причому, можливо, старша занепадає, а на її місце приходить нова, щоб заповнити порожнечу, а можливо, спершу шириться нова конструкція — паралельна до старої, а потім у суперництві двох паралельних конструкцій перемагає (а часом і не перемагає, а навпаки, «замах» не вдається і в змаганні нового і старого старе стверджує свою позицію). Це як несподівана поява комети в космічному просторі. У випадку комети астрономи гарячково, кидаючи всі щоденні турботи, кидаються спостерігати новоявлену зайдку і виживання чи усування старого космічного тіла. Та ба, нічого подібного не трапилося в нашому випадку. Мовознавчі «астрономи» далі підраховували літери чи там суфікси на шпальтах одинадцятитомового словника. Там панували безрух та спокій, усе застигло там навіки (чи до нового -надцятитомового словника), і ніякі комети не борознили мертвого царства. Ніякої реакції моя книжка не викликала.

* Виступ на III-му Конгресі Міжнародної Асоціації Україністів (Харків, серпень 1996р.).— Друкується за: ВП-1. С. 453–460; Корогодський Р. Якщо наука творить під паличку диригента, то годі побачити науку і почути музику. Харківські враження//*Час/Time*. — 6 вересня 1996 р. — С. 12.

Щоправда, моя книжка вийшла у далекій Швеції, вона була написана та надрукована *іноземною* німецькою мовою. До всього іншого автор був буржуазний націоналіст. Мовознавчі астрономи зберігали свій спокій і далі підраховували. Комета... які можуть бути комети, коли все рухається? — якщо рухається — своїми приписаними орбітами. Аби тільки, боронь Боже, хвіст комети не порушив зачарованого і єдинонааявного мертвого спокою. Ніяких революцій, хоч би і наймінімальніших.

Книжка моя ледве чи відома тут присутнім. Тому я дозволю собі нагадати про свої спостереження й висновки півсторічної давності. Від початкових років другої половини ХІХ ст. в творах українського красного письменства чимраз частіше і послідовніше замість панівної перед тим конструкції типу *два речення* ширяться конструкції типу *двоє речень*. Найраніший відомий мені приклад був з Марка Вовчка: *двоє вухів* («Маруся», друк. 1871), замість панівного перед тим *два вуха* (або *вуші*). Такі конструкції — *двоє* замість *два*, іменник середнього роду в родовому множини замість називного множини (рідше — двоїни) цілковито панують у творах Ів. Нечуя-Левицького, а від того часу широко вживаються в творах письменників, хоч і не всіх (нема їх, приміром, в обстежених творах Грінченка й Коцюбинського, пізніше — Хвильового). Не типові нові конструкції для письменників-галичан і для більшості письменників-емігрантів.

Нові конструкції виразно походять з розмовної мови, а зіставлення даних обстеження (ексцерповано твори 60 письменників, що друкувалися 1850–1950 рр.) з їхніми, цих письменників, біографічними даними дає змогу встановити, що інновація виникла й прищепилася насамперед у Центральній Україні між Києвом та Лисаветом, від Черкащини до Харківщини, себто на тій території, яка вважається осердям української літературної мови.

Зібраний матеріал дозволив висловити припущення про рушійні сили за цією інновацією і про її місце і ролю в загальному розвитку синтакси новітньої української літературної мови. Стало можливим також висунути гіпотезу, чому нова конструкція поширилася саме на іменники середнього роду. Про ці висновки-припущення згадаю тут коротко, відсилаючи читача за подробицями до своєї книжки. Буде це добре діло, якщо це заохотить читачів опанувати одну з «іноземних» мов.

Як відомо, в давньоукраїнській мові числівник існував тільки на семантичному рівні, а морфологічно та синтаксично становив собою

досить безформну масу різних уламків різних мовних підсистем, з мінімальним пристосуванням до числової семантики. Нагадаю і про ці факти. Назви чисел від 1 до 4 мали властивості прикметників з тим, однак, винятком, що як правило числові назви ці узгоджувалися зі своїми іменниками, але — проти всіх інших випадків вимагали — в протилежному напрямі — від свого іменника відповідного числа, двоїни при 2 і множини при 3 і 4. Самі вони граматичного числа не мали. Назви чисел, починаючи від 5, поводилися як іменники, в формі вимагаючи залежного іменника в родовому відмінку, але, як правило, знову ж таки певного числа (крім 11 і 12) у множині. Спрощуючи справу та ігноруючи деталі, скажемо, що в тому, що мало стати українським числівником, співіснували і змагалися між собою два морфолого-синтаксичні зразки — один прикметникового типу (з модифікаціями), а другий іменникового (теж з модифікаціями). Була невідповідність, змагання та конфлікти між цьома двома підсистемами, поставали вирівнювання та часткові спрощування, які робили загальну картину ще строкатішою й внутрішньо суперечливішою.

Такий характер носила вже перша «велика синтаксична революція», яка припала десь на 15 ст. На структуру «іменникового керування» перенесено структуру «прикметникового узгодження», але тільки в непрямих відмінках. Замість конфігурації типу *п'ять голубів* — *п'яти голубів* (родовий) — *п'яти голубів* (давальний) перенесено структуру *три голуби* — *трьох голубів* — *трьом голубам* і т. д., так що витворилася проміжна парадигма *п'ять голубів* — *п'яти голубів* (родовий + у новій системі, радше родовий) — *п'яти голубам* (узгодження), що не могло не зробити загальну картину ще більш плутаною й внутрішньо суперечливішою.

У новому струсі — уже з кінця 16 ст., — якщо хочете, вже в «другій мініреволюції», цього разу морфологічній, іменникові форми прикметникового зразка, здатного на узгодження, перенесено до — генетично «іменникового» зразка, тепер уже мішано іменниково-прикметникового, — і так постали форми непрямих відмінків типу *п'ятьох голубів* — *п'ятьом голубам*. Але потужність цієї «другої революції» була слабша від першої, і — поки що — конструкції типу *п'ятьох голубів* не спромоглися витіснити старі, типу *п'яти голубів* і стали уживатися паралельно з тими, лішаючи вибір, у кожному конкретному випадку, на рішення саме даного мовця.

Оминаю менші засягом і потужністю зміни й модифікації в тривалому й болючому творенні українського числівника як синтаксично-

морфологічної категорії; можемо тепер перейти до тієї інновації, яка становить тему даного повідомлення. Засяг цієї зміни вужчий, він охоплює тільки іменники середнього роду і тільки в формі називного відмінка, трудно тут говорити про нову, третю революцію. Але в загальній системі числівникової синтакси не слід спускати з ока, що він завдає ще одного вдару по «прикметниковим конструкціям» (типу *два речення*) і заступає їх «іменниковим» типом, точніше кажучи, мішаним іменниково-прикметниковим, роблячи тим самим ще один крок до специфічно-числівникової мішаної парадигми як прикмети саме даної частини мови і відмежовуючи цю частину мови від інших частин мови, які такої мішаності не мають.

«Нормальні» мовці, звичайно, такої сутності в даній зміні не усвідомлюють. Для них це тільки спрощення в парадигмі іменників середнього роду в числівникових конструкціях, насамперед у іменниках з двома основами. Щоб зрозуміти це, мусимо поставити питання, чому дана зміна сталася насамперед в іменниках середнього роду.

Можна думати, що перший зсув стався в іменниках з подвійною основою, типу *теля* — *телята* і *плем'я* — *племена*. Двоосновні іменники, успадковані ще від дослов'янської давнини, існували в усіх трьох родах, але на середньо- і новоукраїнський періоди вони найкраще збереглися в іменниках середнього роду. Звідси, від конструкцій типу числівник (*два, три, чотири*) плюс *тел-ят-* або *племен-* метастази могли ширитися в двох напрямках: до іменників середнього роду і до двоосновних іменників. Найпотужнішими вони, природно, мали бути і були при збігу обох.

У часі ширення цих метастаз збіглося з двома іншими явищами: занепад двоїни і семантична неутралізація числівників, умовно називаних збірними, типу *двоє, троє* і т.д. Обидва ці процеси мали поступовий і тривалий характер, з варіаціями діалектично-територіального типу. В умовах центрально-східних говірок, які нас тут цікавлять, обидва ці процеси, можна думати, вже вповні виявилися (що не конче значить — повністю реалізувалися) на середину 17 ст. На захід від цієї території двоїна зберігалася далеко довше, подеколи навіть до нашого часу, здебільшого, щоправда, залишково. Припускаємо, що це спричинило гальмування постанню і ширенню конструкцій типу *двоє речень*, які нас тут цікавлять.

У східній половині України порівняно ранній занепад двоїни сприяв поляризації однини супроти множини, сприятливий чинник у ширенні конструкцій типу *двоє речень*. Але з другого боку, зсуви в значенні т. зв. збірних числівників (типу *двоє...*) спричинився до того,

що ширення конструкцій типу *двоє речень* обмежалося на формі називного відмінка при збереженні прикметниковості в інших відмінкових формах: *двоє речень*, — амбівалентне *двох речень* — і виразно прикметникове оформлення решти відмінків — *двом реченням*, *двома реченнями*, *двох реченнях*.

Семантична і синтаксична еволюція слів типу *двоє* (*двои*) як слід не вивчена і мала б бути темою окремої розвідки. Тут досить нагадати, що за первісне значення прикметника *дъвои*, *дъвоа*, *дъвоє* слід уважати «подвійний, двоякий», що він міг набирати дистрибутивного, колективного і збірного значень, але первісно в усіх значеннях узгоджувався зі своїм іменником у роді, відмінку й числі, напр. у pl. tant. типу *двои сани*. Більш-менш на 17 ст. семантика і синтаксис цього типу числівників була цілком розхитана і, можна думати, він тяжів до занепаду. Характеристичний з цього погляду приклад з Київського літопису, що його наводить Єв. Тимченко: «На небеси затменіє: двоє сонця, двоє мѣсяця» (с. 676). Приклад дозволяє на різні тлумачення, але ні одне не витримане в двох поданих прикладах послідовно.

У підсумку: загальна лінія розвитку — синтаксичного і морфологічного — числових конструкцій може бути схарактеризована як повільне, але постійне — наближення до творення числівника як частини мови. Головні синтаксичні риси українського числівника, що проявляються в його розвитку, — 1) використання числівника в його становленні категорії числа не тільки як семантичної категорії, але і на послугах синтаксиса залежності і 2) використання узгодження і керування не як взаємовиключних, а як рівнолегких і взаємодоповнюючих (*п'ять осіб* — керування, *п'ятьма особами* — в тій самій парадигмі — узгодження).

Цій останній характеристиці (ніде, крім числівника, не використовуваній) відповідає розвиток синтаксичної конструкції типу *двоє речень*. Хоч обмежений критеріями роду (середній) та числа (*pluralia tantum*), розвиток цієї конструкції, уже півтора століття вживаної в літературній мові, відповідає загальній еволюційній тенденції і є, отже, явищем позитивним (чи, коли волиємо, сказати інакше, прогресивним). Мовні редактори не повинні переправляти *двоє речень* на архаїчніше *два речення*.

Що нам скаже в цій справі наше прескриптивне і описове мовознавство?

Найзначущіший внесок тут зробила діалектологія. В обох досі виданих томах ДУМ конструкціям типу *двоє речень* приділено по мапі,

275 (почасти і 274) в томі 1 і 258 в томі 2. Оминаючи деталі, в цілому ці мапи прекрасно збігаються з моїм матеріалом, ексцерпованим з творів красною писемства і обговореним на початку цього мого звідомлення. Як правило, мапи показують, що розвиток і ширення конструкцій типу *двоє речень* зв'язані з занепадом двоїни. В узагальненні західна межа постання конструкцій типу *двоє речень* пробігає вздовж лінії Коростень (на схід від) — Хвастів — Умань. Іншими словами і дуже спрощено маємо до діла з киево-полтавськими говірками, що в класичному формулюванні відповідає традиційним твердженням про діалектну основу літературної мови.

Усе, здається, вимагає допущення наших конструкцій до літературної мови — і дані літератури останнього півтора століття, і показники діалектології. Але цю ясність важко утримати, коли звертаємося до безпосередніх описів самої літературної мови. Більшість дослідників і популяризаторів просто не помічають чи воліють не помічати еволюції наших конструкцій, мимохідь кинуть словечко про те, що вони звуть традиційно «збірними числівниками» (хоч які ті числівники сьогодні далекі від збірності) і на тому ставлять крапку. Не буду перелічувати висловлювань на ці теми, згадаю тільки для прикладу монографію про числівник Макара Івченка «Числівники української мови» (Київ, 1955, ст. 42).

Трохи більше про це хіба лише в розділі про числівник пера Д. Х. Баранника в колективному нарисі *Сучасна українська літературна мова. Морфологія*. Інститут мовознавства АН УРСР, ред. І. К. Білодіда, Київ, 1969. Нашим числівниковим конструкціям тут присвячено півтори сторінки, 239–240. Опис тут синхронно-статичний, динаміки наших конструкцій не показано. У центрі уваги автора, відповідно до загального профілю видання, сполучуваність числівників типу *двоє* з одним іменником і несполучуваність з іншими. Несподівано з'являється поцінувальне кінцеве речення явно прогібівного характеру: «Збірні числівники... не властиві науковому та діловому стилям літературної мови». Відомо, що в цьому виданні редактор дописував речення поскриптивного характеру, навіть якщо це суперечило поглядам автора. Кому належить подане тут твердження, мені невідомо. У принципі, навіть якщо твердження про невластивість конструкцій типу *двоє речень* слушне, роля науковця поставити обговорювану конструкцію в еволюційний ряд і з'ясувати, чи заборона даних конструкцій умотивована і чи вона сприяє розвитку мови. Чи науковець (або наукова інституція) повинен — у випадку інновації — забороняти нове,

толерувати чи пропагувати його. Інститут літератури не вчить людей писати романи, інститут історії — робити державні перевороти. Інститут мовознавства змушений традицією не тільки вивчати мову, а й навчати її. Але тоді мовознавці повинні бути свідомими своєї відповідальності. Щоб не затамувати розвиток мови, щоб не було протистояння мовознавство *contra* мова.

У житті американського університету є правило *up or out*. Так воно є в житті українського діалектизму. Якщо він не входить в літературну мову, він гине. Але американський науковець, усунений зі свого університету, може піти до іншого, хай гіршого. Але в українського діалектизму (чи мовознавця) — як і в його народу — такого вибору нема. Сьогоднішній діалектизм або підноситься до статусу нормального явища стандартної мови, або стає об'єктом переслідування нормалізаторів — спершу науковців, далі вчителів.

У кожному конкретному випадку потенційної інновації науковець повинен вирішити, чи хоче він бути акушером. Чи могильником? Чи його роля — «боротися з» — чи вибрати позицію неутралітету — чи плекати нове і незвичне?

На цьому місці уривається текст, опублікований у зб.: Третій Міжнародний конгрес україністів (26-29 серпня 1996 р.). Мовознавство. — Харків, 1996. — С. 94-98 (передрук у ВП-1). Далі — фрагмент, наведений у статті Р. Корогодського «Якщо наука творить під паличку диригента, то годі побачити науку і почути музику. Харківські враження» (*Час/Time*. — 6 вересня 1996 р. — С. 12).

Інновації в мові можуть походити з різних джерел: з писаної мови, з позик із чужих мов (на сучасній Україні найчастіше російської), з сленгу, з говірок тощо. Критерій доцільності має вимірюватися не характером джерела, а місцем у мовному розвитку й доцільністю з погляду цього розвитку.

Інститут мовознавства в Києві (як колись французька Академія) у 50-х роках і далі дуже часто перенаголошував свою пуристичну Францію (не з погляду розвитку української мови, а з погляду взорування на російському зразку). Приймалися ті українські інновації, які були ідентичні з російськими, саму шкалу оцінок брано звідти. Це означало, що українській мові перекреслено не тільки її минуле, а і її

майбутнє. Як багатьом українським селам механізмами центрального планування надано характеристику неперспективності, так фактично на стан неперспективності переведено українську мову. У селах лишалися — на вимирання — тільки старі й непрацездатні. Здорових і міцних забирали на всесоюзні «стройки», де вони були приречені на винародовлення і русифікацію.

Осередком, центром здійснення цієї диявольської політики став тодішній Інститут мовознавства, а директором у ньому став його директор. (Пізніше виділення Інституту української мови не зробило революцію.) На папері секторів Інституту, хоч звалося це не так — було два — спрямований у минуле і спрямований у майбутнє. Головним завданням першого було обчиркити історію української мови, — вилучаючи з цієї історії цілі періоди, — наприклад, давній, нищачи історичну перспективу зміщенням періодизації, замовчуванням осіб і явищ, — усуванням — у щільній співпраці з органами політконтролю негодних книжок і людей. Історія цієї колосальної фабрики фальсифікацій ще не написана, не зібрана, і не збирається навіть фактичних даних, і багато науковців молодшого покоління навіть не уявляють ні деталей, ні колосальності загального задуму.

У межах моєї теперішньої — куди вужчої обсягом — розвідки ми зацікавлені сектором майбутнього, своєрідної футурології, планування, розрахованого не на життя, а на смерть «пацієнта» — сучасної української мови. Тут функції були поділені. З одного боку, денаціоналізація регулювання руху людності, з другого боку, недопущення своєрідних інновацій, умертвлення зародків ще перед тим, як вони вийдуть з матірнього лона. Своєрідний і незалежний розвиток проголошувало плеканням «архаїчного і говіркового»!

Головним засобом цієї галузки мовної політики була кодифікація мови. Було це тим політично доцільнішим, що назовні воно могло здаватися не антиукраїнською політикою, а, навпаки, максимальною турботою про цю мову. Як же не турбота, коли ось виходить одинадцять томів, а то й томищ, словника сучасної літературної мови, під редакцією, звісно, директора Інституту, п'ять томів граматики сучасної літературної мови, під редакцією, певна річ, того самого директора. І так далі, і так далі. Безпрецедентного обсягу колективні праці, куди впряжені були десятки, а може, й сотні працівників, як колись — рабів на будівлю єгипетських пірамід...

А в суті справи вся ця єгипетська каторга проходила під найсуворішим контролем, щоб, борони Боже, нічого «націоналістичного»

в ці фараонські, Хеопсові страхітливо монументальні споруди не про-дерлося. Тепер лишається тільки суворо контролювати, щоб до пше-ниці не домішалися бур'яни. Усе, що не увійшло до тих томищ, — це не «сучасна українська літературна мова», усе це — «архаїзми й дія-лектизми». Сотні науковців і коло-науковців розкладають на полицки і «вивчають» вміст тих томищ. Тисячі мовних редакторів пильнують, щоб до того золота-пшениці не домішалося щось стороннє, якісь пле-вели, якесь сміття. Бо що не увійшло до кодифікації, — це таки — ка-жуть нам — бур'яни й сміття.

Ось чому «двоє речень» сказати — заборонено. Ось чому вони, ті речення, «не властиві науковому та діловому стилям літературної мови». Ось чому, як колись було гаслом правило городових царської імперії — «тащить и не пущать». Ось чому на сторожі коло слова по-ставлено два інститути Академії наук, та ще й Національної. «Двоє речень» — дрібничка. Але за цією дрібничкою велике питання неза-лежности розвитку української мови. Самого її життя в віках.

Пережила українська мова період безсловников'я — сподіваемо-ся, що переживе і період монументальних словників-в'язниць. На сто-рожі коло нас стоїть слово. Приставляти до цього слова — сторожу — потреби нема.

ЗА ГЛУХОЮ СТИНОЮ*

В незапам'ятні часи моєї науки в Харкові студенти залюбки повторювали анекдоту про недотепного учня, що на прохання викладача розповісти про Францію неодмінно відповідав: перше ніж говорити про Францію я розповім про Англію. Так сьогодні і я. Перед тим як завести мову про Юрія Шевельова, дозвольте оповісти вам про Івана Великого, дзвіницю за мурами московського Кремлю. Почав її зводити Іван Калита над старовинною церквою у пам'ять святого Івана, автора «Лествиці», закінчив Борис Годунов: було додано два яруси, піднято баню. Восьмигранна башта майже стометрової висоти близько чотирьох століть була найвищою будовою в Москві. Люди нарекли її Іваном Великим.

* * *

Одинадцятого лютого цього року** в Києві відбулася презентація українського перекладу найбільшої праці Юрія Володимировича Шевельова — «Історичної фонології української мови»***. З закордону на цю подію швидко відгукнулося радіо *Німецька хвиля*. У передачі, крім іншого, наведено слова Ульріха Шваєра, вченого з Мюнхену: «...„Історична фонологія“ Шевельова — це обов'язковий твір для всієї міжнародної славістики». На Заході ця фундаментальна робота відома з 1979 року. Шлях до українського читача був довгий і грудкуватий не лише для твору, а й для його Автора.

До кінця 80-х років ймення Шевельова належало до заборонених у межах УРСР. Ні про вченого, ні, тим більше, про його мовознавчі праці не вільно було згадувати. Людина на землі батьківщини офіційно не існувала. Навіть у погромних статтях на адресу

* Друкується за: *Новини з Академії/УВАН*. — Нью-Йорк. 2008. — Ч. 32. С. 15–17.

** 2004 року.

*** Юрій Шевельов. *Історична фонологія української мови*. — Переклад з англійської Сергія Вакуленка та Андрія Даниленка. — Харків: Акта, 2002. — 1054 с. Видання Канадського Інституту Українських Студій (Східний Інститут українознавства ім. Ковальських), Харківського історико-філологічного товариства при підтримці Фонду «Відродження» та УВАН у США.

«буржуазних націоналістів», що досить таки часто з'являлися в журналі «Дніпро», ті, хто писав, здебільшого відбувалися загальниками, не налягали на конкретні прізвища, щоб не призвичаювати до них читачів. Ймення Шевельова вперто замовчувалося.

Першою несподіванкою були спогади Бажана «У світлі Курбаса» («Вітчизна» за жовтень 1982 р.). В них теж про Шереха-Шевельова не мовлено ні словечка, але...

В листопаді 1979 р. тоді ще нью-йоркський журнал «Сучасність» надрукував нарис Юрія Шереха «Зустріч з Березолем». Зустріч відбулася влітку того ж року в Единбурзі, Шотландія, де гастролював грузинський театр ім. Руставелі. Ю[рій] В[олодимирович] бачив виставу, яка «стала сенсацією театральної Великобританії» — «Кавказьке крейдяне коло» Брехта. В нарисі Шереха є згадка про приїзд руставелівців до Харкова 1930 р. і поїздки «Березоля» до Тбілісі 1931 року. Художнім керівником театрів були в Грузії — Сандро Ахметелі, на Україні Лесь Курбас. Згадує Шерех і про взаємну приязнь цих режисерів-новаторів та їхню трагічну долю. Є в нарисі таке: «Найцікавішим буде те, що ідучи в річцішці шукань двадцятих і початку тридцятих років, не імітуючи їх, а творчо їх продовжуючи, вистава дивним дивом стоїть ближче не до традицій Ахметелі, а до традицій Курбаса». І на закінчення: «Можна було знищити Курбаса особу. Показалося, що не можна було знищити того, чим він запліднив мистецтво. В обставинах лютого політичного пригнічення зерна творчих процесів виявили дивовижну, неймовірну здатність зберігатися під мерзлотою земної поверхні, щоб прорости через багато років».

Спогади Бажана разюче перегукуються з нарисом Шереха. Читаєш і мов учуваєш розмову двох осіб, приналежних до одного покоління, до того самого культурного рівня, людей зі спільними зацікавленнями і дуже подібними поглядами на новітню історію країни, в якій вони зросли і змужніли. Я не могла себе переконати, що все це чиста випадковість чи витвір моєї уяви. І сьогодні я переконана, що Бажан читав статтю Шереха і у своїх спогадах звертався в першу чергу до нього. Чи то якимись незвіданими шляхами «Сучасність» добулась в Київ, чи Бажан побачив її десь за межами УРСР, не мало ваги. Мала вагу павутинка зв'язку. Мов глуха стіна дала тоненьку тріщину.

Та Стіна продовжувала стояти, тріщинка її не зрушила.

Невдовзі Шевельову сповнилося сімдесят п'ять. З цієї нагоди Люндський університет надав ученому почесний докторат та лавровий вінок. Навіть без особливого знання шведської мови можна

зрозуміти в доданому дипломі: ...в майбутні десятиліття славістика не зможе обійтися без праць Шевельова.

Оскільки в Сполучені Штати заборонено ввозити рослини, лавровий вінок викликав збентеження на митниці. Де взяли? Чому? Покажіть! Довелося відкрити упакування, пояснити від кого й за що. Зійшлися урядовці, розглядали, ахкали, вітали і пропустили. Вінок до останнього дня спочивав у нью-йоркській квартирі вченого.

Наступного літа Юрій Шевельов отримав майже одночасно два листи. Перший, зовсім коротенький, прибув од знайомого з Англії. Неведу його повністю.

8. V. 84

Дорогий Юрію Володимировичу!

Сподіваюся Ви здорові, і Вам добре працюється. У мене все більш-менш утрусилося й упорядкувалось. На жаль, радіо забирає багато сили.

Моя дружина веде курс російської розмовної мови в школі славістики Лондонського університету. Недавно вона придумала студентам тему для розмови: «Які п'ять книг взяли б ви з собою на безлюдний острів?» Було багато Біблій і Шекспірів; один студент назвав «Історичну фонологію української мови» Ю.Шевельова. Ніяких стосунків з Україною чи українцями в цього студента немає. Дружина вернулася приголомшена. Власне, заради цього і пишу Вам.

Буду радий бачити Вас в Лондоні.

Ваш Ігор Померанцев.

«Фонологія» вже чотири роки була доступна англomовному читачеві. Розходилась вона в основному по бібліотеках, у приватні збірки потрапляла рідше. Та й не диво — в той час у Канаді (про інші країни не знаю) за книгу треба було платити триста десять канадських доларів, ціна кусюча.

Другий лист, писаний розгонистим крупним почерком, прибув з Москви. Яким шляхом він добувся адресата, мені не зовсім ясно: я не бачила оригінального упакування з адресою, можу лише здогадуватись, що в поштову скриньку його вкинули поза межами СРСР. Лист також не надто довгий, наведу уривки в перекладі з російської.

Москва 22 червня 1984 р.

Вельмишановний професоре!

Радий повідомити, що на останньому в цьому семестрі засіданні семінара по діяхронічній фонології Ви були героєм дня. Після закінчення семінара ми навіть збиралися вислати Вам привітальну телеграму.

Головним доповідачем був професор Колесов. Особливо тепло прозвучала нотка про зустріч з Вами, про Вас як людину. Співдоповідачем був професор Жилко. Він якнай докладніше розібрав Вашу діяхронічну фонологію української мови.

Кінчається лист такими фразами:

Ми робимо все, від нас залежне, щоб Ваші праці стали набутком самої благодатної аудиторії. Правда, мушу признатися, що «крига» зрушилася, але є ще люди, яким Ваше ймення не дуже подобається. Щиро Ваш —

Підпис нерозбірний, коментар Ю.Ш. — «Я його ніколи не бачив».

Аркуш вкладено в стандартну на той час у Союзі конверту для закордонних листів разом з листівкою, на якій загальний вигляд Кремлю. На першому пляні бані церкви і двох дзвіниць; одна з них вирвалася геть у небо, височить над усіма будовами. На звороті листівки напис: «Юрію Шевельову, фонологу, що піднявся вище Івана Великого».

З України вісток не було. До паростків «гласности и перестройки» лишалося добрих два роки, та й тоді не все відразу мінялося. Правда, з другої половини 80-х на щорічні літні конференції з українознавчих питань при Іллінойському університеті в Урбані, США, стали з'являтися гості з України. Спершу одиниці, а потім усе більше й більше. Їх радо зустрічали, обдаровували тутешніми виданнями, для них цілковито незнайомими (ану ж пощастить довести додому, ану ж на кордоні не відберуть). Кордон і далі лишався на замку, але щось таки мінялося. Лариса Масенко, згадуючи в «Дивослові» ч. 1/2003 про працю Юрія Шевельова «Українська мова в першій половині ХХ століття», говорить: «Наприкінці 80-х рр. кілька примірників цієї книжки нелегальним шляхом потрапили і в Україну» (с. 62). Приблизно в той самий час у московському видавництві «Прогресс» вийшов російський переклад праці американського славіста Хенріка Бірнбаума «Праславянский язык». В ній сторінки 74–78 присвячені сумлінному

розглядові праці Шевельова «Передісторія слов'янських мов: історична фонологія праслов'янської мови». Загальний висновок автора такий: «Треба сказати, що книга Шевельова є сьогодні найкращим дослідженням загальнослов'янської фонології».

Одначе, що вільно панові, не вільно Йванові. На Україні ім'я Шевельова все ще згадувалось хіба в приватних розмовах, а в друкові не з'являлося. Як висловився Іван Дзюба, «гласність» друкабельна поступилася «гласності» усномовній.

Легально ймення Шевельова з'явилося в материковій українській пресі щойно 1990 року. Учасники Першого Конгресу МАУ в Києві стоячи привітали старого вченого, а його звернення до аудиторії «Любі друзі, шановні вороги!» відразу набуло рис крилатої фрази.

Тиждень після Конгресу на вулиці в Одесі до Шевельова підступили молоді хлопці.

— Ми Вас пізнали, Ви — професор Шевельов, ми чули Ваш виступ по телевізії, він нам дуже сподобався, дякуємо, що Ви до нас приїхали.

Крига замовчування скресла. Та доведеться почекати ще десяток літ, поки капітальна праця вченого, *opus magnum* його життя зазвучить рідною мовою. Автор вже до цього дня не доживе. Колись давно, як ще нерушно стояла глуха стіна між еміграцією й Україною, Юрій Володимирович зауважив при розмові: те, що Грушевський зробив для української історії, я зробив для української мови. Іншими словами — мовознавчі праці Шевельова ішли супроти офіційно прийнятої в Союзі і прощтовхуваної на Захід теорії про походження «трьох братніх мов» і про шляхи її розвитку. Зокрема, обидві монографії з історичної фонології (праслов'янської й української мов) в суті речі руйнували основу тієї теорії. І саме це, а не якась інша вигадана причина, зробило вченого персоною нон грата в Радянському Союзі на довгі роки. Відкрийте дев'ятий том УРЕ першого видання на сторінці 272: «Після перемоги комунізму у світовому масштабі... всі мови будуть кінцево-кінцем замінені єдиною всесвітньою мовою».

Не проти ночі згадувати.

Народна мудрість говорить, що й один у полі воїн. Але вона мовчить про те, як тяжко буває тому самотньому. Хочеться вірити, що «Фонологія української мови» знайде на батьківщині Автора свого читача й виховає послідовників. Бо, як сказав поет, «Шлях тоді пролягає в світ, Коли йтимуть за тобою» (Дмитро Павличко). В гурті так легше.

КОМЕНТАР ДО ДІЇ
Інтерв'ю Людмилі Таран*

Наш час особливо гостро потребує справжніх професіоналів, зокрема й на ниві культури. Оксана Забужко — знана поетеса, перекладачка, котра пробує сили і в прозі, останнім часом яскраво заявила про себе як науковець та викладач. Минулого, 1992-го, року вона читала курс історії української культури в ряді американських університетів (звичайно, англійською мовою). Мала успіх на міжнародній зустрічі в Бостоні «Поети і опозиція», а ще взяла участь у престижній конференції «Інтелектуальні та соціальні зміни у Східній Європі», яка проходила в Ратгерському університеті. Її доповідь «Українська література як дійова особа історії» здійснила, «без перебільшення, прорив в американській літературній свідомості: Україну починають бачити як самостійну культурну реальність» (цитую «Літературну Україну» від 3 вересня 1992 р.). Авторів аплодували Нобелівські лауреати Йосиф Бродський, Чеслав Мілош, Сол Белоу; зірка негритянської літератури Ральф Еллісон, британка Доріс Лессінг, поляк Адам Міхнік, росіянин Василій Аксьонов та багато інших відомих у світі діячів культури...

А заголовок цього інтерв'ю — трохи видозмінена назва поезії Оксани Забужко з її збірки «Диригент останньої свічки» (1990).

— Зараз, здається, як ніколи, гостро виникла потреба в новій моделі української культури. Якою — в найзагальніших рисах — ця модель бачиться Тобі, Оксано?

— Я сказала б так: ми застрягли на фазі переходу від культури провінційної до національної. Передбачаю обурену реакцію багатьох: як то, українська культура — і провінційна?! Та ми ж, та в нас, та наші співаки й виконавці на всіх міжнародних конкурсах, та онде Ілленкове «Лебедине озеро. Зона» теж якусь премію здобуло, і Марчук

*Перша публікація: Фрагменти інтерв'ю опубліковано в часописах «Українська культура», 1993, № 1, та «Україна», 1993, № 6. Людмила Таран. Гороскоп на вчора і на завтра. — К.: Рада, 1995. С. 127–149. — Друкується за авторським рукописом.

знову в Нью-Йорку виставився і т. д. Так ось, йдеться не про культурну вартість мистецьких або літературних здобутків (до речі, не таких уже й значних, як на 52-мільйонну націю), а саме про модель — чи, коли завгодно, парадигму — існування, функціонування й розуміння української культури як цілості. А вона, ця парадигма, все іще тяжко провінційна.

Почну з того, що мені найбільше болить зараз, після піврічного перебування в США у статусі «запрошеного письменника» (є там така форма зв'язку з іншими літературами, навіть із геть екзотичними, як українська). Ми все іще *закрита країна* — не тільки тому, що про нас не знають у світі, а насамперед тому, що самі мало що знаємо про сучасний світ. Кожна доросла культура потребує підставленого «ззовні» дзеркала, у якому вона бачила б себе відстороненим зором. Цю роль у нас досі відігравала єдина культура, яку ми знали і з якою, відтак, могли себе порівнювати, — російська (навіть наша інтелігенція в масі своїй, крім української, читає лише російською мовою, проти якої я абсолютно нічого не маю, але яка, на жаль, не є — всупереч тому, що нам твердилось, — мовою міжнародного культурного обігу). Звідси та вимушено «промосковська», «назадницька» орієнтація, проти котрої бунтувався ще Хвильовий. Коли «Літературна Україна» своїм жалюгідним сорокатисячним тиражем сумлінно «відгавкується» від кожного протиукраїнського «р-р», трансльованого московським мас-медіа на багатомільйонну аудиторію, то, далєбі, не знаєш, — сміятись чи плакати. Не думаю, в кожному разі, щоб московські інтелектуали лягали спати з думкою: що про них завтра напишуть у Києві? Їм просто це байдуже, і — слушно. Нашим — залежить.

Ні, воно, звичайно, цікаво, що про тебе думають чужинці, — та тільки ж не Боплан, і не Павло Алепський! (Між іншим, ця гіпно-тична задивленість у минуле, зумисна запрограмованість на ретроспективу, включно з очевидно непропорційним засиллям історичних драм у постановці периферійних театрів по УТ, — ще одна структурна прикмета провінціалізму, цим разом не в просторовому, а в часовому вимірі: в провінції-бо на календарі завжди стоїть *у ч о р а*, як і сто, і двісті років тому: за цим — страх роззирнутися довкола себе, углядіти себе у вирі сьогодення: ми ж бо такі маленькі, нас зметуть, роздавлять, зірвуть із рідного кореня, чи то пак нагрітого місця). Але, повертаючись до чужинців, — ну чому б, задля розмаїтості, та не поцікавитися, що про нас пише не тільки «Комсомольская правда», а й, скажімо, «Нью-Йорк Таймс» (а пише вона, між іншим,

речі часом, ой які дражливі)? Питання риторичне: Америка для нас обмежується діаспорою та ще поглядом бідаки-тележурналіста, котрий, не тямлячи ні слова по-англійському, попоїздить із камерою за Л. Кравчуком уздовж Атлантичного узбережжя й сповістить, яку велику увагу було там приділено візитові Леоніда Макаровича (півтори хвилини в Сі-Ен-Енівських вістях — утричі менше, ніж одночасному візитові подружжя Горбачових: я засікала час!). Оце і є «закрита культура»: коли весь світ, крім Москви, просто не наділено в українській свідомості статусом реальності, він — за межею, «десь далеко». Єдиний канал культурної інформації «звідти» — журнал «Всесвіт» — уже пробуксовує, змушений, до того ж, під тиском економічних обставин, «перепомповувати» ще й комерційне читиво. Прошарку приналежних до міжнародного «істеблїшменту» «мандрованих інтелектуалів», що ними кожна із світових культур (навіть і російська!) безпосередньо «зістиковується» з іншими (тут і участь у міжнародних культурних форумах, і спільні проекти, і викладання по зарубіжних університетах — механізм ретрансляції на свою культуру зовнішніх імпульсів дуже розгалужений), цього прошарку в нас, із ряду відомих причин, не склалося, і, боюсь, аби не діаспора, котра, спасибі їй, вгніздила-таки нам у свідомість образ «світового українця», та ще й спроможного обійтися без російської мови, то скніли б ми досі на своєму «обласному» становищі, не уявляючи, як воно може бути інакше...

Перепрошую за мимовільну цитату з «вождя народів», але зараз усе вирішують кадри — від тямущих культурних аташе, якими треба обсадити новостворювані українські посольства, до здібної молоді, яку належить сотнями й тисячами відправляти на Захід для стажування. На це повинна бути продумана державна програма — спонтанними поїздками окремих літераторів якісного прориву нам не домогтися. Знаєш, дико про це розказувати... Після мого інтерв'ю Національному Радіо США — інтерв'ю, основний пафос якого можна звести до тези, що «українська культура не є частиною російської», — я дістала купу листів і дзвінків з усіх куточків країни, від Небраски до Південної Кароліни, з питаннями на зразок: ах, то у вас і культура є? а де можна про це прочитати?.. Ніколи не забуду студента з Вірджинії, якому по буквах диктувала в телефонну трубку імена пристойно перекладених українських письменників: х, в, и, л, ь, о, в, и, й, п, і, д, м, о, г, и, л, ь, н, и, й.. Ну бо де ж хлопцеві й проконсультуватися: єдина компетентна інституція — Гарвард, і

місія його не пропагандивна, а винятково наукова! Слово честі, почувашся, наче катапультована з НЛО: культурно Україна на Заході ніяк не репрезентована.

І ще один аспект, коли йдеться про перехід від провінційної до національної моделі культурного буття, — це консервативність, обмеженість дотеперішнього розуміння української культури як винятково етнічної. Тобто, якщо художник — примітивіст, котрий оперує фольк-архетипами, то це «наш», якщо ж він абстракціоніст, і по-українському не говорить, і, чого доброго, взагалі єврей, то ми (зрештою, як на той час, небезпідставно) віддавали його імперській культурі — і вона його брала, жиріла й багатіла! Нині, з розпадом імперії, в Україні утворилася незапобована резервна армія «паспортно дезорієнтованої» (вчорашньої «советської»), космополітичної гуманітарної, а почасти й творчої інтелігенції. Ці люди ніколи не вдягнуть вишиванки — і не треба, її й без них є кому носити! — але вони готові «прийняти підданство» української культури, перейти в роботі на державну мову (хоч їх досі не забезпечено галузевими словниками!) і працювати так само спокійно й кваліфіковано, як працювали раніше. Ось де б згадати нам загублене в 1920-х слово «українізація»! Бо ж українізація — це не шаровари завширшки з телеекран, це насамперед рішуча перепідготовка вищої школи, не на роки, а на місяці розрахована програма оперативної фахової допомоги колишнім «імперським» кадрам якомога хутчій інтегруватися в нове середовище. Де ця програма? І хто її розробляє?.. А треба було, як завжди, — «на вчора».

— Оксано, а які твої враження про сучасну американську культуру? Що нового про р і д н і літературу і мистецтво ти відкрила для себе там, у США? І далі: у нас нині посилюється комерційний диктат, влада грошей набирає силу... Яка ж доля чекає нашу культуру?

— Боюся, відповідь трошки нагадуватиме діалог Сиви з Вінні-Пухом: «Які новини?» — «Жахливі й сумні». Справа в тому, що західне суспільство — назву його «економічним», позаяк терміни «капіталізм» і «соціалізм» давно збезглуздили — сповідує зовсім інше розуміння соціальної ролі культури, аніж звикли були ми — в державі, підвладній не економіці, а ідеології. Дуже багаті і (можливо, як наслідок) далеко людяніше за наше, економічне суспільство дозволяє собі утримувати культуру (часом на досить навіть масних, порівняно

з нашими, хлібах) десь так, як у 1920-х український непман дозволяв собі найняти для дітей учительку добрих манер і «правильних проізношень». Матеріально вчительці ведеться незле — зате своє місце в «дорослому» світі, де поважні люди зайняті поважними справами, вона завжди пам'ятає.

«Інвестуйте в розвиток мистецтва! — бадьоро закликає з екрана всміхнений дядечко. — Мистецтво сприяє активізації бізнесу, виховує дітей і скрашує життя нам усім!» Од такої «філософії мистецтва», ясна річ, у тебе підгинаються коліна, бо ти ж зросла в країні, де парубійко, що опублікував тонюню книжечку напівграфоманської писанини, відчиняє в провінційному ресторані двері ногою з вигуком: «А що тут знайдеться для літераторів?»; у країні, де в начебто здорових на розум людей з кожною новою книжкою (виставкою, концертом) печать богообраности на лицях твердне й шкарубне, мов косметична маска... І не дивно: в тоталітарному суспільстві мистецтво «числилось» за ідеологічним відомством, а на ідеологію, як відомо, ні грошей, ні патронів не шкодувалося. (Хтось із західних інтелектуалів сказав, не без ностальгійної нотки, що в нашій країні поезію трактували всерйоз: за неї вбивали.) Кому випадала тюрма, кому — дача; в будь-якому разі письменник чувся суспільно значущою фігурою, тоді як у США, почувши, що ти письменниця, ніхто не полотніє, не одмінюється на виду і не біжить виймати дефіцит із підсобки, а хіба що перепитує привітно: «Он як? І про що ж ви пишете?» — «Тобто як — про що?» — «Ну, про спорт, чи подорожні нариси, чи, може, куховарські книги?»

Така самісінька *десакралізація* письменницького ремесла насувається і на нас — чим раніше наші літератори призвичаються вважати за норму, що талант кожного є його глибоко приватна справа і що суспільство їм за нього анічогісінько не винне, доки вони в нього, суспільства, самі не доробляться, тим більше в нас шансів якось витягти літературного воза «на сухе», замість, як зараз, сидіти в ньому серед болота й волати: «Пробі!» По-моєму, тільки довівши (хоч як воно важко за відсутности реклами), що сучасна українська книжка (байдуже, чи «про спорт», чи «подорожні нариси») спроможна дати комерційний прибуток, можна плекати налію, що українська література побачить світло дня XXI-го віку. Ринкова система, звичайно, жорстокіша, проте й чесніша, відвертіша за те, що ми мали донедавна, — принаймні американський поет, який хоче присвятити себе літературі, пречудово знає: ні на віллу на Флориді, ні на особливу славу — поза

межами герметичного кола літературної еліти — йому розраховувати не варт, заробляти на хліб доведеться, найправдоподібніше, викладанням десь у коледжі так званого «творчого письма» — навчаючи підлітків висловлювати й розвивати свої думки на письмі: до речі, спеціально для прохарчунку літераторів винайдена в повоєнній Америці університетська дисципліна...

Однак найсумніше не це. Найсумніше, що нам, у нашому хронічному півстолітньому відставанні від пересічного технологічного рівня сучасної цивілізації, просто забули сповістити: світ вступає — уже вступив! — у безкнижну добу. Комп'ютеризація стала початком революції, подібної Гутенбергівській: ще 10 років — і фізична книжка, ота, що «не купц, а з листочками, не сорочка, а зшита», приєднається до ряду папірусів та берестяних грамот. Не вдаюся зараз до мусування, якими докорінними і абсолютно ще не передбаченими змінами в цілій системі культури, в ментальності й психіці людини ця акція обернеться; головне, що Захід до цих змін більше-менше готовий. Ми — ні.

Ми все ще, Господи милостивий, літературоцентрична культура — а це означає, що шансів бути почутими в нас щодень меншає: адже світ перестає читати. Над цим фактом можна пролляти потоки сліз, можна понаписувати стоси науково-фантастичних романів, уявляючи цивілізацію без Шекспіра й Уйтмена (пам'ятаєш «О світе новий, дерзновенний!» О.Хакслі чи «451° за Фаренгейтом» Р.Бредбері?) — все одно ламентатор буде в становищі сільської дівчини початку століття, котра співає «Ти машина, ти залізна...» услід зниклому за обрієм паровиків. Західна культура — і американська передовсім — давно й безповоротно аудіовізуальна, і їхні дітлахи не просять маму почитати вголос казочку, а «оживляють» цю казочку самі на екрані «відика», азартно натискаючи на кнопки, аби провести свого героя через усі захопливі перипетії сюжету. Мова інтернаціонального культурного порозуміння — це кіно, якого Україна зараз не має. Все ж інше — виключно для жменьки фахівців.

Заздрість американських літераторів та гуманітаріїв до нас, східноєвропейців, представників тої інопланетної цивілізації, де за поезію вбивали, мов у романі Р.Бредбері, а книжку позичалося крадькома до ранку, та ще й передруковувалося «вручну» на машинці, і де навіть у метро на ескалаторі люди досі стоять не з газетами, а з грубими томами художньої прози (в США, якщо томик у сумці, — то лише Біблія), словом, до цього Ельдорадо, де — вони прекрасно усвідомлюють — люди

читали, тому що не жили, — ця заздрість неприхована й подеколи аж дратує. Втім, є за нею й друге «дно»: це заздрість письменства вільного, ситого і суспільно необов'язкового до письменства суспільно вистражаного. А ця різниця дуже дається взнаки, відбиваючись на якості насамперед найчутливішого роду літератури — поезії.

Криза поезії нині глобальна — а Україна нею, Богу дякувати, не охоплена! Я не боюся заявити на повний голос: українська поезія на сьогоднішній день — одна з найліпших у світі, і, за належного «інформаційного» прориву з нашого боку (прориву через брак перекладачів, через тотальну незнайомість Заходу з українською культурною традицією і т.д.), могла б істотно вплинути на дальшу долю жанру. Не думай, ніби це в мені «український месіанізм» обізвався, — просто бачила, який резонанс викликають ті нечисленні дрібки з далекого українського «поетичного столу», яким щастить потрапити на добрий англomовний ґрунт, — тут і безумовний успіх (кілька перевидань, у тому числі в м'яких палітурках) Драчевих «Світильників саду», і річна премія журналу «Агні» за переклад поеми Наталки Білоцерківець «Травень», і — можна собі уявити, який бум зробив би добре виданий англomовний В.Голобородько чи Т.Мельничук! «Нам потрібно свіжої поетичної крові», — щиросердно заявила мені Софі Кебот-Блек, одна з висхідних зірок нової генерації, і це правда. Їм — потрібно, ми — можемо дати. Справа за нами?

— Зразки еротики в українській культурі. Що тобі одразу спадає на думку?

— Фольклор! Весільні (перезв'язанські) пісні, сороміцькі коломийки... За цим вгадується унікальна, єдино-неповторна цілісна культура з притаманною тільки їй філософією тілесности та діалектикою чоловічого й жіночого — тим, що, вслід за Миколою Шлемкевичем, можна схарактеризувати як «український Ерос». Між іншим, ти звернула увагу, що спроби модерної української літератури ствердити національний Ерос вже на якісно новому, «книжному» рівні відштовхувались саме від фольклору (маю на увазі «Тіні забутих предків» — досі не перевершений зразок національного еротичного міфу)? Тої, патріархальної етнокультури вже нема — її зруйновано гвалтом, розкуркулено, загнано до колгоспу, посаджено в кількості «100 тис. по-друг» на трактор, вібрації якого абсолютно протипоказані жіночому організмові, вислано до Сибіру, де вона віддавалася конвоїрові за миску баланди, доведено голодом і страхом до найвищої у світі клініки

чоловічої імпотенції та жіночої фригідности, — і намагатися, після всього цього, відродити її в живому вигляді так само безнадійно, як гальванізувати трупа.

Ти, звичайно, можеш заперечити, і слушно, що традиційна етнокультура однак не мала би шансів заціліти на кінець ХХ-го століття. Це правда — але в тих частинах Європи, де вона помирала більш-менш природною смертю (наприклад, у сусідній Польщі), вона встигла прищепити новій, урбаністичній культурі, що йшла їй на зміну, свій неповторний національний ерос, без якого цілісна національна культура неможлива в принципі. З нами цього не трапилося — нас майже одразу катапультиувало в тоталітаризм, у (вибач мимовільну другу автоцитату) «світ без любові». Творити сьогодні українську культуру, силкуючись відмахнутися від цієї обставини, забути її, як кошмарний сон, — значить знову творити неправду. Ось чому таким фальшем віддають еротичні сцени у творах наших письменників старшого покоління — для мене тут найкращим прикладом є Павло Загребельний з його силоміць причепленими епізодами, скажімо, прилюдного злягання в «Розгоні» чи страхітливо несмачного дитячого сексу в «Я, Богдан» (знов-таки, порівняй це з відтворенням дитячого сексу у Коцюбинського!). Це не ерос — це той самий «світ без любові», різницька з розчленованими людськими тушами. А між тим, раз жива нація (бо вона таки, попри все, жива!), значить, живий і ерос. Просто культура ще «не намацала» цей поранений нерв. Досвід, зрештою, прецікавий, української еротичної поезії, від Богдана Бойчука до Ігоря Маленького, тут усе-таки залишається маргінальним, він не годен вичистити наші «авгієві стайні» муки, болю та бруду з такою естетичною відвагою, як це зробив, наприклад, Мілан Кундера у чехів...

— Мені завжди цікаво, *х т о , я к і з в і д к и п о - ч и н а в с я : о с ь і т и , О к с а н о ... Я к ф о р м у в а л а с я т в о я « п р о б у д ж е н а н і ж н і с ь » (з а В и н н и ч е н к о м) д о У к р а ї н и ?*

— Ти маєш на увазі емоційне відчуття України в собі? О, тут мені пощастило «на старті». Я глибоко переконана, що духовна спадковість — один із визначальних «силових тяжів», найдраматичніших детермінант людської долі: ми або приймаємо її — байдуже, свідомо чи несвідомо, — або кладемо добрячий шмат життя на її подолання. Вважай це інтелектуальним пережитком, якщо хочеш, але я таки вірю, що діти (а часом і внуки, і правнуки) мимоволі несуть відповідальність

за гріхи батьків — знов-таки, не в нашому, совдепівському сенсі, коли, наприклад, як дочка «політично неблагонадійних» батьків, я мусила в 1977-му вступати до університету з громохким скандалом на рівні ЦК КПУ й республіканського КДБ, а у вимірі екзистенційному й релігійно-етичному (перед Богом). Приміром, мій чоловік — останній з роду Филиповичів — щиро переконаний, буцімто всі нещастя, котрі впали на їхню родину в цьому столітті, спричинені тим фактом, що свого часу, з приходом більшовиків, його прадід-священик (батько неокласика Павла Филиповича) зрікся сану, аби полегшити дітям кар'єру, — і тим зрадив гідність родини, яка ще за Хмельницького дала Україні святого великомученика о. Атанасія Филиповича, по-звірячому, «через забиття цвяхів у голову», закатованого поляками за те, що накладав із козаками... Так ось, кажучи, що мені поталанило «на старті», маю на увазі одне: я не мушу покутувати чужих гріхів — знаю свій родовід до XVII ст. Коли виростаєш зі свідомістю, що твій прадід по одній лінії — зметений вихором фронтів петлюрівський полковник, дід по другій — доброволець УГА, чудом зацілілий хіба лиш на те, аби встигнути дати життя твоєму батькові, а батько, своєю чергою, заведений у 1949-му з університетської лави, одтрубив п'ять років у Східному Сибіру, щоб потім, повернувшись, пройти сповна всі дев'ять Дантових кіл типового українського інтелігента (та ще й філолога-україніста) своєї доби (обшук і допити в КДБ в 60-х, звільнення з праці у вузі в 1972-му з трирічним безробіттям і примусовим, з міліцією, «трудолаштуванням» вахтером на заводі — а відтак, з «потеплінням», редактором популярних брошур про блохи й цілющі трави) — і все єдино лиш через відмову підписати в одному сатанинському відомстві один жалюгідний папірець, через, як він казав, право дивитися в очі своїй дитині, — то повір, така дитина не може не відчувати, якою ціною оплачено цей погляд: як, переданий з покоління в покоління, він упирається в неї всією історичною вагою, фатально зобов'язуючи до *відробітку* за все, що не збулося.

Так що моя «ніжність», коли хочеш, генетична: в основі її — гострий, до сліз, жаль за кинутий у м'ясорубку історії безцінним людським матеріалом, змарнованими талантами, втоптаними в твань і табірний пил надіями. Звідси, від пожовклих сторінок гімназійного зошита з юнацькими віршами й нотами, від фотографії чимось невловно схожого на тебе випускника університету св. Володимира з палаючими («за Україну, за її волю!») очима, якому нібито обіцяли велике майбутнє (от би знаття — чи хоч «Слава! Слава!» докотилось

і лягло до ніг», чи було просто — шанці, кров, піт, воші і тифозний барак?), — один крок до болісно-спустошливого усвідомлення: а скільки ж розвіялося без сліда ще не об'явлених, не розпукнутих українських талантів, сил, покликань, яких і згадувати нема кому, бо вони не встигли зачати дітей? Скільки і яких умів Україна недо-рахувалася просто тому, що їхні потенційні тати полягли ось такими хлопчиками-гімназистиками чи то під Крутами в 1918-му, чи під Бородами в 1947-му?

Так приходиш до розуміння, що ця твоя родинна *трагедія нерелізованості* є головною парадигмою історичного буття України. Поглянь лиш на нашу класику, де з якоюсь приреченою затятістю повторюються заголовки типу «Страчене життя», «Пропаша сила», в цьому ж ряді й нерозкопаний «Великий Льох», і ще від фольклору взятий архетипально-український образ заритого, пріючого в землі скарбу... А наше абсолютне, інфернальне зло постає не в подібі лукавого розбещувача Мефісто, ані російського «нутрянного», зсередини власної душі видобутого «чорта Івана Карамазова», — а в образі Того, Що В Скалі Сидить, що тримає живу душу у вічному полоні безруху, — це кошмар позачасся, кошмар похованості живцем на безвік, ув'язненості в пастці часу, кошмар нездійсненого життя, каменя на грудях: устав би — так не пускає... Кошмар нації, яка — попри всі її неміряні скарби — не збулася в новітній історії.

— Виходячи з цього, чи в тебе не було комплексу меншовартості «на нашій, не своїй землі»?

— Комплексу меншовартості в тому сенсі, про який ти питаєш, не було й не могло бути, — був пекучий жаль, родовий і національно-історичний водночас. І було відчуття жорсткої лінійної детермінованості своєї власної судьби: належало тільки її свідомо прийняти.

Зрештою, завдяки батькам я досить знала українську культурну історію, щоб сприймати її невикривлено. І річ не лише в тому, що от, мовляв, іще в школі прочитала Винниченка та Хвильового, — розкіш, якої не зазнала переважна більшість моїх літературних ровесників... Просто рідна культура завжди була для мене частиною світової, вона не виокремлювалась за принципом «хоч поганеньке, зате своє» — «Думи» в переказах М. Пригари були улюбленою дошкільною лектурою нарівні з «Вінні-Пухом» та Забілиними англійськими пісеньками. В десять років захворіла театром — вплинуло деяке театральне по-жвавлення Києва 60-х, тож організувала з однокласниками «театр імені

Курбаса» (!) й навіть написала для нього «драму-феєрію» — суцільний тобі символізм, дика суміш Олеся, Метерлінка й Курбасових «Десяти слів поета»... Все це зараз звучить смішно, але залишається воно з тобою назавжди, і ніхто в тебе цього не одніме. Себто, коли, приміром, через добрий десяток років, працюючи над дисертацією з естетики, перечитуватимеш стоси монографій про символізм (звісно, московських, бо своїх Біг дав), відсутність згадки про Олеся несвідомо зятиме тобі з них зумисною чорною дірою. І то аж ніяк не тому, що вважаєш Олеся цікавішим автором за Блока (Блок таки цікавіший), — ти чудово здаєш собі справу, що твоя культура далеко не серед перших — хоч і не серед останніх у Європі, і тільки не перестаєш без перебільшення побожно подивляти її невичерпну життєву силу, ту енергію усвідомленого призначення, котра раз у раз штовхала наших творців, усупереч Молохові історії та нерозумінню «землячків», цілком за девізом однієї французької актриси, «робити добре, що б там хто не казав».

— Цікаво, а що ти відчуваєш, зітнувшись на рідній землі з «малоросійськими хохлами» (вираз Остапа Вишині)?

— Ну, передусім мені їх шкода — у відповідності з формулою Ганді, що кожна людина на землі заслуговує або на повагу, або на співчуття. Коли продовжити думку про українство як долю, то ці люди просто не доросли до того, щоб осмислити і прийняти своє дольове призначення. Але мусимо розуміти, що ментальність, аналогічна малоросійській, є, на жаль, типовим бічним продуктом колоніального розвитку — світ-бо живе «за правом сильного», і треба мати чимало «пороху», щоб стати по стороні слабкого, а саме в позиції слабкого й перебувала віками українська культура (час би, до речі, спом'янути добрим словом поіменно всіх неукраїнців з походження, хто віддав їй свій хист і труд, маючи до вибору куди «пожиточнішу» перспективу). Свідомо сповідуване українство було, так би мовити, «релігією опору», тоді як у нормальних модерних націях національно-культурна орієнтація не є навіть предметом рефлексії — бути поляком, чи німцем, чи французом так само природно, як бути мужчиною або жінкою, й випадки зміни національної приналежності такі ж нечасті й приватні, як транссексуальні операції. Тому державне вбезпечення пріоритетного — підкреслюю, пріоритетного, й не біймося цього слова! — розвитку української культури в Україні автоматично анулювало би проблему «малоросійства» — адже бачиш, як дружно, і навіть без особливої агітації, повели цього року кияни своїх дітей

до українських шкіл. Інша справа, що замість незчисленних і здебільшого голосливих патріотичних заклинань, котрими до оскоми годують народ наші мас-медіа, людей треба забезпечити звичайнісіньким, повсякденним українським «культурним пайком» — конкурентоспроможним, порівняно до російського, телебаченням, детективами й еротикою, рок-музикою й україномовним відео, — з часом, на тлі «україноцентричного» шкільництва, при планомірній і продуманій культурній політиці ментальність провінційна (бо саме такою є малоросійська) закономірно поступиться національній. Біда в тому, що, — дозволь не всує процитувати непопулярного нині Маркса — «вихователь сам мусить бути вихований», а нашим «балом» досі верховодять ті ж самі малороси, й чиновник Міністерства освіти перед початком навчального року напучує вчителів по-російському (!!!) — хоч, звісно, з рідним хохлацьким акцентом, — як організовувати в школі вечорниці з варениками: іншої вкраїнської культури бідака, бачся, не нюхав.

Тобто силами своєї ж таки держави малоросійська свідомість і далі тиражується — ось що страшно. Гається час, відведений нам історією на національне одужання, — а ми й так уже його згаяли неподобно багато.

— Здається, не мала ілюзій щодо цього, але мушу зізнатися: все ж шокована тим, що серед сучасних російських інтелігентів так мало людей, які не були б уражені імперським вірусом (себто для мене таких — нехворих — людей російської культури — аж троє: колишній дисидент Володимир Буковський, дружина Сахарова Олена Боннер і, здається, Юрій Афанасьєв...) Мені просто страшно, як ця хвороба далеко зайшла, хоч прекрасно розумію причини такої за давньої болячки. І все ж... Справді: певно, незалежність України є тестом на істинність російського демократа. Що ти скажеш на це, Оксано? Чи є в тебе друзі-росіяни в Росії, які нормально склали такий тест?

— В Росії — немає. Є в Україні — і, хоч яким парадоксальним це може видатися, на Заході, серед еміграції «третьої хвилі». Власне в розмовах із ними я спостерегла деякі оздоровчі, дуже обнадійливі симптоми, котрі утвердили мене у вірі: хоч якою тяжкохворою є сьогодні російська нація (а воно таки, мабуть, нелегко — старанно, з віку у вік, виплекуючи в собі, на крові ледь не половини світу, ракову пухлину глобального, «сверхдержавного» егоцентризму, сидіти тепер, ляскаючи з голоду зубами, біля розбитого корита імперії й навіть не шпурнути

каменем у спину цим «подлим націоналам», що з улюлюканням розбіглися, — мимоволі засверблять руки перекинути в Молдову арміюку-другу!), — так ось, хоч якою похмурою виглядає ця клінічна картина, Росія має шанс очиститися від скверни — якщо (от і знову я про долю, котру приймаєш або ні!) знайде в собі достатньо духовних сил сповна усвідомити свою історичну вину перед іншими народами.

Якось у Нью-Йорку мені довелося бути свідком, як молодесенька, може, 20-літня німкеня, почувши, що її візаві, також юна американка, є з походження єврейкою, мало не в сльозах кинулася вибачатись перед нею за свою німецьку кров! «Це вже занадто», — посміюючись зауважила єдиновірниця жертв Бухенвальдських газівок. А я подумала — ні, не занадто! Доки нація свідомо культивує в собі цей комплекс вини, доки прищеплює цю протиотруту в жили онукам, чи вже радше правнукам тих, хто колись (може ж, навіть і знехотя?) викидав правницю у фашистському салюті, — доти вона стовідсотково вбезпечена від будь-яких рецидивів. Онуки ж і правнуки тих москвичів, які 1933-го купували в моєї передчасно повдовілої, з трьома малюками залишеної баби фамільні перли за дві торбини сухарів, та ще й лаяли на всю губу «хохлов», які «контрики, работать не хотят», сьогодні в найкращому разі оплакують імперію — і, мабуть, дуже образились би, аби їм нагадали про потребу історичної покути. Зрозумій мене правильно: я теж, як писав Вінграновський, «не маю зла до жодного народу», а за нашу національну трагедію найвищі рахунки виставляю своєму власному. Коли я кажу, що російська нація не вилікується, доки не виставить таких рахунків собі — за скоєне з іншими, то кажу це винятково з загальнокультурних позицій, як філософ і трохи історик. І якщо на міжнародному літературному форумі після мого виступу до мене підходять незнайомі люди, молоді росіяни-емігранти, щоб демонстративно вибачитися переді мною, українкою, за вчорашню скандально «імперську» доповідь Татяни Толстої, — то, значить, так думаю не лише я.

Між іншим, цей критерій «національного здоров'я великоросів» допоміг мені встановити ще один, не названий тобою, вільний від великодержавницької недуги російський інтелігент — Васілій Аксьонов. Під час однієї літературної імпрези, коли за обідом розмова мимоволі звернула «на плитке», він заходився пригадувати, скільки разів у житті й за яких обставин його брав щирий сором за те, що він — росіянин. Ось цей «екзистенційний сором» і є, на мою гадку, єдино ефективний лік супроти імперського вірусу.

— Які найголовніші уроки для себе особисто ти взяла з часів, які ми переживаємо? І що конкретно допомогло тобі виробити критичне ставлення до нав'язуваних, накинених догм?

— Маєш на увазі мою філософську освіту? Справді, в університеті я вчилася в пору, про яку на Сході кажуть: «Перед світанком ніч найтемніша», — диплом одержувала у рік смерті Брежнєва. Годі й казати, що в програмі філософського факультету тоді Маркс із Енгельсом торували над Кантом, Шопенгауером і Сартром, — але ж власне ретельні студії над Єдино Правильним Ученням, та ще й можливість порівняти його з іншими, «неправильними», й були найдієвішим засобом виробити неспотворену оптику його бачення! До лозунгів, на які й було перекладено марксизм для всіх трудящих, крім жрецької касты ідеологів, у принципі неможливо ставитися критично, вони діють як заклинання, методом навіювання; їм можна опиратися лише інстинктивно, що й робила абсолютна більшість «трудящих», «травлячи» політичні анекдоти. Зовсім інша справа — читати теоретичну працю, що має апелювати до твоєї логіки, до глузду: такий текст «беззахисний», по ньому обов'язково знати, де тонко, де рветься... Переконана: той, хто вигадав популярну за «перебудови» карикатуру — оту, пригадуєш, де сумний Маркс розгублено чухає потилицю і каже: «Але ж теорія була правильна!», — ніколи з того Маркса більше двох сторінок підряд не читав. А саме там, у теорії, було закладено в зародку всі жахіття нашої дійсності, і про це ще в ХІХ столітті попереджали європейські мислителі, в тому числі наш Іван Франко.

Але проблема, мені здається, взагалі не в цій конкретній ідеології. Проблема в тому «внутрішньому», спинномозковому більшовизмові, яким усі ми заражені: хто більше, хто менше — хто займається самолікуванням, а хто й гнівно відкидає саму можливість визнати за собою щось подібне і тим, як звичайно в психіатрії, задавнює казус до безнадійного... *Внутрішній більшовизм* — то, для мене, насамперед звичка ворухити мізками й сприймати світ лише в межах окресленого кола понять, крізь призму певних, жорстко фіксованих концептів, — найкраще це сформулювала ще в добу горбачовської гласності одна університетська дама, обурено прорікаючи з кафедри: «Ну хорошо, пусть эта идеология не годится, так дайте нам другую!» Тобто цій свідомості потрібен чіткий дороговказ — самотійно вона не потрапить відрізнити чорне від білого, доки не надійде інструкція. Не хочу зайвий раз розводитися про те, якою безболісною виявилась заміна «єдності партії й народу» на «єдність усіх політичних сил в боротьбі

за розбудову української державності» чи перейменування ленінських кімнат на світлиці, а заворгів з комуністичного виховання — на керівників національного відродження; просто все воно якнайвиразніше потверджує: більшовизм не в тому, які саме догми сповідуються, більшовизм у тому, що вони — догми.

А вже звідси походить, наприклад, монополія на істину і непогрішимість, а в культурі — на талановитість: це коли «живий класик» пише бездарний твір, а критика співає осанну, мов колись генсекові — чи бояться потрапити до генсека в неласку (так він же не голова колгоспу, що на зиму дров не випише!), а чи, може, справді вже не бачать того твору тверезими очима, тобто роль догм «іже не преїдеши» тут беруть на себе імена? Це чистий «внутрішній більшовизм» — в жодній не заражений тоталітаризмом культурі цього немає (з уколом заздрости згадую спокійно-аналітичну статтю чи то в «Атлантік», чи в «Букс ревію», де безжально розглядаються останні вірші Бродського, справді не блискучі). Та що ж, коли в нас он і Президент, не шаріючись, заявляє, що критикувати його особу «партіям — зась» (!!!), і, не переводячи подиху, одним рядком веде далі про демократію! Політична культура, як відомо, відбиває рівень загальної — «на зеркало неча пенять»: і колишній партійний секретар, що в ролі Президента погрожує вислати «за межі» критиків його особи, і всіма шанований культурний діяч, який, прочитавши про себе щось не вельми побожне за тоном, дзвонить через кого слід куди слід, аби неприємного автора тієї писанини викреслили зі складу очолюваної ним, шанованим діячем, делегації для зарубіжної поїздки, — вони як «партия и Ленин», як сквайрова леді і Джуді О'Греді, як щільно пригнані до себе навзаєм два профілі одного Януса, ім'я якому — внутрішній більшовизм.

Але це ще квіточки — подумаєш, когось вислали, когось обхамили, — до хамства ми звикли так, що вже його й не вирізняємо, і навчитись поважати ближнього незалежно від того, який на ньому чин, теж не вийде ні за рік, ні, боюсь, за два. Ця більшовицька звичайка «думай з нами, думай, як ми» (а хто не з нами, тому дамо рішучу відсіч, не надто гребуючи засобами), загрожує, однак, куди серйознішими наслідками — і для суспільства, і для культури. Будь-яка ревна й агресивна відданість тим чи тим принципам як Єдино Правильним (пвторюю, байдуже, чи це буде принцип соціалістичного злиття націй, чи теза, що обов'язок поета — рятувати свій народ) катастрофічно обмежує свідомість у тому розумінні, що *не дає помічати нового* — того,

що лишається «за кадром», за шорами рідної догми. Тому нація, хвора внутрішнім більшовизмом, у принципі неспроможна розвиватися, вона раз у раз попадатиме в застій — політичний, економічний, культурний і т. д. Що з нами благополучно й відбувається. (Пригадую, як був потряс мене нещодавно один журналіст, завваживши, що от, мовляв, пішли всі письменники в політику — і зникла українська література: це було сказано тоді, коли вперше за довгі роки в цю літературу нарешті ринув потік «читабельної» прози, не згадуючи вже про оприлюднення першокласної поезії, такої як Голобородькова, Калинцева, Мельничукова, — але щоб побачити це, треба було «пересунути фокус» із чотирьох-п'яти завчених імен, а фіксований фокус погано пересувається, от і «зникла література». Приклад дрібний, зате повчальний: шанси нового на розріст у нашому суспільстві поки що мінімальні.)

Оце, мабуть, найгірніше для мене в досвіді нашого часу: що всі ми родом із більшовизму. Знаєш, я колись давно пережила була ці речі «зсередини», і то в гострій формі, як кір чи коклюш, принаймні, сподіваюся, імунітет здобула на довгі роки. В юності мене на якийсь час закрутило й понесло вихором «комсомольської роботи» — розуміється, на рівнях низових, вище міських конференцій не виносило (раз, правда, підняло аж на трибуну пленуму ЦК, де я, від імені молодих літераторів, ідеологічно бездоганно-витримано доводила цілій залі сірих піджаків потрібність уживати в комсомольській роботі українську мову, — отоді на мене вперше впритул, очима тодішнього партідеолога Єльченка, глянув, піднявши повіки, Вій державної машини: враження, мушу сказати, було сильне, але то зовсім інша історія). Так ось про «комсомольську роботу» — знаєш, оте бігання з заклопотаним і страшенно відповідальним виглядом, лицемірне нарікання на неймовірну завантаженість, за яким, у глибині душі, — лоскотливе відчуття твоєї вибраності, значущості, причетності до якогось езотеричного знання, до сфер, де «щось вирішують», — Господи, як я впізнаю це сьогодні в десятках і десятках наших метушливих патріотичних молодичок (у жінок воно якось особливо артистично виходить, є такий типаж — аматорок публічності, засідань бюро, комітетів, комісій...). Усе це попервах скидається на гру «в дорослих», і ти граєш у неї з щирим ентузіазмом — усе-таки це форма соціальності, й вона в'яже тебе з людьми; аж перегодом, одного прекрасного дня, провадячи комсомольські збори (береш слово — і зала замовкає!), відчуваєш у животі дивний холодок даної тобі влади над людьми — за умови, якщо говоритимеш те, чого від

тебе чекають. Отут і криється диявольський фокус, на який так легко купитися, — треба тільки «вивчити слова». В кінцевому підсумку байдуже які — «не годится эта идеология, так дайте нам другую», важливо одне: відчуття власної значущості — важливо, щоб заговкала зала, а ще краще — стадіон, а ще краще — цілий народ...

Драма української інтелігенції, по-моєму, сьогодні в тому, що вчорашні (та й нинішні) сірі піджаки запросили її поруч із собою за крикий сукном стіл Президії, бо їм треба вивчити від неї «нові слова», — вона ж у своїх відвічних синцях соціальної упослідженості (чи ж не досить набідувалися — отже, дожили-таки до ліпшого часу!), та ще й без виробленого імунітету (ох, не мала, не мала де його виробити!), з щирим ентузіазмом ринулася грати в такі езотеричні досі «дорослі», «державницькі» ігри — не розуміючи природи отого зрадницького холодку в животі (і тільки дивуючись, чом це народ перестав читати «Літературну Україну» — вона ж наче така сама, що й рік тому...).

Для себе особисто маю два девізи: перший — «Не дайся!» — другий — по краплі видавлювати з себе більшовика. Дуже оздоровча процедура.

— *Оксано, ти для мене є типом універсальної гуманітарної особистості: поет, прозаїк, перекладач, культуролог... А в чому ти відчуваєшся нереалізованою? Чи розвивається твоя творча доля за тим «сценарієм», який ти готуєш і приймаєш?*

І ще. Спростуй (або підтверди!) твій і м і д ж, який склався в моєму уявленні (звичайно, я свідомо спрощень, на які провокує будь-який імідж). Отже: незалежна, незакомплексована, самотійна в судженнях і вчинках, гостра, принципова, обов'язкова (в розумінні відповідальності), смілива, розважлива; переважає в тобі екстраверт, раціональні установки...

— Дякую за «універсальну гуманітарну особистість», але це, слово честі, не від гараздів — не через те, що мене притьмом пече жага самореалізації. Я завжди кажу, що в нашому поколінні кожному належить працювати за чотирьох — просто тому, що ті решта трое не народилися. «І те, що ми з вами вціліли, — така випадковість, хоч бийся навідліг об львівський і київський брук», — іще одна автоцитата (зовсім уже моветон!), але точніше, ніж віршем, я цього сформулювати не потрапляю. Це, звісно, не означає, буцімто нещасна Забужко, зціпивши зуби, переривається начетверо під тягарем «псячого обов'язку», — крий Боже, і ніщо не дратує мене в сучасній

українській культурі так, як любителі попозувати перед об'єктивом у терновому вінці, хоч би той вінець ніяк не пасував до черевця й імпортного костюма... Не боюся признатись: я пишу тому, що мені це подобається, — що це мій спосіб порозумітися зі світом, що ледь не з напівпритомного дитинства реальним для мене було тільки те, що висловлене, нарешті, тому, що коли не пишу, почуваюся нещасливою, от і все! Зрештою, все, що пишу (з філософськими монографіями включно), має, психологічно, один «спільний знаменник» — усе це, кажучи словами Р. Барта, «спосіб запитувати світ, чому він такий». Наприклад, коли вірш починається (озивається початком), я ніколи не знаю, що буде далі, — куди його занесе, але якщо він вдається, то вже потім бачу в ньому, готовому, знайдену для себе розв'язку якогось внутрішнього конфлікту, який був мене мучив. І зі статтями майже так само — все починається з проблеми, котра чіпляє за живе, а думки-відповіді приходять по ходу писання. Якщо знаєш відповідь наперед, то, по-моєму, й писати не варт — нецікаво.

Так що чутки про мою різнобічність дуже перебільшені... Але є речі, за які я, пам'ятаючи, що всього не охопиш, просто не бралась би, якби на світі були «ті троє», — не писала б про мову і владу, не перекладала б з англійської статей про Д. Чижевського, не влізала б з головою в історію європейського націоналізму XIX віку... Все це мене, безумовно, цікавило, однак... Легше пояснити ситуацію, говорячи не про себе, а про іншого: ну от, їй-право, не думаю, щоб безмежно шанованому мною Ю. Андруховичу так уже дуже багато дала в творчому плані праця над перекладом грубенського-таки роману Тадеуша Конвіцького!

В умовах нормально збалансованої культури я б зосередилась лише на літературі, де нині реалізую свої задуми відсотків на 40–50. І знаходила б час вряди-годи поімпровізувати на давно забутому піаніно (колись була компонувала, і досі зрідка ще бачу, чи радше, «чую» музичні сни — тоскно мені за музикою!), і обов'язково написала б щось для театру — словом, поступилася б більшістю набутих «раціональних установок» задля «чистого артизму», а тоді й «імідж» був би інакшим.

Взагалі ж, спростовувати чи підтверджувати «імідж», по-моєму, не варт — «імідж» на те й існує, аби захищати справдешнє «я» від чужого ока. «Всі ми насправді не такі», — як каже герой повісти Ю. Андруховича, і для рідних-близьких я відлюдько й містик з гіпертрофованою вразливістю (можу кілька днів відхворіти, і то з температурою, через випадково побачену брутальну вуличну сцену). Думаю,

поезія в принципі є, крім музики, єдине мистецтво, в якому автор цілком «скидає шкіру», лишаючи неприкритим плетиво нервів, тобто постає таким, як є насправді, — навіть у прозі можна сховатись чи принаймні погратися в хованки (коли прозаїк іде «ва-банк», як М. Фріш у «Монтоці» чи М. Кундера в «Безсмерті», то все-таки неминуче робить враження, наче його потягло на мемуари!). А поезія — як рентгеноскопія, ніяка інша просто «не платиться», не варт і заходу...

Інша справа, що можна «доскидатися шкіри» до того, що шугонеш із мосту, як П. Целян, або загримиш у клініку, як Сільвія Плат, — тож ліпше вже «амортизуватися» раціональними установками...

— Чи боїшся своєї підсвідомості? Як «зчитуєш» її знаки, сигнали, попередження? Чи використовуєш їх у творчості? (Ось ми і дісталися до «секретів поетичної творчості»...)

— Ну, підсвідомості куди більше довіряю, ніж свідомості, — тільки що її, бідненьку, так захаращено всяким мотлохом!.. По-справжньому вона вивільняється лише вві сні й щоночі крутить прецікаві фільми — гротескно-фантастичні, з химерно-притчевими сюжетами: якби я була кінорежисером, то знімала б щось саме в такому жанрі. Але воно й без того дуже важлива частина мого життя — в ті недобрі часи, коли підсвідомість «глухне», я цілковито втрачаю орієнтацію. Взагалі, це ой як важко пояснити... Хіба що так: не знаю, що сказали б з цього приводу Фройд із Юнгом, але маю враження, наче через підсвідомість мене «підключено» до якогось «іночастотного» ефіру, в якому живуть ненаписані твори, і перший «сигнал» про себе вони подають завжди самовільно — зненацька напливає рядок-образ і починає розкручуватися сам собою, як спінінгова котушка: ніби під водою клюнула якась рибина, мені ж належить витягнути її на поверхню цілою, і щоб не зірвалась. Не люблю слова «творчість» — по-моєму, це дещо блюзнірська претензія привласнити собі функції Бога. «Відкриття» тут точніший термін: досі воно було закрите від людських очей, а ти виводиш його на яв, оприсутнюєш у фіксованій формі. Я, принаймні, нічого не творю, ані не вигадую — тільки ретранслюю, більш або менш достовірно, вже «готове».

Цей процес, між іншим, сто разів описано і в психології творчості, і в світовій літературі, де образ поета-інструмента, еолової арфи і т. д. набив оскому ще з часів романтизму, — і якщо я наважуюсь говорити «про це» від свого імені встоперше, то виключно тому, що мені страх уприкрилась така поширена в нас літераторська

гординя: «Я, як поет...; Я, як письменник...; Я, як митець...» Щоразу, чуючи таке, здригаюся, ніби при мені цвяхом по склу продерли. По-моєму, якщо ти справді чогось вартий яко поет, письменник і т.д., то мовчатимеш на цю тему, мов миш під мітлою, боячися сполохати отой «сигнал» — котрий завжди більший, значущіший за тебе — людину, і взагалі від тебе не залежить. В умовах всуціль матеріалістичної цивілізації за одним лиш мистецтвом іще зберігається функція хранителя тайни, і коли вартові, розпаношившись, починають про неї бевкати, наче в надтріснутого дзвона, то нема чого дивуватись дикунському засиллю шарлатанів-екстрасенсів: потреба людськості в тайні залишається незмінною, то хтось же повинен її задовольняти!

— Твій читач? Чи існує зворотний зв'язок із ним? Чи вистає, як кажуть, референтної групи? Чи не здається тобі, що це надто «вузькі» питання у час, коли «глобальних» проблем хоч греблю гати?

— Мене не перестає дивувати — надто на тлі «сумних і невеселих» американських вражень, там-бо поезія давно зійшла на становище «паровоза для машиніста», — що в нас усе-таки, Богу дякувати, збереглася читацька аудиторія для такого, в принципі, маргінального жанру, як поезія, — співставного за рівнем складності художнього коду хіба що з симфонічною музикою. Дивуюся щоразу, коли, в тій чи тій формі, до мене в морі інформації доносить луною відгомін читацького сигналу «прийнято!» — коли одержую листи (до цього, мабуть, ніколи не звикнеш), коли, називаючи себе незнайомим, чую у відповідь радісні освідчення в любові до моїх віршів (а буває, що й цитати!) — словом, як казала М.Цветаєва, щоправда, з іншого приводу, «довідаючись, що люблять, — дивуюся, і що не люблять — теж дивуюся». З іншого боку, прекрасно здаю собі справу, що знають мене (якщо знають!) насамперед не завдяки віршам, а завдяки статтям, — і сприймаю це як належне (остаточно заспокоїлась, послухавши нарікань Ч.Мілоша, що своєю славою він зобов'язаний аж ніяк не поезії, а «Поневоленому розумові»). Гадаю, поет нашої епохи — епохи після Освенціма й Чорнобиля — мусить ясно усвідомлювати, що місія Барда — властителя дум безповоротно залишилася в ХІХ-му столітті. Недарма ж бо і Й.Бродський, і О.Пас, і Ів Бонфуа, і Адрієна Річ — усі без винятку видатні поети сучасності, коли хочуть справді бути почутими, вдаються до есеїстики. В нас на Україні

дещо складніша ситуація — наше ХІХ-те століття, в зв'язку зі стагнацією національно-політичною, надовго затяглося, породивши образ поета-націєтворця: звідси походить, наприклад, і популярність поетів-«шістдесятників», і сучасний культ В.Стуса. Але ж ніхто не переконає мене, буцімто вмент розметаний 40-тисячний тираж Стусової книжки означає, ніби 40 тисяч читачів потрапили «перетравити» його гіперскладну поезику, — та з нею й «остепеньовані» літературознавці досі не дали собі ради! Ясно, що тут спрацював громадянський «імідж» — і спрацював таки, мабуть, востаннє в українській культурній історії. Тому гірко й смішно читати, як у 1992 році від Різдва Христового який-небудь «енко» береться, не кліпнувши оком, та ще й у типово радянській безпардонній манері, за принципом «чого не розумію, того й розуміти не варт», повчати тебе, що, мовляв, кому ж і розбивати дійсність грудьми, як не поетам? Це — типова теза «філологічної нації», позбавленої власних політиків, юристів, економістів, журналістів, нарешті, — і доки з цього не відляпаємось, у ХХ-те століття не вступимо.

Тим радісніше відчувати реакцію тої, хай дуже нечисленної, але добірної аудиторії, яка потрапить поцінувати чистий поетичний текст. Соціологічно мій читач — це, наскільки можу судити, вузький прошарок інтелігенції, майже виключно міської (між іншим, із досить високим відсотком технічної). Я з ним «одної крові», тобто я й сама такий читач — безмежно вдячний кожному поетові, котрий нагадує мені, що в нашому брудному й безумному світі ще звучить щемлива нота туги за красою і за свободою духа...

А от щодо референтної групи... Великий біль української культури — те, що звичайно йменують відсутністю критики, але насправді це явище має куди драматичнішу природу. За ним — відсутність виробленого й обов'язкового в кожній розвиненій культурі прошарку «незаангажованих» інтелектуалів, покликаних «задавати інтелектуальний тонус», продукуючи масив оригінальних ідей для широкого культурного обігу. Саме через цю групу — далеко більшою мірою, ніж через художню літературу, — нація звичайно осмислює себе як культурний феномен. Інтелектуалів такого класу в нас одиниці (ну, І.Дзюба, ну, по той бік океану Ю.Шевельов...) — але й вони не становлять власне групи, хай гетерогенного, але середовища, в якому виплавляються певні ціннісні критерії. Тому і в літературі кожен є, відповідно до не найліпшої національної традиції, «сам собі пан», а в нашому з тобою поколінні ще й «сам п'ю,

сам гуляю» — самі про себе навзаєм пишемо, самі себе нашвидкуруч осмислюємо, — безмежно самотницьке покоління, по правді кажучи.

— *Твої прогнози щодо розвитку нашої культури на найближчі п'ять років...*

— Якнайпохмуріші — якщо за цей час не буде напрацьовано бодай благоденний «гумус» у к р а ї н с ь к о ї м а с о в о ї к у л ь т у р и, спроможної, отак вульгарно й неприкрито, приносити бариші! Свого часу Винниченко писав «Сонячну машину» — і вона вибухла фантастичними тиражами! — тому, що Україні «на гвалт» пекла потреба української «читабельної книжки», читива, аналогічного за функцією тому, котрим завалено сьогодні київські книжкові розкладки, — всім цим Чейзам, Хемметам та Жаклін Сюзенн... Отак самісінько нині, через 70 літ, нас бере за горло, і то аж ніяк не фігурально, потреба в касовому українському бойовикові, в «мильнооперовому» вкраїнському телесеріалі з гарненькими актрисами (бажано ще й такими, щоб хоч трохи вміли рухатися в кадрі і вимовляти слова з твердими шиплячими), в українському шоу-бізнесі, якого немає в принципі, як льоду в Сахарі, і неясно, за браком чого — грошей чи уяви... В умовах ринку, надто «дикого», тільки маскульт годен «підперти» звичайно неприбуткове «серйозне» мистецтво. Без нього, маскульту, українська культура елементарно не виживе — ну хіба на правах решток викопного мамонта...

І коли йдеться про літературу, то «нам треба» не «голосу Тараса» — а українського Стівена Кінга, чи Мар'ї Нуровської, чи як там ще йому на ім'я, цьому міжнародному типові висококласного літературного професіонала, який продає свій Божий дар, свій — часто небуденний — хист підступному Мефістофелеві задля лакомства нещасного, задля нікчемних дукачів-побрязкачів — аби ми, такі чисті й непродажні, могли, погордливо від нього відвернувшись, перейти, як люблять казати на своїх вечорах бубабісти, «до справжньої поезії», чи то пак — думати про високе...

Якщо він прийде — я наперед низько йому вклоняюсь.

ЛЬВІВ. КАВА ОПІВНОЧІ*

Тарасові Возняку

Темними, з пахом кошатини сходами, повз сутерени, крізь львівські двори опівнічні, де в місячній зелені враз, упирачим оскалом — Корняктів кружганок,

і кажани й маскарони, впереміж із душами спалених відьом, злітають з дахівок, шурхочуть в невидному небі, звістуючи дощ, —

туди, в сутеренну майстерню, де палить світла́ божевільний художник, якого змагає ночами

м'ясно-червоний огонь

(попервах крізь в'язку сірослизну запону проходять багряні обрубані руки, а далі втискаються скруглені писки жаріючих адом гігантських почвар),

ти, табакерковий чортик, чи вічний студент, чи малий Мефістофель цього кишенькового міста, що випало часу з кишені, — зашерхлі зморшки усмішки на присхлім до кости лиці —

провадиш мене, гудучі безупинно (Гада́мер, Гайдэггер...), крізь морок і мокрість — я знаю, сьогодні мене ще не сплять, — підштовхуєш в плечі, і вже парасолі (і крила, і двері) згорнулися позаду: безумний художник встає нам назустріч і голосом, бляклим, як світло в майстерні, пропонує каву.

Тиша, булькіт у руках каналізації; на піднятих з долу картонах стигне м'ясно-червоний огонь;

я могла би вилетіть звідси крізь комин, але там, мабуть, брудно, — а на мені, кажуть очі художника, темно-гранатова сукня із душного

* Друкується за зб. *Автостоп*. С. 42–44.

оксамиту, тісно шнурована в стані, у золоті китиць, немов театральна куртина, — сідайте, сідайте, нема куди йти.

«...Бо нема куди йти, бо за чорними шибками — дощ, кам'яний лабіринт, що по нім пропетлявши, однак повернетесь в цю саму пивницю, і м'ясно-червоні картони по стінах відкриються вам, як прорубані вікна в істоту речей».

Ти резонер, мій малий Мефістофелю, надто стомлений, щоб зазіхати на душі, засланець без терміну і рішення в це сумне позасвіття без Фавста і Гретхен, — тут наша сила трубчасто стоїть довкруг нас, як сувій манускрипта, але розгорнути, прошити безпростір промінням магічного знака — на це нам щоразу чомусь завмирає рука

(і тоді відчає від неї, як скіпку, — як в анатомії, багрянний обрубок, невидний нікому, окрім божевільного майстра: цей знає — брак чину так само осудний, як і злочинство);

з кутка вибігає пацюк — цитатою з Хвильового.

Ах, поети-митці-хвилозопи безсилим часів і народів, досвітне безсоння! Стіл, що горбатіє в притемку, хтів би для нас станцювати: «Стій!» — кидає йому господар, на ньому-бо — стоси книжок, де є й кілька моїх — тих, які я колись напишу, — і завали офортів: на верхнім у рясно штриховану темінь злітає пронизливе тіло нагої

відьми — по тім, як упала куртина у золоті китиць. Я ще не прощаюся, що ви, чого б я прощалась. Місто там, на горі, на дощі — воно мертве, воно вже минулось, і спізнений дар наш, у ньому нечинний, йому не зарадить; це тільки майстерня відколотим кубом прозорим, підхоплена нуртом, ширяє по водах — мандрівний філософе Льова нічного, малий Мефістофелю, як це надійно, що ми тепер тут!

Fin de siècle, fin de siècle — пазурями дощу по шибках і по типі, і булькають рури, і сохнуть при грубі важкі, понабряклі, неначе од крові, плащі венеційські, на котрих колись нам прийдеться здійснитись у небо невидне, і всі літаки

загальмують в повітрі, щоб дати нам дорогу, мій друже, мій бідний утомлений бісе, —

дорогу до раю.

ПОСТСКРИПТУМ: МОНОЛОГ ПЕРЕКЛАДАЧА ПРО ПОДЗВІН ПОКИНУТИХ ХРАМІВ*

Перекладаючи, неминуче втягуєшся в силове поле авторського стилю й способу думання. «Чому я написала цю книжку?» — рефлектую сама з собою Світлана Алексієвич, перш ніж обрушити на нас увімкнений на повну гучність, і справді-таки всенародний, хор голосів, — запитання, що могло б видатися непотрібно манірним (адже читача, коли він береться до книжки, якнайменше обходять авторські особисті мотиви й принуки — чи ти пишеш, бо тобі болить зуб, чи душа, а чи через те, що борги обсіли, йому, читачеві, однаковісінько), — могло б, кажу, якби не та обставина, що в її чорнобильській хроніці Світлані Алексієвич належить таке само право голосу, як і кожному із записаних нею мовців: вона тут нестак автор у строго-канонічному літературознавчому сенсі терміна, як співавтор, голос із того хору, що ним сама-таки й диригує, бо ж Чорнобиль є так само й її, тепер уже довічним, «екзистенційним страхом», і з-посеред решти жертв її вирізняє — єдино особлива, професійна, людська й жіноча, мужність глянути цьому страху просто в його «великі» (та ще й «багатофасетні»!) очі. Отож чисто «по-перекладацькому» впадаючи авторові в річ, я так само запитую себе: «Чому я переклала цю книжку?» — і відповідь, парадоксальним чином, так само виявляється далеко не тільки «моєю».

Причина перша — еґоїстична: схожа книжка мала б існувати і в нашій, нарівні ж із білоруською враженій Чорнобилем культурі, де, одначе, нікому не стало — не духу навіть, а радше притомности б то, чи що — її написати. Чорнобиль, цей своєрідний цивілізаційний тест на психологічну адекватність (точніше, *неадекватність*!) людини втвореній нею інструментальній реальності, за одним заходом вельми брутально розквитався і з цілим періодом в історії літератури: десятиліттями скніюча в загумінку дисидентської «кухні» без доступу хоч чистого, хоч затруєного, але повітря «знадвору», наша дистрофічна література вже просто нездужала підняти такий предмет. Єдина,

* Друкується за: Світлана Алексієвич. *Чорнобиль: Хроніка майбутнього*. — К.: Факт. 1998. С. 186–194.

жанрово точна (документ! — «факти, і тільки факти», як слушно твердить один із героїв С.Алексієвич) спроба, вчинена зараз «по гарячих слідах», — «Чорнобиль» Ю.Щербака — не виламалась поза межі тогочасної «перебудовчо»-журналістської «докси», а широкого потоку «проза колгоспних підлітків», як іменував був ще Стус наше підрадянське письменство, могла хіба лиш найбездарнішим чином «закучерявити» трагедію, навіть не підозрюючи про її істинний масштаб (що вона, нічтоже сумняшеся, й спробувала була вчинити — вже, щоправда, без жодного суспільного резонансу). В цій кризовій ситуації честь української культури порятували кінодокументалісти, за що їм, ясна річ, належить низенький уклін і од сучасників, і од нащадків, — а однак незаперечно (тут дозволю собі зацитувати недавнє інтерв'ю Сола Беллов, опубліковане в осінньому числі бостонського журналу «Агні»), що «кінематограф і телебачення прив'язують нас до зовнішньої, публічної сторони буття, тимчасом як усе, що вимагає тонших, вкрадливіших підступів до людської душі (і що, додам, і становить неподільну домену літератури. — О.З.), залишається не-передаваним».

С.Алексієвич ризикнула підважити словом власне той темний, неартикульований масив колективного досвіду, що його письменство досі бралось хіба ледь-ледь поялозити, як цукерку язиком, і тут-таки кидало за нестравністю, — причому зробила це з безстрашністю, притаманною саме жінкам (ну й ще, може, медикам...). Така безстрашність не гидає жодними, навіть найбільш «долішніми», фізіологічно-«тварними» сторонами буття, і неவிпадково, до речі, найвідвертішими співрозмовницями авторки виявилися, знов-таки, жінки — чоловіки постали куди «закритішими», «застебнутішими» на «гудзики» встановлених нормативів, і, щойно доходить до особистого — чи то смерті дитини, чи подробиць інтимного життя, — ледь не в одну душу замикаються: «далі говорити не хочу». (Згадую в цьому зв'язку апокаліптичний київський травень 1986-го, болісні й трудні початки нашого визволення від генетичного совкового страху перед владою — під тиском страху куди дужчого, бо метафізичного, страху перед тим, перед чим влада, попри всі її демонічні претензії на тотальність, виявилась безпорадною, породивши в учорашніх безмовних «масах» виразне відчуття, попервах, ошуканости, а відтак гніву: на перших же відкритих партзборах, куди «трудящих» лавами зганялося слухати ЦеКовських «чорнобильських солов'їв», відряджених витьохкувати, як то воно все пречудово, і трохи чи не ліпше, ніж було перед вибухом,

мене вразило, що над залом, у якому абсолютну більшість складали чоловіки — похмуро мовчущі, із спущеними долу очима, — гвалт протесту — перший на моїй пам'яті самостійний голос «мас»! — стояв одностайно високий, верескливий: жіночий, — над чоловіками ще чинна була магія соціальних конвенцій, заведених правил гри: посада, кар'єра, партквиток, «мовчи-язичку-будеш-їсти-кашку», — тоді як жінки, істоти взагалі «природніших», а відтак набагато менше піддатливі ризикові «загратись» до втрати почуття реальності, відповідальність за дітей вивела, цілком на одчай душі, за межі окресленого владою ігрового поля: ось це я й називаю «жіночою мужністю»).

С. Алексієвич, подібно до розбалаканих нею молодих вдів і матерів, відважно вийшла за межі як «совкового», так і «постсовкового» «чорнобильського канону» — тобто як того, котрий велів був дисциплінованим вертолітникам розказувати західному журналістові про п'ять вильотів на реактор денно, але не велів бодай затнутися про наступну імпотенцію в тридцять років, так і звичнішого для нас, хоч і також уже перестарілого, котрий зобов'язує потрясати розсекреченими інструкціями та звинуваченнями в геноциді. С. Алексієвич взагалі воліє утримуватись від прямої мови, від класичної постави наратора як посередника між героями й читачем, із правом на оцінні коментарі, — вона щиро й нелукаво відмовляється від претензії на «власну правду», яка «редагувала» б часткові «правди» героїв, і розпитує їх зовсім не на те, аби дістати потвердження власній думці, як то заведено «по-соцреалістичному», а єдино на те, щоб почути відповідь, якої сама не має (тим-то, до речі, вони й довіряються їй у сповідях так беззастережно!). Щойно по прочитанню цілої книжки з окремих «монологів»-мікронovel, як із шматочків смальти, складається різьблене широке мозаїчне панно білоруського суспільства в його, сказати б, «поперечному розтині» — метод, якщо міряти занудно точною хрестоматійною міркою, не літератора, радше історика (є в сучасній історіографії така школа — «молекулярної історії», є й дослідження, здійснені в цьому напрямі, — наприклад, Другої світової війни у Франції), але ж Світлана Алексієвич — як, задовго перед нею, О. Солженіцин, і В. Шаламов, і Т. Боровський, і маленька Анна Франк, і багато, багато інших уславлених авторів «музики після Освенціма», — має до діла з реальністю, котра авторську уяву не подразнює, як за часів тих-таки «Чехова й Толстого», своєю «сирою», «напівфабрикатною» фактурою, не спонукає добудовувати, «дотягати» її до цілісної естетичної «завершонки», а якраз навпаки — побиває й приголомшує так, що

перед її, реальності, лицем найбурхливішій уяві тільки й застається — якомога чесніше, «дзеркальніше» відбивати «часткові правди». Можливо, в ХХ-му столітті класична «література домислу» взагалі вичерпала свої повноваження — в кожному разі, незаперечно, що ХХІ-му ми залишаємо куди більше «неперетравленого», неокультуреного матеріалу для осмислення, аніж незаповнених «люзів» для фантазування. І тут відкривається нова загроза — що, вжахнувшись перед таким несподвижним спадком, перевантажена людська психіка врешті-решт відмовиться не лише фантазувати, а й, гай-гай, осмислювати, вдовольнившись натомість, як ото в «Світі новім, дерзновеннім» О.Гакслі, наркотично-заспокійливою жуйкою в душі «мильно-оперових» казочок, і я особисто не бачу іншого способу запобігти подібній — цілком імовірній! — лоботомізації грядущих поколінь, окрім як лишати їм ось такі, як у С.Алексієвич, — гранично оголені, очищені від будь-яких, кажучи мовою харчових етикеток, «штучних домішок», свідчення про наш час.

Одне слово: нема свого хліба — позичу в сусіда. Я переклала цю книжку тому, що сама подібної не написала, і навряд чи коли напишу, і не бачу, щоб хтось в Україні написав — принаймні в близько-осяжному майбутньому.

Але є й інша причина — і не менш поважна: перефразовуючи вже трохи нами призабутого «агітатора, горлана, главаря», її можна визначити як «борг Білорусі» — почуття, знайоме, либонь, кожному українському інтелігентові. Це щось більше, ніж добре знане криміналістам «братство співкамерників» (дарма що наша з білорусами «камера» простягалася в часі не на одне століття, чи не від доби Великого Князівства Литовського почавши), і, на архетипальному рівні, ближче до казки «про бідного та багатого брата»: переходячи через ті самісінькі форми винародовлення, а в нашому столітті — етноциду, лінгвоциду, і нарешті, з Чорнобилем, — таки ж, нікуди не дінешся, геноциду, — ми, на перевалі віків, опинилися з Білоруссю вже не просто в різних «вагонах» того самого поїзда, а — в різних історичних вимірах («чи надовго, брате», як саркастично коментувала подібну ситуацію Лесина Кассандра, — то вже інше питання, до справи наразі не дотичне: зрозуміло ж, доки нас не застраховано рішучим «реформаторським» ривком від приходу до влади якогонебудь «українського Лукашенка», білоруська модель для нас не тільки приклад умовного способу історії — «ось що *могло б* свого часу бути й з нами», — а й якнайбезпосередніша пересторога — «ось що

з нами ще *може* статися»). А одначе радикально нове для української свідомости відчуття власної, порівняно з найближчим сусідом, «фортунности», «благополучности» неминуче диктує сумлінню й нові категоричні імперативи, і пекуче соромно сьогодні натикатись, приміром, у книжці С. Алексієвич на бовкнуту кимось фразу, принесену з недоброї пам'яті 1986-го: «*к счастью*, ветер дул не на Киев», — в підтексті це означало: на Гомель, Могильов і Мінськ, наше «щастя» дорівнювалося чийійсь смерті, наші перелякані прокуратори, що в той рік остаточно й безповоротно стратили в очах народу будь-яку ауру легітимности й невдовзі таки зметені були, їхнім власним сленгом висловлюючись, «на смітник історії», для когось слугували об'єктом заздрости — вже тим, що «повзали в Кремлі навколішки», випрохуючи порятунку! Страшно вимовити, але скидається на те, що коли для нас Чорнобиль обернувся фіналом радянської історії, то для білорусів — чимось на кшталт фіналу історії взагалі (вражає покірна тональність постійних балачок героїв про близьку смерть, однакова, що в дітей, що в дорослих): зосталось і далі по-советськи безмовне «населення», понад чверть якого живе (точніше, потрошку конає) на зараженій території (в умовах «лабораторного експерименту»), населення, що на очах у цілого світу повільно йде під воду — сумною слов'янською Атлантидою, загубленим шансом людства дізнатися про себе щось унікальне, єдино-неповторне, щось, що призначено було сказати, за Гегелем, «у драмі світового духа» тільки цьому, й ніякому іншому народові, — а ми, для кого ця трагедія, либонь, найвразливіша, у якомусь метафоричному сенсі й далі бубонимо, скрушно похитуючи головою на вид мінських «ходинок» у себе на телеекрані: на щастя, вітер не на Київ...

Самоприсипляння — небезпечна пугука, згадаймо Джона Донна: по кому б не лунав подзвін, він завжди по тобі, — і я рада, що це збагнули в Швеції й Німеччині, де вже вийшли друком переклади «Хроніки майбутнього» (і навіть отримали премію німецьких книжкових ярмарків «За європейське взаєморозуміння»), і у Франції та геть далеких од місця дії Сполучених Штатах, де книжка нині готується до публікації, — рада, що основні уроки Чорнобиля, так нещадно наочно потверджені дослідженням С. Алексієвич, — уроки, на позір начебто й простісінькі (наче Десять Заповідей, на розуміння котрих, проте, не кожному вистачає прожитого життя): що людство — єдине, поверх усіх споруджених ним усередині себе кордонів, і єдине не лише в собі, а й з усім живим на планеті (привіт од Вернадського, Тейяра де

Шардена та іже з ними!), — ці уроки таки, відай, не пропадуть намарне. Коли абстракція прибирає подобу покинутої в зоні суки зі щенятами, яка в мить перед пострілом дивиться в вічі людині з рушницею, вона, що не кажить, перестає бути абстракцією, і вам уже не позбутися відчуття, наче в ту суку ви стріляли саморуч — ви, ви, гомо сапієнсе, не озирайтеся! — і коли вмираюча од лейкемії дівчинка з моторошною яснозорістю старої відунки спокійно каже: «Ми помremo, і нас забудуть», — мені також важко уявити людину, яка б хоч на мить не почувалася кровно винуватою перед пам'яттю тої дитини. Найтяжче, однак, інше. Із записаних Світланою Алексієвич монологів її земляків поступово хоч-не-хоч складається враження, ніби чи не в такій-от функції — власною смертю послужити глобальним уроком, — вони починають вбачати свій, нарешті віднайдений, національний приділ, своєрідну «всесвітньо-історичну місію» Білорусі. В істоті тут та сама, згадана одним із героїв, туга безсловесного статиста, що на нього обернено цілий народ, «за роллю» — за реплікою цим разом у «драмі світового духа», хай би ту репліку кинуту і з даху палаючого реактора чи з глибини «місячного ландшафту»: несвідомий протест проти совкової нівелюючої заглади, проти потоплення в морі тоталітарного «ми», однак усе ще *без* відчуття власної неповторної вартості — цим разом родової, духовно-культурної (а в такому випадку потоптану колективну гідність нестак-то важко загодити — ну хоч би й кандидатурою «свого», «простого білоруського хлопця» на посаду «правителя всея Русі»: амбіція кріпацьких бунтів рідко ж коли сягала далі висунення в монархи самозванця з власних лав)... І боляче сьогодні читати на касеті мінського рок-гурту «Новає неба» — речника дуже молодой й дуже субтильно-інтелігентської національної культури, — на місці традиційної подяки спонсорам, гірко-розпачливий чи то жарт, чи то зойк: «Особлива подяка білоруському народові за наслідки всіх референдумів», — та навряд чи цей саркастичний випад і досягне адресата, в того-бо наразі, гай-гай, зовсім інші кумири...

Вельми характерно, що й книжку С. Алексієвич в оригіналі написано по-російськи — точніше, тим безликим, граматично правильним колоніальним «ньюспіком», який доценту затирає будь-які індивідуальні прикмети мовця, — написано, сказати б, «думками», а не власне-мовленням, «про що», а не «як». У перекладі я спробувала, скільки змога, «підреставрувати» мовні «автопортрети» персонажів, орієнтуючись переважно на їхні українські лінгвосоціальні відповідники — від діалекту бабусь-поліщучок та завчено-«правильної»

мови містечкових «еліт» до міського суржику й професійно-плинної інтелігентської «літературщини», — не треба бути літератором, аби розуміти, що в таких «маленьких radoшах» і криється головна чуттєва втіха письменницької праці, тож я, ніяк не в змозі втямити, чом це відмовила собі в них С. Алексієвич, не зберігши в запису бодай автентичної селянської «трасянки», потелефонувала їй із цим питанням до Мінська — і почула у відповідь, що ніяких соціолектів, ані навіть діалектів у догоряючій, як скіпка, сучасній білоруській мові вже не існує — де про таку розкіш мріяти! — що отим самим однаковим, блідим і безбарвним «президентським» «ньюспіком» і розмовляє майже ціла країна — країна, в якій наклад рідномовної книжки міг би скласти вже щонайвище п'ятсот примірників, тобто те, що американці звуть «бульк у Пасифіку»: «по-своєму» (хоча — де воно, те «свое»? що «свого» може zostаватися по тотальному вивласненню-колективізації?) «Хроніка» просто не була би прочитана...

І згадалась мені одна з героїнь книжки, безслідно загублена «в чужому світі» німа торбуля Анна Сушко, котру марно розшуковують вивезені з зони односельці за головною прикметою — коли їй болить, вона «пісню заводить», що означає — скімлить без слів, як поранене звіря, — самим голосом. Оце, либонь, і є той найавтентичніший «власний голос», що zostався загубленому на перехресних кресах імперій народові, який віками од щедрот своїх на всі боки роздаровував сусідам найбільших титанів слова: тим — Міцкевича, тим — Достоевського, не згадуючи вже про новіших «литовських поляків» (властиво, сполонізованих білорусів, що, від Радзивіллів почавши, йменували були себе «поляками білоруського кореня» — аналог наших галицьких *gente Rutheni, natione Poloni*) — ну хоча б Ч. Мілоша й Т. Конвіцького (та й нам, чого гріха таїти, дешиця з братнього столу перепала — сам тільки А. Кримський чого варт!), — це, щоб не сягати глибше в тьму середньовіччя, в добу бароко — хто вже тепер розгледить, що там було «на вході»? А «на виході» — Анна Сушко, «німа змалечку, шістдесят год, грамоти не вчилася», тому скаржитись — «без слів, самим голосом: а-а-а...».

Цей голос звучить мені в уш, як музичний супровід до цілої книжки. Власне, книжка і є спробою розшифрувати цей голос. Я переклала її тому, що завинила перед Анною Сушко — за Кримського, за Достоевського, за Міцкевича, за Мілоша, і список цей можна продовжувати до нескінченности...

...І, наостанці, трохи особистого. В студентські роки, на початку вісімдесятих, ми з друзями плавали на байдарках по білоруській

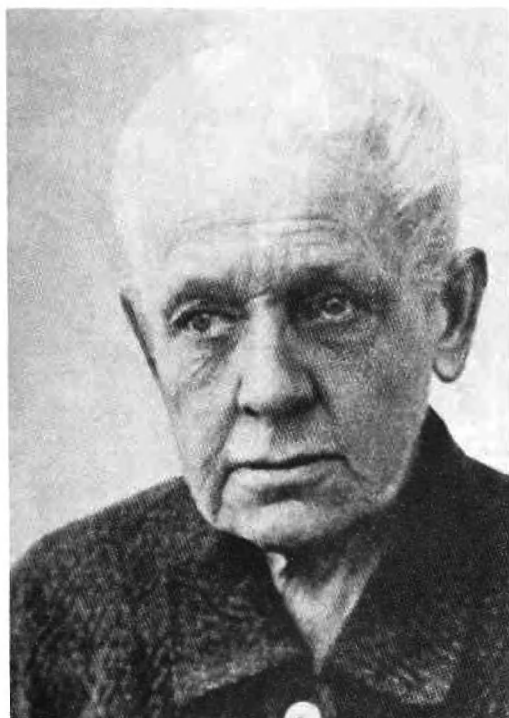
Півночі — від Мяделя до Браславських озер, отож ближче до іншої атомної з тих, якими, мов загнаного звіра червоними прапорцями, звідусюди обложено Білорусь, — Ігналінської. Місця здавалися заповідними — озера, болота, ліси, первозданна, сонно зітхаюча з туману незрозумілими звуками, як перед шостим днем творення, тиша, і сливе тижнями поспіль — жодної душі на очі, хіба вряди-годи гирилиця чорних рублених лазень при березі викаже ймовірну близькість села, та ще на островах траплялися покинуті церкви — старосвітські, дерев'яні, барокові, куди прихожани мусили припливати в неділю човнами, — точніше, то були костьоли, бо в одному я підбрала на хорах кілька залуб'янілих вижовклих аркушів із нотного альбому органіста — «Ave Maria», «Te Deum»... Ті аркуші й досі в мене є — єдина моя матеріальна пам'ятка про таємничий народ, який колись був заселяв ту землю (човни із святочно вбраними селянами на поверхні озера, церковний дзвін і органне «Te Deum» з туману — щось, невиразно знайоме з романів Короткевича...), — народ, якого мені так і не пощастило побачити наяву.

А тимчасом присутність людини в тому пустинному ландшафті була настійною й повсюдною, хоч і вельми специфічною: серед дрімучих хашів зненацька виринала широченька просіка, змережана гусеницями танків і слідами бетеерівських коліс, на відкритому обрії потворно стриміли радіолокаційні вишки, а якось надвечір, щойно ми стали табором і розклали багаття, мезозойські чагарі підліску затріщали і, замість лося чи дикого кабана, як можна б сподіватися, з них вигулькнув молодий капітан казна-яких військ у плащ-палатці, преспокійно, мов на міському проспекті в годину пік, спитав: «Ребята, закурить не найдьотца?» — й, закуривши, підкреслено недбало, майже меланхолійно, поцікавивсь, як довго ми тут, взагалі кажучи, зібралися стояти? (Здається, ми зараз же, наполохані, й ушилися, навіть не повечерявши.) Все це, повторюю, було років за три до Чорнобиля — а «зона» вже була там, і відчуття краю, звідки мешканці подалися кудись на безвість, відступивши його припелюстям на бетеерах, знайоме мені — звідти. Недобрий то, далебі, знак — коли народ покидає свої храми...

Це я до того, що майбутнє — воно, в певному сенсі, повсякчас із нами, тепер і тут. Може, це взагалі всього лиш та укрита, «погашена» частина теперішньої, якої ми не вміємо до пуття розгледіти, а відтак негодні й відвернути. Тож придивляймося пильніше — поки ще є час. Поки ще можна розчути подзвін з туману...

1

2

3

4

5

6

...що пробає красне літечко, повітря холода...
лібов, що він... коли не помилявся, тех мая більшому проблему з
оком, а такі й далі... тварини про рослин. А...
що Вам такі розмокут... учків і учок. Якоу
охоти слати своїм
мій...
ши...

19 жовтня '96

Дорога Оксано
намагаюся побити
англійську/ передко
ховних прикомських з
плавником, але мій
побував і дже був у
від нормального від

Давати Вам
уї вже майже ві
не може. у Міла
його розклад дн
на зорієнтувати
привезено мертв
фресок Тьєполо,
годинку на Віче
Бергамо, це все
але -- сиди і н
Я дуже звор
туна, але Бурячка
гармонії стилю. Та
так не так

Дорога Оксано,

Думаю, що Ви возклали вінок із блакиттю й жовтучкою на труну
великого Карла / все таки чверть століття воював з великим Петром, хм,
а це не жарт, і вже Ваші закоблукі показть у темряву київських
ночей, як вони відлунували в т у сферстичну піч, коли ми зай без-
чально викинули з нашоу/ненашдоу машини саму й беззахисну.
Слава моя нам'ять доносити мене, то лесь ції осені би ма-те опинити
ся на близьких до менеперекрестях меридіанів і паралель, - але вола
- цього вона наконосить.

А тимчасом мені активно треба, щоб хтось розумний - Господи, як
мало на світі розумних і яка безметна панує глумота - доо хтось,
кажу я, розумний потішив мене і запобіг самознищення і простого
тому й пишу поза чергою - в інтересах самозбереження і простого
самовиживання.

Тож і хочу нагадати про своє існування, зокрема тих серйозних
ляпасів, до ним я мав улягти - і де? - в моїй рідному місті,
і під чийм проводом? - видатних мужів вітчизняної науки і
культури.

Тож пригадть хоч би з гумовитирно метою. Бо є тут не тільки
всілякі "аціоналені" ммі, а - і Петро Досвідський.
Тимчасом, ~~тож~~ до нашоу "у пучі" як захоту хочу подати, що Ва-
шого опуса я прочитав. З великим захвтом. Але, і ВАГОМІМ /досв/
це слово і вважалі такі слова/ запероченнями. Давість із них
відкладає в надію на зустріч /тут, бо в Київях вже ніколи не
буду/. Склад я їх цілий список. А покищо тільки один зупиніть су-
розний, а один - бібліографічна біда.

Серйозний /так я думаю/. доо не розити з мн ченя такого собі
Канта. Бо Ви філософ, - а він - як з якого боку, він не тівав до
адапційок бігав, і сивуку хавівав до зелених лопів, аї сив
собі перечив, і то з року на рік, а часом і від хавірки до хав-
ринки, хоч би така хавірка я хотувала йому /але не деслою ро-
ків Кан-Імліку... Ціробіці на Інтернет євент.

Бібліографічне. Ваш покірний слуга не одну статтю про Шевченка
написав, хоч ви прецікво покрядаї, а це не одну. Ціробіці
я думаю, що ви і коди, ані в "деєские" годі не цинувал як своїх
Котиревського, як Ви пишете. Дивіться Сучасність, 1989, 2,
і гадаю, що я Вас легко переконал, а за сво- довго р жарне
тита не один аркуш наперу перемавав. Не тільки третинник, хоч
і за часть Вам і хвала, до тої пригуді.

Ну, от, до Ваших до нас захот я додав пару децень. Оже ченя не
лєста-га-рольда, а там і персонально. Світло - прєстою зелєно.
Автостопа принають.

Норм.

Mr George V Shevelov
30 Claremont Ave # 12
New York NY 10027-6824

AEROGRAMME • VIA AIRMAIL • PAR AVION
001 37 6000

Нового сор...
у того...
чорами моли
ку мизиву.
зальність в
білорусями.
а Шевч...
-- аде чи с в о

через
/шведо/
аржені
ного не
міділені
укарськ

А ви такі...
укарськ

A Special Issue

1992

\$8.00

Partisan Review | 4

Intellectuals
and Social Change
in Central
and Eastern Europe

Vassily Aksyonov
Stanislaw Baranczak
Saul Bellow
Joseph Brodsky
Lynne Cheney
Blaga Dimitrova
Slavenka Drakulic
Ralph Ellison
H. M. Enzensberger
Victor Erlich
Donald Fanger
Valery Golofast
Michael Heim
Ivan Klima
George Konrad
Eda Kriseová
Edith Kurzweil
Walter Laqueur
Francis Lawrence

Doris Lessing
Jakov Lind
Richard Lourie
Norman Manea
Adam Michnik
Mircea Mihaies
Czeslaw Milosz
Sidney Monas
William Phillips
Richard Pipes
Charles Russell
Norman Samuels
Susan Sontag
Vladimir Tismaneanu
Tatyana Tolstaya
Dubrovka Ugresic
Oksana Zabuzhko
Adam Zagajewski

9

10

Three-scholar panel honors eminent linguist and critic's 85th

by Andriy Wynnycyk

NEW YORK — On May 6, the Harriman Institute's Ukrainian Studies Program at Columbia University wrapped up its official proceedings for the 1993-1994 academic year with an 85th anniversary tribute to George Y. Shevelov, professor emeritus.

The day's events began in the Lindsay Rodgers Room of the International Affairs Building, where Prof. Mark van Hagen formally introduced the celebrant. Born in Lomzha, Poland, on December 17, 1908, Yuriy Shevelov graduated from Kharkiv University in 1939, lecturing there in Slavic linguistics until 1943. He emigrated to Germany, taught and studied at the Ukrainian Free University in Munich, and received his doctorate there in 1949.

Continuing on to the U.S., he served as a lecturer in Russian and Ukrainian at Harvard University (1952-1954). He was then accepted to the faculty of Columbia University, where he was an associate professor (1954-1958) and full professor (1957-1977) of Slavic philology and linguistics. He also taught at the University of Stockholm.

However, Prof. Shevelov is known in the Ukrainian community primarily for his efforts as the foremost literary critic in the diaspora, and a prolific editor of serials, books and such influential journals as *Arka* (1947-1948) and *Suchasnist* (1978-1987).

Three panelists then gave presentations that were inspired, in varying degrees, by the work of Prof. Shevelov.

Dr. Michael Flier, the Aleksander Potchyn Professor of Ukrainian Philology at Harvard University, led off with a talk titled "The Ukrainian Phenomenon: 'I' Hidden in Plain View." Prof. Flier gave the audience a witty introduction to basic linguistics, but skirted the issue of Prof. Shevelov's scholarly polemics with those who would deny Ukrainian its own niche in the family of languages.

In response to a question posed after the talk, Prof. Flier said he differs from Prof. Shevelov's view of the original linguistic landscape from which the eastern Slavic languages emerged. "You can almost divide it up in any number of ways," Prof. Flier said, "depending on what you choose as your criteria." Prof. Flier then explained that he favored the theory that present-day eastern Slavic languages evolved from a single common language, while Prof. Shevelov posited the existence of five distinct groups as a point of departure.

Prof. Flier added that it was very convenient for Soviet linguists to refer to ancient Slavic languages as ancient Russian, since the actual name was "drevno-Ruskiye yazyky" (ancient Rus' languages). "Of course, I disagree with that, as he does," the Harvardian added, "but that still begs the issue of what distinct dialects were, and what [distinct] languages were."

As Prof. Shevelov is wont to point out, linguistics is his profession, and literary criticism, his hobby, but that day his hobby won out, since two discussions assessed his contributions in that area.

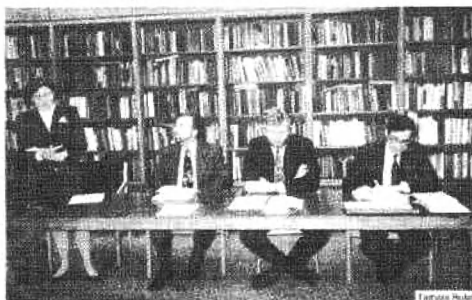
In her presentation, titled "Yuriy Shevelov and the Theoretical Discourse of MUR," Dr. Solomeya Pavlyshyn, research associate of the Ukrainian Academy of Sciences Institute of Literature and a visiting scholar at the Harvard Ukrainian Research Institute, provided a "Ukrainian-eye-view" of the short-lived but widely influential post-war organization of artists, writers and critics, MUR (Myistytskyi Ukrayinskyi Rukh, or Ukrainian Art Movement), highlighting

the central role Prof. Shevelov played in it, having adopted a variety of pseudonyms, the most notable of which was Yuriy Sherekh.

The Kyivian scholar set the scene of the late 1940s, in which the displaced writers and artists faced privation and a new freedom in Western Europe, although it was a freedom, Sherekh wrote, that few were brave enough to face. Modernity, which the critic championed, was frightening to those who were pining to return to "the earth." Dr. Pavlyshyn pointed out, Europe was all around them, and MUR served as the focus of the debate whether or not to be accepted by it. Sherekh's position was that Europe could not be won by copying it, but by impressing it.

Dr. Pavlyshyn said that Theodore W. Adorno's adage that "it goes without saying" that nothing in art goes without saying, was most appropriate for Sherekh's restless activity during this period. She outlined the critic's calls for renewal rather than modernization of the old, his exhortations for Ukrainians to strive for high art, his confrontations with the militant purveyors of nationalist orthodoxy, his laments about "how catastrophically thin our literary world is," his struggles against "the incurable disease of provincialism."

In conclusion, she conjured a vivid portrait of Prof. Shevelov of the immedi-

Dr. Solomeya Pavlyshyn speaks at celebratory conference honoring Prof. Yuriy Shevelov. Seated are (from left) fellow panelist Prof. Michael Flier of Harvard University, Columbia's Prof. Mark van Hagen, moderator; and Prof. Marko Pavlyshyn, Monash University, panelist.

ate post-war period as a critic with an ironic smile. "a Baudelairean dandy" always ready with something to express the idea in question within a literary work.

Marko Pavlyshyn, the Mykola Zerov Professor of Ukrainian Literature at Monash University in Australia and a visiting lecturer in Ukrainian at the University of Toronto this past academic

year, was next. His talk, titled "Towards a Culture Suitable for Adults: The Literary Criticism of Yuriy Sherekh," treated Prof. Shevelov's critical output as a whole, remarking on his style and approach over the years.

Prof. Pavlyshyn's point of departure in his appreciation of Shevelov-Sherekh's

(Continued on page 20)

Shevelov's eloquent pessimism graces banquet

by Andriy Wynnycyk

NEW YORK — The 85th anniversary tribute to Prof. Emeritus George Y. Shevelov held on May 6 was a joint effort of the Harriman Institute at Columbia University, the Harvard Ukrainian Research Institute and the Ukrainian Academy of Sciences in the U.S. The day's celebrations included an early evening banquet for the honoree at Columbia University's Faculty House.

Following the meal, Prof. Alexander Motyl led off with a toast to the celebrant. Prof. Robert Belknap, a former student of Prof. Shevelov and now the head of Columbia's Slavic department, followed with a tribute.

At the outset, he said that Ukrainian culture is a curious phenomenon — a transatlantic culture, dislocated in time and place, and noted that Prof. Shevelov has been a facet of its existence as such and proof that it flourished in the diaspora at a time when it was difficult for it to do so in Ukraine.

Prof. Belknap then proceeded through a litany of praise: Prof. Shevelov's contributions to American understanding of the Slavic world have been enormous — both as a synthesizer of what is known and as a guide to what should be known; he trained generations of scholars and was one of the greatest masters of teaching he had ever encountered. At Columbia, Prof. Shevelov produced a number of people who are now master linguists. Others became medievalists, arriving at an understanding of that world by way of the language of the period, a door he held open for them.

One of the celebrant's most singular skills, said his colleague self-deprecatingly, is "the ability to teach people of innate incompetence."

Prof. Belknap also marveled at the breadth of Prof. Shevelov's involvement in the culture of the world, a man with a finger on the pulse of one of its epicenters, New York City. The Slavist confided that the celebrant's encyclopedic knowledge of art, galleries and private collections led him to ask why the latter didn't teach art. "That's special, that's mine," came the reply.

Prof. Motyl then shared "a political scientist's" reminiscence of how, during his mentorship at the Project Research Corp., he witnessed how Prof. Shevelov, in his tenure as editor of *Suchasnist*, managed to transform "an anonymous mass envelope of papers" into a journal of consistent excellence that transformed its readership.

The celebrant then addressed the assembly, beginning with a word of thanks to Prof. Belknap for the latter's support during "a critical hour in my life," a cryptic gesture of gratitude Prof. Shevelov suggested would be deciphered "once my memoirs are published."

He traced his pre- to post-war journey from Kharkiv to Kyiv, to L'viv, to the Lomzha region, to Slovakia, to Germany, to Sweden and then to the U.S., during which he was accompa-

nied by his mother, who was then "at approximately the same age I am now." Prof. Shevelov reflected poignantly that "my mother was somewhat like a satyrone — she would allow herself to be led on a train and be sent in any direction" that her son decided to take through the cluttered European terrain.

He then quipped, "I find myself in a very similar situation. They say it's my 85th anniversary [it actually passed in December], and I say 'OK, you know better.'"

Sixty years ago, he continued, when he read books, he read them as permanent texts that would always be read. But everything changed — very little remains of what was important in his youth. In those days, everybody was proud to be able to quote Eichengram or Spengler.

In the succeeding period of Bakhtin, Hodgegger and Sartre, those authors who seemed to be destined for eternity simply fell out of fashion. Similarly, Jacques Derrida, Roland Barthes, Umberto Eco and others are pushing their predecessors into obscurity, he noted.

Prof. Shevelov confided that when he looks at his own considerable personal library, he sees that less than half of them will be read any more. "Nobody will remember them. Books die like people die," he said.

Blown along by fashion from one literary or cultural phase to another, Prof. Shevelov opined, the preceding does not enter into the general consciousness, but is simply replaced and forgotten. New arrivals on the scene are not given a new name, but are simply referred to by an older tag, with the prefix "post-," which is itself compounded into "post-post" and triple "post-." As a result, the quality of a thing is not pre-

(Continued on page 24)

After the conference, Harvard's Prof. Ihor Shevchenko (left) and Dr. Eugene Fedorenko (right) of the Ukrainian Educational Council in the U.S. congratulate the celebrant.

12

13

14

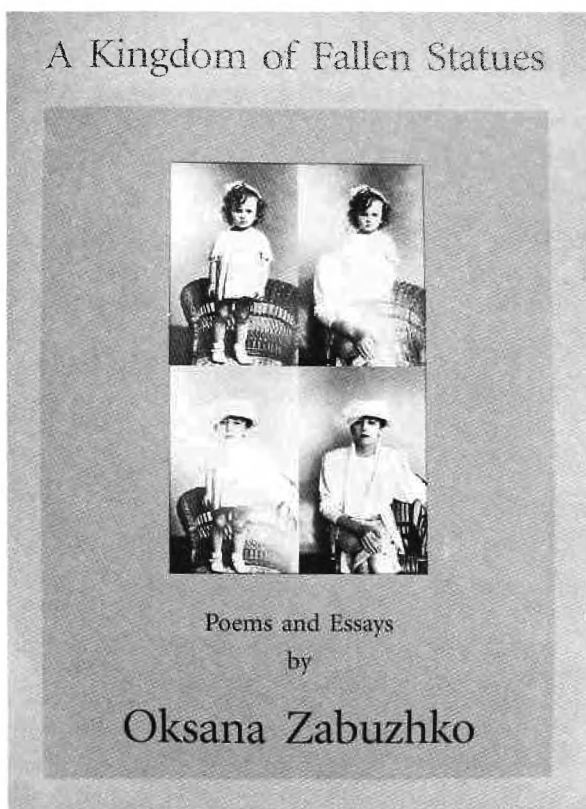

15

16

17

18

19

Юрій Шевельов

ТРАДИЦІЯ І НОВАТОРСТВО
В ЛЕКСИЦІ І СТИЛІСТИЦІ
І.П.КОТЛЯРЕВСЬКОГО

ЮРІЙ
ШЕРЕХ

ПОЗА КНИЖКАМИ І З КНИЖОК

УКРАЇНЬКА
МОДЕРНА
ЛІТЕРАТУРА

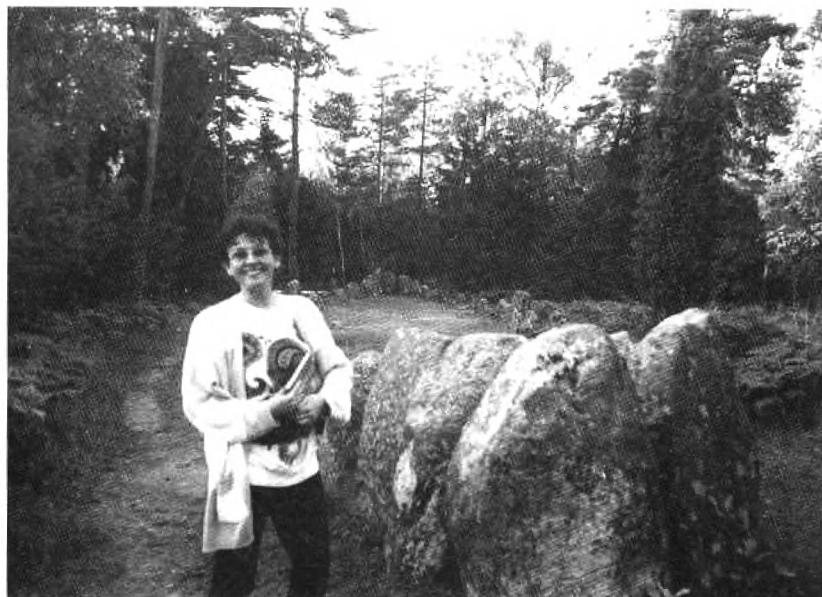
Юрій Володимирович
ШЕВЕЛЬОВ
(Юрій Шерех)

Матеріали до бібліографії

22

23

Оксано,
пройде красне літчко, повість холода", і б'ємось втупавий
помилялося, теж мав більмову проблему з
про тварин, про рослин, ач сподівалося,
попонується до Давид

З вітти знос

Дорога Оксано,
Кімька стрілок через Форм-
Дем був Їорик, тини серп

А під снігом Їорик збергся
б краше. Тепер у Києві сніг. Краше
зберіжених. Як зово?

Ваше до ш.

А тим часом мої хари
могдів'яностоліття
якіт'я, хоч і ніяк
диференціальна
навіть пам'яті про них.
Крім дівч, а ще д
"автостопі" воно гір
то знають - або впр
на Вашого Шевченка
Діброва у Сучності
якби він трохи менше
в втім у цьому «числ
речей. Я обдувався і
льця, на Павлюка. С
тряс /чи потрусил/ а
же буде справді добр
струху, скруху.
Дякую за їхВор
курсів спраа. Покино
обкладник-арства.
світкування чимраз
надію і любови і м
Тепер про дрібні
реакції точнісінько
частини я так не
крайсіс, який ві
диз. вище "Гамлек
геньба. І з мого
на Сопійську дзв
стям". А що на це
нації.
у Їорку во
дія розпановуєт
моче і Вашого.
суцільні японці
стане школадні
рихану. багани
І завершени
оці нашого
демком. Оце
Міоляно

моу д
чи набрав
му. Але так
станови, ти по
стення" так
Одне са
ки? У цю
Автор мо
З - не
І який
не прієм
чу.
як буда
потрап
мж.
в друг
частин
б рах
сьог
живої
мивіть
або хоч
Рокочені
інтелектуальних
зайован

будівлями не
толерантність, то
місто Н і про найм
у чергу наведеного Іараса Гр. /не Гунцки
ті Вам завжди раді.
Ваше до ш.

А ви такі...
А ви такі...
А ви такі...

Оксано,
ким пер хм...
гидю, бо не в
історію, як по мені
створено авто
ктеру - тан
навнос

Дорога Оксано,
мерсі за
масляно втік
відпочиває пер
ховичеві. Друга
важкофінансу аме
очищення з попер
тично, що і
ду слухи
ом і на
Курч у
довід
е в
то бо
занад
байко
тако:
визначив історію
бу ківських
доли ми їм без-
ззахисну.
ниги мають спина
тралеса, - але коли
и - Господи, на
опа - до хтось,
чим виклада.
сєнія і простого
соч
78
так

стаття про Шевченка
не одну. праміром
" не мавував як своїх
кошість, 1989, 91.
сво. довго і жаріе
ільки тритомничок, хоч
у дещо. Оже чекаю на
гдо - чисто видене.
до Ваших д
гд-розька, в
стостокі прієднєт.
до Ваших д
гд-розька, в
стостокі прієднєт.
до Ваших д
гд-розька, в
стостокі прієднєт.

25

26

Іменний покажчик

А

- Абліцов Віталій 94, 100, 231
Аксьонов Василій 449, 461
Акутагава Рюноске 270
Алексієвич Світлана 114, 179, 181, 217, 221, 254, 258, 261, 473–479, 500
Алепський Павло 450
Альтбауер Моше 389
Анакреонт 265
Андерс Владислав 224
Андропов Юрій 196
Андрухович Юрій 43, 44, 74, 92, 96, 99, 104, 105, 121, 127, 139, 161, 165, 170, 171, 174, 187, 193–195, 215, 222, 223, 241, 242, 269, 284, 466
Андрусяк Іван 215
Анненський Інокентій 153
Антоніч Богдан-Ігор 13, 20
Антонович Михайло 336
Аплаксіна Олександра 281
Апулей 78, 80–81
Арендт Ганна 209
Ауезов Мухтар 231
Афанасьєв Юрій 460
Ахманова Ольга 375, 387
Ахматова Анна 122, 286, 289
Ахметелі Сандро 288, 445

Б

- Бажан Микола 54, 445
Бажанський Михайло 409, 410
Бальзак Оноре де 91

Баранник Дмитро 440
Барка Василь 82, 409
Барра Дженнаро 263
Барт Ролан 466
Баум Френк 93
Бачинська-Донцова Марія 413
Баш Яків 285
Бейліс Менахем Мендель 225
Беккет Семюель 158
Белоу Сол 449
Беме Якоб 126, 355
Бенеш Едвард 260
Бергман Інгмар 12, 271
Бердиховська Богумила 22, 100, 191
Беринда Памво 427
Белій Андрій 153
Біленко Всеволод 344, 348
Білецький Олександр 35, 322
Білінський Ярослав 60
Білодід Іван 17, 101, 159, 259, 368, 375–384, 387, 389, 399, 400, 401, 440, 442
Білокінь Сергій 91, 93
Білокур Катерина 255
Білоцерківець Наталка 455
Бірінбавм Генрик (Хенрік) 388, 396, 397, 399, 447
Блок Олександр 412
Богачевська (Хом'як) Марта 108, 110
Бодров Сергій 145
Божик Юрій 434
Бойкович Волтер 74, 499
Бойтар Енді 59
Бойчук Богдан 25, 27, 66, 135, 167, 169, 456
Большаков Леонід 65
Бондар Андрій 200
Бондар-Терещенко Ігор 310, 312
Боннер Олена 460
Бонфуа Ів 468
Боплан Гійом де 450
Боровиковський Левко 418
Боровський Тадеуш 475
Бородін Василь 155, 157, 159
Бредбері Рей 288, 454
Брежнев Леонід 462
Брехт Бертольд 445
Бриних Михайло 174
Бродський Йосиф 89, 156, 158, 208, 211, 255, 258–261, 308, 449, 463, 468
Брюсов Валерій 144
Брюховецький В'ячеслав 139, 142
Буковський Володимир 460
Булаховський Леонід 35, 225, 226, 322, 323, 372, 376, 378, 398–400
Булгаков Валерій 303
Булгаков Михайл 200, 222
Бунін Іван 311, 312

Бурячок Андрій 206, 209, 215, 216, 223, 234, 250, 285, 289
Бухарін Ніколай 400
Буш Дж.-молодший 145, 308

В

Вавржінек Володимир 401, 402
Вагнер Ріхард 334, 337, 383
Вайнтрауб Віктор 223–225, 354, 371, 374, 386
Вакуленко Сергій 40, 50, 256
Валявко Ірина 38, 123, 125, 126, 204, 212, 226
Варварук Ларрі 246
Васильченко Степан 121, 250
Ватт Джеймс 306
Ващук Роман 434
Векслер Пол 395
Вергилій 78
Ветухів Михайло 428, 429, 431
Вертінскій Александр 312
Винницький Анатрій 434
Винниченко Володимир 125, 127, 430, 458, 470
Виноградов Віктор 376
Вишенський Іван 416
Вишня Остап 241, 244, 250, 289, 344, 459
Війон Франсуа 152
Віктюк Роман 158
Вільде Ірина 163, 203
Вінграновський Микола 206, 209, 461
Вітгенштайн Людвіг 217
Вовк Федір 247
Вовчок Марко 436
Возняк Тарас 59, 86, 90, 154, 155, 217, 221, 471
Волицька Ірина 38, 103
Волошин Максиміліан 208, 210

Г

Гаврилишин Богдан 178
Гаврилук Ярослав 271
Гайдегер Мартін 256
Гайне Генріх 239
Галицький (слідчий) 32, 33, 321–325, 327, 329, 339, 349, 350
Галле Моріс 123, 384
Ганцов Всеволод 16, 35
Гашек Ярослав 345, 348
Гегель Георг Вільгельм Фридрих 239, 476
Гемінгвей Ернест 304
Герасим'юк Василь 108, 169, 215, 255, 257

Герцен Александр 263, 276
 Гірняк Йосип 409
 Гітлер Адольф 94, 223, 228, 340, 345, 360
 Глазунов Олександр 241, 243, 265, 267
 Глібов Леонід 175, 177, 219, 226, 334
 Гнатюк Галина 289
 Гнатюк Дмитро 18
 Говорухін Станіслав 87
 Гоголь Микола 70, 147, 184, 210, 223, 292, 309, 417
 Годіва, леді Ковентрі 69, 75
 Голобородько Василь 455, 464
 Головащук Сергій 289
 Гомер 185
 Гончар (слідчий) 32, 33, 321–325, 327, 329, 338
 Гончар Валентина 214, 229, 320, 498
 Гончар Олесь 9, 11, 19, 65, 100, 102, 103, 106, 198, 200, 201, 203, 204, 211, 214,
 216, 219–16, 227–233, 282, 286, 320, 498
 Горацій 78
 Горбач Олекса 388, 389
 Гординський Святослав 412
 Горняткевич Дам'ян 426
 Грабович Григорій (Джордж) 90, 100, 109, 113, 116–118, 121, 130, 161, 165, 170,
 171, 176, 177, 217, 218, 221, 223, 224, 227, 235,
 236, 238–240, 262, 263, 276, 294, 295, 311
 Грабович Оксана 187
 Гребінка Євген 228
 Гриценко Павло 62, 63, 67, 202, 205, 242, 285
 Грінченко Борис 33, 49, 51, 119, 362, 436
 Грушевський Михайло 10, 155, 157, 181, 237, 321, 323, 396, 432, 448
 Гумбольдт Вільгельм 185
 Гумецька Ася 241
 Гундорова Тамара 125, 127
 Гунчак Тарас 92, 93, 144
 Гурський Яків 388, 389
 Гус Ян 347

Г

Гадамер Георг 172
 Галіч Александр 278
 Ганді Мохандас Карамчанд 459
 Гарзон Балтазар 274
 Гедройць Єжи 20, 22, 191
 Гете Йоган Вольфганг 213, 246, 255
 Гланц Томаш 11, 100
 Гомбрович Вітольд 112
 Гонґадзе Гія 295
 Горбачов Михайло 119, 121, 149, 163, 164, 451, 462
 Готвальд Клемент 260
 Горький Максим 360

Гофман Єжи 269
Гріммельсгаузен Ганс Якоб Крістофель 152
Гюбнер Рольф 251

Д

Давиденко Володимир 38
Давиденко Катерина 8, 38
Даниленко Андрій 10, 40, 242, 256, 444
Данте Аліґ'єрі 349, 400, 414, 457
Дейша Віра 281
Державін Володимир 115
Джойс Джеймс 70, 270
Джонсон Бен 152
Джоунс Тірца 246
Дзира Ярослав 113, 116–118, 121, 143
Дзюба Іван 12, 40, 71, 72, 75, 76, 78, 89, 93, 96, 151, 153, 159–164, 166, 168,
174, 177, 211, 213, 279, 280, 287, 448, 469
Дибко-Филипчак Ірена 62
Димінський Роман 336, 337
Диченко Ігор 210
Діброва Володимир 118, 121, 138, 142, 158, 176, 177, 190, 192
Добровський Йозеф 311
Довгаль Свирид 341–344
Долженкова Інна 174
Домонтович (Петров) Віктор 11, 46, 127, 130, 246, 336, 338, 410, 426
Донцов Дмитро 29, 59, 60, 115, 116, 272–274, 406, 409–412, 423, 431
Донченко І. 77
Дорошенко Віктор 426
Дорошенко Володимир 332
Дорошенко Дмитро 130, 426, 430
Достоевський Фьодор 55, 143, 479
Драгоманов Михайло 15, 59, 60, 332, 423, 430
Дражевська Любов 433
Драй-Хмара Михайло 20
Драч Іван 77, 122, 138, 238, 307, 308, 455
Дрозд Володимир 164, 166, 167
Дурстгофф Галіна 295
Дусова Жанна 174

Е

Еклезіаст(яст) 32, 137, 147, 261, 277, 286
Еліаде Мірче 137
Еллісон Ральф 449
Енгельс Фрідріх 282, 462
Енгстрем Генадій 87
Ешер Мауриц Корнеліс 12

Є

Єжов Ніколай 272
Єйтс Вільям Батлер 270
Єленський Віктор 150
Єльмслев Луї 364
Ємець (Ємек) Джордж 119, 122
Єсенін Сергій 290
Єфремов Сергій 93, 165, 265, 266, 400, 432

Ж

Жадан Сергій 73, 77, 78, 215, 296
Жежера Віталій 96
Жемчужников Лев 290
Жижка Ян 347
Жилко Федот 447
Жириновський Владімір 148
Жолдак Богдан 96, 103, 108
Жук Сергій 413
Жулинський Микола 91, 93, 151, 162, 168, 182, 241, 251, 286, 305

З

Забіла Наталя 458
Забужко Стефан (Степан) 166
Загребельний Павло 28, 425, 456
Зайцев Павло 141
Заманська Алла 158
Замша Іван 433
Зборовська Ніла 56, 276
Згуровський Михайло 182
Земляк Василь 167
Зеров Микола 20, 35, 78, 82, 115, 420
Зінкевич Осип 106–108
Зіньківський Трохим 255, 257

І

Іванов Вячеслав 116
Івашко Василь 69, 75
Івченко Анатолій 67, 73, 77, 499
Івченко Людмила 413
Івченко Макар 440
Івшина Лариса 149
Іздрик Юрій 89, 164

Ілленко Юрій 449
Ільїна-Король Юлія 192
Ільф Ілля 101, 348
Ільченко Олесь 58
Ірванець Олександр 72, 97, 109, 121, 138, 139, 142, 213
Ісаєвич Ярослав 132, 133

Й

Йогансен Майк 20, 314

К

Каганович Наум 21, 168, 170, 225
Казанзакіс Ніколас 347
Кайперс Ерт 381
Калинець Ігор 122, 161, 165, 444, 464
Калита Іван 444
Камю Альбер 161, 168, 171, 199
Кант Іммануїл 129, 462
Караваджо Мікеланджело да 211, 218
Кардиналовська Ася 353
Карл XII 128
Карпенко Віталій 200
Карпенко Г. В. 20
Карпович Михайло 353, 354, 366
Касинець Едвард 59, 421, 423
Кастелуччі Тедді 158
Кафка Франц 176, 178
Кащенко Андрій 78, 82
Квіт Сергій 56
Квітка-Основ'яненко Григорій 130, 135, 219
Кебот-Блек Софі 455
Кернер Габор 251
Кирилюк Євген 157
Кисельов Леонід 148, 149, 306
Кінан Едвард А. 311, 312
Кінг Стівен 470
Кіндрась Катерина 13
Кіплінг Рельяра 392
Клінтон Білл 145
Кобилянська Ольга 15, 127
Коваленко-Івченко Людмила 315
Коваль Віталій 214, 219, 229
Когоут Павел 269, 271
Кознарський Тадеуш 88
Кокто Жан 51
Колесов Владімір 447
Колісник Р. 169

Коменський Ян 126, 355
 Конвіцький Тадеуш 466, 479
 Коник Юлія 413
 Коновалов Серж 380
 Копернік Ніколай 10
 Кордун Віктор 169
 Корнієнко Неллі 38, 53
 Корнійчук Олександр 18, 324, 326
 Корогодський Роман 11, 33, 46, 50, 56, 57, 66, 67, 76, 101, 116, 131–133, 161,
 165–167, 169, 170, 176, 178, 188, 191, 193, 195, 204, 214,
 223, 225, 226, 241–244, 247, 249, 265, 281, 287, 298, 435,
 441, 499
 Косач Юрій 28, 82, 331, 406, 410, 417
 Косач-Кривинюк Ольга 430
 Косів Михайло 182
 Костенко Анатоль 20
 Костенко Ліна 18, 74, 138, 187, 190, 240, 254, 256, 269, 271
 Костецький Ігор 342, 343, 344, 409, 410
 Костюк Григорій 19, 430
 Костюк Теодор 8, 38
 Котляревський Іван 40, 85, 113, 124, 129, 130, 135, 167, 174, 189, 242, 250, 297
 Коцюбинський Михайло 155, 279, 281, 285, 419, 423, 436, 456
 Кочерга Іван 277, 278
 Кочур Григорій 138
 Кошелівець Іван 61
 Кравченко Богдан 277, 278
 Кравченко Ігор 202, 205, 207, 210
 Кравчук Леонід 60, 103, 114, 451
 Красовицький Олександр 169
 Кресальний Микола 19
 Кривенко Олександр 56
 Криворученко Тарас 271
 Крижанівський Андрій 423
 Крилов Іван 205
 Крупницький Борис 336
 Крушельницька Соломія 90
 Кубійович Володимир 19, 428, 429, 431
 Кузеля Зенон 336
 Кулик Володимир 71
 Кулик-Кіфер Дженіс 244, 246
 Куликовський (полковник УНР) 407
 Куліш Микола 3, 20, 53, 89, 288, 292, 303, 316, 324, 416, 417
 Куліш Пантелеймон 59, 141, 251, 290, 422
 Кундера Мілан 112, 119, 191, 456, 467
 Курас Іван 132, 182
 Курбас Лесь 11, 14, 15, 20, 53, 58, 82, 107, 205, 287, 288, 314, 316, 324, 346, 376,
 445, 459
 Курило Олена 16, 35, 48, 51
 Курилович Єжи 378
 Куросава Акіра 270
 Курочкін Василь 329, 376
 Кучинський Володимир 107

Кучма Леонід 60, 114, 132, 178, 242, 295, 297, 304, 309
Кюстін Астольф де 152

Л

Лавренюк Сергій 56
Лавріненко Юрій 20
Лазаренко Павло 244, 245
Лант Горас 11, 22
Лапіка Рей 118, 122, 124
Лаплас П'єр-Сімон 33
Левін Ефраїм 362
Левченко Сергій 325, 326, 328
Легін Володимир 158
Ледіг-Ровольт Генріх Марія 300, 304, 313
Ленін Владімір 20, 26, 119, 123, 225, 254, 270, 272, 282, 320, 321, 346
Лепкий Богдан 423
Лесич Вадим 213
Лессінг Готгольд Ефоаїм 103
Лессінг Доріс 449
Лец Станіслав Єжи 189
Лиман Леонід 282, 408, 409
Линтварьова (Чикаленко) Оксана 49, 185
Липа Юрій 409, 423
Липинський В'ячеслав 237
Лисяк-Рудницький Іван 138, 257, 432
Лівицька-Холодна Наталя 59, 240, 421, 423
Лімонов Едуард 97
Лісовий Василь 123, 220
Лістон Джеррі 390
Ломоносов Михайло 112, 233
Лонгфелло Генрі Вордсворд 184, 185
Лосев Алексей 94, 100
Лукашєнко Александр 112, 114, 476
Лупинос Анатолій 56
Луцький Остап 141
Луцький Юрій 101, 138, 141, 240, 258, 430, 466
Лучук Іван 158
Любченко Аркадій 289
Лятуринська Оксана 406

М

Мазєпа Іван 114, 430
Мазон Андре 259, 311, 312, 386
Майстрєнко Іван 344
Маканін Владімір 238
Макаров Анатолій 78, 82, 118, 122, 125

МакКарті Джозеф 258
 Маркс Карл 152, 177, 254, 263, 282, 460, 462
 Марчук Іван 449
 Маланюк Євген 37, 43, 45, 64, 115, 211, 213, 240, 290, 291, 405-412, 423
 Маленький Ігор 456
 Малишко Андрій 214, 228
 Малкович Іван 72
 Мандельштам Осип 135, 156, 158
 Марінічева Єлена 305
 Мартіне Андре 363, 364, 374, 403
 Марчук Євген 148, 149, 191, 262, 263, 266, 449
 Маршалл Джордж 17
 Масенко Лариса 9, 13, 15, 40, 67, 220, 274, 447
 Масютин Василь 336
 Матвієнко Ніна 84
 Матвієнко Світлана 200
 Маяковський Володимир 27, 199
 Медвідь В'ячеслав 139, 174, 293
 Медер-Шевельова Варвара 14, 34-36, 61, 115, 224, 498
 Мейс Джеймс 61
 Мельниченко Микола 295
 Мельничук Аскольда 38, 95, 101-103, 142, 313
 Мельничук Тарас 455, 464
 Меррілл Пітер 396
 Местр Жозеф де 152, 153
 Метерлінк Моріс 459
 Микитенко Іван 78, 82
 Микитенко Олег 78, 82
 Михайловський Віталій 38
 Мілош Чеслав 31, 190, 233, 449, 468, 479
 Мілтон Джон 152
 Мірчук Іван 43, 46, 336, 337, 342
 Місіма Юкіо 270
 Міхнік Адам 449
 Міцкевич Адам 50, 224, 479
 Міяковський Володимир 422, 426, 434
 Мовчан Павло 182, 196, 197, 199
 Мозлі Філіп 428
 Мольєр Жан-Батіст 152
 Мопассан Гі де 188, 417
 Моренець Володимир 139
 Моріак Франсуа 432, 434
 Мороз Олександр 295
 Морозов Костянтин 61
 Москалець Костянтин 76, 176, 177
 Мулява Володимир 78, 83
 Муссоліні Беніто 82, 148
 Мушкетик Юрій 96, 97, 139, 142, 198
 Мюнцер Томас 152

Н

Набоков Владімір 101, 240, 272, 300, 302, 304
Найдан Михайло 30, 38, 59, 69, 74, 142, 217, 254, 257, 269, 498
Наливайко Дмитро 220
Наполеон Бонапарт 360
Неборак Віктор 86–89, 92, 93, 109, 118, 121, 124, 139, 158, 170, 171
Нейлор Кеннет 390
Некрасов Ніколай 105, 106
Нерон 337
Несіна Олена 433
Нечуй-Левицький Іван 193, 195, 436
Нікітін Іван 175, 177
Ніппе Фрідріх 217
Новиченко Леонід 159, 160, 162, 166, 179, 183, 225
Носов Анатоль 247
Нуровська Марія 470
Някрошюс Еймунтас 158

О

Оглоблин Олександр 430
Одарченко Петро 92, 93
Олесь Олександр 383, 459
Олешко Світлана 35, 38, 72, 77, 107, 108, 189, 192, 194, 195, 288, 290, 291, 296
Олійник Борис 138, 141, 148, 149, 170, 173, 307
Ольжич Олег 106, 112, 115, 407
Омельченко Василь 60
Онуфрієнко Василь 344
Орест Михайло 112, 115
Оріген 126, 355
Осадчий Михайло 122
Остапенко Дмитро 182
Осьмачка Тодор 409, 410, 413

П

Павличко Дмитро 18, 87, 448
Павличко Соломія 59, 64, 65, 67, 72, 84, 89, 108, 121, 138, 139, 142, 143, 152,
155, 157, 159, 160, 174, 220, 244, 246, 275–280, 283, 285,
287, 288, 299, 499
Павлишин Марко 160, 279, 280, 281, 499
Павлів Володимир 104
Павлюк Ярослав 176, 177
Палах Ян 347
Папанін Іван 202, 204
Пас Октавіо 32, 468

Пастернак Борис 101, 172, 260, 278
 Пашко Атена 96, 103
 Пашковський Євген 43, 45, 56, 164, 293
 Певний Богдан 93, 177
 Пеленський Ярослав 266
 Петлюра Симон 93, 382, 430, 431, 457
 Петро І 128, 265
 Петефі Шандор 250
 Петров А. 158
 Петров Євгеній 101
 Петров (Домонтович) Віктор див. Домонтович (Петров) Віктор
 Петрушевская Людмила 210
 Пізюр Євген 432
 Підмогильний Валер'ян 141, 288, 324, 451
 Пікассо Пабло 277
 Пільняк Борис 14
 Піночет (Піношет) Августо 272–274
 Плат Сільвія 467
 Платон 108, 112, 148, 427, 432
 Плужник Євген 20, 106
 Плющ Василь 187, 212, 214
 Плющ Іван 187, 306
 Плющ Леонід 38, 84, 87, 122, 130, 166, 176–178, 205, 240, 319
 Повстенко Олекса 19, 430
 Подерв'янський Лесь 29, 300
 Ползунов Іван 302, 305, 306
 Поліщук Валеріян 114, 419
 Полковський Валерій 174
 Полонська-Василенко Наталя 430
 Полторацький Олекса 285, 289, 329
 Померанцев Ігор 219, 222, 446
 Поповіч Іван 369, 385
 Постишев Павло 176, 319, 324, 325
 Потєбня Олександр 44, 47, 48, 184, 185, 228, 282, 287, 314, 382, 429
 Пригара Марія 458
 Пріцак Омелян 117, 311, 432
 Проскурня Сергій 104, 158
 Пушкін Александр 57, 80, 87, 149, 157, 218, 223, 303, 304, 322, 330, 385, 401
 Пчілка Олена 34, 103, 418

Р

Равель Моріс 36
 Радип-Міяковська Оксана 38, 293, 298, 314, 433
 Раєв Майкл 59
 Райц Едгар 419
 Раковський Іван 428
 Ревакович Марія 27
 Рибак Натан 285, 289
 Рильський Максим 18, 78, 81, 113, 167, 211
 Римарук Ігор 72, 76, 96, 139, 169, 174

Ричка Володимир 150, 196, 199
 Рігер Януш 256
 Річ Адрієна 468
 Родик Костянтин 312
 Рождественський Роберт 305
 Роллан Ромен 345, 347
 Романів Олег 20
 Роттердамський Еразм 265
 Рубчак Богдан 166, 235, 239, 240, 292, 293
 Рудко Василь 432
 Рудницький Ярослав 336
 Ружевич Тадеуш 96, 103
 Рузвелт Франклін Делано 361
 Русанівський Віталій 132
 Руссо Жан-Жак 319
 Рябчук Микола 38, 44, 46, 71, 139, 142, 148, 155, 171, 188, 190, 191, 222, 217, 218, 235

С

Савка Мар'яна 102
 Саїд Едвард 259
 Самчук Улас 93, 106, 290, 291, 405, 406, 408, 410, 411, 425
 Санченко Антон 21
 Сапінкопф Ліса 66, 499
 Сартр Жан-Поль 105, 107, 415, 462
 Сахаров Андрій 460
 Сверстюк Євген 129, 141, 203, 220
 Сверстюк Лілія 129
 Свідзинський Володимир 13, 123
 Світличний Іван 199
 Сей-Сьонагон 270
 Семененко Олександр 434
 Семенко Михайль 78, 83
 Северянин Ігор 105, 107, 342
 Сенкевич Генрік 269
 Сизоненко Олександр 200, 206, 218, 219, 302
 Симоненко Василь 81
 Синявський Андрій 157
 Сігов Костянтин 181
 Сіммонс Ерні 372, 373, 374
 Сімович В. 185, 186, 242, 332, 412
 Сковорода Григорій 9, 73, 120, 123, 126, 127, 202, 204, 226, 287, 314, 328, 335, 338, 345, 347–349, 355, 419
 Скоропадський Павло 265, 266
 Скорупська Марта 59, 421–423
 Скрипка Тамара 229
 Скрипник Микола 347
 Скуратівський Вадим 69, 74, 75, 96, 137, 148, 149, 151–153, 155, 285
 Слабошпицький Михайло 75, 217
 Смаль-Стоцький Роман 226
 Смотрицький Мелетій 419

Солженіцин Александр 55, 116, 126, 475
 Солов'яненко Анатолій 262, 263
 Соловей Дмитро 49
 Соловей Елеонора 38, 266
 Соловей Оксана 47, 49–52, 58, 222, 242, 256, 297, 444, 498
 Сологуб Фьодор 14
 Соммерфельт Альф 364
 Сопронюк Олександр 55
 Сосюра Володимир 213
 Сталін Йосиф 14, 17, 18, 20, 32, 37, 48, 56, 82, 85, 133, 163, 167, 204, 214, 220,
 225, 282, 285, 289, 305, 325, 331, 333, 346, 361, 367, 369, 400
 Станіславський Костянтин 207, 269, 358
 Станкевич Едвард 384
 Старицька-Черняхівська Людмила 413
 Старицький Михайло 103, 245
 Стендер-Петерсен Сьорен 372, 373, 377–381, 399
 Степун Фьодор 24
 Стефаник Василь 201
 Стефанова Галина 271
 Стефанович Олекса 406
 Стравинський Ігор 223, 331
 Стріха Едвард 178, 179
 Стріха Максим 38, 176, 177
 Струмінський Богдан 59, 421, 423
 Ступка Богдан 269
 Стурґа Роберт 288
 Стус Василь 13, 20, 81, 87, 166, 123, 469, 474
 Субтельний Орест 30

Т

Танюк Лесь 38, 53, 58
 Таран Людмила 61, 64, 449
 Тарановський Кирил 384, 385
 Тарантіно Квентін 60
 Тарнавський Юрій 418
 Тарнашинська Людмила 251
 Тарновецька Людмила 40, 242, 499
 Тахіаос Антон-Еміль 389, 402
 Теліга Олена 59, 127, 411, 423
 Тетієвський Мусій 225
 Тимченко Євген 334, 439
 Тичина Павло 14, 18, 51, 58, 73, 107, 111, 116, 122, 123, 180, 203, 207, 210, 240,
 247, 304, 316, 376, 419
 Ткач Вірляна 38, 156, 158, 313
 Глостанова Мадіна 57
 Толстая Тат'яна 461
 Толстой Іван 101, 260
 Толстой Лев 33, 167, 272, 475
 Торквемада 272, 273, 276

Трубецкой Ніколай 350, 359
Тютчев Фьодор 300
Тютюнник Григiр 87, 167
Тьейоло Джанбаттіста 223

У

Уїтмен Уолт 454
Українка Леся 14, 19, 21, 28, 34, 63, 87, 93, 95, 98, 101, 104, 111, 120, 123, 155,
198, 200, 201, 290, 305, 416, 430, 479
Ульяненко Олесь 56, 164, 171, 174, 176, 292
Ульянов Анатолій 286
Унбегаун Борис 394
Ушаков Дмитрій 368, 369
Ушкалов Леонід 125, 126

Ф

Файбишенко Мусій 322–325, 329
Фанон Франц 187
Федишин Олег 60
Федорець Галина 296, 299, 300, 303
Федорчук Віталій 166
Филипович Андрій 76, 457
Филипович Афанасій 76, 457
Филипович Зоя 76
Филипович Павло 76, 457
Фіалко Олег 90
Фізер Джон (Іван) 48, 55, 57, 498
Фінберг Леонід 181
Фінкельштейн Леонід 221, 222
Фіджеральд Френсіс Скотт 304
Фішбейн Мойсей 26, 54, 56, 208, 210
Флаєр Майкл 160, 280, 302, 305, 499
Фолкнер Вільям 304
Форд Генрі 415
Фрадкін Михаїл 305
Франк Анна 475
Франко Іван 15, 18, 21, 30, 37, 43, 44, 46, 50, 119, 137, 202, 206, 225, 250, 346,
416, 419, 432, 462
Фройд Зигмунд 68, 117, 233, 235, 467
Фуко Мішель 73, 77

Х

Хакслі Олдос 454
Хамм Йосіп 390

Хвильовий Микола 14, 15, 35, 82, 87, 89, 91, 93, 112, 114, 126, 141, 143, 172, 174,
202, 205, 282, 283, 314, 316, 346, 414, 436, 450, 451, 458, 472
Хмельницький Богдан 148
Хоган Ед 142
Хом'як-Богачевська Марта див. Богачевська-Хом'як Марта
Хрущов Микита 345
Хуан Карлос І 273

Ц

Царинник Марко 119, 122, 140, 246, 284
Цветаєва Марина 138, 141, 148, 468
Цебенко Володимир 326, 328
Цеглинський Григорій 250, 252
Целян Пауль 467
Цибулько Володимир 56, 70, 207, 284–286
Цимбал Наталя 192

Ч

Чабан Лев 10, 242
Чаришніков Юрій 75
Чекан Юрій 191
Чемерис Валентин 195
Чепелик Оксана 303
Чернецький Віталій 290, 291
Чернілевський Станіслав 85, 87
Черчіл Вінстон 361
Чехов Антон 157, 195, 475
Чижевський Дмитро 29, 120, 123, 125, 126, 138, 165, 204, 212, 222, 224, 226,
351, 355, 359, 362, 366, 367, 372, 407, 410, 432, 466
Чкалов Валерій 102, 103, 106, 107, 202, 204
Чорненко Ярослав 158
Чорний Сапша 73
Чорновіл В'ячеслав 103, 188, 191, 220
Чуровська Лідія 289
Чуковський Корній 263, 289

Ш

Шаламов Варлам 475
Шамполіон Жан-Франсуа 184
Шара Люба 103
Шваєр Ульріх 444
Шевченко Ігор 432, 499
Шевченко Тарас 13, 14, 18, 19, 30, 32, 33, 39, 65, 81, 83, 87, 93, 103, 109, 111,
113, 114, 116–118, 121, 128–130, 135, 137, 143, 144, 146–148,

150, 154, 176, 179, 185, 189, 190, 193–195, 197, 200, 202, 206,
208, 209, 226, 263, 267, 277, 293, 302, 303, 307, 308, 311, 324,
333, 341, 414–416, 418
Шевчук Валерій 138, 165, 167, 228
Шекспір Вільям 153, 177, 252, 272, 347, 446, 454
Шептекита Валерій 271
Шіллер Фрідріх 152, 250
Шкляр Василь 262, 264, 265, 269
Шкраб'юк Андрій 98, 104
Шлемкевич Микола 455
Шнейдер-Шевельов Володимир 14, 49
Шнейдер-Шевельова Віра 245, 247, 499
Шопенгауер Артур 60, 279, 281, 282, 284, 316, 462
Шостакович Дмитрій 370
Шоу Ірвін 70
Шпенглер Освальд 281
Штур Людвиг 43
Шульц Бруно 98, 104
Шушкевич Станіслав 114

Щ

Щербаківський Вадим 426
Щербицький Володимир 166
Щипачов Степан 231

Ю

Юнг Карл-Густав 467
Юра Гнат 346
Юхниця Євген 191
Ющенко Віктор 80, 286, 304, 305

Я

Яворівський Володимир 111, 286, 287
Яворницький Дмитро 35
Ягодіч Рудольф 380
Якобсон Роман 11, 13, 17, 22, 25, 57, 80, 95, 100, 101, 112, 116, 123, 125, 126,
204, 220, 224–226, 258–261, 266, 272, 350–403
Яковенко Наталя 117, 235, 240
Якубіца Миколай 260
Якутович Сергій 178
Яновський Юрій 14, 376
Янцен Владімір 123
Яхін Ільдан 297

Список ілюстрацій

1. Варвара Медер-Шевельова в дитинстві: Харків, 1877 р.
2. ... і в старості: Мюнхен, кінець 1940-х рр.
3. «... ще 1934 року мій тоді головний начальник Наум Каганович прорік мені: Ви юноша дерзкий». Юрій Шевельов — викладач української мови в Українському Комуністичному Газетному Технікумі (УКГТ). Харків, 1934 р. «Це не хизування: студенти мене любили», — писав він у «Я — мені — мене...». Одним із таких студентів — тих небагатьох, що пережили сталінські репресії й Другу світову війну, — був Олесь Гончар.
4. «А тоді я був ще надія нації, і мене заохочувано до культурної діяльності...». Перша зустріч вчителя й учня через півстоліття: Юрій Шевельов в гостях у Олеся й Валентини Гончарів у дні I-го Міжнародного Конгресу українознавців. Київ, вересень 1990 р.
5. «... зворушена фотографією Вашої покійної сестри — яка красуня!». Віра Шнейдер (Шевельова) у 1911 р.
6. «Щоб Ваш голос ніколи не волав у пустелі». Оксана Соловей і Юрій Шевельов. Нью-Йорк, 1990-ті рр.
7. «... довгим листам від Вас радий. А Вас прошу прийняти мій стандарт, встановлений генеральним поштмайстром Сполучених Штатів».
8. «У безгрошів'я я не зовсім вірю...». Український «бал Попелюшки» на конференції журналу «Partisan Review» у Ратгерському університеті в квітні 1992 р. На думку Ю. Шевельова, це був той виклик «славістичній мафії» старої школи, через який Дж. Фізеру не вдалося запросити потім «ту саму Забужко» прочитати в Ратгерс окремий курс української культури.
9. «Куди пролягає траса»: передмова написана, книжка ще пишеться. На Личаківському цвинтарі в дні II-го Міжнародного Конгресу українознавців. Львів, серпень 1993 р. *Фото Михайла Найдана.*
10. Автостоп: Поезії/Передм. Юрія Шереха. Київ: Український письменник, 1994. Тираж 1000 пр.

11. «... Вона прийїжджала до Нью-Йорку мене відславословити...». Репортаж Ukrainian Weekly про наукову конференцію в Колумбійському університеті на честь 85-ліття Юрія Шевельова. На знімку вгорі: «славословить» Соломія Павличко, в президії — Майкл Флаер (Гарвардський ун-т), Марк фон Гаген (Колумбійський ун-т) і Марко Павлишин (Ун-т Монаша, Австралія). На знімку внизу — Юрій Шевельов з візантологом Ігорем Швеченком (Гарвардський ун-т) та головою Шкільної Ради при Українському Конгресовому Комітеті Америки Євгеном Федоренком. Нью-Йорк, травень 1994 р.
12. Оксана Забужко (справа) з «підсбурзькими приятелями» й сусідами — Волтером і Мері Бойкович. Тут, у будинку ліворуч, було написано «Польові дослідження з українського сексу». Півсбург, грудень 1994 р.
13. «...„Пушанський“ варіант — переплетений, у саморобній, але вельми елегантній палітурці з фотоілюстраціями». У Півсбурзькому Kinko Copies таких було виготовлено 12 примірників.
14. Оксана Забужко і Юрій Шевельов. Київ, готель «Хрещатик», травень 1995 р. *Фото Анатолія Івченка.*
15. Юрій Шевельов з Романом Корогодським — видавцем, другом і «літописцем». Останній приїзд в Україну. Київ, вересень 1996 р.
16. «Весела подорож»: Оксана Забужко із своєю перекладачкою Лісою Сапінкопф після презентації «A Kingdom of Fallen Statues» на Міжнародному літературному фестивалі «Гарборфронт». Торонто, жовтень 1996 р.
17. «Ще Ви? Ой яка Ви були симпатична...». Обкладинку перекладної «A Kingdom of Fallen Statues», після довгих суперечок із редактором («хоче... на обкладинці помістити — знімок зруйнованого пам'ятника Леніну!»), було зроблено за дизайном київського художника Олександра Друганова.
18. «Шкода, що не заїхали до Люнду. Я ж там два роки відтарабанив... А геть пізніше діставав докторат і прекумедно бігав у позиченому фракці...». Під час церемонії вручення почесного докторату Люндського університету з директором Слов'янського відділу проф. Любомиром Дуровичем. Люнд, Швеція, травень 1984 р.
19. «Японські академіки купили мою бібліотеку...». У своїй, ще не вивезеній до Хоккайдо книгозбірні на Клермонт-евеню. Такі — двосторонні — стелажі займали в помешканні Ю. Шевельова цілу велику, спеціально на те перебудовану залу. Фото перед 1997 р.
- 20, 21. «Вийшло в мене три книжки, а теперечки обіцяють ще три...»
Видання Ю. Шереха-Шевельова до 90-ліття від дня народження: УВАНівські «Матеріяли до бібліографії»; «Поза книжками і з книжок» від Р. Корогодського; видана в Чернівцях «накладом упорядника» (Л. Тарновецької) окремою брошурою розвідка про Котляревського 1940 р. — і довгоочікуваний тритомник есеїстики від «Фоліо» «Пороги і запоріжжя».
22. «Коли віддрукую знімки, обов'язково надішлю Вам галявинку з кам'яним Bronze-Age'івським човном, аби Ви собі трошки поностальгували...». Візбю, Готлянд, Швеція, вересень 1999 р. *Фото Кароли Ханссон.*

23. «Білоруси ледве й чули про долішньо-лужичан, а вони ж нанизані на той самий мотузок...». Українське видання «Чорнобильської молитви» Світлани Алексієвич, переклад з російської Оксани Забужко. «... Ніякого білоруського тексту там, звісно, не було й заводу...».
24. Останній лист Юрія Шевельова.
25. Нью-Йорк Сіті, Клермонт-евеню, 39. Вікна помешкання № 24, де майже піввіку прожив Юрій Шевельов, — на третьому поверсі праворуч. *Фото Володимира Давиденка.*
26. «А Шекспір — той знав, що *the end was silence...*». Початок роботи над «Музеєм покинутих секретів». Телефон на Клермонт-евеню не відповідає... Ледіг-хаус, штат Нью-Йорк, квітень 2002 р.

Благодійний Фонд
«Супутники Соціальних Програм „Висока Поліція“»

ТОВ «Видавничий Дім „Факт“»

Тел./факс: (044) 224-51-21
E-mail: highbookshelf@ukr.net, office@fact.kiev.ua

Здано до виробництва 14.10.2010. Підписано до друку 14.12.2010.
Формат 70х100 $\frac{1}{16}$. Друк офсетний. Папір офсетний № 1.
Гарнітура «Шкільна». Ум. друк. арк. 48,5. Обл.-вид. арк. 32,7.
Зам. № 11-145.

Надруковано з готових форм на ЗАТ «ВІПОЛ»
03151, Київ, вул. Волинська, 60
Свідощтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 752 від 27.12.2001